PUBLIC FOUNDATION
INTERNATIONAL
KAZAKH RESEARCH
INSTITUTE OF CULTURE

КӨНЕ ТҮРКІ ЖӘНЕ ҰЙҒЫР ДӘУІРІНІҢ ЖАЗБА ӨРКЕНИЕТІ (VI–XIV ҒҒ.)

WRITTEN CIVILIZATIONS OF THE ANCIENT TURKIC ERA AND THE ANCIENT UIGHUR PERIOD (6TH–14TH CC.)

ПИСЬМЕННАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ЭПОХИ И ДРЕВНЕУЙГУРСКОГО ПЕРИОДА (VI–XIV ВВ.)

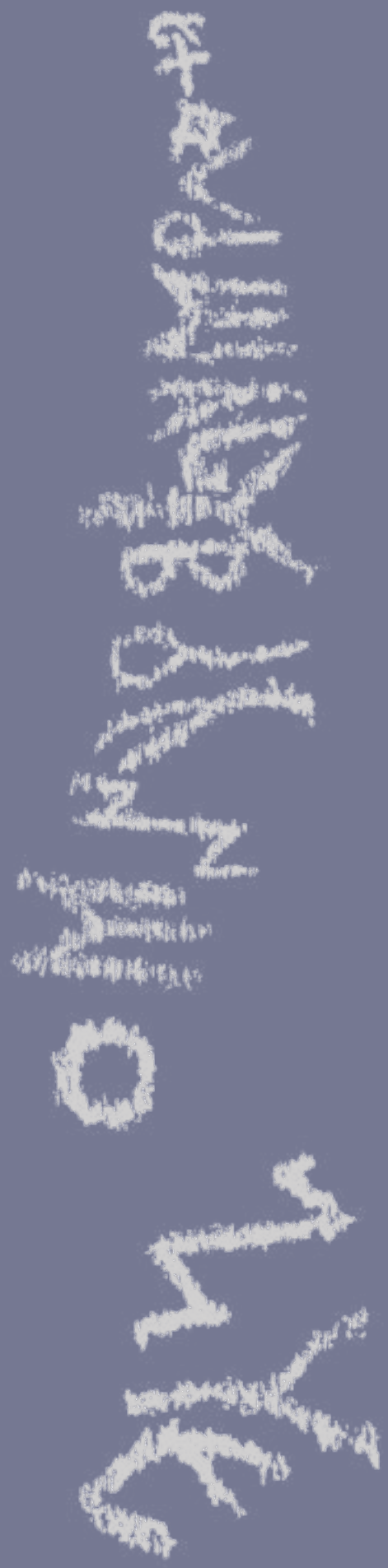

PUBLIC FOUNDATION

INTERNATIONAL KAZAKH RESEARCH INSTITUTE OF CULTURE

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АҚШ ЕЛШІЛІГІ
ЕЛШІНІҢ МӘДЕНИ МҰРАНЫ
САҚТАУ ҚОРЫ

«ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ
МӘДЕНИЕТ ИНСТИТУТЫ» ҚҚ

**US EMBASSY IN KAZAKHSTAN
AMBASSADOR FUND FOR THE
PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE**

**“INTERNATIONAL KAZAKH RESEARCH
INSTITUTE OF CULTURE” PF**

ПОСОЛЬСТВО США В КАЗАХСТАНЕ
ФОНД ПОСЛА ПО СОХРАНЕНИЮ
КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

ОФ «МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ
КУЛЬТУРЫ»

КӨНЕ ТҮРКІ ЖӘНЕ ҰЙҒЫР ДӘУІРІНІҢ ЖАЗБА ӨРКЕНИЕТІ (VI–XIV ҒҒ.)

WRITTEN CIVILIZATIONS OF THE ANCIENT TURKIC ERA AND THE ANCIENT UIGHUR PERIOD (6TH–14TH CC.)

ПИСЬМЕННАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ЭПОХИ И ДРЕВНЕУЙГУРСКОГО ПЕРИОДА (VI–XIV ВВ.)

УДК 930.27 (5)
ББК 63.2 (5)
К69

ҚазҒЗМИ 25.01.2023 жылғы №1 Ғылыми кеңесінің шешімімен баспаға ұсынылды.

Құрастырушылар:

Андрей Хазбулатов,
PhD философия докторы, профессор

Жанерке Шайгозова,
п.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Көне түркі және ұйғыр дәуірінің жазба өркениеті (VI–XIV ғғ.). – Алматы: «ХҒЗМИ» ҚҚ, 2023. – 320 б.

ISBN 978-601-7448-24-0

Бұл басылым қазіргі Моңғолиядан Шығыс Еуропаға дейінгі Еуразияның кең аумағынан табылған VI–XIV ғасырлардағы көне түркі және ұйғыр жазбалары жәдігерлерінің суреттелген альбомы болып табылады. Альбомда кеңінен танымал және жаңадан табылған жазба ескерткіштер ұсынылды. Атластағы ерекше орын көне түрік бітік жазуының Қазақстандық жәдігерлеріне берілді.

Альбомның негізгі миссиясы – түркі тілдес халықтардың мәдени мұрасының негізгі бөліктерінің бірі – көне жазба өркениеттің ерекшеліктерімен қалың жұртшылықты, әсіресе жастарды таныстыру. Бұл альбомда түркі әлемінің ортақ тамырын біріктіретін және түсінудің қуатты факторы ретінде ұсынылған бірегей және төлжазудың даму тарихы мен таралу аймағы туралы объективті түсінік қалыптастыруға көмектеседі.

Альбом Қазақстандағы АҚШ елшілігінің «Мәдени мұраны сақтау жөніндегі Елші қорының» 20 жылдығына орай іске асырылған «Ұйғыр қағанаты дәуіріндегі түркі жазуының жәдігерлері көне түркі мәдениетін зерттеудің дереккөзі ретінде» (2021–2023 жж.) Халықаралық Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институтының жобасы шеңберінде жарияланады.

Басылым қалың оқырман қауымға арналған.

УДК 930.27 (5)
ББК 63.2 (5)

ISBN 978-601-7448-24-0

Recommended for publication by the Scientific Council of KazRIC No. 1 of 25.01.2023.

Compiled by:

Andrey Khazbulatov,
PhD, professor

Zhanerke Shaigozova,
c.p.s., associated professor

Written Civilizations of the Ancient Turkic Era And The Ancient Uighur Period (6th–14th cc.). – Almaty: "IKRIC", 2023. – 320p.

This edition is an illustrated album of artifacts of Old Turkic and Old Uighur script from the 6th to 14th centuries found across a vast territory of Eurasia, from modern Mongolia to Eastern Europe. The Album includes both widely known and recently discovered scripts. A special place in the Atlas is given to Kazakh artifacts of ancient Turkic writing.

The main mission of the Album is to introduce the general public, and especially young people, to the specifics of the ancient written civilizations – one of the major parts of the cultural heritage of Turkic-speaking peoples. This will help to form an objective view of the history of development and the area of distribution of a unique and distinctive script, which is presented in the Album as a powerful factor in uniting and understanding the common roots of the Turkic world.

The album is published as part of the project "Artefacts of Turkic ancient inscription from the Uighur Khaganate's period as a source for studying ancient Turkic culture" (2021–2023), implemented by the International Kazakh Research Institute of Culture to mark the 20th anniversary of the "Ambassador Fund for Cultural Heritage Preservation" of the US Embassy in Kazakhstan.

The publication is intended for a wide range of readers.

Рекомендовано к печати
Ученым советом КазНИИК № 1 от 25.01.2023 г.

Составители:

Андрей Хазбулатов,
доктор философии PhD, профессор

Жанерке Шайгозова,
к.п.н., ассоциированный профессор

Письменная цивилизация древнетюркской эпохи и древнеуйгурского периода (VI–XIV вв.). – Алматы: ОФ «МКНИИК», 2023. – 320 с.

Настоящее издание представляет собой иллюстрированный Альбом артефактов древнетюркской и древнеуйгурской письменности VI–XIV вв., обнаруженных на огромной территории Евразии: от современной Монголии до Восточной Европы. В Альбоме представлены как широко известные, так и буквально недавно обнаруженные памятники письменности. Особое место в Атласе уделено казахстанским артефактам древнетюркской письменности.

Основной миссией Альбома является знакомство широкой общественности и, особенно молодежи со спецификой древнейшей письменной цивилизации – одной из главных частей культурного наследия тюркоязычных народов. Это поможет сформировать объективное представление об истории развития и ареале распространения уникальной и самобытной письменности, которая репрезентируется в Альбоме как мощнейший фактор объединения и понимания общих корней тюркского мира.

Альбом публикуется в рамках проекта Международного казахского научно-исследовательского института культуры «Артефакты тюркской письменности периода Уйгурского каганата как источник для изучения древнетюркской культуры» (2021–2023 гг.), реализованного в честь 20-летия «Фонда посла по сохранению культурного наследия» Посольства США в Казахстане.

Издание адресовано широкому кругу читателей.

МАЗМҰНЫ

Көне түркілердің жазба өркениеті: заман шежіресі .8

ТҮРІК ДӘУІРІНІҢ ЖАЗБА ӨРКЕНИЕТІ 13

Нәпіл Базылхан
Түрік дәуірінің жазба өркениеті 14
Ескі ұйғыр жазулы жазба деректері 56
Ортағасырлық арабграфикалық түрік әліппесі 66

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨНЕ ТҮРКІ ДӘУІРІНІҢ ЭПИГРАФИЯ ЕСКЕРТКІШТЕРІ. 73

Алексей Рогожинский
Қазақстандағы көне түркі дәуірінің эпиграфия ескерткіштері 76
Шығыс Қазақстан
1. Шаған-оба. 78
2. Қойтүбек. 82
3. Қабырғатал 88
Оңтүстік-Шығыс Қазақстан (Жетісу)
4. Баянжүрек 90
5. Тамғалы 90
6. Ақтерек. 94
7. Құлжабасы I 98
8. Құлжабасы II 104
9. Алмалы I–III 110
10. Тоспалы 126
Оңтүстік Қазақстан
11. Қаратөбе (Көне Сауран) 128
12. Күлтөбе (Түркістан) 130
13. Кемер 130

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ҰЙҒЫР ЭПИГРАФИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ 137

Аблет Камалов
1. Тоғыз-оғыз бұғы тайпасының көсемі туралы Шороон Бұмбағардағы эпитафия 138
Ұйғыр қағанатының эпиграфиялық ескерткіштері (VIII–IX ғғ.)
2. Терхин (Тарьят) жазуы 154
3. Могойн Шине Усу жазуы (Селеңге тасы немесе Моян-шор құрметіне арналған жазу) 172
4. Тэсин жазуы. 192
5. Сэврэй тасы (ұйғыр-соғды билингвасы). 202
6. Қарабалғасун трилингвасы 208
7. Қара-шор тегін ұйғыр-қытай жазуы 240
8. Гурвалжин уул жазуы 250
9. Сүүж жазуы 252

ШЫҒЫС ТҮРКІСТАННЫҢ КӨНЕ ТҮРКІ ЖӘНЕ КӨНЕ ҰЙҒЫР ЖАЗУЫ (ШҰАР) 259

Руслан Арзиев
1. «Ырқ бітіг» 260
2. «Майтри симит» (Майтримен кездесу). 268
3. «Чаштани әлиг бек хикаясы» 274
4. «Оғызнама» 278
5. «Екі ханзада хикаясы» 286
6. «Хуастванифт». 290
7. «Алтын жарық» 294
8. «Шуән Жаң өмірбаянының ұйғырша нұсқасы» 302
9. «Куанши им пусар» 308
10. «Абhидhарма кошаварди шастр» 312

CONTENT

The written civilizations of the ancient turkic peoples: chronicle of times. 9

THE WRITTEN CIVILIZATIONS OF THE TURKIC ERA 13

Napil Bazilkhan
The written civilizations of the Turkic era 14
Old Uighur written sources 56
Medieval arabic turkic alphabet 66

MONUMENTS OF OLD TURKIC RUNIC EPIGRAPHY IN KAZAKHSTAN 73

Alexey Rogozhinskiy
Monuments of Old Turkic runic epigraphy in Kazakhstan 76
East Kazakhstan
1. Chagan-obo. 78
2. Koytubek 82
3. Qabyrgatal. 88
South-Eastern Kazakhstan (Zhetysu)
4. Bayanzhurek 90
5. Tamgaly 90
6. Akterek. 94
7. Kulzhabasy I 98
8. Kulzhabasy II. 104
9. Алмалы I–III 110
10. Tospaly. 126
Southern Kazakhstan
11. Karatobe (Ancient Sauran) 128
12. Kultobe (Turkestan) 130
13. Kemer. 130

UIGHUR EPIGRAPHIC MONUMENTS FROM CENTRAL ASIA 137

Ablet Kamalov
1. Epitaph of the tokuz oguz chief of the bugu tribe of Shoroon Bumbagar 138
Epigraphic monuments of the Uighur Khaganate (8th–9th centuries)
2. Terkhin (Tariat) inscription. 154
3. An inscription from Mogoin Shine-usu (Selengin stone or inscription in honour of Moin chur) 172
4. Tes inscription. 192
5. Sevray stone (Uighur-Sogdian bilingual). 202
6. Karabalgasun trilingua 208
7. Uighur-chinese Kara-chor tegin inscription 240
8. The inscription Gurvaljin uul 250
9. Sudjin inscription 252

ANCIENT TURKIC AND ANCIENT UIGHUR WRITING EASTERN TURKESTAN (XUAR) 259

Ruslan Arziev
1. «Yrk Bitig» 260
2. «Maytry simit (Meeting with Maytry)» 268
3. «The Story of Chashtani Alig Bek» 274
4. “Oguznama” 278
5. “The story of two princes” 286
6. “Huastwanift” 290
7. “Altun yaruk” 294
8. “The Uighur version of Shuang Zhang’s biography” 302
9. “Kuanshi im pusar”. 308
10. “Abhidharma koshavardi shastra”. 312

СОДЕРЖАНИЕ

Письменная цивилизация древних тюрков: летопись времен 9

ПИСЬМЕННАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ ТЮРКСКОЙ ЭПОХИ 13

Напил Базылхан
Письменная цивилизация Тюркской эпохи 15
Староуйгурские письменные источники 57
Средневековый арабографический тюркский алфавит 67

ПАМЯТНИКИ ЭПИГРАФИКИ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ЭПОХИ В КАЗАХСТАНЕ 73

Алексей Рогожинский
Памятники эпиграфики древнетюркской эпохи в Казахстане 77
Восточный Казахстан
1. Чаган-обо. 81
2. Койтубек. 83
3. Кабыргатал. 89
Юго-Восточный Казахстан (Семиречье)
4. Баянжурек 91
5. Тамгалы. 91
6. Актерек 93
7. Кулжабасы I 101
8. Кулжабасы II 109
9. Алмалы I–III 111
10. Тоспалы 127
Южный Казахстан
11. Каратобе (Древний Сауран) 129
12. Культобе (Туркестан). 131
13. Кемер 131

УЙГУРСКИЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ. 137

Аблет Камалов
1. Эпитафия токуз-огузского вождя племени бугу из Шороон Бумбагар 139
Эпиграфические памятники Уйгурского каганата (VIII–IX вв.)
2. Терхинская (Тарьятская) надпись 155
3. Надпись из Могойн Шине усу (Селенгинский камень или надпись в честь Моюн-чура) 173
4. Тэсинская надпись 193
5. Сэврэйский камень (уйгуро-согдийская билингва) 203
6. Карабалгасунская трилингва. 209
7. Уйгуро-китайская надпись Кара-чор тегина. 241
8. Надпись Гурвалжин уул 251
9. Суджинская надпись 253

ДРЕВНЕТЮРКСКАЯ И ДРЕВНЕУЙГУРСКАЯ ПИСЬМЕННОСТЬ ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА (СУАР). 259

Руслан Арзиев
1. «Ырк битиг» 261
2. «Майтри симит» (Встреча с Майтри) 269
3. «История Чаштани алиг бека» 275
4. «Огузнаме» 279
5. Сказ о двух принцах 287
6. «Хуастванифт». 291
7. «Алтун ярук» 295
8. «Уйгурская версия жизнеописания Шуан Чжана». 303
9. «Куанши им пусар» 309
10. «Абhидhарма кошаварди шастр» 313

Көне түркілердің жазба өркениеті: заман шежіресі

2023 күнтізбелік жыл айтулы күнмен маңызды – дат ғалымы Вильгельм Томсеннің Орхон жағалауында алғаш рет табылған түркі жазуының оқылуын ашуының 130 жылдығы. Бұл төлжазу – türük bitig> түрік бітік деп аталады, оны сол кездегі барлық түркі этностары қолданған.

Осы мерейтой жылы оқырмандардың назарына ең көрнекті ескерткіштер – VI–XIV ғасырларға тән көне түркі дәуірі мен көне ұйғыр кезеңінің жазба-ша өркениетінің жәдігерлері жинақталып, сипатталған, түрлі-түсті суреттелген Альбом ұсынамыз.

Қалың жұртшылықты, әсіресе қазіргі жастарды көне түркі мұрасымен таныстыруды мақсат еткен бұл альбомды басып шығару Қазақстандағы АҚШ елшілігінің «Мәдени мұраны сақтау жөніндегі елші қорының» 20 жылдығына орай іске асырылған Халықаралық Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институтының «Ұйғыр қағанаты дәуіріндегі түркі жазуының жәдігерлері көне түркі мәдениетін зерттеудің дереккөзі ретінде» (2021–2023 жж.) жобасының арқасында мүмкін болды.

Көне түркі дәуірі мен көне ұйғыр кезеңінің ескерткіштері мен жазба жәдігерлері Моңғолиядан Шығыс Еуропаға дейінгі Еуразияның кең-байтақ аумағында, оның ішінде Қазақстаннан әр уақытта табылған.

Қазіргі Қазақстан аумағында көне түркі жазуының жәдігерлері Талас, Сырдария, Іле, Ертіс, Жайық өзендерінің аңғарларында және басқа да географиялық нүктелерде негізінен батыс түркі қағанаты, түргеш, он-оқ, оғыз және қыпшақ-йемек мемлекеттерінің кезеңінен табылған.

Зерттеу логикасына сәйкес Альбомның бірінші бөлімі көне түркі жазуының дамуы мен генезисінің жалпы мәселелеріне арналған. Материал,

The written civilizations of the ancient turkic peoples: chronicle of times

The year 2023 marked a remarkable date – the 130th anniversary of the deciphering of the Turkic script by the Danish scientist Vilhelm Thomsen, first discovered on the banks of the Orkhon River. This original writing is called – türük bitig> turk bitig, which was used by all Turkic ethnic groups of that time.

In this anniversary year we present to our readers a colourfully illustrated Album where the most significant monuments are collected and described – artifacts of the written civilizations of the ancient Turkic era and the ancient Uighur period, dating back to the 6th – 14th centuries.

The album's publication, aimed at introducing the wider public, and especially contemporary youth, to the ancient Turkic heritage was made possible by a project of the International Kazakh Research Institute of Culture entitled "Artefacts of Turkic ancient inscription from the Uighur Khaganate's period as a source for studying ancient Turkic culture" (2021–2023), implemented to mark the 20th anniversary of the US Embassy in Kazakhstan's "Ambassador Fund for Cultural Heritage Preservation".

Monuments and artefacts of the written language, the ancient Turkic era and the ancient Uighur period have been found at different times across a vast area of Eurasia, from modern Mongolia to Eastern Europe, including Kazakhstan.

On the territory of modern Kazakhstan artifacts of ancient Turkic script have been found in the valleys of the Talas, Syr Darya, Ili, Irtysh, Zhaiyk and other geographical locations, mainly dating back to the period of the Western Turkic Khaganate, Turkic, On-Ok, Oghuz and Kipchak-Yemek states.

Письменная цивилизация древних тюрков: летопись времен

2023 год календарь украсила знаменательная дата – 130-летие со дня дешифровки датским ученым Вильгельмом Томсеном тюркской письменности, впервые обнаруженной на берегах Орхона. Эта самобытная письменность называется – türük bitig> тюрк битиг, которая использовалась всеми тюркскими этносами того времени.

В этот юбилейный год представляем вниманию читателей красочно иллюстрированный Альбом, где собраны и описаны самые знаковые памятники – артефакты письменной цивилизации древнетюркской эпохи и древнеуйгурского периода, датируемые VI–XIV вв.

Издание этого Альбома, ставящего целью знакомство широкой общественности и, особенно современной молодежи с древнетюркским наследием стала возможной благодаря проекту Международного казахского научно-исследовательского института культуры «Артефакты тюркской письменности периода Уйгурского каганата как источник для изучения древнетюркской культуры» (2021–2023 гг.), реализованного в честь 20-летия «Фонда посла по сохранению культурного наследия» Посольства США в Казахстане.

Памятники и артефакты письменности, древнетюркской эпохи и древнеуйгурского периода обнаружены в разное время на обширной территории Евразии: от современной Монголии до Восточной Европы, включая Казахстан.

На территории современного Казахстана артефакты древнетюркской письменности обнаружены в долинах рек Талас, Сырдарья, Или, Иртыш, Жайык и других географических точках в основном, датирующиеся периодом западно-тюркского каганата, тюргешского, он-окского, огузского и кипчако-йемекских государств.

тұтастай алғанда, Еуразия аумағында осы бірегей жазудың эволюциясы мен таралу ауқымын көрсетеді. Екінші бөлімде Қазақстан ескерткіштеріне назар аударылады, олардың көпшілігі ғылыми айналымға жақында ғана енгізілген. Альбомның келесі бөлімдері Моңғолия мен Қытай Халық Республикасының Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданындағы (ШҰАР) көне түркі және көне ұйғыр жазбаларының жәдігерлеріне арналған.

Жалпы, Альбомда көне түркі және көне ұйғыр жазуының 60-тан астам бірегей ескерткіштері сипатталған.

Осы кітаптың арқасында қалың жұртшылық ата-бабаларымыз – көне түркілердің бірегей жазба өркениеті туралы түсініктерін кеңейтіп, барлық түркі халықтарына ортақ мұраларын тағы да еске салады деп шын жүректен сенеміз.

Авторлық ұжым

According to the logic of the research, the first section of the album is devoted to the general issues of development and genesis of the ancient Turkic script. The material, as a whole, demonstrates the evolution and scale of distribution of this unique script in the territory of Eurasia. The second section focuses on the monuments of Kazakhstan, many of which have been researched very recently. The next parts of the Album focus on artifacts from Old Turkic and Old Uighur scripts from Mongolia and the Xinjiang Uighur Autonomous Region (XUAR) of the People's Republic of China.

In total more than 60 unique monuments of the ancient Turkic and ancient Uighur scripts are described in the Album.

We sincerely believe that through this book the general public will enlarge its awareness of the unique written civilizations of our ancestors, the ancient Turkic peoples, and once again remind all Turkic peoples of their common heritage.

Author's team

Согласно логике исследования, первый раздел Альбома посвящен общим вопросам развития и генезиса древнетюркской письменности. Материал, в целом демонстрирует эволюцию и масштаб распространения этой уникальной письменности на территории Евразии. Второй раздел раскрывает сконцентрирован на памятниках Казахстана, многие из которых введены в научный оборот совсем недавно. Следующие части Альбома посвящены артефактам древнетюркской и древнеуйгурской письменности Монголии и Синьцзян-Уйгурского автономного округа (СУАР) Китайской Народной Республики.

В общей сложности в Альбоме описано более 60 уникальных памятников древнетюркской и древнеуйгурской письменности.

Мы искренне верим, что благодаря этой книге широкая общественность расширит свои представления об уникальной письменной цивилизации наших предков – древних тюрков и, еще раз напомнит всем тюркским народам об их общем наследии.

Авторский коллектив

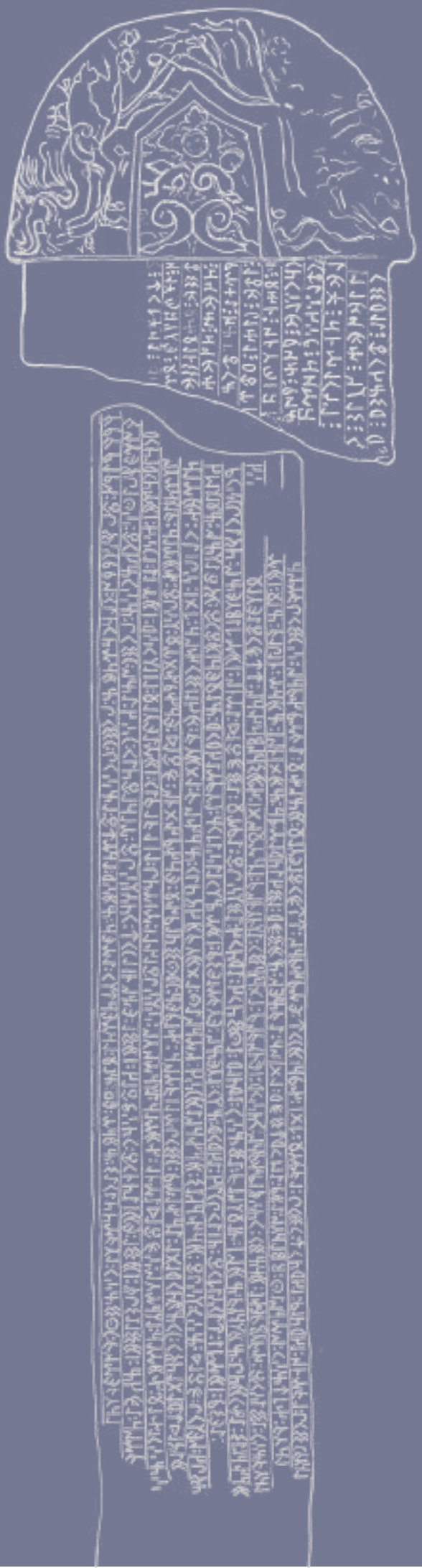

Түрік дәуірінің жазба өркениеті

The written civilizations of the Turkic era

Письменная цивилизация Тюркской эпохи

Нәпіл Базылхан

Түрік дәуірінің жазба өркениеті

Фотосуреттер мен сызбалардың авторы Нәпіл Базылхан

Көне Түркі империясы дәуірінде түркілердің өздері жасаған төлтума түрік бітік[1] жазуын мемлекеттік деңгейде кеңінен қолданды. Сондай-ақ, одан бұрын шетелдің (соғды, брахми және басқа) бірсыпыра жазуларын да халықаралық қарым-қатынастарында, күнделікті қолданыстарында пайдаланды. Тіпті, кейбір ғұрыптық кешен бітіктасы[2], кейбір ұстынтастарында, теңгелерінде шетел жазуларын қолданғанын көреміз.

Түркі қағандығының алғашқы қағандарына қатысты көне соғды, брахми жазулы ескерткіштер анықталған [1, 22]. Атап айтқанда, **Татбар[3] қағанға** (572–582) арналған ғұрыптық кешендегі[4] бітіктаста екі тілді (яғни көне соғды 29-жолы және брахми 4-жолы) мәтіні сақталынған [2, 51–54; 3, 121–146; 4, 162–197]. Тасбақа тұғырлы бітіктастың үстіңгі тұсында жалын күжірейтіп, басын иіп шапқалы тұрған бөрінің бейнесі бедерленген. Соғдыша мәтінінде *«Жарлықты ескерткіш тасты Түрік ашина руының қағандары.... Тәңіріден жаратылған Мұқан қаған, Татбар қағандар дүниенің төрт бұрышын иеленді, жеті жұрт елді билегендігі, Татпар қаған 11 жыл орынтақта отырып ел жұртты бай қуатты елге айналдырғандығы»* баяндалады [5, 122–124].

Бұдан басқа, Нири қаған (587–599) дәуіріне қатысты «Хүйс толгой» кешені мен екі бітіктасты[5] көне моңғол тілінде жазылған [6, 30–32] брахми жазулы мәтін [7, 303–313] бар. Ол мәтінде *«Нири қаганның бодисатва болып қайта тууын тілеп, ...қаганның қатыны мен тегіндері ғұрыптық жо-*

[1] Көне түрік тілінде: 𐱃𐰇𐰼𐰚 > **bitig** > бітіг. Мағынасы «жазу, сызу, жазба, мәтін, хат». Көне түрік тілінде 𐱅𐰇𐰼𐰚 > bitidim – жаздым, 𐰼𐰇𐰃𐰇𐰼𐰚 > bitigme – бітігме, жазушы. Қазіргі түрік тілдерінде «бітік, бітіг, бижик, пичик, пічік, пытық, бүтүк, бідіг» тұлғаларында сақталынған. Аталмыш **biti – жазу,** > **bitig** > жазу, мәтін деген ежелгі атауы түріктерде XIV–XV ғасырға дейін қолданылды. Тоқтамыш ханның жарлығында (1393) **bitidimız** > жаздымыз, жаздық, «Кодекс куманикус» шығармасында **biti-**> жазу, **biti bitidim** жазу жаздым, **beš ayačya bitidim** бес ағашқа көшіріп жаздым, **bitik** > жазу, кітап, мәтін, дәптер, **bitikči** > бітікші, жазушы, кітапшы деп кездеседі. Көне түркі дәуіріне қатысты «руна жазуы, руникалық жазу, сына жазуы, ойма жазу» деген жалған, жасанды қолданыстар бар.

[2] Көне түрік тілінде: 𐰉𐰇𐰃𐰇𐰼𐰚 > bitigtaš-бітігташ, бітіктас, жазулы тас, жазулы ұстынтас деген мағыналы.

[3] Жазба деректер бойынша: Тобо, Табар, Тасбар деп түрліше оқылып келеді.

[4] Моңғолия, Арханғай аймағы, Бугат (Их тамир) сұмыны жерінде орналасқан кешенде ағаш күмбез, бітіктас, тас үйінді және 276 дана балбал орналасқан. Бітіктастың өлшемі: 198 х 70 х 20 см.

[5] Моңғолия, Булган аймағы Могод сұмыны «Хүйс толгой» деген жерден табылған.

Napil Bazilkhan

The written civilizations of the Turkic era

The author of photographs and drawings is Napil Bazylkhan

In the era of the ancient Turkic empire, the Turkic script bitik (bitig)[1] created by the Turks themselves was widely used at the state level. In addition, some early foreign (Sogdian, Brahmian, etc.) scripts were also used in international relations, in everyday life. We can even see that inscriptions on some steles of memorial complexes[2] and coins were used in different languages.

Ancient Sogdian and ancient Brahmian written monuments related to the first Khagans of the Turkic Khaganate have been found [1, 22]. In particular, a bilingual text (i.e. the Old Sogdian 29th line and the Brahmian 4th line) was preserved on the stele in the memorial complex[3] in the honor of **Tatbar[4] Khagan** (572–582) [2, 51–54; 3, 121–146; 4, 162–197]. On top of the stele, mounted on the tortoise's hilt, is a depiction of a wolf preparing to leap. The Sogdian text says: "*The Khagans of the Ashin Turkic tribe have erected a majestic monument... Mukan khagan, Tatbar khagans, created by Tengri, dominated the four corners of the world, ruled seven peoples, the country Tatpar khagan turned into a rich and powerful country, he was on the throne for 11 years...*" [5, 122–124].

Besides, there is a complex "Hujus tolgoi" dating back to the epoch of Niri Khagan (587–599) and a text in Old Mongolian [6, 30–32] written in Brahmin script on two steles[5] [7, 303–313]. In this text it is interesting that "Niri Khagan prayed for rebirth by bodhisattva, ... and his wife and tegins performed ritual actions", some ethnonyms and names of people are also presented [8]. Stella Niri Khagan is one of the unique sources for Altaistics, Turcology and Mongolian studies.

[1] In Old Turkic: 𐱃𐰇𐰼𐰚 > bitig > bitig. Meaning "write, draw, text, letter". In Old Turkic: 𐱅𐰇𐰼𐰚 > bitidim-written, 𐰼𐰇𐰃𐰇𐰼𐰚 > bitigme – bitigme, writer. In the modern Turkish languages "biktik, bitig, bijik, pichik, pıtyk, butuk, bidig" and others are preserved in faces. This ancient name **biti – to write, > bitig** > write, text was used by the Turks until the 14th and 15th centuries. In the decree of Tokhtamysh Khan (1393) one finds **bitidimız** > wrote, write, in the work Codex Cumanicus **biti** > write, write **biti bitidim** wrote a letter, **beš ayačya bitidim** wrote on 5 trees, **bitik** > write, book, text, notebook, **bitikči** > bitiksi, writer. There is a false, artificial use of "runic inscription" that dates back to the ancient Turkic era.

[2] In Old Turkic: 𐰉𐰇𐰃𐰇𐰼𐰚 > bitigtaš means "bitigtash", "bitiktas", "stone with inscriptions".

[3] The complex, located in Bugat (Ich Tamir) somon of Arkhangai aimag of Mongolia, contains a wooden dome, a stele, a stone embankment and 276 balbals. The size of the monument: 198 x 70 x 20 cm.

[4] According to written sources it reads differently: Tobo, Tabar, Tasbar.

[5] Found in Mongolia, Bulgan Mogod district in Huys Tolgoi area.

Напил Базылхан

Письменная цивилизация Тюркской эпохи

Автор фотографий и рисунков Напил Базылхан

В эпоху Тюркской империи древнетюркская письменность битик (бітік / bitig)[1] созданная самими тюрками, широко использовалась на государственном уровне. Кроме того, некоторые ранние зарубежные (согдийская, брахмийская и др.) письменности также использовались в международных отношениях, в повседневном использовании. Мы даже можем видеть, что на некоторых стелах поминальных комплексов[2] и монетах использовались надписи на разных языках.

Найдены древнесогдийские и древнебрахмийские письменные памятники, относящиеся к первым каганам Тюркского каганата [1, 22]. В частности, сохранился билингвический текст (т. е. древнесогдийская 29-я строка и брахмийская 4-я строка) на стеле в поминальном комплексе[3] в честь **Татбар[4] кагана** (572–582) [2, 51–54; 3, 121–146; 4, 162–197]. На вершине стелы, установленной на постаменте черепахи изображен волк, подготовившийся к прыжку. В согдийском тексте написано: что *«Каганы тюркского племени ашина поставили величественный памятник... Мукан каган, Татбар каганы, созданные Тенгри, овладели четырьмя сторонами света, правили семью народами, страну Татбар-каган превратил в богатую и могущественную, просидев на престоле 11 лет...»* [5, 122–124].

Кроме того, имеется комплекс «Хуюс толгой», относящийся к эпохе Нири кагана (587–599) и текст на древнемонгольском языке [6, 30–32], написанный брахмийской письменностью на двух стелах[5] [7, 303–313]. В этом тексте интересно то, что «молился о перерождении бодхисаттвой Нири кагана, ... и его жена и тегины совершали ритуальные действия», также представлены некоторые

[1] На древнетюркском языке: 𐱃𐰇𐰼𐰛 > bitig > бітіг. В переводе означает: «письмо, рисунок, запись, текст». На древнетюркском 𐰋𐰇𐰼𐰛 > bitidim – написал, 𐰚𐰋𐰇𐰼𐰛 > bitigme – бітігме, писарь. На современных тюркских языках сохранены в таких формах, как «бітік, бітіг, бижик, пичик, пічік, пытық, бүтүк, бідіг». Древнее название biti – писать, > bitig > письмо, текст использовалось тюрками до XIV–XV вв. Встречаются в указе Тохтамыш хана (1393 г.) bitidimız > пишем, написали, в произведении «Кодекс куманикус» biti-> писать, biti bitidim написали письмо, beš ayačya bitidim писал на пяти деревьях, bitik > писать, книга, текст, тетрадь, bitikči > писарь, канцеляр, секретарь, писатель, библиотекарь. Существуют ложные, искусственные употребления, такие как «руническое письмо, руническая надпись, клинопись, гравюра», относящееся к древнетюркской эпохе.

[2] На древнетюркском имеет смысл: 𐰉𐰇𐰼𐰇𐰛𐰇𐰼𐰛 > bitigtaš-бітігташ, надпись на камне, каменнный памятник, стела с надписью.

[3] Комплекс, расположенный в Бугатском (Их тамир) сомоне Архангайского аймака Монголии содержит деревянный купол, стела, каменную насыпь и 276 штук балбалов. Размер памятника: 198 х 70 х 20 см.

[4] По письменным данным читается по-разному: Тобо, Табар, Тасбар.

[5] Найдено в местности «Хуюс толгой» в сомоне Могод Булганского аймака в Монголии.

Татбар қаған бітіктасы.
Tatbar Khagan's stele.
Стела Татбар кагана.

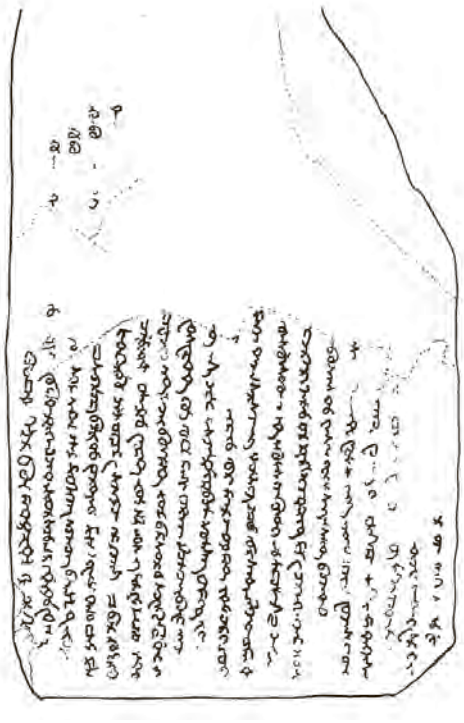

Көне соғдыша мәтіннің көшірмесі.
A copy of an ancient Sogdian text.
Прорисовка древнесогдийского текста.

Көне брахми мәтіннің көшірмесі.
A copy of an ancient Brahmin text.
Прорисовка древнебрахмийского текста.

сындарды атқарғандығы» туралы ғұрыптық жосын-жоралғылар баяндалып, бірсыпыра этноним, адам аттары жазылғанымен қызықты [8]. Түрік Нири қаған аталатын бұл ескерткіш алтаистика, түркология, моңғолтану үшін ерекше деректердің бірі.

Сонымен қатар, брахми жазулы «darpu qagan, simpun qagan» мәтінді ұстынтастар Шығыс Қазақстан Тарбағатай ауданы Кергентас аумағында табылған [9, 48–51]. Осы аумақтан табылған Елеке сазы ғұрыптық кешені мен қаған бәдізі Мұқан қаған (553–572) заманына қатысты болуы әбден ықтимал. Қазбалар барысында тақта отырған қаған бейнелі алтын қапсырма бұйымдар анықталды [10, 121–128].

Нири қағанға арналған тағы бірі ғұрыптық кешен бар[6]. Ол кешенде қызғылт сұр граниттен жаса-

[6] Қазіргі ҚХР, ШҰАР-ның Іле Қазақ автономиялық облысы «Моңғолкүре» ауданынан 5 км жердегі «Кіші қонақай» деген далада орнатылған .

The fragments of text "darpu qagan, simpun qagan" written in Brahmin script were found on the territory of Kergentas of Tarbagatai region of the Eastern Kazakhstan [9, 48–51]. It is highly probable that the memorial complex of Eleke sazy and the khagan statue found here date back to the time of Mukan khagan (553–572). During the excavations gold items depicting the Khagan sitting on the throne were found [10, 121–128].

There is another memorial complex dedicated to Niri Khagan[6]. In this complex on the lower part of a stone statue[7] of pinkish-grey granite there is a 13–(20?)-line text engraved in Old Sogdian script. In Sogdian text the lines are preserved: "...*On four sides, in many ... mountains ... established Khaganate for twenty-*

[6] Was established in the "Kishi konakai" steppe, 5 km from the "Mongolkure" area of Ile-Kazakh Autonomous Region, Xinjiang UAR, PRC.

[7] **𐺀𐺅𐺊𐺉 > Bediz > бедіз** – badiz, the ancient Turks called the human figurines of stone set up in a ritual complex.

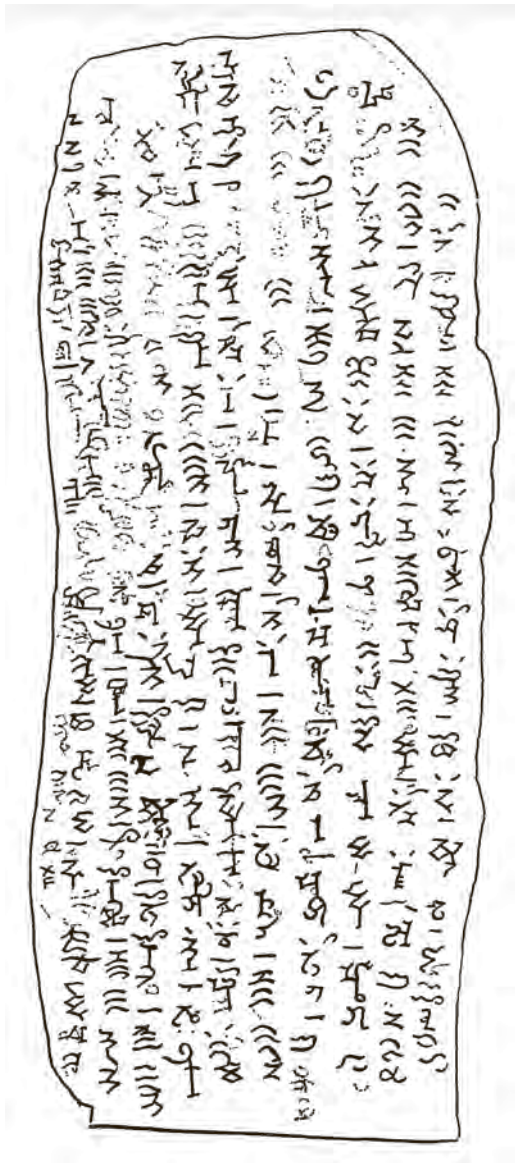

«Хүйс толгой-1» бітіктасы көне брахми мәтіннің көшірмесі.
The "Huis Tolgoi-1" stele and a cope of an ancient Brahmin text.
Стела «Хуюс толгой-1» и прорисовка древнебрахмийского текста.

этнонимы и имена людей [8]. Стелла Нири каган является одним из уникальных источников для алтаистики, тюркологии, монголоведения.

На территории Кергентаса Тарбагатайского района Восточного Казахстана обнаружены фрагменты текста «darpu qagan, simpun qagan» написанного на брахмийской письменности [9, 48–51]. Весьма вероятно, что поминальный комплекс Елеке сазы и каганское изваяние, найденные в этой местности, относятся ко времени Мукан кагана (553–572). При раскопках были найдены золотые изделия с изображением кагана, сидящего на троне [10, 121–128].

Есть еще один поминальный комплекс, посвященный Нири кагану[6]. В этом комплексе на нижней части каменного изваяния[7] из розовато-серого гранита выгравирован 13–(20?)-строчный текст на древнесогдийской письменности. В согдийском тексте сохранились строки: *«...На четыре стороны, во многих ... горах ... установил каганат на двадцать один год ... на шесть месяцев ... ... затем двадцать шесть лет ... Внук Мукан кагана ... Нири каган став Великим каганом, ... через год...»*. [11, 327–378].

Таким образом, во времена первых каганов Тюркского каганата в международных политико-дипломатических, экономических, военных отношениях использовались согдийская, брахмийская и другие письменности. В частности, тюрки часто использовали согдийцев в качестве посредников в торговой деятельности на Шелковом пути. Следовательно, между тюрками, согдийцами и другими этническими группами существовали культурные контакты, поэтому очевидно, что в межгосударственных отношениях часто использовались древнесогдийская, брахмийская, китайская и другие письменности.

Особо следует отметить, что во времена правления сына Естеми кагана **Тарду кагана** (576–603), а затем пришедших к власти Дулюй йабгу («Ницзюй чуло кехань») (604–611), Шегуй кагана (611–618) и Тон йабгу кагана (618–630) для денежного обращения в монетных дворах Шашы, Канки, Ферганы и Бухары стали чеканить медные монеты с древними согдийскими курсивами. На передней стороне – аверсе этих монет выгравированы имена каганов, правителей: «Тарду каган», «Тон Чабгу каган паны (деньги)», «Эта монета принадлежит правителю Шаша тегину», «Правитель Йенчу Эль тегин», «Правитель Шаша», «правитель тегин», «Эта монета правителя Шаша Т...ка (Эльтебер), «Правитель Шаша тудын» [12, 106–112]. На оборотной стороне – реверсе нанесены рогообразные символы.

[6] Был установлен в степи «Киши конакай» в 5 км от района «Монголкуре» Иле-Казахской автономной области СУАР, КНР.

[7] 𐲀𐲉𐲊𐲍 > **Bediz > бедіз** – фигура, высеченная из камня, так древние тюрки называли каменные изваяния, изображающие человека, установленные в ритуальном комплексе.

Кергентас ұстындағы брахми мәтіні (Фотосурет – Э. М. Байтенов).
Brahmin text on the Kergentas stele (Photo by E. M. Baytenov).
Брахмийский текст на стеле Кергентас (Фото – Э. М. Байтенов).

Елеке сазы ғұрыптық кешеннен табылған
қаған отырысын бейнелеген алтын әшекей
(Фотосурет – З. Самашев).

A golden ornament depicting a Khagan seated on a throne, found in the Yeleke Sazy memorial complex (Photo by Z. Samashev).

Золотое украшение с изображением сидящего на троне кагана, найденное в поминальном комплексе Елеке сазы (Фото – З. Самашев).

лынған тасмүсіннің[7] төменгі етек тұсында көне соғды жазулы 13 (20?) – жол мәтін қашалған. Соғды мәтінінде: «... *Төрт тараптарға, көптеген ... тауларда ... жиырма бір жыл қағандық құрған... алты ай бойы ... ...одан кейін жиырма алты жыл ...Мұқан қағанның немересі ... Нири қаған ұлық қаған болып, ...жылдан соң ...*» деген жолдары сақталынған [11, 327–378].

Сөйтіп, Түрік қағандығының алғашқы қағандары заманында соғды, брахми және басқа жазуларды халықаралық саяси-дипломатиялық, экономикалық, әскери қарым-қатынастарында қолданды. Әсіресе, түркілер Жібек жолы сауда-саттық қа-

7 **𐰉𐰍𐱃 > Bediz > бедіз** – бәдіз, көне түркілер ғұрыптық кешенде орнатылған адам бейнелі тасмүсіндерді осылай атаған.

Нири қаған ғұрыптық кешені бәдізі
(Фотосурет – Цагааны Төрбат).

The stone statue of the Niri Khagan memorial complex (Photo by Tsagaan Torbat).

Каменные изваяние поминального комплекса Нири каган (Фото – Цагааны Торбата).

one years ... for six months ... ... then twenty-six years ... The grandson of Mukan Khagan... Niri Khagan became the Great Khagan... In a year ..." [11, 327–378].

Thus, in the times of the first Turkic Khaghanates, Sogdian, Brahmian and other scripts were used in international political-diplomatic, economic, military relations. In particular, Turks frequently used Sogdians as intermediaries in trade activities on the Silk Road. Consequently, cultural contacts existed between Turks, Sogdians and other ethnic groups, therefore it is obvious that ancient Sogdian, Brahmian, Chinese and other scripts were frequently used in interstate relations.

It is worthy of note that during the rule of **Tardu khagan** (576–603), the son of Estemi kaghan, Dului yabgu ("Nijiu chulo kehan") (604–611), Shegui kaghan (611–618) who later came to power, Ton yabgu Khagan (618–630), in mints of Shash, Kanka, Fergana, Bukhara regions minted copper coins with ancient Sogdian italics and used them for money circulation. The front side of the obverse of these coins depicts the names of Khagans, the rulers: "Tardu Khagan", "Ton Chabgu Khagan pan (money)", "This coin belongs to the ruler Shasha tegin", "Ruler Yenchu El tegin", "Ruler Shasha", "Ruler tegin", "This coin of the ruler Shasha T...ka (Elteber)", "Ruler Shasha tudyn". [12, 106–112]. The reverse side of the coins also has symbols in the form of horns. The reverse side of the coins also has horn symbols on the back.

Көне соғдыша мәтіні (Фотосурет – Такаши Осауа).
Ancient Sogdian text (Photo by Takashi Osawa).
Древнесогдийский текст (Фото – Такаши Осава).

Кроме того, в эпоху Тюргешского каганата (690–756) в Таразе, Суябе и других городах выпускались монеты с названием «паны» (деньги) великого Тюргеш кагана». Также встречаются медные монеты, отчеканенные в стиле «кайюань тунбао» династии Тан. В эти периоды такие медные монеты играли значительную роль в денежном обращении городов Согды, Кеша, Бухары и других территорий. Артекфакты упомянутых нумизматических комплексов свидетельствуют об интенсивных торговых отношениях между тюрками и согдийцами, а также об обмене шелка и товаров на лошадей с китайцами.

В эти эпохи широко использовались различные монеты в денежном обороте в торговых отношениях на территории современного Южного Казахстана, Жетысу, Узбекистана, таких как Шаш, Канка, Кулактепе, Актепе, Ханабад, Кавардан, Киндиктепе, в Таласском регионе Кыргызстана. Деньги-монеты, отчеканенные от имени Тюркского кагана, тегинов, тудунов, широко использовались в международном торговом обороте и в местном денежном обороте.

Сведения о древнетюркской письменности (битик): Тюркский каганат, еще более увеличивая военно-политическую мощь, завоевал восточные террритории до Корейского полуострова, а также покорил племена кыданей, кумоси и шивэйцев, разгромив эфталитов на Западе, достиг Черного моря, Хазарского (Каспийского) моря, а на севере – Байкала, леса Сибири, на юге – Шантунскую равнину, таким образом владея обширными землями стал гигантским евразийским государством вдоль трассы древнего Шелкового пути, в котором возникает необходимость создания собственной письменности. Ведь объединение разных тюркских племен и этнополитических союзов в единую государственную власть, унификация языковых отношений, установление посольских служб в международных дипломатических отношениях были особенно актуальны.

Таким образом, в период расцвета Тюркской империи в середине VII века на ордынской территории каганата вдоль реки Орхон была создана письменность – тюрк битиг, которой начали ис-

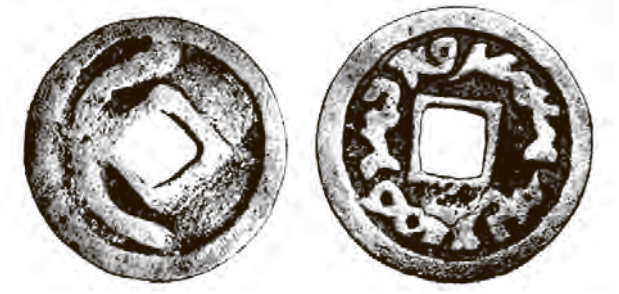

«Киелі Түргеш қаған «паны» (ақшасы)» деген тиыны. Жетісу, Қазақстан.
Coin "pan (money) of the Saint Turgesh Khagan" Semirechye, Kazakhstan.
Монета «пан (деньги) святого Тюргешского кагана». Семиречье, Казахстан.

«Тардұ қаған» мәтінді мыс тиын. Шаш (Ташкент) өңірі. Өзбекстан. (Фотосурет – Г. Бабаяров).
Copper coin with text "Tardu Khagan". Shash region (Tashkent). Uzbekistan. (Photo by G. Babayorov).
Медная монета с текстом «Тарду каган». Регион Шаш (Ташкент). Узбекистан. (Фото – Г. Бабаяров).

«Түрік қаған» мәтінді тиын. Шаш (Ташкент) өңірі. Өзбекстан. (Фотосурет – Г. Бабаяров).
Coin with the text "Turk Khagan". Shash region (Tashkent). Uzbekistan. (Photo by G. Babayorov).
Монета с текстом «Тюрк каган». Регион Шаш (Ташкент). Узбекистан. (Фото – Г. Бабаяров).

Тұн йабғұ қаған тиыны. Шаш (Ташкент) өңірі. Өзбекстан. (Фотосурет – Г. Бабаяров).
Ton yabgu kahan coin. Shash region (Tashkent). Uzbekistan. (Photo by G. Babayorov).
Монета Тон йабгу кагана. Чачский оазис (Ташкент). Узбекистан. (Фото – Г. Бабаяров).

«Йабғұ» атақты Тұн йабғұ қаған таңбалы тиыны. Шаш (Ташкент) өңірі. Өзбекстан. (Фотосурет – Г. Бабаяров).
Coin with Ton yabgu khahan title. Shash region (Tashkent). Uzbekistan. (Photo by G. Babayorov).
Монета со знаком Тон йабгу кагана со званием «Йабгу». Чачский оазис (Ташкент). Узбекистан. (Фото – Г. Бабаяров).

тынастарға соғдылықтарды саудагерлік қызметі үшін делдалдыққа жиі пайдаланған еді. Демек, түріктер, соғдылықтар және басқа этностар арасында мәдени байланыстары да болды, сол себептен көне соғды, брахми, қытай және басқа жазуларды мемлекетаралық қатынастарда жиі қолданғандығы айдан-анық.

Осы ретте ерекше екшеп айтсақ, Естемі қағанның ұлы **Тардұ қаған** (576–603) және одан кейін билікке келген Дулюй йабғұ («Ницзюй чуло кехань») (604–611), Шегуй қаған (611–618), Тон йабғұ қаған (618–630) дәуірлерінде Шаш, Қаңқа, Ферғана, Бұқара өңірлері теңгесарайларында көне соғды курсив жазулы мыс тиындарды соқтырып, ақша айналымына қолданған болатын. Аталмыш ақшалардың беттұсы аверсте қаған, билік иелердің аттары: «Тардұ қаған», «Тон чабғұ қаған паны (ақшасы)», «Бұл тиын Шаш билеушісі тегіндікі», «Йенчү Ел тегін билеуші», «Шаш билеушісі», «билеуші тегін», «Бұл тиын Шаш билеушісі Т..ка... (Елтебер), «Шашты билеуші тұдын» [12, 106–112] деген мәтіндері жазылды. Тиын соғылымдарының артқы тұсы реверсте мүйіз іспетті таңбалары да бірге шекілген.

Сонымен қоса, Түргеш қағандығы (690–756) дәуірінде де Тараз, Суяб және басқа қалаларында «Киелі Түргеш қаған «паны» (ақшасы)» деген тиындар шығарылды. Таң патшалығының «кайюань тунбао» үлгілі тиындарына бейімдеп соғылған мыс тиындар да кездеседі. Бұл кезеңдерде Соғды, Кеш, Бұхара және басқа аумақтағы қала, қалашықтарда осындай мыс тиындар ақша айналымында елеулі рөл атқарды. Түркілер мен соғдылықтар арасындағы сауда-саттық байланыстардың қарқынды жүргендігін, сондай-ақ қытайлықтармен де жылқыға жібек, тауар алмастыру саудалары кеңінен болғандығын аталмыш нумизматикалық кешендерінің жәдігерлері дәлелдейді.

Осы дәуірлерде бүгінгі Оңтүстік Қазақстан, Жетісу бойында, Өзбекстанның Шаш, Канка, Құлақтепе, Ақтепе, Ханабад, Кавардан, Киндиктепе секілді аумақтарында, Қырғызстанның Талас өңірінде сауда-саттық қатынастарда түрлі монеталар ақша айналымында кеңінен қолданылғандығын көрсетеді. Түрік қаған, тегін, тұдұндары атынан соқтырып тұрған ақша-монеталары халықаралық сауда айналымында, жергілікті ақша айналымында кеңінен айналды.

Көне түркі бітік жазба деректері: Түркі қағандығы әскери-саяси билік аумағын одан ары ұлғайтып, шығысы Корей түбегіне дейін аймақты иеленді, қыдан, кумоси, шивэй елдерін басып бағындырып алды, батыста эфталиттерді жеңіп, Қара теңіз, Хазар (Каспий) теңізіне жетіп, солтүстігі Байкөл, Сібір орманы, оңтүстігі Шантұн жазығы аққамалға ұласып, ұлан-ғайыр жерлерді иеленіп, ежелгі жібек жолы бойында Еуразиялық алып мемлекетке айнала бастаған сәтте төлтума

In addition, during the era of the Turgesh Khaganate (690–756) in Taraz, Suyab and other cities coins were issued with the name "pan" (money) of Saint Turgesh Khagan". There are also copper coins minted in "kaiyuan tunbao" style of the Tang dynasty. During these periods such copper coins played a significant role in monetary circulation of the cities of Sogd, Kesh, Bukhara and other territories. The artefacts of the mentioned numismatic complexes testify to intensive trade relations between Turks and Sogdians, as well as exchange of silk and goods for horses with Chinese.

During these eras various coins were widely used in monetary circulation in trade relations in the territory of modern Southern Kazakhstan, Zhetysu, Uzbekistan, such as Shash, Kanka, Kulaktepe, Aktepe, Khanabad, Kavardan, Kindiktepe, in Talas region of Kyrgyzstan. Money-coins minted on behalf of the Turkic Khagan, Tegins, Tuduns were widely used in international trade and in the local money turnover.

Information about the ancient Turkic script (bitik): The Turkic Khaganate, further increasing its military and political power, conquered the eastern territories to the Korean peninsula, and subdued the Kydan, Kumosi and Shiwei tribes, defeated the Ephtalites in the West, reached the Black Sea, the Khazar (Caspian) Sea, Baikal in the north, the forests of Siberia, and the Shantung Plain in the south, thus owning vast lands became a giant Eurasian state along the route of the ancient Silk Road, where the need to create their own script had arisen. Indeed, the unification of various Turkic tribes and ethno-political unions into a single state power, unification of linguistic relations and the establishment of ambassadorial services in international diplomatic relations were especially urgent.

Thus, during the heyday of the Turkic empire in the middle of 7th century in the Horde territory of the Khaganate along the river Orkhon was created a script, Turk Bitig, which began to be used in the Khaganate. The Chinese annals describe: "Their script is similar to that of the Hu (Sogdians)" ("Zhoushu") [13, 124]. It is clear that the first variant (the earliest alphabet) of the ancient Turkic bitig, which has not reached us yet, was written by scribes on paper, leather, wood or stone[8].

The history of the country was written down by Turk bitig on paper and engraved on stones ("bengutash") as an edification for descendants. Courageous Turks say: "With my thousand-year and thousand-day writing bitig, I carved my knowledge on the hard stone".

The ancient Turks must have called their original (autochthonous) script 𐱅𐰇𐰼𐰚 : 𐰉𐰏𐰣𐰇 > **Türük bitig**

[8] As one piece of evidence, the text of the symbols-letters of a Turkic inscription found in Toyok, Turfan region of East Turkestan (PRC, XUAR) and the letters of the Manichean script (IX–X centuries) can be compared.

Түркі бітік жазуының фоно-морфемалық құрылымы (Н. Базылхан бойынша).
Phono-morphemic structure of the Turkic bitik writing (by N. Bazylkhan).
Фоно-морфемная структура тюркского битик-письменности (по Н.Базылхана).

	a		ï		o // u			e // i		ö // ü	
	B, ba	ab	bï	ïb	bo/bu	ob/ ub		B, be/ bi	eb/ ib	bö/bü	öb/üb
	Q, qa	aq	qï	ïq	qo/qu	oq/uq		K, ke/ кi	ек/ iк	кö/кü	öк/üк
	γ, γa	aγ	γï	ïγ	γo/γu	oγ/uγ		G, ge/ gi	eg/ ig	gö/gü	ög/üg
	T, ta	at	tï	ït	to/tu	ot/ut		T, te /ti	et /it	tö/tü	öt/üt
	D, da	ad	dï	ïd	do/du	od/ud		D, de/ di	ed/ id	dö/dü	öd/üd
	S, sa	as	sï	ïs	so/su	os/su		S, se /si	es/ is	sö/sü	ös/üs
	Y, ya	ay	yï	ïy	yo/yu	oy/uy		J, je /ji	ej /ij	jö/jü	öj/üj
	N, na	an	nï	ïn	no/nu	on/un		N, ne /ni	en/ in	nö/nü	ön/ün
	L, la	al	lï	ïl	lo/lu	ol/ul		L, le/ li	el/ il	lö/lü	öl/ül
	R, ra	ar	rï	ïr	ro/ru	or/ur		R, re/ ri	er/ ir	rö/rü	ör/ür
	ŋ	aŋ	ŋï	ïŋ	ŋo/ŋu	oŋ/uŋ		ŋe /ŋi	eŋ/ iŋ	ŋö/ŋü	öŋ/üŋ
			ŋï						ŋi		
	P, pa	ap	pï	ïp	po/pu	op/up		pe /pi	ep /ip	pö/pü	öp/üp
	M, ma	m	mï	ïm	mo /mu	om/um		me/ mi	em/ im	mö/mü	öm/üm
	Z, za	aз	zï	ïz	zo /zu	oz/uz		ze/ zi	ez/ iz	zö/zü	öz/üz
	Š , ša	aš	šï	ïš	šo/šu	oš/uš		še /ši	eš/ iš	šö/šü	öš/üš
	Č, ča	ač	čï	ïč	čo/ču	oč/uč		če /či	eč /ič	öč/čü	öč/üč
	aLT		altï								
	aNTa										
	aNČa		-ïnčï						-inč		
	Bš	baš						beš (?)	biš(?)		

пользоваться в каганате. В китайских летописях описано: «Их письменность подобна письменности ху (согдийцев)» («Чжоушу») [13, 124]. Понятно, что первый вариант (самый ранний алфавит) древнетюркского битиг, который до нас еще не дошел, был написан писцами на бумаге, коже, дереве или камне[8]. В назидание потомкам история страны по повелениям каганов была записана с помощью тюрк битиг на бумаге и высечена на камнях («бенгюташ»). Отважные тюрки говорят: «Своей тысячелетней и тысячидневной письменностью битиг, я высек свои знания на твердом камне».

Древние тюрки, должно быть, называли свою оригинальную (автохтонную) письменность **𐱅𐰇𐰼𐰚 : 𐱃𐰇𐰼𐰇** > **Türük bitig** > тюркский битиг (битик). Эта письменность была создана на осно-

[8] Бұған бір дәлел ретінде, Шығыс Түркістан (ҚХР, ШҰАР) Тұрпан өңірі Тойоктан табылған түрік бітіктің таңба-әріптері мен манихей жазуының әріптерінің салыстырмалы мәтінін айтуға болады (IX–X ғғ.).

жазу жасау қажеттілігі туындады. Өйткені, көптеген түркі тектес ру-тайпалары мен этносаяси одақтарды мемлекеттік бір билікке тұтастыру, тілдік қарым-қатынастарды біріктіру, халықаралық дипломатиялық қатынастарда елшілік қызметтері үшін аса өзекті болды.

Сөйтіп, Түркі империясының өрлей бастаған кезінде VII ғасырдың орта тұсында қағандықтың ордалық аумағы Орхон өзені бойында түрік бітік – жасалынды, солай жасалып қолданғандығы хақ. Қытай жылнамаларында: *«Олардың жазуы хулардың (соғды) жазуына ұқсайды»* («Чжоушу») дейді [13, 124]. Көне түрік бітіктің алғаш жасаған тілші білгірлердің ілкі нұсқасы (ең әуелгі алфавиті) қағазға, теріге, ағашқа немесе тасқа жазылғаны анық, ол нұсқасы бізге жетпей отыр[8].

Ел тарихы қағандардың бұйрығымен ұрпаққа аманат ретінде түрік бітікпен қағазға хатталып, тасқа қашалған «мәңгілік» бітіктастарда («беңгүташ») бәдізделіп айшықталды. **«Мың жылдық түмен күндік бітік жазуыммен біліктілігімді бекем тасқа қашадым»** дейді ержүрек түркілер.

Көне түркілер өздері жасаған төлтума (автохтондық) жазуын 𐱅𐰇𐰛𐰚 : 𐰉𐰏𐰋𐰇> **Türük bitig** > Түрік бітіг (бітік) деп атаған болу керек. Бұл жазу ежелгі таңбалардың кескін-пішіндеріне негізделініп жасалынды [14, 409–410; 15, 43–47; 16, 9; 17; 18, 141–147; 19, 83-92; 20, 203–205; 21, 168–176, 22, 146–176]. Мысалы: «𐰀 **at** – ат, «тау», 𐰃 **ay** – ай, 𐰃𐰃 **yay** – жай, садақ, 𐰇 **aγ** – ағ, ау, 𐰀 **ab** – ау, аң, 𐰆 **eb** – еб, үй, 𐰋 **er** – ер, 𐰏 **el** – ел, 𐰀𐰍 **al** – ал, 𐰋𐰍 **en** – ен, 𐰇𐰆 **ek** – ек, 𐰋𐰃 **oq** – оқ, 𐰇𐰋𐰍𐰀 **ant** – ант, 𐰍𐰇𐰏𐰃 **süŋgü** – сүңгі, 𐰇 **ač/aš** – аш, «есік», 𐰇 **sač** – шаш, 𐰇𐰀 **taγ** – тау, 𐰋 **ïm** – ым, «ағаш», 𐰋 **art** – арты, 𐰇 **ič** – іш, 𐰇 **as** – ас, 𐰋 **alt** – алды, 𐰇 **anč** – анч, енші» секілді таңба – графемдік [23, 1–2] сызбалардан туындаған.

Түркі қағандығында түрік бітік жазуы арқылы бұйрық беру, жарлық шығару, үкім жолдау, арнайы іс-құжаттарды куәлендіріп мөр-таңба салу, елші жіберу, хат алмасу және басқа мемлекеттік маңызды кеңселік істері жүргізіліп отырды.

Қағанның алтынмен апталған таңба-мөрін сақтаушысы **tamγačï** > «тамғачы», **altun tamγan tarqan** > «алтын тамған тархан», ал іс-құжат хатшысы – bitigči > «бітікші» жазушы деп аталды. Ел тарихы қағандардың бұйрығымен ұрпаққа аманат ретінде түрік бітікпен қағазға хатталып, тасқа қашалған «мәңгілік» бітіктастарда (**bitigtaš** > бітігташ «жазулы тас», **beŋgütaš** > беңгүташ «мәңгілік тас») көптеген мәтіндер бәдізделіп айшықталды.

Түрік бітік жазулы ескерткіштердің анықталған жерлері, яғни таралым кеңістік аумағы бүгін-

[8] Бұған бір дәлел ретінде, Шығыс Түркістан (ҚХР, ШҰАР) Тұрпан өңірі Тойоктан табылған түрік бітіктің таңба-әріптері мен манихей жазуының әріптерінің салыстырмалы мәтінін айтуға болады (IX–X ғғ.).

> Turkic bitig (bitik). This script was created on the basis of the ancient images-forms of symbols [14, 409–410; 15, 43–47; 16, 9; 17; 18, 141–147; 19, 83–92; 20, 203–205; 21, 168–176; 22, 146–176]. For example, such symbols-graphs conditioned by drawings: «𐰀 **at – at (**horse, "mountain"), 𐰃 **ay – ai (**moon), 𐰃𐰃 **yay –** zhag, naiza (thunder, bow), 𐰇 **aγ** – ag, au, 𐰀 **ab –** au, an (animal), 𐰆 **eb –** eb, uiy (house), 𐰋 **er –** er (man), 𐰏 **el –** el (homeland, country), 𐰀𐰍 **al** – al (take), 𐰋𐰍 **en** – en, 𐰇𐰆 **ek** – ek, 𐰋𐰃 **oq –** ok (bullet), 𐰇𐰋𐰍𐰀 **ant –** ant (oath), 𐰍𐰇𐰏𐰃 **süŋgü** – sungu (peak), 𐰇 **ač/aš –** ash, "esik" (open, "door") 𐰇 **sač** – shash (hair), 𐰇𐰀 **taγ –** tau (mountain), 𐰋 **ïm** – im, "agash" (gesture, "tree") 𐰋 **art –** artii (behind), 𐰇 **ič –** ish (drink), 𐰇 **as** – as (meal), 𐰋 **alt –** aldi – (in front of), 𐰇 **anč –** anch, enshi" [23, 1–2].

In the Turkic Khaghanate, orders, decrees, issuing verdicts, sealing special documents, sending ambassadors, correspondence and other important state clerical affairs were carried out using the Turkic bitig.

The keeper of the golden seal of the Khagan was called **tamγačï** > "tamgachy", **altun tamγan tarqan** > "tarkhan of the golden seal", and the secretary by documents – bitigči > "bitiqshi" clerk. By order of the Khagans, the history of the empire was written down in Turkic script on paper and engraved on eternal stones as an edification for posterity (**bitigtaš** > bitigtash "stone with inscription", **beŋgütaš** > bengutash "eternal stone").

Today many sites of monuments with Turkic inscriptions are identified, i.e. The area of distribution is modern Mongolia (the rivers Orkhon, Selenga, Tuyl, Tes, Zavkhan, Kobda, Kerlen), Altai, Tuva, Khakassia (rivers Yenisei, Abakan, Kem), Buryatia, Sakha (Baikal, Lena River), Kazakhstan, Kyrgyzstan (rivers Irtysh, Talas, Ile, Syr Darya, Volga, Ural), Uzbekistan (Tashkent, Fergana regions), China (Inner Mongolia region, Xian, Lhas), Eastern Turkestan (Turpan lowland, Dunhuang, Miran), Northern Caucasus, Eastern Europe (along the Danube River). It is a vast region that encompasses the entire Eurasia. The Ancient Turkic inscriptions are the evidence and the common heritage of the original spiritual culture of the modern Turkic ethnoses. Ancient Turkic bitig is one of the most important legacies of the world civilizations.

The field of "**Ancient Turkic Bitikology**" [9] is well established in the world Turkology, which studies these legacies in an integrated manner [24,10–

[9] **The study of the ancient Turkic bitik** is a comprehensive study of the genesis of Turkic bitik, the stages of its formation and development, the area of its use, areal distribution, language, grammatical structure, paleographic, archeographic, epigraphic nature, ethnocultural outlook, which in combination with the fields of archeology, linguistics, history and ethnography is a special area of interdisciplinary scientific direction. In modern foreign scientific works the field of Old Turkic inscriptions is called «runic writing, Turkic runology, Turkic epigraphy, Orkhono-Yenisei inscriptions» and other names that do not correspond to the original names.

ве древних форм тамга-символов [14, 409–410; 15, 43–47; 16, 9; 17; 18, 141–147; 19, 83–92; 20, 203–205; 21, 168–176, 22, 146–176]. Например, таких тамга-графем, обусловленных рисунками: «𐰀 **at –** ат (конь), «тау» (гора), 𐰃 **ay –** ай (луна), 𐰃𐰆 **yay –** жай, садақ (лук), 𐰄 **aγ** – аг, ау (сетка), 𐰅 **ab –** ау, аң (охота), 𐰇 **eb –** еб, үй (юрта), 𐰉 **er –** ер (мужчина), 𐰊 **el –** ел (государство), 𐰋 **al** – ал (бери), 𐰍 **en** – ен (знак), 𐰇𐰍 **ek** – ек (посадка деревьев), 𐰢𐰋 **oq –** оқ (стрела), 𐰀𐰍𐰞 **ant –** ант (клятва), 𐰋𐰖 **süŋgü** – сүңгі (копье), 𐰄 **ač/aš –** аш, «есік» (открыть, ворота), 𐰖 **sač** – шаш (волосы), 𐰄𐰀 **taγ –** тау (гора), 𐰃 **ïm** – ым, «ағаш» (дерево), 𐰀𐰞 **art –** арты (задний), 𐰋 **ič –** іш (внутренний), 𐰖 **as** – ас (еда, кушать), 𐰀𐰋 **alt –** алды – (перед), 𐰀𐰍𐰞 **anč –** анч, енші (охотник, часть)» [23, 1–2].

В Тюркском каганате приказы, указы, вынесение приговоров, опечатывание особых документов, отправка послов, переписка и другие важные государственные канцелярские дела осуществлялись с использованием тюркского битиг.

Хранителя позолоченной печати кагана звали **tamγačï** > «тамғачы», **altun tamγan tarqan**> «тархан золотой печати», а секретаря по документам – **bitigči** > «бітікші» писарь. По приказу каганов история империи была записана тюркской письменностью на бумаге и высечена на вечных камнях в качестве назидания для потомков (**bitigtaš >** бітігташ «камень с надписью», **beŋgütaš** > беңгүташ «вечный камень»).

На сегодня выявлены многие места памятников с тюркскими надписями, т.е. ареал распространения современная Монголия (реки Орхон, Селенга, Туыл, Тес, Завхан, Кобда, Керлен), Алтай, Тува, Хакасия (реки Енисей, Абакан, Кемь), Бурятия, край Саха (Байкал, река Лена), Казахстан, Кыргызстан (реки Иртыш, Талас, Иле, Сырдарья, Волга, Урал), Узбекистан (Ташкентский, Ферганский регионы), Китай (регион Внутренняя Монголия, Сиань, Лхас), Восточный Туркестан (Турфанская низменность, Дунхуань, Миран), Северный Кавказ, Восточная Европа (вдоль реки Дунай). Это огромный регион, охватывающий всю Евразию. Древнетюркская надпись является свидетельством и общим достоянием самобытной духовной культуры современных тюркских этносов. Древнеюркский битиг является одним из важнейших наследий мировой цивилизации.

В мировой тюркологии, комплексно изучающей эти наследия, хорошо зарекомендовала себя область «древнетюркского битиковедения»[9]

[9] **Изучение древнетюркского битика** – представляет собой комплексное изучение генезиса тюркского битика, этапов его формирования и развития, области его употребления, ареала распространения, языковой, грамматической структуры, палеографической, археографической, эпиграфической природы, этнокультурного облика, что в сочетании с областями археологии, языкознания, истории и этнографии. Особая область междисциплинарного научного направления. В современных зарубежных научных трудах область древнетюркских надписей получила название «руническая

гі Моңғолия (Орхон, Селеңгі, Туыл, Тес, Завхан, Қобда, Керлен сынды өзендері), Алтай, Тува, Хакасия (Енисей, Абақан, Кем секілді өзендері), Бурятия, Саха аумағы (Байкөл, Лена өзені бойы), Қазақстан, Қырғызстан (Ертіс, Талас, Іле, Сыр, Еділ, Жайық өзендері бойы), Өзбекстан (Ташкент, Ферғана өңірлері), Қытай (Ішкі Моңғолия, Сиань, Лхас өңірлері), Шығыс Түркістан (Тұрпан ойпаты, Дунхуань, Миран), Солтүстік Кавказ, Шығыс Еуропа (Дунай өзені бойы) өңірлерді қамтиды. Бұл бүкіл Еуразия кеңістігін алып жатқан орасан зор аймақ. Көне түрік бітігі бүгінгі түркі тектес этностардың байырғы рухани мәдениетінің куәсі әрі ортақ мирасы болып табылады. Көне түрік бітік – дүние жүзі өркениетіндегі шоқтығы биік ірі мұралардың бірі.

Осы мұраларды жан-жақты зерттейтін әлемдік түркологияда **«көне түрік бітіктану»** саласы[9] әбден қалыптасқан [24,10–27]. Тарихи-деректанулық тұрғыдан «Орхон ескерткіштері» ішінде Білге қаған, Күлтегін, Тоныққұқ, Ел етміш қаған («Тариат/Тэрх»), Тэс, Сүүж және басқа бітіктастары мен ескерткіштерінде Орталық Азия тарихына байланысты мол деректер бар. Ал, Енисей, Талас, Алтай ескерткіштерінде тарихи оқиғаларымен қатар эпитафиялық сарындары басым келеді. Тұрпан, Миранан табылған нұсқаларында діни-мифологиялық мазмұнды мәтіндері көптеп жазылған. Қазір Еуразия көлемінде түрік бітікпен бәдізделіп өрнектелген 700-ден астам ірілі-кішілі бітіктас, ескерткіштері тіркеліп отыр.

Көне түрік бітік жазулы мәтіндерде қағандықтың жалпы атауы **Türük Eli** > Түрік Елі, **Türük bodun** >Түрік бодұн, түрік халқы, **Türük qara qamaγ budun** > Түрік қара қамағ бұдұн. «Түрік қалың (қара) бүткіл халық, барлық түрік елі» деп кездеседі.

Көне түркі қоғамының қағандық билік жүйесінде әскери-саяси, аумақтық-әкімшілік құрылымдары: **«töles bodun > – төлес, tarduš bodun> – тардұш, ič > – іч»** деген үш құрылымды, үш қанатты болды, сол негізінде қаған тарапынан, бір орталықтан басқарылды. Оларды билеген саяси-әскери құрылымдардың лауазымдық атақтары, **«Qaγan > қаған, tegin > тегін, yabγu > йабғұ, aρït > апыт, šad > шад, buyruq > бұйрық, tarqan > тархан, čur > чұр, tudun > тұдын, tutuq > тұтұқ»** болды.

Сондай-ақ «табғач, түпут, таңғұт, апар, пұрым, қырғыз, құрықан, отыз татар, қытаң, татабы, түргеш, қырғыз, соғдақ, берчекер, бұқарақ, тезік, то-

[9] **Көне түрік бітіктану** – түрік бітіктің генезісін, оның қалыптасу барысы мен даму сатыларын, қолданыстық кеңістігін, таралым аумағын, лингвистикалық, грамматикалық бітімін, палеографикалық, археографикалық, эпиграфикалық болмысын, этномәдени келбетін жан-жақты зерттейтін археология, лингвистика, тарих, этнография салаларымен ұштасқан зерттеу жүргізетін салааралық ғылыми бағыттағы арнайы сала. Қазіргі шетелдік ғылыми еңбектерде көне түрік бітіктану саласы – «руническая письменность, тюркская рунология, тюркская эпиграфика, орхоно-енисейские надписи», «түркі рунологиясы» және басқа түрде саналуан аталып кеткен еді.

27]. In terms of historical and source studies, the "Orkhon monuments", including Bilge Khagan, Kul Tigin, Tonyukuk, Eletmish Khagan ("Tariat/Tarkh"), Tais, Suuzh and other monuments contain extensive data related to the history of Central Asia. And in the monuments of Yenisei, Talas, and Altai, along with historical events, epitaphic motives prevail. The versions found in Turfan and Miran contain a large number of texts with religious and mythological content. Currently, more than 700 large and small steles and monuments engraved with texts of Old Turkic Bitig have been registered in Eurasia.

In ancient Turkic written texts the common name of the Khaganate is **Türük Eli** > Turkic Country, **Türük bodun** > Turkic people, **Türük qara qamaγ budun** > All Turkic people. The whole Turkic people. The whole Turkic country.

The military-political, territorial-administrative structures of the ancient Turkic society in the power system of the Khaganate had three structures, three wings: "**töles bodun** > – **toles**, **tarduš bodun** > – **tardush**, **ič** > – **ich**", on this basis, they were ruled by Khagan from one centre. The official names of the political and military structures that ruled them are: **Qaγan > khagan, tegin > tegin, yabγu > yabgu, aρït > apyt, šad > shad, buyruq > buyruq, tarqan > tarkhan, čur > chur, tudun > tudun, tutuq > tutuk.**

There are also such ethnonyms as "tabgach, tuput, tangut, apar, purim, kyrgyz, kurykan, oyz tatar, kydan, tataby, turgesh, sogdak, bercheker, bukarak, tezek, tokhar" and other toponyms "Togul, Selenga, Karaga, Boroga, Khanuy, Kunuy, Yasyl river, Shantung plain, Temir kapyk, Kenyu tarban, Yenchu river, Kogmen, Togu balik, Magu kurgan, Baibalyk, Besbalyk".

The monuments and written memorials of the Turkic Khaganate epoch (6th – 11th centuries) are grouped and studied according to their historical, linguistic, territorial, chronological, ethno-political links, ritual complexes, genre and other features [25, 42-48]. The accounts of historical events of the Turkic epoch, found in the texts of ancient Turkic stelae and monuments, can be regarded as official historiography of the Turkic country, ethno-political union, historiography of associations, historiography of tribes, and historiography of rulers.

The traditional affairs of recording, writing and systematic presentation of their history in Turkic country were carried out in written form, as well as preserved orally in the form of folklore. Its indisputable evidence is written inscriptions, epitaphs of monuments of various content, oral traditions, stories, rare manuscripts and other historical data written in the Turkic script.

As an official political historiography of the Turkic country (4th – 11th centuries) there are memorial

[24, 10–27]. В историко-источниковедческом плане «Орхонские памятники», среди которых Бильге каган, Кюльтегин, Тоныкук, Елетмиш каган («Тариат/Тэрх»), Тэс, Сууж и другие памятники, содержат обширные данные, связанные с историей Центральной Азии. А в памятниках Енисея, Таласа, Алтая наряду с историческими событиями преобладают эпитафические мотивы. В версиях, найденных в Турфане, Миране, написано большое количество текстов религиозно-мифологического содержания. В настоящее время на территории Евразии зарегистрировано более 700 больших, малых стелл и памятников, в которых выгравированы тексты древнетюркской битиг.

В древнетюркских письменных текстах встречается общее название каганата **Türük Eli** > Тюркская Страна, **Türük bodun >**Тюркский народ, **Türük qara qamaγ budun** > Весь Тюркский народ, Тюркский целый народ, Вся Тюркская страна.

Военно-политические, территориально-административные структуры древнетюркского общества в системе власти каганата имели триальную структуру, три крыла: «töles bodun> – толес (восточный), tarduš bodun> – тардуш (западный), ic> – ич (центральной)», на этом основании, ими управлял каган из одного центра. Официальные названия правивших ими политических и военных структур: **«Qaγan > каган, tegin > тегин, yabγu > йабгу, apït > апыт, šad > шад, buyruq > буйрук, tarqan > тархан, čur> чур, tudun > тудун, tutuq > тутук».**

Также встречаются такие этнонимы, как «табгач, тупут, тангут, апар, пурым, кыргыз, курыкан, отыз татар, кидань, татабы, тюргеш, согдак, берчекер, букарак, тезек, тохар» и другие, а также топонимы «Тогул, Селенга, Карага, Борога, Хануй, Кунуй, река Йасыл, равнина Шантунг, Темир капык, Кенью тарбан, река Йенчу, Когмен, Тогу балык, Магу курган, Байбалык, Бесбалык» и др.

Поминальные и письменные памятники эпохи Тюркского каганата (VI–XI вв.) группируются и исследуются по их историческим, языковым, территориальным, хронологическим, этнополитическим связям, обрядовым комплексам, жанровым и другим признакам [25, 42–48]. Повествование об исторических событиях тюркской эпохи, встречающееся в текстах древнетюркских стеллах и памятников, можно рассматривать как официальную историографию Тюркской страны, этнополитического союза, историографию объединений, историографию племен, историографию правителей власти.

В Тюркской стране традиционные дела записи, письма и систематического изложения своей истории осуществлялись в письменной форме, а также сохранялись в устной форме в виде

письменность, тюркская рунология, тюркская эпиграфика, орхоно-енисейские надписи» и другие названия, которые не соотвествуют самобытным названиям.

хар» секілді этнонимдер, «Тоғұл, Селеңге, Қараға, Бороға, Ханұй, Күнүй, Йасыл өзен, Шантұң жазық, Темір қапық, Кеңү тарбан, Йенчү өзен, Көгмен, Тоғұ балық, Мағұ қорған, Байбалық, Бесбалық» және басқа жер-су атаулары кездеседі.

Түрік Елі (VI–XI ғасырлар) дәуірінің бітіктастары мен жазба ескерткіштерін тарихи, тілдік, аумақтық, хронологиялық, этносаяси бірлестіктері, ғұрыптық кешендері, жанрлық және басқа ерекшеліктеріне негіздеп сан-қилы топтастырып, зерттеу жүргізіп келеді [25, 42–48]. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштерінің мәтіндерінде кездесетін түрік дәуірінің тарихи оқиғалардың баяндалуын Түрік Елінің ресми тарихнамасы, этносаяси одақ, бірлестіктердің тарихнамасы, ру-тайпалардың тарихнамасы, билік тұлғалардың тарихнамасы деп қарастыруға болады.

Түрік Елінде өздерінің тарихын хаттау, жазу, жүйелеп тиянақтау дәстүрлі істері жазбаша жүргізілді, ауызша да фольклорлық нұсқада сақталып келді. Оның бұлтартпас дәлелі түрік бітікпен хатталынған жазбалар, бітіктастар, әр түрлі мазмұнды эпитафиялық ескерткіштер, ауызша аңыздар, әңгімелер, сирек қолжазбалар және басқа тарихи деректер жатады.

Түрік Елінің (IV–XI ғасыр) ресми саяси тарихнамасы ретінде империяны билеген қағандар тарихымен, билік тұлғаларының тарихнамасымен тығыз байланысты ғұрыптық кешендер, бітіктастар бар. Түрік Елі қағандарының ғұрыптық кешендерінің басым көпшілігі қазіргі Моңғолияда, Қазақстанда, Шығыс Түркістанда және басқа аумақтан анықталған.

Тарихи хронологиялық тұрғыдан ең ескі көне түрік бітік төлтума жазулы ескерткіш санатына 682–692 жылдары билік құрған **Құтлық қаған** бітіктасын атаймыз[10]. Аталмыш кешен мен бітіктасы Түрік қағандығын жаңғыртушысы Елтеріс қағанға, әйгілі Білге қаған мен Күлтегіннің әкесіне арналғандығы анықталды[11]. Бітіктастың жоғары сынық бөлі-

[10] Құтлық қаған бітіктасын 2022 жылы 20 тамызда қазіргі Моңғолия Архангай аймағы Хашаат сұмыны Номгон алқабынан археологиялық қазбалар барысында тапқан еді. Бұл соңғы 130 жыл көлемінде ашылған әлемдік түркологиядағы ең үлкен жаңалық болып тұр. Осы кешен мен бітіктасты анықтау істеріне Халықаралық Түркі академиясы, Моңғолия Ғылым академиясының Археология институты бірлескен «Номгон – 2019, 2022» экспедицияның зерттеу тобының ғалымдары Дархан Қыдырәлі, Нәпіл Базылхан, Нұрболат Бөгенбаев, Алтангэрэлийн Энхтөр, Цэрэнхандын Буянхишиг, Гончигийн Батболд қатысты.

[11] «Номгон-2» ғұрыптық кешеннен археологиялық қазбалар барысында қаған кескінді бөрікті бәдіздің басы мен төменгі тұсы, екі кішігірім бас мүсін тұсы, екі қошқар, екі аланды арыстан тасмүсіндері және құрылыстың қыш төбе жапқыштары, кірпіштері, ортасы тесікті текше тас, балбалдардан «ешір» (ашина) қаған әулетінің таңбалары секілді бірсыпыра жәдігерлер анықталды. Әлемдік түркология үшін ерекше жаңалық – жазулы бітіктас жаңадан табылды. Онда екі бөрі және суғалдақ гүл бейнеленген бітіктастың төбе тұсы мен одан төменгі тұсында көне түрік, соғды, брахми жазулы мәтіндердің үзінділері қашалған сынық бөлігі археологиялық қазбалар барысында алғаш рет табылып отыр. Көне түрік және соғды мәтін

complexes and monuments closely connected with the history of the Khagans who ruled the empire. The vast majority of the memorial complexes of the Khagans of Turkic country are identified in the territory of modern Mongolia, Kazakhstan, Eastern Turkestan and other territories.

In historical chronological terms, we call the monument of Kutluk Khagan, who ruled in 682–692, the oldest ancient Turkic monument[10]. It has been established that this memorial complex and stele are dedicated to the founder of the Turkic Khaganate, Elteris Khagan, the father of the famous Bilge Khagan and Kul Tigin[11]. The texts on the upper fragment of the monument read: "*the year of the cow (in the year 689) the ninth month... The son of Tengri... Kutluk khagan: Turk... a hundred hundred of my sons... our beautiful beautiful... Tumen... have given to the cause of strength...*" Besides, this monument contains fragments of text of ancient Gdaic, Brahmian script [25].

Another monument bearing the name of Elteris Khagan is the memorial complex "**Choir**" and the text on a stone statue[12]. The text reads: "Ton Yeghen Erkin, Ton Bilge, Kutluk (shad) lost Elteris Khagan in the year of a sheep in the third month on the seventh day. Tata ... wrote, mourned, unfortunately, is ..." Here, because of the first mentioning of Elteris Khagan, it is considered that the question is about 688–691 [26, 251–259; 27; 164–168; 28, 249–258; 29, 90–102; 30, 33–38; 31].

The next monument written after it, the memorial complex and the monument dedicated to **El Etmish Yabgu**, is called "**Ongin**"[13]. The researchers assume that the monument is dated 692, 731 and believe that the monument was erected in honour of the younger brother of Elteris Khagan El Etmish Yabgu (Dosif).

[10] The Kutluk Khagan monument was discovered on 20 August 2022 during archaeological excavations in the Nomgon valley in the Khashaat region of modern Mongolia. This is the biggest discovery in world Turkology in the last 130 years. Scientists of the research group of the expedition «Nomgon - 2019, 2022» together with the International Turkic Academy, the Institute of Archaeology of the Mongolian Academy of Sciences Darkhan Kydyrali, Napil Bazylkhan, Nurbolat Bogenbaev, Altangerliin Enkhtor, Tserenhandyn Buyankhishig, Gonchigiin Batbold participated in work on revealing this complex.

[11] Archaeological excavations from the Nomgon-2 memorial complex revealed the top and bottom parts of a Khagan-shaped idol, two small fragments of head sculpture, stone statues of two rams and two lions, clay roofing, bricks, a cubic stone with a hole in the middle, and some artifacts such as the symbols of the Khagan dynasty "eshir" (ashina) on balbals were also found. A special innovation for the world Turkology is the recently discovered stone with inscriptions. A fragment of the upper part of a stone monument depicting two wolves and a water lily and containing fragments of engraved Old Turkic, Sogdian and Brahmin scripts was found in the course of archaeological excavations for the first time. The fragments of Old Turkic and Sogdian text clearly read "Kutluk Khagan".

[12] Was found in a stone mound on Sansar Mountain, 15 km from the Choir railway station in the Dornogovo district of modern Mongolia.

[13] Located in Maantyn Burd locality on the north-western bank of the Ongin River, Uyanga Somon of Uverkhangai District, Mongolia.

фольклора. Его неоспоримыми свидетельствами являются написанные тюркской письменностью надписи, эпитафии памятников различного содержания, устные предания, рассказы, редкие рукописи и другие исторические данные.

В качестве официальной политической историографии Тюркской страны (IV–XI вв.) существуют поминальные комплексы и памятники, тесно связанные с историей каганов, правивших империей. Подавляющее большинство поминальных комплексов каганов Тюркской страны выявлено на территории современной Монголии, Казахстана, Восточного Туркестана и других территорий.

В историческом хронологическом отношении самым старым древним тюркским памятником мы называем памятник Кутлук кагана[10], правившего в 682–692 годах. Установлено, что данный поминальный комплекс и стела посвящены основателю возрождению Тюркского каганата Эльтерису кагану, отцу знаменитых Бильге кагана и Кюльтегина[11]. На верхнем фрагменте памятника сохранились тексты: *«год коровы (в 689 году) девятый месяц... Сын Тенгри...* ***Құтлук каган: Тюрк****... сто сто моих сыновей... наших прекрасных красивых... тюмень тюмень... отдали дела силы...».* Кроме того, в этом памятнике имеются фрагменты текста древнесогдийской, брахмийской письменности [25].

Еще одним памятником, имеющим имя Эльтерис кагана, является поминальный комплекс **«Чойр»** и текст на каменном изваянии[12]. В тексте написано: «Тон Йеген Еркин, Тон Бильге, Кутлук (шад) потеряли Эльтерис кагана в год овцы в третьем месяце на седьмой день. Тата ... написал, оплакивал, к сожалению, есть...». Здесь, из-за упоминания о Эльтерис кагане впервые, считается что

[10] Памятник Кутлук кагана был обнаружен 20 августа 2022 года в ходе археологических раскопок в долине Номгон Хашаатского района современной Монголии. Это самое большое открытие в мировой тюркологии за последние 130 лет. В работе по выявлению данного комплекса приняли участие ученые исследовательской группы экспедиции «Номгон – 2019, 2022», совместно с Международной Тюркской академией, Институтом археологии Монгольской академии наук Дархан Кыдырали, Напил Базылхан, Нурболат Богенбаев, Алтангэрэлийн Энхтор, Цэрэнхандын Буянхишиг, Гончигийн Батболд.

[11] В ходе археологических раскопок из поминального комплекса «Номгон-2» были обнаружены верхняя и нижняя часть каганообразного идола, два небольших фрагмента скульптуры головы, каменные статуи двух баранов и двух львов, глиняные кровельные покрытия, кирпичи, кубический камень с отверстием посередине, также были найдены некоторые артефакты, такие как символы каганской династии «эшир» (ашина) на балбалах. Особое новшество для мировой тюркологии – недавно обнаруженный камень с надписями. Впервые в ходе археологических раскопок был обнаружен фрагмент верхней части каменного памятника с изображением двух волков и лотоса и с фрагментами выгравированных древнетюркских, согдийских и брахмийских письменных текстов. В отрывках древнетюркского и согдийского текста четко написано «Кутлук каган».

[12] Был найден в каменном кургане на горе Сансар, в 15 км от железнодорожной станции Чойр Дорноговского района современной Монголии.

«Номгон-2» ғұрыптық кешені. Бітіктастың көне түрік бітік жазулы мәтіні бар жоғары тұсы.

Nomgon-2 memorial complex. The upper part of the monument with an inscription in Old Turkic bitig.

Поминальный комплекс «Номгон-2». Верхняя часть стеллы тексте н а древнетюркском битиг-надписью.

«Номгон-2» ғұрыптық кешені. Эстампажға негізделген сызбасы.

Nomgon-2 memorial complex. Scheme based on an estamp.

Поминальный комплекс «Номгон-2». Прорисовка текста на основе эстампажа.

гінде: *«сиыр жылы (689 жылы) тоғызыншы ай... Тәңірі ұлы...* ***Құтлық қаған: Түрік****.. ер ұлым жүз жүз....біздің өңді сұлу....түмен түмен... істі күшті бердік...»* деген мәтіндер сақталған. Сонымен қатар, осы бітіктаста көне соғды, брахми жазулы мәтін үзінділері де бар [25].

Елтеріс қаған атағы аталатын тағы бір ескерткіштің бірі **«Чойр»** ғұрыптық кешені мен бәдіздегі мәтіні[12]. Мәтінде: Тон Йеген Еркін, Тон Білге, Құтлық (шад) **Елтеріс қағаннан** қой жылы үшінші ай жетінші күні айырылдық. Тата тоқытдым, жаздым жырағырақта жоқтайын, өкініштісі, сүйінісі бар болғаны...» Мұнда Елтеріс қаған туралы алғаш рет аталғандықтан 688–691 жылдарға қатысты деп есептейді [26, 251–259; 27; 164–168; 28, 249–258; 29, 90–102; 30, 33–38; 31].

Бұдан кейін жазылған, келесі бір ескерткіш **«Онгин»** деп аталып кеткен **Ел етміш йабғұ** ғұрыптық кешені мен бітіктасы[13]. Зерттеушілер ескерткіштің жазылған мерзімін 692, 731 жылы деп болжайды, бітіктасты Елтеріс қағанның інісі Ел Етміш йабғұға арнап орнатылған деп қарастырады.

Бітіктастың мәтінінде: *«Атамыз, үлкеніміз,* ***Йамы қаған*** *төртбұрышты қысты, жиды, жаулады, басты. Ол хан жоқ болғанда, кейін ел жетімсіреді, ішкі ордасы бүлінді, қашып бытырады. Қаған болған қағанын және ішкі ордасын тастап бүлінді»* деп басталады. Осы ретте «атамыз, үлкеніміз» деп Түрік қағандығында 599–614 жылдары билік еткен Йамы қаған, қытай деректеріндегі «Циминь кехань // Жаньгань // Тули // Ел ыдұқ Йамыр кехань» туралы жазылды.

Одан кейінгі мәтінде: *«****Қапаған Елтеріс қаған****[14] елінде қызмет еттім.* ***Ел Етміш Йабғұ*** *ұлы Есбара Тамған Чұр Йоға, інісі Білге Есбара Тамған Тархан жұмылған бес жетпіске (65)* **атам Атачым [Тачам]**...*»* деп Қапаған Елтеріс қаған дәуірінде қызмет еткенін және «Білге Атачым [Тачам] ұлу жылғы білге (білікті) ұлық алып ер (батыр) игі хан Атачым [Тачам] өлді» деп жазылған.

Түрік қағандығы дәуірінің өте маңызды жазба деректердің қатарында **Күлтегін** (685–731. II. 27)[15]

The text of the monument begins: "*Our grandfather, our elder, Yamy Khagan, mastered, collected, conquered the four sides. When this khan was gone, the people became orphaned, its inner horde collapsed, fled and disintegrated. The khagan left the Khagan and his inner horde and collapsed*". Here the "grandfather, the elder" is meant Yamy Khagan who ruled in 599–614 in the Turkic khaganate, which in the Chinese sources is written down as "Tsimin kehan // Zhangan // Tuli // El yduk Yamyr kehan".

The text goes on to say: "*I served in the land of the Kapagan Elteris Khagan*[14]*. The son of* ***El Etmish Yabgu*** *Esbar Tamgan Chur Yog, the younger brother of Bilge Esbar Tamgan Tarhan shrank at five seventy (65),* ***my grandfather Atachim [Tacham]***..." it is written that he served in the epoch of Kapagan khagan and Elteris khagan and in the year of the Dragon "Bilge Atachym [Tacham] great bilge (knowledgeable) courageous (brave) good khan Atachym [Tacham] died".

Among the most important written sources of the Turkic Khaganate era are the funeral complex of **Kul Tigin**[15] (685–731. II. 27) [16] and the funeral complex of **Bilge Khagan**[17] (683–733) (the period of the complex construction is 734. XI. 25).

These memorial complexes dedicated to the Khagan dynasty belong to large complexes in terms of structural and constituent parts. Most of the contents of the texts of the two monuments of Kul Tigin and Bilge Khagan are similar[18].

The text of the mentioned monuments clearly states the basic position of the Turkic worldview – creation

---

үзінділерінде «Құтлұқ қаған» деп анық жазылған.

[12] Қазіргі Моңғолияның Дорноговь аймағы, Чойр темір жол бекетінен 15 км қашықтықтағы Сансар тауындағы тас қорғаннан табылған.

[13] Моңғолия, Өвөрханғай аймағы Уянга сұмыны Онгин өзенінің солтүстік-батыс жағалауы Мааньтын Бүрд деген жерде орналасқан.

[14] Қытай жазбаларында Қапаған қағанға «қыдан, сунмо» тайпаларын бағындырғаны үшін Таң патшасы Гаоцзунның (650–680) әйелі Вухоу «тэцзинь» лауазыммен қоса «илтериш, ұлы тәңірқұт» деген атақтар бергендігі баяндалады.

[15] Күлтегінге арналған ғұрыптық кешенді 732 ж. 01.XI салған. Ол қазіргі Моңғолия астанасы Ұланбатырдан 400 км оңтүстік-батысында, ежелгі Қарақорым қаласынан 45 км солтүстікте, Орхон өзенінің сол жағалауындағы кең далада, солтүстік тарапында «Хутагт уул», шығыс оңтүстікте «Шивээт толгой» деген тау аралығы «Цайдам нуур» яғни «Сортанды көлі»-нің

[14] Chinese records note that Kapagan Khagan was awarded the titles of "ilterish, great tengrikut" along with the post of "tejin" by Wuhou, wife of the Tang King Gaozzun (650–680) for conquering the "kidan, sunmo" tribes.

[15] The Tang emperor Xuan-tsung (712–756) sent stone carvers and builders Li sün > Liu Xiang, Tay Senün > Zhang-hsu and ordered his condolences in Chinese to be carved in stone at the Cultegin memorial complex.

[16] The memorial complex dedicated to Kültegin was built on 01. XI.732 It is situated 400 km south-west from the present Mongolian capital Ulanbator, 45 km north from the ancient city of Karakorum, in a wide valley on the left bank of the Orkhon river, on the north side is "Khutagt Uul", on the east south – between the mountain range "Shiveet tolga" and "Tsaidam nuur" i.e. "Lake Sortandy", in the west-south side is "Khushoo Tsaidam" valley. There is a marble pedestal in the form of a turtle (dimensions: 3.33 m x 1.32 m x 0.46 m) with an image of two wolves on its top, with an engraved generic symbol of the khagan «ashyn (eshir [32, 633–637])» in the Kul Tigin complex (67 x 31 m). On the three flanks of the stone is Old Turkic text (on the I flank 40 lines, on the II flank 13 lines, on the two sides 2 lines, on the III flank 13 lines, on the third side 2 lines, on the Chinese side 1 line, on the turtle side 7 lines, totally 78 lines, on the IV flank the Chinese text).

[17] The Bilge Khagan complex is quite large (100x55m). On the stone monument of Bilge Khagan (size: 3.45 x 1.74 x 0.78 m) is engraved Old Turkic inscription which has 41 lines on the I flank, 15 lines on the II flank, 2 lines on both sides, 15 lines on the III flank, 7+1 lines on the IV flank, total 81 lines and Chinese text.

[18] There are repeated lines: lines 1–30 on the I flank ("big inscription"), 1–13 on the III flank on the Kul Tigin stone monument and lines 3–23 on the I flank, 1–7 on the III flank («small inscription») on the Bilge Khagan stone monument.

речь идет о 688-691 годах [26, 251–259; 27; 164–168; 28, 249–258; 29, 90–102; 30, 33–38; 31].

Следующий памятник, написанный после него, поминальный комплекс и памятник посвященный **Эль этмиш Йабгу,** называется **«Онгин»**[13]. Исследователи предполагают, что датировка памятника относится к 692, 731 году, и считают, что памятник был установлен в честь младшего брата Эльтерис кагана Эль этмиш Йабгу (Досифу).

Текст памятника начинается: *«Наш дед, наш старший, Йамы каган, овладел, собирал, завоевал, покорял четыре стороны. Когда этого хана не стало, народ осиротел, ее внутренняя орда разрушилась, пустились в бегство, распались. Каган оставил кагана и его внутреннюю орду и разрушился»*. Здесь «дедом, старшим» подразумевается Йамы каган, правивший в 599–614 годах в Тюркском каганате, который в китайских источниках записан как «Циминь кехань // Жаньгань // Тули // Эль ыдук Йамыр кехань».

В тексте далее: *«Я служил в земле **Капаган Эльтерис кагана**[14]. Сыну Эль Етмиш Йабгу Эсбара Тамган Чур Йога, младшему брату Бильге Эсбара Тамган Тархан сжимался в пять семьдесят (65), мой дед Атачым [Тачам]...»* написано о том, что служил в эпоху Капаган кагана и Эльтерис кагана и в год Дракона «Бильге Атачым [Тачам] великий бильге (сведущий) мужественный (храбрый) благой хан Атачым [Тачам] умер.

К числу наиболее важным письменным источникам эпохи Тюркского каганата относится поминальный комплекс[15] **Кюльтегина** (685–731. II. 27)[16] и поминальный комплекс[17] Бильге ка-

«Чойр» бәдіздегі көне түрік бітік жазулы мәтіні мен таңбалары.

Ancient Turkic inscriptions and symbols on the Choir idol.

Древнетюркские надписи и тамги на каменном изваяние «Чойр».

Ел етміш йабғұ бітіктасы мәтіні.
Text of the stele El etmish yabgu.
Текст стелы Эль етмиш йабгу.

[13] Расположен в местности Мааньтын Бурд на северо-западном берегу реки Онгин, сомоне Уянга Уверхангайский района Монголия.

[14] В китайских записях отмечается, что Капаган каган был удостоен титулов «илтериш, великий тенгрикут» вместе с постом «тэцзинь» от Вухоу, жены Танского царя Гаоцзуна (650–680) за завоевание племен «қидан, сунмо».

[15] Танский император Сюань-цзун (712–756) послал резчиков по камню и строителей Li sün > Лю Сян, Tay Seŋün > Чжан-сюй и приказал высечь на камне свои соболезнования на китайском в поминальном комплексе Кюльтегина.

[16] Поминальный комплекс, посвященный Кюльтегину, был построен 01. XI.732 г. Находится в 400 км к юго-западу от нынешней монгольской столицы Уланбатора, в 45 км к северу от древнего города Каракорум, в широкой долине на левом берегу реки Орхон, с северной стороны находится «Хутагт Уул», на восточном юге – между горным хрбтом «Шивээт толгой» и «Цайдам нуур» т.е. «Озера Сортанды», расположен в западно-южной части долины «Хушоо Цайдам». В комплексе Кюльтегина (67 х 31 м) находится мраморный постамент в виде черепахи (размеры: 3,33 х 1,32 х 0,46 м) с изображением двух волков на вершине, с выгравированным родовым символом каганов «ашына (эшир [32, 633–637])». На трех стронах камня древнетюркский текст (на I стороне – 40 строк, на II стороне – 13 строк, на двух сторонах – 2 строки, на III стороне – 13 строк, на третьей стороне – 2 строки, на китайской стороне – 1 строка, на черепашьей стороне – 7 строк, всего 78 строк, на IV стороне – китайский текст).

[17] Комплекс Бильге Кагана довольно большого размера (100х55 м). На каменном памятнике Бильге кагана (размеры: 3,45 х 1,74 х 0,78 м) выгравирована древнетюркская надпись, имеющую 41 строку на I стороне, 15 строк на II стороне 2

ғұрыптық кешені[16] және **Білге қаған** (683–733) (кешен салған мерзімі – 734. XI. 25) ғұрыптық кешені[17] мен бітіктастары жатады.

Қаған әулетіне арналған аталмыш кешендер құрылымдық және құрамдас бөліктер тұрғысынан үлкен кешендерге жатады. Күлтегін мен Білге қаған екі бітіктастың мәтіндерінің көп бөілігі айна-қатесіз қайталанған[18].

Аталмыш бітіктастардың мәтінінде түріктердің дүниетанымының негізгі ұстанымы – Көк Тәңір, қоңыр Жер жаратылғандығы, екеуінің арасында адамбаласы жаратылғандығы анық баяндалады. Сөйтіп, «адам баласын билеп Түрік қағандығының Бұмын қаған, Естемі қаған Елдікті, төрелікті бекем ұстағандығы, Қадырхан тауынан Темір қақпаға дейінгі алып кеңістікте «басы барларды иідірген, тізесі барларды шөктіргендігі»,алып, ақылды, парасатты қағандар, бұйрықшылар, бектер, адал әділетті Көк Түрік халқы болғандығы баяндалады. Демек, әлемнің жаратылғанынан бері түркілердің болғандығын, Түрік империясының бастауында Бұмын, Естемі қағандар болғандығын нақтылы баяндап отыр.

Халықаралық дипломатиялық қатынастарда болған Böküli Čölüg el[19] > Бөклі Чөллік елі [33, 397–410], Tabγač > Табғаш (қытай), Tüpüt > Тибет, Apar > Авар, Purum> Ұрым (Рим-византия), Qïrqïz > Қырғыз, Üč Qurïqan> Үш Құрықан, Otuz Tatar > Отыз Татар, Qïtaň > Қидан, Tatabï > Татабы секілді жат елдер аталады.

Сонымен қатар, oγuz >оғыз, üč oγuz > үш оғыз, toquz oγuz > тоғыз оғыз, on oq > он оқ, bayïrqu > байырқұ, türügeš > түргеш, qarluq > карлұқ, qurïqan > құрықан, basmïl > басмыл, qïrqïz > қырғыз, az > аз, čik > чік, yagma > йағма сынды түрік тектес тектес ру-тайпалар аталады.

of Tengri, the Bury Earth, and humanity between them. Thus is stated that "Turkic Khagans Bumyn Khagan, Estemi Khagan ruled over mankind, firmly ruled the country and administered justice, "who has head, those kneeled, those submitted", in the vast space from Mount Kadyrkhan to Iron Gate were great, noble, intelligent Khagans, Buyruks, beks, fair and just Heavenly Turkic people". It is said so clearly that since the creation of the world there were Turks, at the origins of the Turkic empire stood Bumyn, Estemi Khagans.

Such foreign countries with whom international diplomatic relations were in place are mentioned: Böküli Čölüg el > Beküli Čölüg el[19] (Korea) [33, 397–410], Tabγač > Tabgach (China), Tüpüt > Tibet, Apar > Avar, Purum > Purum (Rome-Byzantium), Qïrqïz > Kyrgyz, Üč Qurïqan > Üç Kurykan, Otuz Tatar > Otuz Tatar, Qïtaň > Kidan, Tatabï > Tatab.

In addition, tribes of Turkic origin are mentioned: oγuz > oguz, üč oγuz > uch oguz , toquz oγuz > tokuz oguz, on oq > on ok, bayïrqu > bayyrku, türügeš > turgesh, qarluq > Karluk, qurïqan > kurïkan, basmïl > basmyl, qïrqïz > Kyrgyz, az > az, čik > chik, yagma > yagma.

The texts of the monument state: The Turkic Tengri, the patron of the Turkic land-water said: "Let not the Turkic people perish, let the people be", my father Elteris Khagan, my mother Elbilge katun, counting them from Tengri, raised (worshipped). My father Khagan gathered 17 batyrs, the people gathered in the city, the people gathered in the steppe, and they became 70 batyrs. By the power of Tengri, the army of Khagan was like a wolf, and his enemies were like sheep, they fought and gathered 700 brave batyrs. Khagan revived the country, "those who had heads bowed, those who had knees bowed", organized the people **toles, tardush** and then gave titles **yabgu, shad**. It is informed that Toguz Oguzes, Kyrgyz, Kurykans, Otuz Tatars, Kidans, Tatabs led by Tabgach, Baz Hagan made 7 marches and 20 wars against these hostile countries. Kul Tigin was distinguished for his bravery in subduing many tribes, unions and ulus for the sake of Turkic Khaganate. Specially engraved in texts about the brave commander who conquered Oguzes, Kidans, Tatabs, Tabgaches (China), Kyrgyz, Turgesh, Sogds and other countries at the age of 16. The monument bears the following inscription: "*I engraved the bitikas, the relative of Kul Tigin Yolugtegin. For twenty days I Yolugtegin sat and carved these signs (wrote on the stone)*" [34, 27–30].

It is written in the text of the Bilge Khagan monument that "my brother Kul Tigin died on the 27th day of the ninth month of the year of sheep, we performed the mourning rite "yog", it is written that he died in 731. After the death of the famous commander and patron of the Turkic people Kültegin was mourned

---

батыс-оңтүстігі және «Хөшөө цайдам» алқабында орналасқан. Күлтегін кешенінде (67 х 31 м) төбесінде қос қасқыр бейнелі, «ашына (ешір [32, 633–637])» қаған әулеті таңбасы қашалған тасбақа тұғырлы мәрмәр (өлшемі: 3,33 х 1,32 х 0,46 м) тастың үш қапталында көне түрік бітік жазулы мәтін (I қапталында 40 жол, II қапталында – 13 жол, екі қырында – 2 жол, III қапталында – 13 жол, үшінші қырында 2 жол және қытайша мәтін тарапында 1 жол, тасбақа бүйірінде – 7 жол, барлығы 78 жол, IV қапталында қытайша мәтін) қашалған.

[16] Күлтегінге арналған ғұрыптық кешенді Тан патшасы Сюаньцзун (712–756) өзінің көңіл айту қытайша сөзін бітіктасқа қашауды бұйрық етіп, Li sün >Лю Сян, Tay Seŋün> Чжан-сюй тас қашаушы шеберлер мен құрылысшыларды жіберген еді.

[17] Білге қаған кешенін біршама үлкен (100 х 55 м) өлшемде салған. Білга қағанға арналған бітіктастың (өлшемі: 3,45 х 1,74 х 0,78 м) көне түрік жазулы мәтіні I қапталында – 41 жол, II қапталында – 15 жол, екі қырында – 2 жол, III қапталында – 15 жол, IV қапталында -7+1 жол, барлығы – 81 жол және қытайша мәтін қашалған.

[18] Күлтегін бітіктасы I қапталындағы 1–30 жолы («үлкен жазу»), III қапталында 1–13 жолы («кіші жазу»), Білге қаған бітіктасы I қапталындағы 3–23 жолы, III қапталында 1–7 жолымен бірдей) жолдары бар.

[19] **Böküli: Čölüg el** – Бөкүлі Чөлүг Ел. Корея мемлекетінің ежелгі атауы. Böküli – Бөкчэ яғни Бөккүлі деген Когурио мемлекеті, Čölüg el деген Солтүстік Чжоу мемлекеті деп қарастырады.

[19] **Böküli: Čölüg el –** Bekyuli Cheolug el. The ancient name of the Korean state. Böküli is Bekyuli, which is Koguryo and Čölüg el is Çölüg el, which is North Zhou.

гана (683–733) (период постройки комплекса – 734. XI. 25).

Данные поминальные комплексы, посвященные династии кагана, относятся к большим комплексам с точки зрения структурных и составных частей. Большая часть содержания текстов двух памятников Кюльтегина и Бильге кагана аналогичны[18].

В тексте упомянутых памятников четко излагается основная позиция тюркского мировоззрения – создание Тенгри, Бурой Земли, и человечества между ними. Таким образом излагается то, что «Тюркские каганы Бумын каган, Эстеми каган властвовали над человечеством, твердо правили страной и держали правосудие, «у кого есть голова, те преклонились, у кого есть колени, те подчинились», на огромном пространстве от горы Кадырхан до Железных ворот были великие, благородные, умные каганы, буйруки, беки, честный и справедливый Небесный Тюркский народ». Так ясно сказано, что с момента сотворения мира были тюрки, у истоков Тюркской империи стояли Бумын, Эстеми каганы.

Упоминаются страны, с которыми были международные дипломатические отношения:: Böküli Čölüg el[19] > Бекюли Челюк эль (Корея) [33, 397–410], Tabγač > Табгач (Китай), Tüpüt > Тибет, Apar > Авар, Purum > Пурум (Рим-Византия), Qïrqïz > Кыргыз, Üč Qurïqan > Уч Курыкан, Otuz Tatar > Отуз Татар, Qïtaň > Кидан, Tatabï > Татабы.

Кроме того, упоминаются тюркские племена: oγuz > огуз, üč oγuz > уч огуз , toquz oγuz > токуз огуз, on oq > он ок, bayïrqu > байырку, türügeš > тюргеш, qarluq > карлук, qurïqan > қурыкан, basmïl > басмыл, qïrqïz > кыргыз, az > аз, čik > чик, yagma > йагма.

В текстах памятника говорится: Тюркский Тенгри, покровитель Тюркской земли-воды сказал: «Да не погибнет тюркский народ, да будет народ», моего отца Эльтерис кагана, мою мать Эльбильге катун, считая их от Тенгри, подняли (боготворили). Мой отец каган собрал 17 батыров, народ собрался в городе, народ собрался в степи, и стали 70 батырами. Силой Тенгри войско кагана было подобно волку, а враги его – овцам, воевали и собрали 700 мужественных батыров. Каган возродил страну, «имевших головы преклонились, имевшие колени поклонились», организовал народ толес, тардуш и тогда дал титулы **йабгу, шад.** Сообщается, что Тогуз Огузы,

Күлтегін бітіктасы. «Хөшөө цайдам» музейі.
The Kul Tigina stele. Khoshoi Tsaidam Museum.
Стела Кюльтегина. Музей «Хөшөө цайдам».

Күлтегін бітіктасы көне түрік бітік жазулы бет тұсы мәтіні және таңбасы.

Text and symbols of ancient Turkic script on the front of the Kul Tigin stele.

Текст древнетюркской письменности и тамга на лицевой стороне стелы Кюльтегина.

строки на обеих сторонах, 15 строк на III стороне, 7+1 строк на IV стороне, всего 81 строка и китайский текст.

[18] Имеются повторяющиеся строки: строки 1–30 на I стороне («большая надпись»), 1–13 на III стороне на каменном стеле Кюльтегина и строки 3–23 на I стороне, 1–7 на III стороне («малая надпись») на каменном стеле Бильге Кагана.

[19] **Böküli: Čölüg el** – Бёкюли Чёлюг эль. Древнее название Корейского государства. Böküli – Бёкюли, это Когурио, а Čölüg el – Чёюлюг эль, это Северный Чжоу.

Бітіктас мәтіндерінде: Түрік Тәңірісі, Түрік жері ұйығы-суының киесі «Түрік халқы жойылмасын, халық болсын» деген екен, әкем Елтеріс қағанды, шешем Елбілге қатұнды Тәңіріден деп санап, төбесіне жоғары көтерді. Әкем қаған 17 батырын жинапты деп, ел жұрт естіп қаладағылар «тағыланып», даладағылар жиналып 70 батыр болыпты. Тәңірінің күшімен қағанның әскері қасқырдай болды, жаулары қойдай екен, ілгері-кейінді соғысып, 700 батыр-ер жиналды. Қағандық елді қайта тірілтіп, «басы барлардың басын игізіп, тізесі барлардың тізесін бүктіріп», **төлес, тардұш** халықты жасақтап, **йабғұ, шад** атақты сонда берді. Табғач, Баз қаған басқарған Тоғыз Оғыз, Қырғыз, Құрықан, Отыз татар, Қытан, Татабы, осы жауласқан елдерге 7 жорық жасап, 20 рет соғысқандығы туралы баяндалады. Күлтегін Түрік қағандығы үшін көптеген ру-тайпа, одақ, ұлыстарды бағындыруда ерекше ерлігімен көзге түсті. Ол 16 жасынан бастап оғыз, қытан, татабы, табғач (қытай), қырғыз, түргеш, соғды және басқа елдерге жорық жасап, оларды бағындыра білген баһадүр қолбасшы туралы бітіктас мәтіндерінде арнайы қашалып жазылған. Бітіктасты қашап жазғандығы туралы: *«Мұнша бітік бітіклеуші (жазу жазушысы) Күлтегіннің аталығы Йолұқтегін бітіклеп жаздым. Жиырма күн отырып бұл тасқа бұл белгіні бәрін Йолұғтегін бітікледім (жазып қашадым)»* дейді [34, 27–30].

Білге қаған бітіктас мәтінінде «інім Күлтегін қой жылы 27 күні ұшты, тоғызыншы ай 27 күні «йоғ» жоқтау рәсімін жасадық...», деп оның 731 жылы қайтыс болғандығы жазылған. Даңқты қолбасшы, Түрік Елінің қорғаны Күлтегін дүниеден озғанда барша түрік халқы, алыс жақын барлық елдерден елшілер келіп жоқтап, ғұрыптық кешенді 732 жылы толық салып орнатады.

by all Turkic people, ambassadors from far and near countries, and the memorial complex was completely constructed in 732.

Another important and major memorial complex of the Turkic Khaganate is the memorial complex and stele of Tonyukuk (732–734) [20]. On the monument is written: "Türük Bilge qaγan eliŋe bititdim: ben **Bilge Tuñuq-uq** – written during the period of Bilge Khaganate, I am **Bilge Tonyukuk**". It is obvious that Tonükuk himself wrote the inscription during the rule of Bilge Khagan in 716–734. Therefore, the majority of Turkic scholars believe that Tonjukuk established monuments for himself, which he himself wrote during his life in 720.

The title "**Boyla Baγa Tarqan**" was conferred on Tonyukuk during the reign of Elteris Khagan. "Boyla Baga" means "the tarkhan of the rulers of all the tribal unions" of the Turkic country. In other words, a great lord, commander-in-chief of 9 tarkhans under the Khagan. Tonyukuk was born in 646 (?),Toγula> at the river Tuyl. He was a noble sage of the Turkic country under Elteris, Kapagan and Bilge khagan. He came from Achid (Achide), a dynasty with a triangular symbol on the bottom, like an amulet. Bilge Khagan's father-in-law, Chinese sources say that Tonyukuk gave Bilge Khagan his daughter as a wife named "Pofu //Bobu (Sofu// Sebek)". Tonyukuk died in 731–732 at the age of 85–86 years. Bilge Tonyukuk was famous for his intelligence, and participated in

[20] Located 65 km south-east of the modern Mongolian capital of Ulanbator, in the western-northern part of Bayan Tsogt Mountain in Erdene Somon, Tuva region. There are two stone monuments in the complex. The first monument (size: 2.43 x 0.64 x 0.32 m) is made of white-gray granite stone, with a symbol resembling a three-edged "amulet" engraved on top, and text in 1-35 lines of Old Turkic Bitik. The second monument is made of grey granite stone (dimensions: 2.15 x 0.45-50 x 0.28 m), the text is engraved with enlarged letters-symbols of 36-62 lines, which in some places faded and disappeared.

Тоныққ ғұрыптық кешені.
Tonyukuk memorial complex.
Поминальный комплекс Тоньюкука.

Кыргызы, Курыканы, Отуз Татары, Киданей, Татабы во главе с Табгачем, Баз каганом совершили 7 походов и 20 раз воевали против этих враждующих стран. Кюльтегин отличался отвагой в подчинении многих племен, союзов и улусов ради Тюркского каганата. Специально выгравирован в текстах о храбром полководце, с 16 лет покорявшем страны Огузов, Киданей, Татабов, Табгачей (Китай), Кыргыз, Тюргеш, Согды и другие страны. В памятнике надписей: *«Столько высекал битиков, я гравировщик родственник Кюльтегина Йолугтегин выгравировал. Двадцать дней сидел и высекал эти знаки я Йолугтегин (написал на камне*)» [34, 27–30].

В тексте памятника Бильге кагана написано, что «умер мой брат Кюльтегин в 27-й день девятого месяца года овцы, мы совершили траурный обряд «йог», написано, что он умер в 731 году. После смерти знаменитого полководца и покровителя Тюркского народа Кюльтегина оплакивал весь тюркский народ, послы из дальних и ближних стран, а поминальный комплекс был полностью построен в 732 году.

Еще одним важным и крупным поминальным комплексом Тюркского каганата является поминальный комплекс и стела Тоньюкука (732–734 гг.)[20]. На памятнике написано: «Türük Bilge

[20] Находится в 65 км к юго-востоку от столицы современной Монголии Уланбатор, в Западно-северной части горы Баян-Цогт в сомоне Эрдэнэ Центрального аймака. Первый памятник (размеры: 2,43 х 0,64 х 0,32 м) изготовлен из бело-серого гранитного камня, на вершине которого нанесен символ, напоминающий трехгранный «амулет», выгравирован

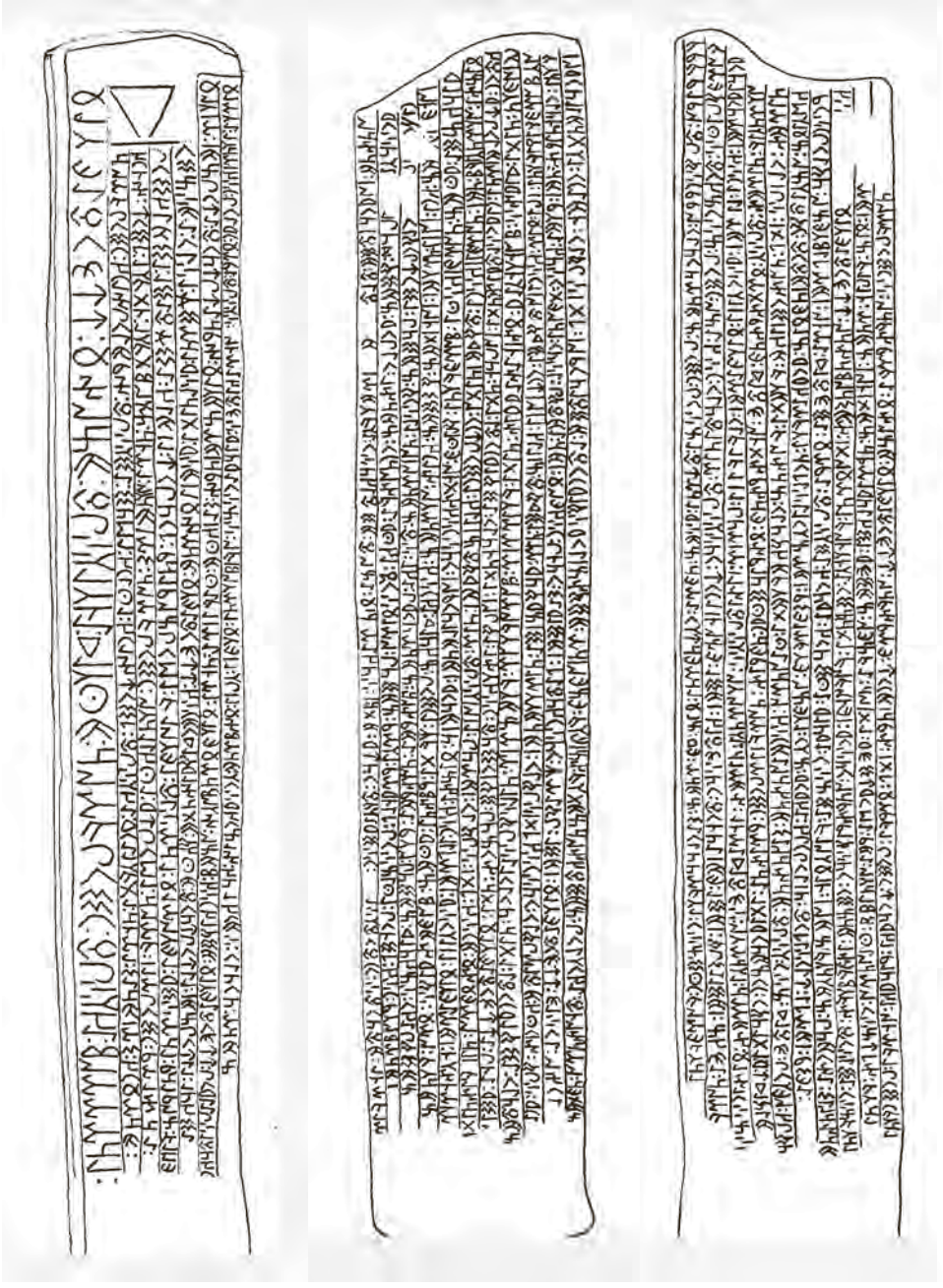

Тоныққ 1-нші бітіктасының төрт қырындағы мәтіндері.
Texts of the four sides of the 1st Tonyukuk monument.
Тексты четырех сторон 1-го памятника Тоньюкука.

Түрік қағандығының тағы бір маңызды әрі үлкен ғұрыптық кешендердің бірі **Тоңықұқ** ғұрыптық кешені мен бітіктасы (732–734 ж.)[20]. Ескерткіште «Türük Bilge qaγan eliŋe bititdim: ben **Bilge Tuñuq-uq** –Түрік Білге қаған елінде жаздым мен **Білге Тоныққ**» дегенге қарағанда бітіктасты Тоныққ өзі Білге қаған билік жүргізген дәуірі 716–734 жылдары аралығында жазғандығы анық. Сондықтан да, түркологтардың көпшілігі Тоныққ өзіне арнап ескерткіштері орнатқан, өзі көзі тірісінде осы екі бітіктастарын 720 жылы жазып қалдырған деп есептейді.

«**Boyla Baγa Tarqan** – Бойла Баға Тархан» деген атақ Білікті Тоныққа Елтеріс қаған кезінде берілген. «Бойла Баға» деген – Түрік Елінің барлық ру-тайпалық одақтардың билік иелерінің тарханы деген сөз. Басқаша айтқанда, қағанның жанындағы 9 тарханның ұлық әміршісі, бас қолбасшысы. Түрік Елінің Елтеріс, Қапаған, Білге қағандарына білікті данышпан, сұңғыла тұлғасы болған – Тұнық-ұқ 646 (?) ж. Toγula> Туыл өзені бойында туған. Ачыда (Ачиде) текті, төменгі тұсында сызықшалы тұмар іспетті үшбұрышты таңбалы әулеттен. Білге қағанның қайын атасы, қытай деректерінде Тоныққ Білге қағанға «Пофу // Бөбү (Софу // Себек)» есімді қызын берген делінген. Тоныққ 731–732 жылдары 85–86 жасында қайтыс болған. Білікті Тоныққ, Елтерістің інісі Қапаған қаған (692–716 ж.) мен Білге қаған (716–734 ж.) тұсында табғач (қытай), қытан, оғыз, татабы, қырғыз, түргеш, соғды және басқа елдерге жасаған жорықтарға қатысып, өзінің ақылдығымен ерекше көзге түскен. Түрік қағандығының ордалық астанасы Өтүкенді таңдауға да көп үлес қосқан данышпан мемлекеттің тәжірибелі де беделді саясаткер алып тұлға.

Қытайлықтардың қол астында құлдықта болған қалың халықты, сіңіп жойылып бара жатқан одақтарды уағыздап тәуелсіздікке шақыруда оңай болмаған. Әсіресе қытайсымақ көңілді ру басылар, тайпакөсемдерін көтеріліске тарту қиын болды. Ескерткіштерде айтылғандай 17 батыр ер бірігіп, одан 70-ке жетіп одан 700 жауынгер болды. Бұл қытайдың қалың қолына қарсы бар жиналғандары еді. Тоныққ өз ескерткішінде баяндағаны бойынша аз қол әскермен мыңдаған қалың әскерді жеңу де әскери батылдық пен жүректілік еді. Мысалы, жаудың 6 мың әскерін 2 мың әскерімен жеңеді. Құтлық (Елтеріс) қаған әулетінен болғандықтан дәстүрлі билік жүйесі бойынша Тоныққ Елтерісті қолдап, оның айналасына аз уақыттың ішінде қайсар батырларды

[20] Қазіргі Моңғолия елінің астанасы Ұланбатырдан 65 км шығыс-оңтүстікте, Төв аймағы Эрдэнэ сұмыны Баян-Цогт тауының батыс-солтүстігінде жерде орналасқан. Кешенде екі бітіктас орнатылған. Бірінші бітіктас (өлшемі: 2,43 х 0,64 х 0,32 м) ақсұр гранит тастан жасалған, оның төбесінде үшқырлы «тұмар» іспетті таңба бәдізделінген, көне түрік бітік жазулы мәтіні таңба-әріптері біркелкі 1–35 жолдары қашалып бәдізделген. Екінші бітіктас сұр гранит тастан жасалған (өлшемі: 2,15 х 0,45 – 50 х 0,28 м) таңба-әріптері одан ірілеу етіліп 36–62 жолдары қашалған, кейбір тұстары өшіңкі, кетіліп кеткен жерлері бар.

campaigns to Tabgach (China), Kidan, Oguz, Tatabs, Kyrgyz, Turgesh, Sogd and other countries during the rule of his younger brother Elteris Kapagan Khagan (692–716) and Bilge Khagan (716–734). He was an outstanding, experienced and influential politician, who greatly contributed to the selection of Otuken, the Horde capital of the Turkic state.

It was not easy to preach to the people enslaved by the Chinese and the dying out alliances that were being absorbed and destroyed, and to call for their independence. It was particularly difficult to engage the tribal leaders who supported the Chinese in rebellion. As the monuments note, 17 brave men united, then became 70, then numbered 700 warriors. This was all that went against the large Chinese army. According to Tongyukuk in his memorial, defeating a small army of many thousands was also a matter of military courage and bravery. For example, 6 thousand enemy warriors were defeated by a force of 2 thousand Turkic warriors. Since Kutluk (Elteris) was from a sort of Khagan, by traditional system of power Tonyukuk has supported Elteris, and has managed in a short time to gather and unite around him brave heroes. He won the rebellion. The heroes, determined to take a risk for the country's independence, did not spare their lives on the painful road to reviving the Turkic empire.

Another important monument is the memorial complex and monument "**Hirgisiin ovoo**"[21] (720–725). The text of this monument [35, 231–238]: "*Brought the country and justice, and then three Khagans kept the country well. Brought to seventy Tyumen. Turkic people Boyla baga tarkhan twelve Turks did not bow. Toluk khan ruled nine – Oguz peoples. Yegen chur conquered. I Bilge chur ordered engraved. Conquered the four sides of the world ... Overcame the age struggle*". The text says that three Khagans firmly ruled the country, Toluk khan ruled over Toguz Oguzes. Taking into account the fact that the title "Boyla baγa tarqan – Boyla baga tarkhan" belonged only to Tonyukuk and the similarity of the signs of the two inscriptions, the mentioned stone was written for **Bilge Čur** – Bilge chur in the era of "Three Khagans", namely Elteris, Kapagan, Bilge khan and Tonyukuk, there is every reason to say so.

And there are also memorial complexes and monuments of two personalities whose names are mentioned in the texts of Kul Tigin and Bilge Khagan: "Beki Tardusha at the head of Kul-chur... Tamgan Tarkhan". These are: the memorial complexes and the monument of **Kul-chur**[22] (731) and **Altyn tamgan tarkhan**[23] (735).

[21] A fragment of a stone monument was found at the Khokh Ermiyin crossing of the Baidragiin Gol river, Buutsagaan somon, Bayankhongor district, Mongolia.

[22] The memorial complex is located 200 km south-west of the modern Mongolian capital, Ulanbator, in the Ikh Khoshoshokot area of the Delgerhaan somon in the Tuva region.

[23] This complex is located in the north-east of the Tule Mountains

qaγan eliŋe bititdim: ben **Bilge Tuñuq-uq** – написал в период Тюркского государства Бильге кагана, я **Бильгэ Тоньюкук**» очевидно, что сам Тоньюкук писал надпись в период правления Бильге кагана в 716–734 гг. Поэтому большинство тюркологов считают, что Тоньюкук сам установил для себя памятники, которые он сам при жизни записал в 720 году.

Звание **«Boyla Baγa Tarqan** – Бойла Бага Тархан» было присвоено Тоньюкуку во время правления Эльтерис кагана. «Бойла Баґа» означает «тархан властителей всех племенных союзов» Тюркской страны. Другими словами, великий владыка, главнокомандующий 9 тарханов при кагане. Тоньюкук родился в 646 (?), у реки Toγula> Туыл. Он был знатным мудрецом Тюркской страны при Эльтерисе, Капагане и Бильге кагане. Из рода Ачыда (Ачиде), из династии с треугольным символом внизу, похожим на амулет. Тесть Бильге кагана, в китайских источниках говорится, что Тоньюкук дал Бильге кагану свою дочь в жены по имени «Пофу // Софу // Себек)». Тоньюкук умер в 731–732 годах в возрасте 85–86 лет. Бильгэ Тоньюкук прославился своим умом, участвуя в походах в табгач (китай), кидань, огуз, татабы, кыргыз, тюргеш, согды и другие страны во времена правления младшего брата Эльтериса Капаган кагана (692–716 гг.) и Бильге кагана (716–734 гг.). Выдающийся, опытный и влиятельный политик, внесший большой вклад в выборе Отюкена, ордынской столицы Тюркского государства.

Было нелегко проповедовать народу, порабощенному китайцами, и вымирающие союзы, которые поглощались и уничтожались, и призывать их к независимости. Особенно трудно было привлечь к восстанию вождей племен, которые поддерживали китайцев. Как отмечается в памятниках, 17 храбрецов объединились, затем стали 70, затем насчитывались 700 воинов. Это было все, что шло против многочисленного войска Китая. По словам Тоньюкука в его памятнике, победа над многотысячным войском малой армией была еще и воинским мужеством и отвагой. Например, 6 тысяч воинов противника побеждены силами 2 тысяч тюркских воинов. Так как Кутлук (Эльтерис) был из рода каганов, то по традиционной системе власти Тоньюкук поддержал Эльтериса и сумел за короткое время собрать и объединить вокруг него отважных героев. Победил в восстании. Герои, решившие рискнуть за независимость страны, не пощадили своих жизней на мучительном пути возрождения Тюркской империи.

Еще одним важным памятником является поминальный комплекс и памятник **«Хиргисийн овоо»**[21] (720–725 ж.). Текст этого памятника [35,

«Хиргисийн овоо» бітіктасы. (Фотосурет – Цэндийн Баттулга).
The stele "Hirgisiin ovoo". (Photo by Tsendiyn Battulga).
Стела «Хиргисийн овоо». (Фото – Цэндийн Баттулга).

текст в 1–35 строки древнетюркского битик. Второй памятник изготовлен из серого гранитного камня (размеры: 2,15 х 0,45-50 х 0,28 м), выгравирован текст с укрупнением букв-символов в 36–62 строки, которые местами выцвели и исчезли.

[21] Фрагмент каменного памятника найден на переправе Хох

жинады, біріктіре білді. Көтерілісте жеңіске жетті. Ел тәуелсіздігі үшін тәуекелге бел байлаған батырлар Түрік империясын қайта жаңғыртуды көздеп, ауыр азапты жолда жан аямады.

Тағы бірі маңызды ескерткіштердің бірі **«Хиргисийн овоо»** ғұрыптық кешені мен бітіктасы[21] (720–725 ж.). Бұл бітіктастың мәтіні [35, 231–238]: *«Елді, төрелікті жеткізіп, сонда кейін үш қаған елін игі ұстады. Сонда бастап жетпіс түмен етті. Түрік халқы Бойла баға тархан он екі Түрік иіліп жеңілмеді. Тоғыз Оғыз халқын Толұқ хан биледі. Йеген чұр жаулап жетті. Білге чұр қашаттырдым. Төрт бұрышты жаулай жетіп ..жасы бойынша күресті асып жеңді»* деп Түрік халқының үш қағаны Елді мықтап билегендігі, Тоғыз оғыз халқын Толық хан билегендігі баяндалады. Мұнда «Boyla baya tarqan-Бойла баға тархан» деген атақ тек қана Тоныққұққа тиесілі болғанын және екі жазулы есткерткіштің таңба-әріптерінің ұқсастығын ескерсек, аталмыш бітіктасты «үш қаған» яғни Елтеріс, Қапаған, Білге қаған және Тоныққұқ дәуірінде **Bilge Čur** – Білге чұрға арналып жазылды деуге толық негіз бар.

Күлтегін, Білге қаған бітіктастары мәтіндерінде: «Тардұш бектері Күлі-чұр бастаған...Тамған тархан» деп аталатын тағы екі тұлғаның кешендері мен бітіктастары бар. Олар: **Күлі-чұр** ғұрыптық кешені[22] (731ж.) және **Алтын тамған тархан** ғұрыптық кешені[23] мен бітіктастары (735 ж.).

Күлі-чұр бітіктасының (өлшемі: 1,90 х 0,61 х 0,20 м) көне түрік бітік жазулы мәтіні шығыс бетінде 13 жол, оңтүстік қапталында – 4 жол, батыс бетінде – 12 жол және 1 жол көлденең жазулы [36, 60–107; 37, 7–33]. Солтүстік бетінде жазу қашалған іздері ғана қалған. Бітіктас мәтінінде «апа тарқан чықан Тоныққұқ» атақ алғандығы, Күлі-чұрдың ерлік жорықтары баяндалады. Мәтінде: *«Апа тарқан Чықан Тоныққұқ атағын берді. Ұлық Күлі чұр сегіз он (сексен) жасап қайтыс болды. ....шаншып соғысты. Кечінте түмен әскермен шабуылмен соғысты.... Күлі чұр ұмтыла тиіп әскерлерін .....Бешбалықта төрт рет соғыстық.....Табғаш-қытайға қарсы осыншама соғыстық....Алып ерлігін үшін осынша жасады....Йенчү (Інжу-Сырдария) өзенді кешіп өтіп Темір қақпаға тезік арабтарға қарсы соғыстық. Тыныштандырдық. Тоғыз Оғыздарға қарсы жеті рет соғыстық....Қағанның інісі Ел чұр тегін келіп Ышбара Білге Күлі чұр жоқтауын жасатты, бәдіз тасмүсіндерін орнатты....»* деп баяндалған. Бітіктас мәтінінде белгілі бір мерзім айтылмағандықтан зерттеушілер оның дәл қандай уақытта жазылғанын әлі күнге дейін анықтай алмай келеді, сондықтан

The Old Turkic text of Kul-chur inscription (size: 1.90 m by 0.61 m by 0.20 m) has 13 lines on the eastern side, 4 lines on the southern side, 12 lines on the western side and one line of horizontal writing [36, 60–107; 37, 7–33]. On the northern side only traces of inscriptions remained. The text of the monument tells that he obtained the title "Apa tarkan chikan Tonjukuk" and tells about heroic campaigns of Kul-chur. The text says: "*Apa tarkan Chykan conferred the title Tonyukuk. The great Kul-chur died, having lived to be eight tens (eighty). Fought with the spear. At Kechinte he fought with the Tyumen army... Kul-chur threw himself into war... We fought four times at Beshbalik... We fought so many times against Tabgash China... The great one has done so much for his feat... We crossed the Yenchu River (Inju-Syrdarya) and immediately fought the Arabs at the Iron Gate. We pacified them. They fought seven times against the Nine Oguzes. Younger brother of Khagan El Chur Tegin came and gave farewell to Yshbara Bilge Kul-chur, erected his statue, and the complex...*" Since the text of the monument does not mention a specific period, researchers still cannot determine the exact time when it was written, and therefore attribute it to the beginning of the 8th century (731).

The text dedicated to Altun Tamgan Tarkhan is remarkable because it is carved on the front side of a rectangular stone fence. The ancient Turkic text reads the title "**Altun Tamğan Tarqan** – Altyn tamgan tarkhan" [24]. He is the bearer of the golden seal-sign next to the Khagan. [38, 256–257]. Old Turkic text: Side text of the flank A1. The southern side (lines 1–3): "*On the day of ... The younger brother Tekesh [Shanash?] Kul Tudun engraved. Azganaz man: with honour: engraved*". Side text of flank A1. North side (lines 1–6): "*Kul Tudun: we waited for the sorrow of Altyn Tamgan's brother Tarkhan. So we parted, and then the share established by me went to the remaining (kinsmen) relatives. My sons Turgul and Yelgek remained in the year of the boar. we miss them, we parted*". Side text of the flank A2 (lines 1–4): "*The will of the Supreme Tengri... Deprived... given up his share*".

The unique octagonal memorial complex of the Turkic epoch "**Shiveet Ulaan**" [25] has a flat stele with an arched top, on which more than 60 symbols are engraved (size: 2,24 x 0,81 x 0,22 m). A number of scholars have studied the complex, conducted a detailed analysis of the description and historical basis

[21] Моңғолия Баянхонгор аймағы Бууцагаан сұмыны «Байдрагийн гол» өзені Хөх Эрмийн өткелінде ескерткіш тастың сынығы табылған.

[22] Ғұрыптық кешен қазіргі Моңғолия елінің астанасы Ұланбатырдан 200 км батыс-оңтүстікте , Төв аймағы Дэлгэрхаан сұмыны «Их-хөшөөт» деген жерде орналасқан.

[23] Аталмыш кешен Моңғолияның Бұлған аймағы Могод сұмыны, Түлээ тауының шығыс солтүстігінде орналасқан.

of the Moghad soum of the Bulgan region of Mongolia.

[24] All facets of the stone (A1, A2) are made of a flat square sedimentary stone of dark blue colour. Two lines are engraved on both sides of the southern face of the A1 stone, with an image of a man, and 6 lines are engraved on the northern rear face. On the four facets of the A2 stone are 4 lines of inscription, one line at a time.

[25] The complex is located on a small rocky hill "Shiveet ulaan" ("Fenced red") at the confluence of the Hanui, Hunui and Mogoin rivers in Bayan-Agt Somon, Bulgan district of modern Mongolia, at an altitude of 1340 metres above sea level. The total size of the area of the memorial complex is 120x45 metres.

231–238]: *«Принес страну и справедливость, а потом три кагана страну хорошо держали. Довели до семьдесят тюменов. Тюркский народ Бойла бага тархан двенадцать Тюрков не склонились. Толук хан правил девять – огузскими народами. Йеген чур завоевал. Я Бильге чур приказал выгравировать. Завоевал четыре стороны света ... преодолел борьбу по возрасту»*. В тексте говорится о том, что три кагана прочно правили Страной, Толук хан правил Тогуз Огузами. Учитывая тот факт, что титул «Boyla baγa tarqan-Бойла бага тархан» принадлежал только Тоньюкуку и схожесть знаков двух надписей, упомянутый камень был написан для **Bilge Čur** – Бильге чур в эпоху «трех каганов», а именно Эльтериса, Капагана, Бильге кагана и Тоньюкука, есть все основания так говорить.

И еще имеются поминальные комплексы и памятники двух личностей, имена которых упоминаются в текстах Кюльтегина и Бильге кагана: «Беки Тардуша во главе Кули-Чур... Тамган Тархан». Это: поминальные комплексы и памятники **Кули-Чур**[22] (731 г.) и **Алтын тамган тархана**[23] (735 г.).

Древнетюркский текст Кули-чурской надписи (размер: 1,90 х 0,61 х 0,20 м) имеет 13 строк с восточной стороны, 4 строки с южной стороны, 12 строк с западной стороны и 1 строку горизонтального письма [36, 60–107; 37, 7–33]. С северной стороны остались только следы надписей. В тексте памятника рассказывается о том, что он получил титул «апа таркан чыкан Тоньюкук» и о героических походах Кули-чура. В тексте говорится: *«Апа таркан Чыкан присвоил титул Тоньюкук. Великий Кули чур умер, дожив до восемь десятков (восемьдесят). ... воевал с копьем. В Кечинте с тюменным войском воевал... Кули чур бросился воевать... Мы четыре раза сражились в Бешбалыке... Столько раз сражались против Табгаш-китай... Великий столько сделал за свой подвиг... Мы перешли реку Йенчу (Инжу-Сырдарья) и сразу же сразились с арабами у Железных ворот. Успокоили. Семь раз боролись против Девяти Огузов... Младший брат кагана Эль чур тегин приехал и устроил прощание с Ышбара Бильге Кули чур, установил его статую, и комплекс...»*. Поскольку в тексте памятника не упоминается определенный период, исследователи до сих пор не могут определить, в какое именно время он был написан, и поэтому относят его примерно к началу VIII века (731 год).

Текст, посвященный Алтын тамган тархану примечателен тем, что он вырезан на лицевой стороне прямоугольной каменной ограды. В древнетюркском тексте написано титул «**Altun Tamğan Tarqan-**Алтын тамган тархан»[24].

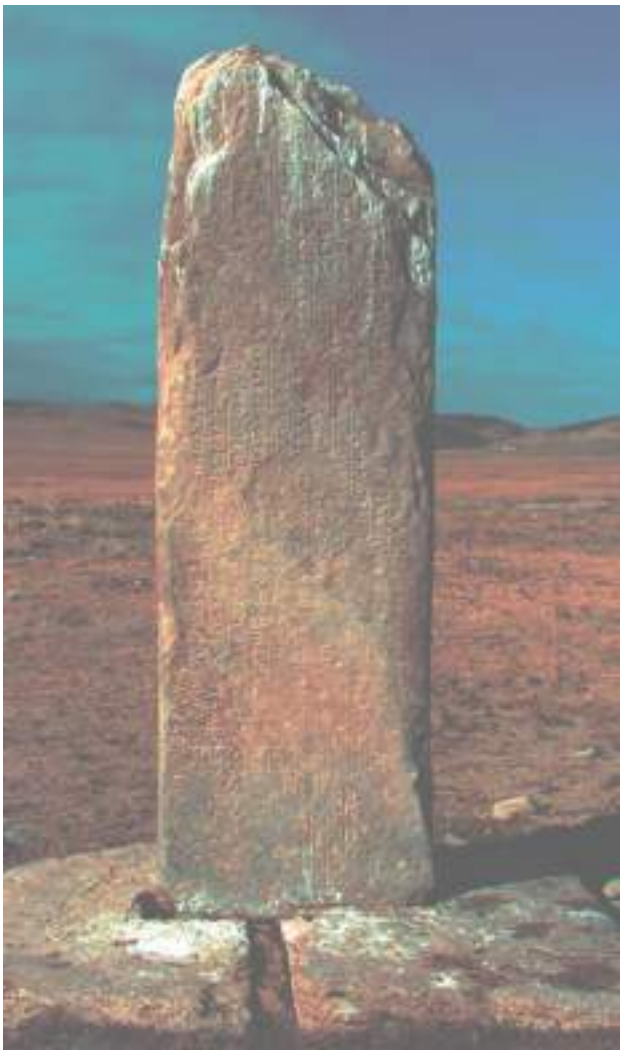

Күлічұр бітіктасы.
Stela Kulichor.
Стела Кули-чура.

Алтын тамған тарханға арналған кешен қапталы.
Altyn tamgan tarkhan memorial complex.
Поминальный комплекс в честь Алтын тамган тархану.

Эрмийн через реку «Байдрагийн гол» Бууцагаанского сомона Баянхонгорского района Монголии.

[22] Поминальный комплекс расположен в 200 км на юго-западе столицы современной Монголии Уланбатор в местности «Их-хөшөөт» Дэлгэрхаанского сомона Центрального аймака.

[23] Данный комплекс расположен на северо-востоке горы Түлээ Могодского сомона Булганского региона Монголии.

[24] Все грани камня (А1, А2) изготовлены из плоского

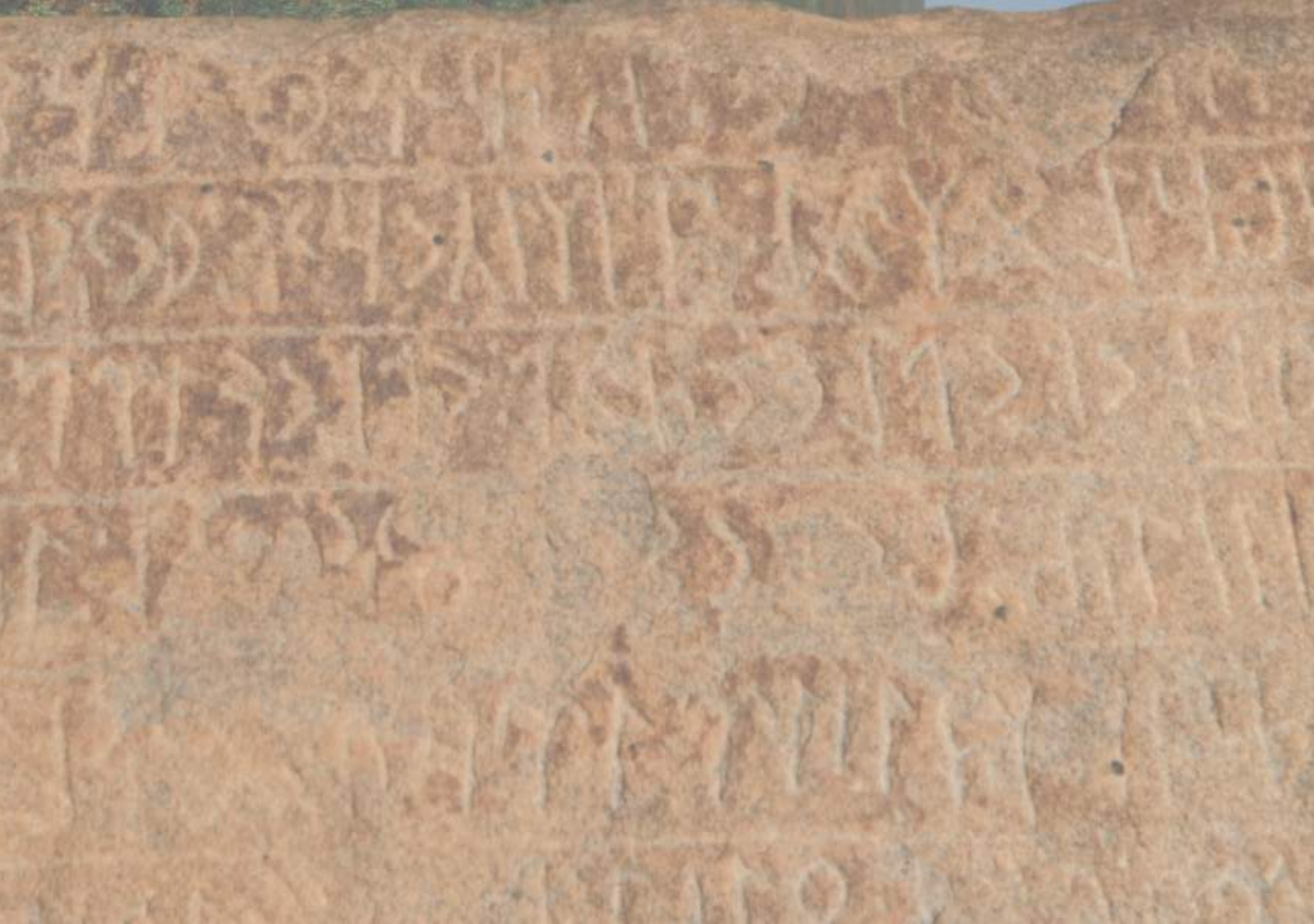

шамамен VIII ғасырдың бас кезеңіне (731 жылға) жатқызады.

Алтын тамған тарханға арналған мәтін кешеннің төртбұрышты қаптал тастарында қашалғанымен ерекшеленеді. Көне түрік мәтінінде **«Altun Tamğan Tarqan** – Алтын тамған тархан» деп жазылған[24]. Ол қағанның қасындағы алтын таңба-мөрді ұстаушысы. [38, 256–257]. Көне түрік бітік мәтіні: А1 қапталдағы мәтін. Оңтүстік беті (1–3 жол): *«Текеш [Шанаш?] Күл Тұдұнның інісі жүгінер (табынар) күні бәдіздедім (қашап жасадым). Азғаназ ер: әсем (құрметпен): бәдіздеген (қашаған)». А1 қапталдағы мәтін. Солтүстік беті (1–6 жол): «Күл Тұдұн: інісі Алтын Тамған Тархан жоқтауын күттік. Сөйтіп айырылдық, орнатқаным үлесі (ұялы) туыстық қалғандарына бардыңыз. Иесіз қалған ұлдары Тұрығұл, Йелгек доңыз жылы айырылғанынша сағынар едіміз, айырлыстық». А2 қапталдағы мәтін (1–4 жол): «Үсті (жоғары) Тәңірі ерікті... айырылды. үлесіме...бердім»* деп жазылған.

Түрік дәуірінің сегіз қырлы ерекше бітімді **«Шивээт улаан»**[25] ғұрыптық кешенінде 60-тан астам таңба қашалған төбесі доғалау келген жалпақ ұстынтас бар (өлшемі: 2,24 х 0,81 х 0,22 м). Кешенді бірсыпыра ғалымдар зерттеп, Елтеріс (Құтлық) қағанға арналған және таңбатаста «ашина, ашида, басмыл, бұғы, едіз, хазар, қарлұқ, қай, қырғыз, қидан (қара қытай), құн, оғыз (баяндұр, еймүр, ігдір, языр), сір (қыпшақ), тоңра, түргеш, ұйғыр, яғлақар және басқа түрік тайпаларының таңбалары қашалды, таңбалардың сипаттамасы мен тарихи негіздері туралы бірсыпыра талдаулар жүргізіп, Құтлық Елтеріс қаған (682–691ж.) кезеңінде орнатылған деп тұжырымдады [39, 1–19; 40; 41; 42]. Археологиялық зерттеулерге сүйенсек [26] «Шивээт улаан» ғұрыптық кешені 665–696 жылдардағы түркі кезеңдеріне жататын тарихи құнды мұра, дүниежүзінде теңдессіз ескерткіш кешен.

Түрік қағандығы заманына тиесілі тағы бір ерекше ескерткіштердің бірі **«Донгойн ширээ»** ғұрыптық кешені[27] (735–745ж.) [43; 44, 21–55; 45]. Бұл бітіктастарда[28] көне түрікше: *«Жоғары Тәңірім,*

[24] Барық тас қапталдар (А1, А2) жалпақ төртбұрышты қара көк түсіт тұнбатастан жасалынған. А1 бітіктастың адам бейнеленген оңтүстік бетінің екі жиегінде бір бір жолдан 2 жол, ал артқы солтүстік бетінде 6 жол қашалған. А2 бітіктастастың төрт жиегінде бір-бір жолдан 4 жол жазу жазылған

[25] Кешен қазіргі Моңғолияның Булган аймағы Баян-Агт сұмыны Ханұй, Хүнүй, Могойн гол өзені құйылысындағы «Шивээт улаан» («Шарбақты қызыл») деген кішігірім жартасты төбешікте, теңіз деңгейінен 1340 метр биіктікте орналасқан. Ғұрыптық кешен құрылысының жалпы өлшемі 120х45 метр алаңды қамтиды.

[26] 2016–2019 жылдары Халықаралық Түркі Академиясы, Моңғолия Археология институтының бірлескен «Шивээт улаан» экспедициясы алғашқы археологиялық зерттеулерін жүргізді.

[27] Аталмыш ғұрыптық кешен Моңғолия, Сүхбаатар аймағы, Түвшинширээ сұмыны Дэлгэр хаан тауының маңында «Донгойн ширээ» деген жазықта орналасқан.

[28] Ғұрыптық кешенде геофизикалық барлау және

of the carved symbols "ashina, ashida, basmyl, bugy, ediz, khazar, karluk, kai, kyrgyz, qidan (kara khai), kun, ogyz (bayandur, eimur, igidir, yazyr), sir (kipchak), tongra, turgesh, uighur, yaglakar" and other Turkic tribes and came to a conclusion that it is dedicated to Khagan Elteris (Kutlyk) and was established during the reign of Kutlyk Elteris Khagan (682–691) [39,1–19; 40,2].) [39, 1–19; 40; 41; 42]. According to archaeological research[26], the "Shiveet Ulaan" memorial complex is a unique monument of historical heritage dating back to the Turkic period of 665-696.

Another unique monument from the time of Turkic Khaganate is a memorial complex "Dongoin shiree"[27] (735–745) [43; 44, 21–55; 45]. On these stones[28] are engraved many times in Old Turkic as shamanic incantations: "*The Highest Tengri, to my brown land, to my country, to my leader, to my house*". These texts are words written to certain melodies and traditional rhythms of shamanism, designed to pay homage to Tengri, to the Land, to the people, and to the chiefs. In addition, the mentioned complex may have hosted a large gathering, where many clan-tribal unions or entire countries gathered together and performed ritual ceremonies, probably carving their symbols.

In this connection, the Uighur Khaganate, which ruled after the Turkic Khaganate and was its historical successor, has many ancient Turkic inscriptions and monuments. Among them are the memorial complex and the monuments of the **El Etmish Bilge Khagana**[29] (the 1st monument ("Mogoyn shine us" 760) [46; 47, 34–49; 48, 50–78] and the 2nd monument "**Tariat** //Terh" [30] (762) [49, 163–175; 50; 51, 82–95; 52, 137–156], the monument "**Tes**", the memorial complex and the stele "**Bombogor**" (8th–9th cc.)

It is assumed that the memorial complex and stele dedicated to **Teŋride bolmuš: El Etmiš : Bilge qaγan** – Tengri El Etmish Bilge Khagan was erected during his lifetime, during his reign in 747–759 in the era of Uighur Khaganate. In the same text: "*Tengride bolmush El Etmish Bilge Khagan: ...Toles ....populated between the two countries Otuken and Oguresh. The water was the Selenga River*", which describes in detail the history of foundation of the Uighur Khaganate,

[26] In 2016–2019, a joint expedition of the International Turkic Academy and the Institute of Archaeology of Mongolia "Shiveet Ulaan" conducted its first archaeological research.

[27] This memorial complex is located on the Dongoin Shire Plain near the Delger Haan Mountain in the Tuvshin Shire somone of the Sukhbaatar region of Mongolia.

[28] In the ritual complex during the geophysical exploration and archaeological excavations 14 monuments were identified, on which more than 86 symbols of 17 different types are engraved. In the ancient Turkic language, 72 lines, 3857 characters-letters, 1193 words are engraved in 3 blocks. There is also black-painted text written on 2 blacksmiths

[29] Located in the Mogoyin Shine Us area of Saihan soum, Bulgan district, Mongolia.

[30] Found in the locality of Dolon Mod, north of the Hoyd River Terhiyin, Tariat somon, Arkhangai district of present-day Mongolia.

Он носитель золотого знака-печати рядом с каганом. [38, 256–257].

Древнетюркский текст: Боковой текст фланга А1. Южная сторона (строка 1–3): *«В день ... младшего брата Текеш [Шанаш?] Куль Тудуна выгравировал. Азганаз мужчина: с почетом: выгравировал». Боковой текст фланга А1. Северная сторона (строка 1-6): «Куль Тудун: мы ждали скорби брата Алтын Тамган Тархана. Так мы и расстались, а потом установленная мной доля досталась остальным (родным) родственникам. Остались сыновья Туругул и Йелгек в год кабана... скучаем, расстались»*. Боковой текст фланга А2 (строки 1–4): *«Воля Высшего Тенгри... Лишились... отдал своей доле»*.

В уникальном восьмиугольном поминальном комплексе тюркской эпохи **«Шивээт улаан»**[25] имеется плоская стела с дугообразным верхом, на котором выгравировано более 60 символов (размер: 2,24 х 0,81 х 0,22 м). Ряд ученых изучили комплекс, провели детальный анализ описания и исторической основы высеченных символов «ашина, ашида, басмыл, бугы, едиз, хазар, карлук, кай, кыргыз, кидань (кара китай), кун, огыз (баяндур, эймур, игдир, языр), сир (кипчак), тонгра, тюргеш, уйгур, яглакар» и других тюркских племен и пришли к выводу, что он посвящен кагану Эльтерису (Кутлык) и был установлен в период правления Кутлык Эльтерис кагана (682–691г.) [39, 1–19; 40; 41; 42].

Согласно археологическим исследованиям[26], поминальный комплекс «Шивээт улаан» представляет собой уникальный в мире памятник исторического наследия, относящийся к тюркским периодам 665–696 годов.

Еще одним уникальным памятником, относящимся ко времени Тюркского каганата, является поминальный комплекс «**Донгойн ширээ**»[27] (735–745г.) [43; 44, 21–55; 45]. На этих камнях [28] много раз выгравированы на древнетюркском, как ша-

«Шивээт улаан» таңбатасы.
Shivaet Ulaan Monument.
Памятник «Шивээт улаан».

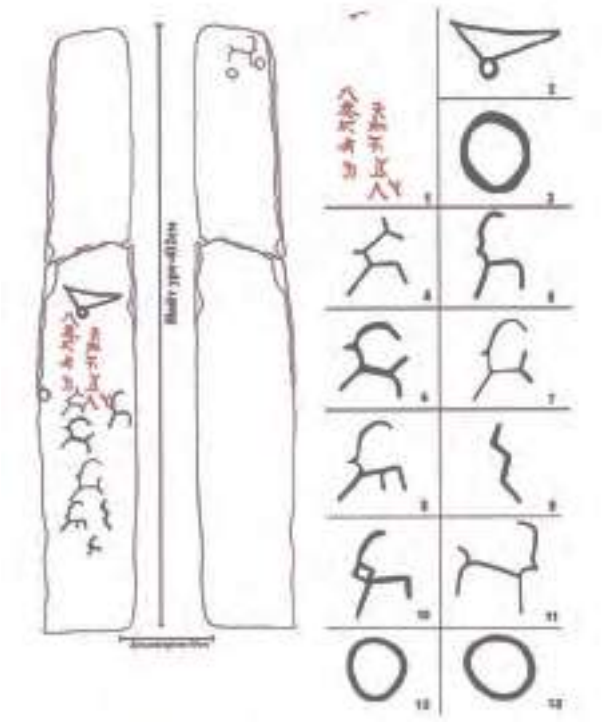

«Донгойн ширээ» таңбалы ұстын.
A stele with tamgas «Dongoin shiree».
Стела с тамгами «Донгойн ширээ».

квадратного осадочного камня темно-синего цвета. По обеим сторонам южной грани камня А1, с изображением человека, выгравированы 2 линии, а на задней северной грани – 6 линий. На четырех гранях камня А2 написано 4 строки надписи по одной строке.

[25] Комплекс расположен на небольшом скалистом холме «Шивээт улаан» («Огороженный красный») в месте слияния рек Хануй, Хунуй и Могоин гол в Баян-Агтском сомоне Булганского аймака современной Монголии, на высоте 1340 метров над уровнем моря. Общий размер площади поминального комплекса 120х45 метров.

[26] В 2016–2019 годах совместная экспедиция Международной Тюркской академии и Института археологии Монголии «Шивээт улаан» провела свои первые археологические исследования.

[27] Данный поминальный комплекс расположен на равнине «Донгойн ширээ» возле горы Дэлгэр хаан в сомоне Түвшинширээ Сүхбаатарского аймака Монголии.

[28] В ходе геофизических исследований и археологических раскопок в поминальном комплексе выявлено 14 стел, на которых выгравировано более 86 символов 17 различных типов. На 3-х каменных памятниках с текстами древнетюркского письма выгравированы 72 строки, 3857 знаков-букв, 1193 слов.

қоңыр Жеріме, еліме, бегіме, ебіме (үйіме)» деген бақсылық сарынды сөздер көп рет қайталана қашалған. Бұл мәтіндер Тәңірге, Жерге, ел жұртына, бекзаттарына құрмет көрсету сынды бақсылықтың белгілі бір әуендері мен дәстүрлі ырғақтары бойынша жазылған сөздер. Сонымен қатар, аталмыш кешенде бір үлкен құрылтай ұйымдастырылып, көптеген ру-тайпалық одақтардың немесе күллі ел жиналып ғұрыптық жосын атқарғанда өздерінің таңбаларын қашаған болса керек.

Осы орайда, Түркі қағандығынан кейін билік құрған, оның заңды мұрагері әрі тарихи сабақтастығы болған Ұйғыр қағандығының бірсыпыра көне түрік бітік жазулы бітіктастар мен ескерткіштері бар. Олардың ішінде: Ел етміш Білге қаған ғұрыптық кешені[29] мен бітіктастары (1-нші бітіктасы («Могойн шинэ ус» 760 ж.) [46; 47, 34–49; 48, 50–78] және 2-нші «Тариат // Тэрх)» бітіктасы [30] [49, 163–175; 50; 51, 82–95; 52, 137–156] (762 ж.), «Тэс» бітіктасы, «Бөмбөгөр» ғұрыптық кешені мен бітіктасы (VIII–IX ғ.).

Ұйғыр қағандығы дәуірінде 747–759 ж. билік құрған **Teŋride bolmuš: El Etmiš: Bilge qaγan** – Тәңіріден болған Ел Етміш Білге қағанға арналған ғұрыптық кешен және бітіктасы көзі тірісінде 759 ж. орнатылған деп жорамалдайды. Осы бітіктас мәтінінде: *«Тәңіріде болған Ел Етміш Білге қаған: ...Төлес ....Өтүкен Елі, Өгүреш Елі екі аралығында отырған. Өзен суы Селеңге еді»* деп бастап, Ұйғыр қағандығы құрылған алғашқы тарихын, Селеңгі өзені бойында соғды-қытайлықтарға Байбалық қаланы салдырғандығы сынды маңызды оқиғаларды тиянақтап баяндайды. Ел Етміш Білге қағанға арналған осы үлкен ірі бітіктастан басқа оның заманында жасалған тағы екі көне түрік жазулы бітіктас анықталған. Олардың бірі «Тариат (Тэрх)» (2-нші бітіктас) және екіншісі «Тэс» (3-нші бітіктас)[31] бітіктастары. «Тэс» (3-нші бітіктас) мәтінінде: *«....Тәңірі: қылынғанында (жаратылғанда) Ұйғыр қаған отырған. Бөкү Ұлық қаған отырған...Тәңіріден болған Ел Етміш Білге қағаным отырды. Ел тұтды...»* деп жазылған. Сөйтіп аталмыш үш бітіктастарды Ұйғыр қағандығы дәуірінде жазылған деп есептейді.

Ұйғыр қағандығы дәуірінің келесі бір ескерткіші «Ордұбалық» (Қарабалғасұн) қаласының ордалық алаңнан анықталған көне түрік, соғды және қытай үш тілді жазулы[32] мәтіні бар бітіктас [53, 283–298].

археологиялық қазба зерттеулер барысында 14 ұстынтас, оларда қашалған 17 түрлі 86-дан астам таңба анықталған. Көне түрік бітік мәтінді 3 бітіктаста 72 жол, 3857 таңба-әріп, 1193 сөз қашалған. Сондай-ақ, 2 ұстынтаста қара бояулы қыдан жазулы мәтін жазылған

[29] Моңғолия, Бұлған аймағы, Сайхан сұмыны «Могойн шинэ ус» деген жерде орналасқан.

[30] Қазіргі Моңғолия Арханғай аймағы, Тариат сұмыны, Хойд Тэрхийн өзенінен солтүстікте «Долоон мод» деген жерден табылған.

[31] Моңғолия Хөвсгөл аймағы Цагаан уул сұмыны Тэс өзенінің сол жағалауындағы Авдрантын хөндий деген жерден табылған.

[32] Арханғай аймағы Хотонт сұмыны көне Түрік қағандығы және

the construction of Baibalyk city by Sogd Chinese along the Selenga River. In addition to this large stone stele dedicated to El Etmish Bilge Khagan, two other ancient stele with Turkic inscriptions made during his time have been identified. One of them is "Tariat (Terh)" (the 2nd monument), and the other is "Tes" (the 3rd monument)[31]. The text of "Tes" (3rd monument) reads: "*.... Tengri: when Uighur Khagan sat (created). Boku Uluk Khagan sat ... Tengri bolmush El Etmish Bilge Khagan sat. Held by the people...*" Thus, it is believed that these three monuments were written in the era of Uighur Khaganate.

Another monument from the epoch of Uighur Khaganate is a stone stele with an ancient Turkic, Sogdian and Chinese trilingual text[32], found in the Horde square of the city "Ordubalyk" (Karabalgasun) [53, 283–298]. In the text of the stele the title of Khagan is written in the ancient Turkic title: "*Blessed Tengri Moon Great Bilge Tengri Uighur Khagan*". In the ancient Sogdian texts of the mentioned monument is found fragmentary information: "*...about the death of Kul Bilge Khagan, that he firmly retained power and supported the religion of Mani in foreign and domestic policy...*" [33] .

Besides, in the Old Turkic text of the memorial complex Bombogor [54, 5–17; 55, 122–128] says: "*He took as a wife a widow a princess Alu Karluk of the Beslik country, having collected her dowry (horses, clothes, gold). He cried out to Tengri that is above, and the Earth that is below. He was not mistaken. Basmylov, the people*". On the mentioned stele 34 types of tamga signs, basically in the form of ram's horns are carved. Archaeological excavations in the memorial complex have not yet been conducted. Judging by the names of Basmyl and Karluk tribes of the ancient Turkic epoch, it is possible to say that both this complex and the monument belong to them.

A memorial plaque[34] (size: 39x40 cm) has been installed, on which there are texts in Old Turkic and Chinese script, dedicated to **Karychur tegin**, who was a commander of the left wing of the Tang dynasty (August 7, 795) in the era of Uighur Khaganate [56, 1–61]. The ancient Turkic text says: "*This is the grave of Kara chur tegin, a younger brother of Bogyu Bilge Tengri khan, a nephew of Kana tutuk, whose name was given to the son of Chabysh the mighty Yaglakar khan. His funeral rites were conducted by Tabgash Kitai Khan. Engraved on the new moon of the sixth month in the year of Boar*".

Thus, in the eras of the Turkic Khaganate and Uighur

[31] Found in the Avdrantyn Hyundii locality on the left bank of the Tees River in Tsagaan uul somon, Hovsgyol district, Mongolia.

[32] It is located in Khoton somon of Arkhangai district in the south of the capital of the ancient Turkic and Uighur Khaganate in the south of the Horde Balyk (locals call it Harbalgas "the Black City").

[33] It is located in Khoton somon of Arkhangai district in the south of the capital of the ancient Turkic and Uighur Khaganate in the south of the Horde Balyk (locals call it Harbalgas "the Black City").

[34] Found near Xian city, Shanxi province, PRC.

манские заклинания: *«Высший Тенгри, моей бурой Земле, моей стране, моему вождю, моему дому»*. Эти тексты представляют собой слова, написанные под определенные мелодии и традиционные ритмы шаманизма, которые призваны отдать дань уважения Тенгри, Земле, народу, вождям. Кроме того, в упомянутом комплексе возможно устраивалось большое собрание, где собрались многие родо-племенные союзы или целые страны собирались вместе и совершали ритуальные церемонии, вероятно, вырезали свои символы.

В этой связи, Уйгурский каганат, правивший после Тюркского каганата и являвшийся его историческим правопреемником, имеет множество древнетюркских надписей и памятников. Среди них: поминальный комплекс и памятники **Эль Этмиш Бильге кагана**[29] (1-ый памятник («Могойн шинэ ус» 760 г.) [46; 47, 34–49; 48, 50–78] и 2-ой памятник **«Тариат** // Тэрх)» (762 г.)[30] [49, 163–175; 50; 51, 82–95; 52, 137–156], памятник **«Тэс»**, поминальный комплекс и стела **«Бомбогор»** (VIII–IX в.).

Предполагается, что поминальный комплекс и стела, посвященный **Teŋride bolmuš: El Etmiš: Bilge qaγan** – Тенгридэ болмуш Эль Етмиш Бильге кагану был воздвигнут при жизни, во времена его правления в 747–759 г. в эпоху Уйгурского каганата. В этом же тексте: «*Тенгриде болмуш Эль Этмиш Бильге каган: ...Толес ....поселился между двумя странами Отюкен и Огюреш. Водой была река Селенга*» в которой подробно излагается история основания Уйгурского каганата, строительство города Байбалык согдо-китайцами вдоль реки Селенга. В дополнение к этой большой каменной стела, посвященной Эль Этмиш Бильге кагану, были идентифицированы две другие древние стелы с тюркскими надписями, сделанными в его время. Один из них – «Тариат (Терх)» (2-ой памятник), а другой – «Тэс» (3-ий памятник)[31]. В тексте «Тэс» (3-ий памятник) написано: «.... *Тенгри: когда сотворился (создавался) Уйгур каган сидел. Боку Улук каган сидел... Тенгри болмуш Эль Этмиш Бильге каган сидел. Держал народ...*». Таким образом, считается, что эти три памятника были написаны в эпоху Уйгурского каганата.

Еще одним памятником эпохи Уйгурского каганата является каменная стела с древнетюркским, согдийским и китайским трехъязычным текстом, найденный на ордынской площади города «Ордубалык» (Карабалгасун)[32] [53, 283–298].

[29] Расположен в местности «Могойн шинэ ус» Сайханского сомона Булганского аймака Монголии.

[30] Обнаружен в местности «Долоон мод» на севере от реки Хойд Тэрхийн Тариатском Сомоне Архангайского аймака современной Монголии.

[31] Обнаружен в местности Авдрантын хундий на левом берегу реки Тэс в сомоне Цагаан уул Хубсугульского аймака Монголии.

[32] Расположен в Хотонтском сомоне Архангайского аймака на юге столицы древних Тюркского и Уйгурского каганата на юге огорода Орду-балык (местные жители называют его Харбалгас «Черным городом»).

Бітіктас мәтінінде қағанның атағы көне түркше атағы: *«Ай Тәңіріде Құт болған Алып Білге Тәңірі Ұйғыр қаған» деп жазылған. Аталмыш ескерткіштің көне соғды мәтіндерінде: «...Күл Білге қаған қайтыс болғандығы, ол билікті мықтап ұстағандығы және сыртқы саясатта берік, ішкі саясатта мани дініне қолдау көрсеткендігі...»* жайында үзік-үзік мәліметтер кездеседі[33].

Сонымен қатар, «Бөмбөгөр» ғұрыптық кешені бітіктастағы [54, 5–17; 55, 122–128] көне түркше мәтіні: *«Ел Беслік ханшайымның Алұ Қарлұқ жесірлік еншісін (ат жылқы, киім кешек, алтындарын) жинап, жесірлікті алды. Жоғарыда Тәңір, төменде Жерге жүгінгенім бар еді. Жаңылғаным жоқ еді. Басмылды, халықты»* делінген. Аталмыш бітіктаста негізінен қошқар мүйіз кескінді 34 таңба түрлері қашалған. Тас үйінді ғұрыптық кешенде археологиялық қазба жүргізілмеген. Көне түрік дәуірінің басмыл, қарлұқ тайпа атаулары кездесуіне қарағанда бұл кешен де, бітіктасы да оларға тиесілі деп айтуға болады.

Ұйғыр қағандығы дәуірінде Таң патшалығына сол қанат қолбасшы қызметінде болған Қарычұр тегін құрметіне арналған көне түрік және қытай мәтінді гранит (өлшемі: 39х40 см) ескерткіш тақтайша[34] (7 тамыз, 795 ж.) бар [56, 1–61]. Көне түрік бітік мәтінінде: *«Бұл кімнің десе, айбынды күшті Йағлақар хан аты Чабыш тегін ұлы Қан тұтықтың жиені Бөгү Білге Тәңірі ханның інісі Қары чұр тегін мазары. Оның жоқтау рәмізін Табғаш-қытай ханы жасады. Доңыз жылы алтыншы айдың жаңасы»* деп қашалған.

Сонымен, Түрік қағандығы, Ұйғыр қағандығы дәуірлерінде аталған үлкен бітіктастары мен ескерткіштерімен қатар алуан түрлі мазмұнды көне түрік бітік жазулы бірсыпыра мәтіндер жартастарда, түрлі зат бұйымдарда жазылғандары анықталған. Солардың ішінде, «Тахир чулуу» сынды жартастарда, адырна іспетті көне музыкалық аспабында, алтын, мыс тиындарда, сүйек қапсырмаларда, керамикалық қыш ыдыстарда, қола мөрде, күміс тостағандарда, кейбір ғұрыптық кешендерінің барық қапталында, балбал тастарында кездеседі [57] .

Сондай-ақ, қазіргі Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Хакасия, Алтай, Шығыс Түркістан аумағынан көне түрік бітік жазулы жәдігерлер молынан табылған. Олардың ішінде Тұрпаннан табылған, қағазға хатталған көне түрік бітік жазулы ең көлемді қолжазба – «Ырық бітіг» қолжазба кітабын [58; 59] ерекше атау қажет [35].

Ұйғыр қағандығының астанасы Орду-балық (жергілікті халық: Харбалгас «Қара қала» деп атайды) қаласының оңтүстігінде орналасқан.

[33] Арханғай аймағы Хотонт сұмыны көне Түрік қағандығы және Ұйғыр қағандығының астанасы Орду-балық (жергілікті халық: Харбалгас «Қара қала» деп атайды) қаласының оңтүстігінде орналасқан.

[34] ҚХР, Шанси провинциясы, Сиань қаласы маңынан табылған.

[35] Аталмыш қолжазба кітапты 1907 жылы Шығыс Түркістан

Khaganate, along with the mentioned large stelae and memorial monuments, a number of ancient Turkic written texts of various content have been found written on rocks and various objects. Including on rocks such as "Tahir Chuluu", an ancient musical instrument "adyrna" (stringed instrument), gold, copper coins, bone brackets, ceramic dishes, silver bowls, bronze seals, on parts of some memorial complexes, stones-balbals [57].

Artifacts of ancient Turkic written monuments have also been found in abundance in the territory of modern Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Khakassia, Altai and Eastern Turkestan. One of them is the most voluminous manuscript of the ancient Turkic script, found in Turfan, written on paper – the handwritten book "Yrk Bitig" [58; 59] [35].

Ancient Turkic written monuments in Kazakhstan – the overwhelming majority of these written monuments belong to Karluks, turgeshs, kimek-kypchaks, basmyls, yagme and other Turkic ethnic communities. For example, in valleys of Irtysh, Syr-Darya, Shu, Talas, Jaiyk rivers there were found cities, settlements, burials and rocks of Old Turkic era. In particular, the texts on the bronze mirrors found along the Yelek River [60; 61], Urjar (62), Irtysh (63), Taraz stone tools (64), Karatobe ceramics (65), Koitubek (Markakol) (66), Tamgaly tas (67), Akterek, Kulzhabasy (68), Bayanzhurek (69), Kemer, Kotyr, Qabyrgatal (69), Tospaly (70), rock texts. During the archaeological excavations it has been established that in many Turkic tribes and political-ethnic unions which populated the land of Kazakhstan since ancient times, the Turkic bitig script was widely used. Now on the territory of Kazakhstan were found the ancient Turkic inscriptions (3 texts on mirrors, 1 text on a stone tool, 1 text on ceramics, 17 monuments on rocks of the ancient Turkic epoch [71; 72; 73].

Also, the territory of Kyrgyzstan bordering Kazakhstan is one of the regions with many written monuments written in the Turkic script. Since most of the early inscriptions in Kyrgyzstan were found in the Talas region, they are often referred to as "**Talas monuments**". However, with later found inscriptions of Kochkor and Chiin-Tas the range of inscriptions has expanded considerably. As a whole, the inscriptions found in Kyrgyzstan are similar to the Yenisei inscriptions in their paleography and content [75: 57; 76: 20]. According to the studies of Turkologists, most inscriptions in Kyrgyzstan belong to the period of Turgesh Khanate, i.e. to the years 716–739 [77: 30–33]. The number of the Tengri-Tau inscriptions, the number of which has reached 51 thanks to the Chiin-Tas inscriptions found in recent

[35] This manuscript book was discovered in 1907 by archaeologist Mark Aurel Stein in the Thousand Buddha Cave monastery complex near Dunhuang, East Turkestan. The handwritten book, Yryk Bitig, consists of 58 folios, 116 pages in a binder. The height of the sheet of thick orange paper is 13.1 cm and the width is 8.1 cm. Now the original handwritten book "Yryk Bitig" is kept in the British Library in London, England (Indiana Office collection: Indiana Office No. 0/c-103 microfilm-OR-8212-/161/).

В тексте стеле звание кагана написано древним тюркским титулом: «Благословленный Тенгри Луны *Великий Бильге Тенгри Уйгур каган*». В древнесогдийских текстах упомянутого памятника встречаются отрывочные сведения: «…о смерти Кюль Бильге кагана, о том, что он прочно удерживал власть и поддерживал религию мани во внешней и внутренней политике…»[33].

Кроме того, на древнетюркском тексте поминального комплекса «Бумбогор» [54, 5–17; 55, 122–128] написано: *«Взял в жены вдову принцессу Алу Карлук Бесликской страны собрав ее приданое (лошади, одежда, золото). Воззвал к Тенгри, что наверху, и Земле, что внизу. Не ошибся. Басмылов, народ»*. На упомянутой стелле высечено 34 вида тамга-знаков, в основном в виде бараньих рогов. Археологические раскопки в поминальном комплексе до сих пор не проводились. Судя по названиям племен басмыл, карлук древнетюркской эпохи, можно сказать, что и этот комплекс, и памятник принадлежат им.

Установлена мемориальная доска[34] (размер: 39х40 см), на которой есть тексты на древнетюркском и китайской письменностях, посвященный Карычур тегину, занимавшего пост полководца левого крыла династии Тан (7 августа 795 г.) в эпоху Уйгурского каганата [56, 1–61]. В древнетюркском тексте написано: «*Это могила Кары чур тегина, младшего брата Богю Бильге Тенгри хана, племянника Кана тутука, имя которого носит сын Чабыш могучего Йаглакар-хана. Его траурный обряд провел хан Табгаш-китай. Выгравировано в новую луну шестого месяца в год Кабана*».

Так, в эпохи Тюркского каганата и Уйгурского каганата, наряду с упомянутыми крупными стелами и поминальными памятниками, было обнаружено, что на скалах и различных предметах был написан ряд древнетюркских письменных текстов различного содержания. В том числе, на скалах типа «Тахир чулуу», старинном музыкальном инструменте «адырна» (струнный инструмент), золотых, медных монетах, костяных скобах, керамической посуде, серебряных чашах, бронзовых печатях, на частях некоторых поминальных комплексов, камнях-балбалах [57].

Также на территории современного Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Хакасии, Алтая, Восточного Туркестана в изобилии обнаружены артефакты древнетюркских письменных памятников. Среди них наиболее объемная рукопись древнетюркской письменности, найденная в Турфане, написанная на бумаге – рукописная книга «Ырык битиг» [58; 59] [35].

Ел етміш білге қаған 1-нші бітіктасы жоғары сынық тұсы. **Upper fragment of the 1st El Etmish Bilge Khagan monument.** Верхний фрагмент 1-го памятника Эль етмиш бильге кагана.

Ел етміш білге қаған 2-нші бітіктасы жоғары сынық тұсы.
Upper fragment of the 2nd El Etmish Bilge Khagan monument.
Верхний фрагмент 2-го памятника Эль етмиш бильге кагана.

«Бөмбөгөр» бітіктасы.
Bumbagar stele.
Стела «Бомбогор».

[33] Расположен в Хотонтском сомоне Архангайского района на юге столицы древних Тюркского и Уйгурского каганата на юге города Орду-балык (местные жители называют его Харбалгас «Черным городом»).

[34] Обнаружен возле города Сиань, провинция Шанси, КНР.

[35] Эта рукописная книга была обнаружена в 1907 году археологом Марком Аурелом Штейном в монастырском комплексе «Пещера Тысячи Будд» недалеко от Дунхуана в

Қазақстандағы көне түрік жазулы ескерткіштері – бұл жазба ескерткіштердің басым көпшілігі қарлұқ, түргеш, кимек-қыпшақ, басмыл, йағма және басқа түрік этникалық қауымдастықтарға тиесілі. Мысалы, Ертіс, Сырдария, Шу, Талас, Жайық сынды өзен алқаптарындағы көне түркі дәуірінің қала, қалашықтары, жерлеу орындары мен жартастардан табылған. Атап айтсақ, Елек [60; 61] Үржар [62], Ертіс [63] өзендері бойынан табылған қола айналар, Тараз тас құралындағы [64], Қаратөбе қалашығы қыш ыдыстағы [65], Қойтүбек (Марқакөл) [66], Таңбалы тас [67], Ақтерек, Құлжабасы [68], Баянжүрек [69], Кемер, Қотыр, Қабырғатал [69], Тоспалы [70] жартастарындағы мәтіндер. Қазақстан жерін ежелден мекендеген көптеген түрік ру-тайпалар мен саяси-этникалық бірлестіктерінде түрік бітік жазуын кеңінен қолданғандығы археологиялық қазбалар барысында анықталып келеді. Қазіргі кезде Қазақстан территориясында көне түрік жазулы (көне түрік дәуірінің айнадағы 3 мәтін, тас құралда 1 мәтін, қыш ыдыста 1 мәтін, жартастарда барлығы 17 ескерткіш табылған [71; 72; 73].

Осы орайда Қазақстанмен шекаралас Қырғызстан аумағында да түрік бітік жазуымен жазылған жазба ескерткіштер көптеп кездесетін аймақтардың бірі. Қырғызстандағы алғашқы жазулардың көпшілігі Талас өңірінен табылғандықтан, олар көбінесе **«Талас ескерткіштері»** деп аталды. Алайда кейінірек табылған Қочқор, Чийин-Тас жазуларымен жазулардың аумағы айтарлықтай кеңейді. Жалпы Қырғызстаннан табылған жазулар палеографиясы мен мазмұны жағынан Енисей жазбаларына ұқсас [75: 57; 76: 20]. Түркологтардың зерттеулері бойынша Қырғызстандағы жазулардың басым бөлігі Түргеш хандығы кезеңіне, яғни 716–739 жылдарға жатады [77: 30–33]. Соңғы жылдары табылған Чийин-Тас жазбалары арқылы саны 51-ге жеткен Теңрі-Тау жазбаларының қатарын тас ескерткіштерге жазылған эпитафиялық мазмұндағы Талас жазбалары, жартастарға қашалған тиісті шекаралық мазмұндағы Қочқор жазбалары, жартастарға қашалған эпитафиялық мазмұндағы Чийин-Тас жазбалары және басқа да жазулар түзеді [78: 297–336]. Бүгінгі күнге дейін Талас өңірінен 21 жазу табылған. Оның ішінде 12 жазу дөңгелек тас ескерткіштерге жазылған эпитафиялық жазулар. Басқаша айтқанда, олар марқұмның естелігіне қойылған жазулар. Эпитафиялық Талас жазбаларының Орхон және Енисей жазбаларынан ерекшелігі – олар арнайы тұрғызылған тастарға емес, жарамдылығына қарай өзен арнасынан таңдалып алынған дөңгелек тастарға қашалған. Ең үлкені 8 (Талас II), ең кішісі 2 (Талас IX, Талас XI) болған Талас жазбаларын-

Дунхуан маңындағы «Мың Будда үңгірі» монастырлар кешенінен археолог Марк Аурел Стейн тауып алған еді. «Ырық бітіг» қолжазба кітабы желімделіп түптелген 58 парақ, 116 беттен тұрады. Қалың сарғыш қағаз парағының биіктігі – 13.1 см, ені – 8.1см. Қазір «Ырық бітіг» қолжазба кітаптың тұпнұсқасы Англия Лондондағы Британ кітапхананың қорында сақтаулы («Индиана офис» қоры: Indiana Office № 0/c-103 microfilm – OR-8212-/161/).

years, is supplemented by the Talas inscriptions with epitaphic content, made on stone monuments, by the Kochkor inscriptions with appropriate content, carved on rocks and other inscriptions [78: 297–336]. To date 21 inscriptions have been found in the Talas region. Among them 12 inscriptions are epitaphs written on round stone monuments. In other words, they are inscriptions made in memory of the dead. The Talas epitaph inscriptions differ from the Orkhon and Yenisei ones, as they are not specially erected stone inscriptions, but are carved on round stones, picked out from the river bed according to their suitability. Talas inscriptions, which have 8 largest (Talas II), the smallest 2 (Talas IX, Talas XI), after giving the name of the deceased indicate his relatives, friends and family, after his death it is said that they and their livestock are in bad condition and describe the main characteristics. Today these inscriptions are preserved in museums such as the Historical Museum in Bishkek and the Hermitage in St Petersburg. The Kochkor inscriptions in which the phrases "*Er atym Sygunak ((batyr) my valiant name Sygunak)*" and "Yaryshymyz"" *((This is) our land (or our Yarysh))*" are repeated, indicating the valley where the inscriptions are located, who owned the winter huts, to which tribe they belonged, how many times they lived, are considered legal writings [79: 193–195]. This indicates that the writing culture of the ancient Turks was developed and widespread.

The Gorno-Altai Republic, a very important region in terms of Turkic history and culture, has in recent years achieved the status of a region with a large accumulation of ancient Turkic inscriptions[36]. The

[36] The discovery and study began with a drawing of the Charysha inscription (A 1) in the work "Notes on Siberian antiquities" by G. I. Spassky.

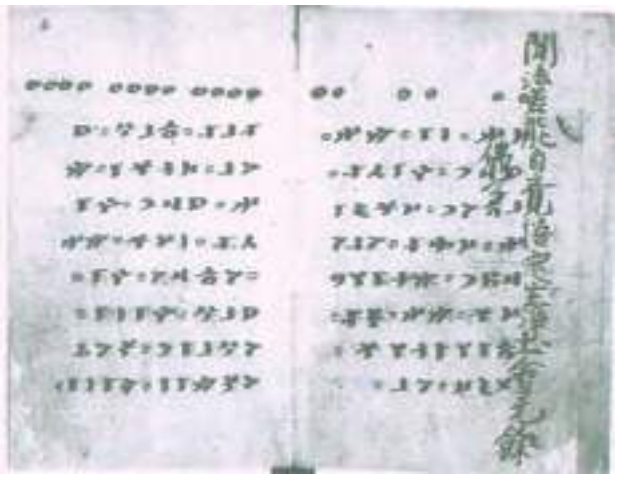

«Ырық бітіг» қолжазба кітабының бастапқы парағы.
Тұпнұсқасы Англия Лондондағы
Британ кітапхананың қорында сақтаулы.

The opening page of the handwritten book Yryk Bitig.
The original is held in the British Library, London, England.

Начальная страница рукописной книги «Ырык битиг».
Оригинал хранится в фонде
Британской библиотеки в Лондоне, Англия.

Древние тюркские письменные памятники в Казахстане – подавляющее большинство этих письменных памятников принадлежит карлукам, тюргешам, кимек-кыпчакам, басмылам, йагме и другим тюркским этническим общинам. Например, в долинах рек Иртыш, Сырдарья, Шу, Талас, Жайык обнаружены города, городища, захоронения и скалы древнетюркской эпохи. В частности, тексты на бронзовых зеркалах, найденных вдоль рек Елек [60; 61], Урджар [62], Иртыш [63], Таразские каменные орудия [64], керамика города Каратобе [65], Койтубек (Маркаколь) [66], Тамгалы тас [67], Актерек, Кулжабасы [68], Баянжурек [69], Кемер, Котыр, Кабыргатал [69], Тоспалы [70], наскальные тексты. В ходе археологических раскопок установлено, что во многих тюркских племенах и политико-этнических объединениях, издревле населявших Казахстанскую землю, широко использовался тюркская битиг-письменность. В настоящее время на территории Казахстана обнаружены древнетюркские надписи (3 текста на зеркалах, 1 текст на каменном орудии, 1 текст на керамике, 17 памятников на скалах древнетюркской эпохи [71; 72; 73].

Также, территория Кыргызстана, граничащая с Казахстаном, является одним из регионов, где имеется множество письменных памятников, написанных тюркской письменностью. Поскольку большинство ранних надписей в Кыргызстане были найдены в Таласском регионе, их часто называют «Таласскими памятниками». Однако с найденными позже надписями Кочкор и Чиин-Тас ареал надписей значительно расширился, в целом найденные в Киргизии надписи сходны с енисейскими по палеографии и содержанию [75: 57; 76: 20]. Согласно исследованиям тюркологов, большинство надписей в Кыргызстане относится к периоду Тюргешского ханства, то есть к 716–739 годам [77: 30–33]. Ряд надписей Тенгри-Тау, число которых достигло 51 благодаря найденным в последние годы надписям Чиин-Таса, дополняется Таласскими надписями с эпитафическим содержанием, выполненными на каменных памятниках, Кочкорскими надписями с соответствующим содержанием, высеченными на скалах и другие надписи [78: 297–336]. На сегодняшний день в Таласском регионе обнаружена 21 надпись. Среди них: 12 надписей представляют собой эпитафии, написанные на круглых каменных памятниках. Другими словами, это надписи, сделанные в память об умерших. Эпитафические надписи Таласа отличаются от Орхонских и Енисейских тем, что они не являются специально воздвигнутыми каменными надписями, а выбиты на круглых камнях, выбранных из русла реки по их пригодности. В Таласских надписях, в которых 8

Восточном Туркестане. Рукописная книга «Ырк битиг» состоит из 58 листов, 116 страниц в склеенном переплете. Размер листа плотной желтой бумаги: высота - 13,1 см, ширина - 8,1 см. В настоящее время оригинал рукописной книги «Ырк битиг» хранится в фонде Британской библиотеки в Лондоне в Англии (фонд «Индиана офис»: Indiana Office № 0/c-103 microfilm-OR-8212-/161/).

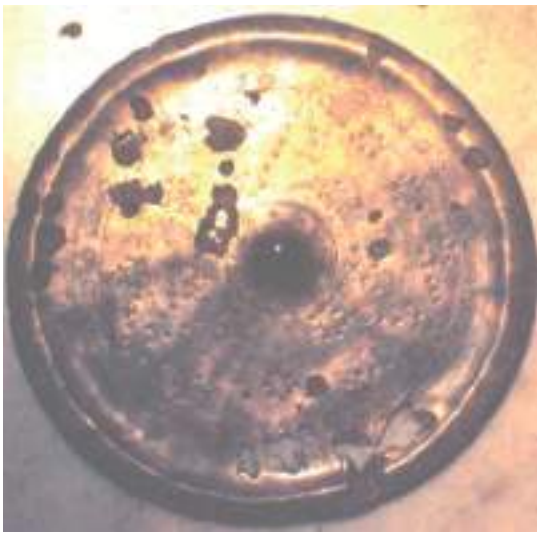

«Елек» қола айнадағы көне түрк мәтін. Ақтөбе облысы , Жайық алқабы Елек өзені.

Ancient Turkic text on the bronze mirror «Yelek». Aktobe region, the Volga Upland, the Yelek River.

Древнетюркский текст на бронзовом зеркале «Елек». Актюбинская область, Волжская равнина река Елек.

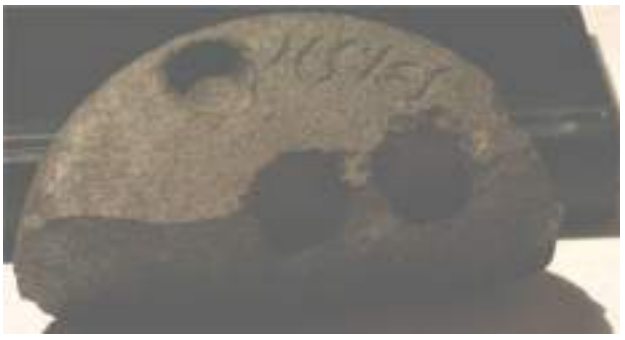

«Тараз» тас құралдағы көне түрк мәтін. 1987 жылы Тараз қаласынан 15 шақырым жерде орналасқан Жуан-төбе қалашығын қазу кезінде табылған.

Ancient Turkic text on a stone instrument "Taraz". Discovered in 1987 during excavations in the town of Juan-Tobe, 15 kilometres from Taraz city.

Древнетюркский текст на каменном инструменте «Тараз». Обнаружен в 1987 году при раскопках городка Жуан-Тобе, расположенного в 15 километрах от города Тараз.

Қабырғатал жартастағы көне түрк мәтіні. Шығыс Қазақстан облысы, Күршім ауданы Ақбұлақ ауылы Қабырғатал жартастан.

Ancient Turkic text on Kabyrgatal rock. East Kazakhstan region, Kurchum district, Akbulak village Kabyrgatal rock.

Древнетюркский текст на скале Кабыргатал. Восточно-Казахстанская область, Курчумский район, село Акбулак скала Кабыргатал.

да өлген адамның аты-жөні көрсетілгеннен кейін оның туған-туыстары, достары, отбасылары көрсетіледі, ол өлгеннен кейін олардың және олардың малдарының жағдайы нашар екенін айтылып, марқұмның негізгі сипаттамалары сипатталады. Бұл жазулар бүгінде Бішкектегі Тарих музейі, Санкт-Петербургтегі Эрмитаж сияқты музейлерде сақтаулы. *«Ер атым Сығұнақ (Ер (батыр) атым Сығұнақ)» және «Йарышымыз ((Бұл) біздің алқап (немесе Біздің Йарыш))»* сөйлемдері қайталанатын Қочқор жазбалары жазулар орналасқан алқап, қыстақтардың кімге, қай тайпаға жататынын, қанша рет өмір сүргенін көрсететін ежелгі заң жазулары ретінде қарастырылады [79: 193–195]. Бұл көне түріктердің жазу мәдениетінің озық екенін көрсетеді.

Түріктердің тарихы мен мәдениеті тұрғысынан өте маңызды аймақ болып табылатын Таулы Алтай Республикасы соңғы жылдары көне түрік жазулар көп шоғырланған аймақ дәрежесіне жетті[36]. Қазір **«Алтай ескерткіштерінің»** саны 101-ге жетті [80]. Көне түрік жазба мәтіндері Ресейдің Таулы Алтай Республикасының барлық аймақтарынан табылған. Алайда Бичикту Бум (16 мәтін), Мөңдүр Соккон (9 мәтін), Қалбақ Таш (29 мәтін) сияқты аймақтар жазулардың бір жерде шоғырланған жерлері болып табылады. Таулы Алтай жазбаларынан тасымалданатын әшекейлер мен бұйымдарға жазылған жазулардың көпшілігі, жартастарға жазылған кейбір жазулар Мәскеудегі Мемлекеттік тарих музейі, Горно-Алтайск қаласындағы А.В. Анохин ұлттық музейі сияқты музейлердің қорғауға алған және қалған басқа ескерткіштердің барлығы алғаш табылған жерлерде.

Палеографиясы жағынан Енисей жазбалары мен Қырғызстандағы көне түрік жазбаларына ұқсас Таулы Алтай жазбалары жазылу материалы мен

[36] Өйткені табылуы мен зерттелуі Г. И. Спасскийдің «Записки о Сибирских древностях» еңбегіндегі Чарыш (А 1) жазуының сызбасын беруден басталды.

Талас I бітіктасы. Эрмитаж.
Инв. № 1172. Санкт-Петербор, Ресей.

Talas I inscription. Hermitage.
Inv. No. 1172. St. Petersburg, Russia.

Надпись Талас I. Эрмитаж.
Инв. № 1172. Санкт-Петербург, Россия.

number of "**Altai monuments**" has now reached 101 [80]. The Ancient Turkic written texts have been found in all regions of the Altai Mountains (Russian Federation). However, such areas as Bichiktu Bum (16 texts), Mondur Sokkon (9 texts), Kalbak Tash (29 texts) are the places where inscriptions are concentrated. Most of the inscriptions on ornaments and items transferred from Gorno-Altaysk, some inscriptions on rocks are located in places where other monuments were first discovered, which have been taken under protection by museums such as the Moscow State Historical Museum and the National Museum named after A.V.Anokhin in Gorno-Altaysk.

Altai inscriptions are similar to Yenisei and Kyrgyz inscriptions, showing diversity in terms of written material and content. Many of them include rock texts and inscriptions on objects such as bowls and buckles, as well as inscriptions on several stone monuments. The smallest inscription consists of one word and the largest (Yabogan (A 84)) consists of 5 lines. Since the vast majority of the inscriptions in the Altai are pilgrim inscriptions written on

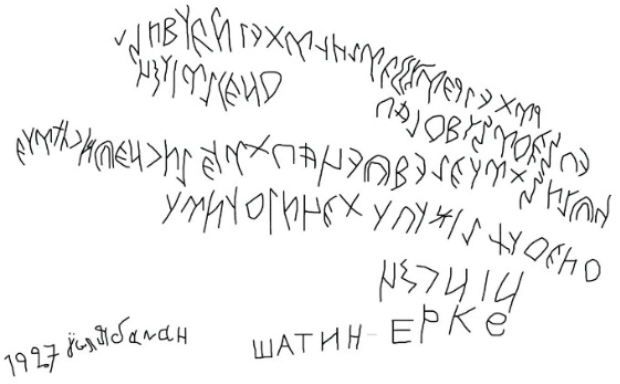

Ябоган (А-84) ескерткіші: Өлшемі: 57х24 см.
Ресей, Алтай Республикасы А. В. Анохин атындағы ұлттық музейі. Горно-Алтайск қаласы. (Фотосурет – Нурдин Усеев).

Yabogan Monument (A-84): Size: 57x24 cm. Russia, Altai Republic. National Museum named after A. V. Anokhin. City of Gorno-Altaysk. (Photo by Nurdin Useev).

Памятник Ябоган (А-84): Размер: 57х24 см.
Россия, Алтайская Республика. Национальный музей имени А. В. Анохина. Город Горно-Алтайск. (Фото – Нурдин Усеев).

самых больших (Талас II), наименьших 2 (Талас IX, Талас XI), после указания имени умершего указываются его родственники, друзья, семьи, после его смерти говорится, что они и их домашний скот находятся в плохом состоянии и описываются основные характеристики. Сегодня эти надписи хранятся в таких музеях, как Исторический музей в Бишкеке и Эрмитаж в Санкт-Петербурге. Кочкорские надписи, в которых повторяются фразы *«Ер атым Сығунақ ((батыр) мое доблестное имя Сыгунак)» и «Йарышымыз ((Это) наша земля (или наш Йарыш))»,* указывают на долину, в которой расположены надписи, кому принадлежат зимовники, какому племени, сколько раз они жили, считаются юридическими писаниями [79: 193–195]. Это свидетельствует о том, что культура письма древних тюрков была развита и широко распространена.

Республика Горный Алтай, являющаяся очень важным регионом с точки зрения истории и культуры тюрков, в последние годы достигла статуса региона с большим скоплением древнетюркских надписей[36]. Сейчас количество **«Алтайских памятников»** достигло 101 [80]. Древнетюркские письменные тексты найдены во всех регионах Республики Горный Алтай (РФ). Однако такие области, как Бичикту Бум (16 текстов), Мондур Соккон (9 текстов), Калбак Таш (29 текстов), являются местами сосредоточения надписей. Большинство надписей на украшениях и изделиях, перенесенных из Горно-Алтайских надписей, некоторые надписи на скалах находятся в местах, где впервые были обнаружены и другие памятники, которые были взяты под охрану такими музеями, как Московский государственный исторический музей, Национальный музей имени А. В. Анохина в городе Горно-Алтайск.

Алтайские надписи по палеографическими подобные Енисейскими надписями и надписями Кыргызстана, демонстрируют разнообразие с точки зрения письменного материала и содержания. Многие из них включают наскальные тексты и надписи на таких предметах, как чаши и пряжки, а также надписи на нескольких каменных памятниках. Самая маленькая надпись состоит из одного слова, а самая большая (Ябоган (А 84)) состоит из 5 строк. Поскольку подавляющее большинство надписей Горного Алтая представляют собой паломнические надписи, написанные на скалах, то в них содержатся лингвистические данные, особенности письма и этнографические сведения, не встречающиеся в других надписях [81; 82; 83].

Долина реки Енисей является одним из районов распространения древнетюркской письменности. **«Енисейские памятники»** – это надписи, написанные в основном на каменных памятниках, некоторые на скалах и различных орудиях. На территории Республик Тыва и Хакасия

Уйық-Тарлақ (Е-1) бітіктасы. **Uyyk-Tarlak inscription (E-1).**
Надпись Уйык-Тарлак (Е-1).

[36] Открытие и исследование начался с прорисовки Чарышской надписи (А 1) в труде Г.И. Спасского «Записки о Сибирских древностях».

мазмұны жағынан алуан түрлілігін көрсетеді. Көбісі жартастағы жазулы мәтіндермен қатар ыдыс, тоғалар сияқты заттарға жазылған жазулар, сондай-ақ бірнеше тас ескерткіштердегі жазулар бар. Ең кішкентай жазу бір сөзден тұрса, ең үлкен жазу (Ябоган (А 84)) 5 жолдан тұрады. Таулы Алтай жазбаларының басым көпшілігі дайындығы жоқ, оқытылмаған адамдардың жартастарға жазған зиярат жазулары болғандықтан, басқа жазбаларда кездеспейтін тілдік деректер, жазу ерекшеліктері мен этнографиялық мәліметтер бар [81; 82; 83].

Көне түрік бітік жазу тараған бір аумақ Енисей өзені алқабы. **«Енисей ескерткіштері»** негізінен тас жазуларға, кейбіреулері жартастарға және әртүрлі құралдарға жазылған жазулар. Ресей Федерациясындағы Тыва және Хакасия Республикалары аумағында және Краснояр өлкесінің Минусинск ауданында Енисей өзенінің жоғарғы алабында, VII–XII ғасырлар арасында негізінен қырғыз, чик, аз сияқты түрік тайпалары орнатқан 250-ден астам жазулы ескерткіштер бар[84: 17; 85: 111; 86: 12]. Қазіргі Ресейдің Хакасия, Алтай, Тыва республикалары территориясында шоғырланған. Олар Хакасия, Тыва мемлекеттерінің Енисей, Абакан, Кемчик, Кем Оя, Элегест және басқа өзен бойларындағы көне түрік ғұрыптық кешендері, бұғытастары, жартастары және т.б. жазылған мәтіндер.

Зерттеушілердің пікірінше аталмыш ескерткіштер VI–X ғасырларға қатысты, көне мәтін тілін ғалымдар «ескі хакас», қырғыз, алтай, шор, тыва тілдерімен байланыстырады. Енисей ескерткіштерінің тілі Орхон, Талас ескерткіштерінің тілінен тілдік тұрғыдан ала-бөтендігі жоқ, бір ресми жазба тілмен жазылған. Енисей ескерткіштері мәтіндерінде түрік, қырғыз, түргеш, чек және басқа этнонимдер аталады. Ең ірі ескерткіштің мәтінінде 400 таңба-әріп бар. Мазмұны жағынан эпитафилық тағы басқа сарынды болып келеді. Онда әуелі батырдың аты, атағы, оның туған өлкесі, туыстары және батырлық іс әрекеттері баяндалады. Енисей ескерткіштерін шартты түрде «Е-1, Е-10, Е-180» деп белгілейді. Мысалы: Уйық-Тарлақ (Е-1) бітіктас мәтіні: **«Atım: El Tuγun: Tutuq: ben: Teŋiri: Elim: ke: elčisi: ertim: altï: baγ: budun: qa: beg: ertim: esiz: Elime: qunčuyıma: oγulıma: budunıma: esiz: ime: altmïš: yašïmda:** – Атым Ел тұғын тұтық мен Тәңірі Еліме елшісі едім. Алты бау халқыма бек едім. Иесіз, Еліме, ханшайыма, ұлыма халқыма, иесіз болған (иесіз қалды) алтпыс жасымда» [87: 905].

rocks, they contain linguistic data, writing features and ethnographic information not found in other inscriptions [81; 82; 83].

The valley of the Yenisei River is one of the areas of distribution of the ancient Turkic script. "**Yenisei monuments**" are inscriptions written mostly on stone monuments, some on rocks and various implements. In the territory of the Republics of Tuva and Khakasia in the Russian Federation and Minusinsk district of Krasnoyarsk region in the upper basin of the Yenisei River are more than 250 written monuments, mostly by Turkic tribes, such as Kirgizes, Chiks, Azy [84:17; 85:111; 86:12]. They are concentrated in the territory of the republics of Khakasia, Altai, and Tyva of present-day Russia. They are written texts of Old Turkic memorial complexes, boulders, rocks, etc., in Khakasia and Tyva. Khakasia, Tyva, along the Yenisei, Abakan, Kemchik, Kem Oya, Elegest etc.

According to researchers, the mentioned monuments belong to the 6th–10th centuries, the language of the ancient text scientists connect with the "old khakass", kyrgyz, altai, shorian and tuvan languages. The language of the Yenisei monuments is linguistically the same as the Orkhon and Talas monuments, written in the same official written language. The texts of the Yenisei monuments mention the ethnonyms Turk, Kyrgyz, Turgesh, Chek and others. The text of the largest monument has 400 symbols-letters. The epitaph's content varies. First of all, the name of the hero, the title, his native land, relatives and heroic deeds are stated. Yenisei monuments are conventionally labelled "E-1, E-10, E-180". For example: Uyyk-Tarlak (E-1) monument text: "**Atım: El Tuγun: Tutuq: ben: Teŋiri: Elim: ke: elčisi: ertim: altï: baγ: budun:qa: beg: ertim: esiz: Elime: qunčuyıma: oγulıma: budunıma: esiz: ime: altmïš : yašïmda:** – My name is El tugyn tutık, I was sent by Tengri to his people. I have been true to my six Bagh people. I left my people, my queen, my son, my people at the age of sixty". [87: 905].

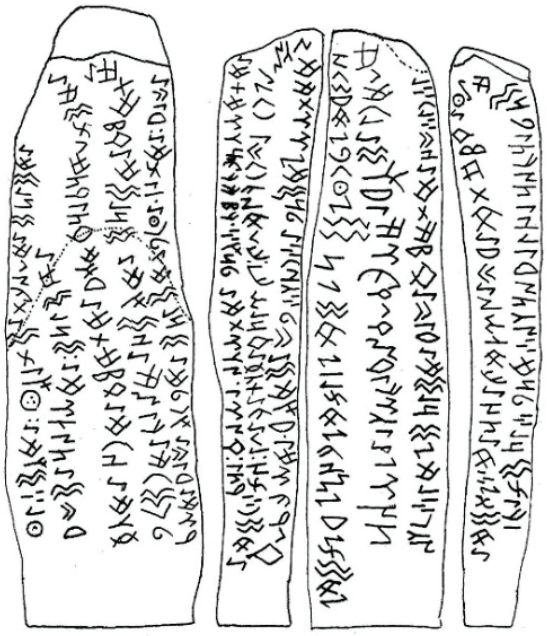

Бегре (Е-11) бітіктасы.
Begre inscription (E-11).
Надпись Бегре (Е-11).

в Российской Федерации и в Минусинском районе Красноярского края в верхнем бассейне реки Енисей насчитывается более 250 письменных памятников, возведенных в основном тюркскими племенами, такими как кыргызы, чики, азы [84:17; 85:111; 86:12]. Сосредоточены на территории республик Хакасия, Алтай, Тыва современной России. Это письменные тексты древнетюркских поминальных комплексов, валунов, скал и др. Хакасии, Тывы, вдоль рек Енисей, Абакан, Кемчик, Кем Оя, Элегест и др.

По мнению исследователей, упомянутые памятники относятся к VI–X векам, язык древнего текста ученые связывают с «старохакасским», кыргызским, алтайским, шорским, тувинским языками. Язык Енисейских памятников лингвистически не отличается от языка Орхонских и Таласских памятников, написан на том же официальном письменном языке. В текстах Енисейских памятников упоминаются этнонимы тюрк, кыргыз, тюргеш, чек и другие. Текст самого крупного памятника насчитывает 400 символов-букв. По содержанию эпитафия различна.

В первую очередь излагаются имя героя, титул, его родной край, родственники и героические поступки. Енисейские памятники условно обозначаются «Е-1, Е-10, Е-180». Например: Уйык-Тарлак (Э-1) текст памятника: **«Atım: El Tuγun: Tutuq: ben: Teŋiri: Elim: ke: elčisi: ertim: altï: baγ: budun: qa: beg: ertim: esiz: Elime: qunčuγıma: oγulıma: budunıma: esiz: ime: altmïš: yašïmda:** – Мое имя Эль тугын тутык, я был послан Тенгри своему народу. Я был беком своего шесть бау народа. Оставил свой народ, свою царицу, своего сына, свой народа в возрасте шестидесяти лет» [87: 905].

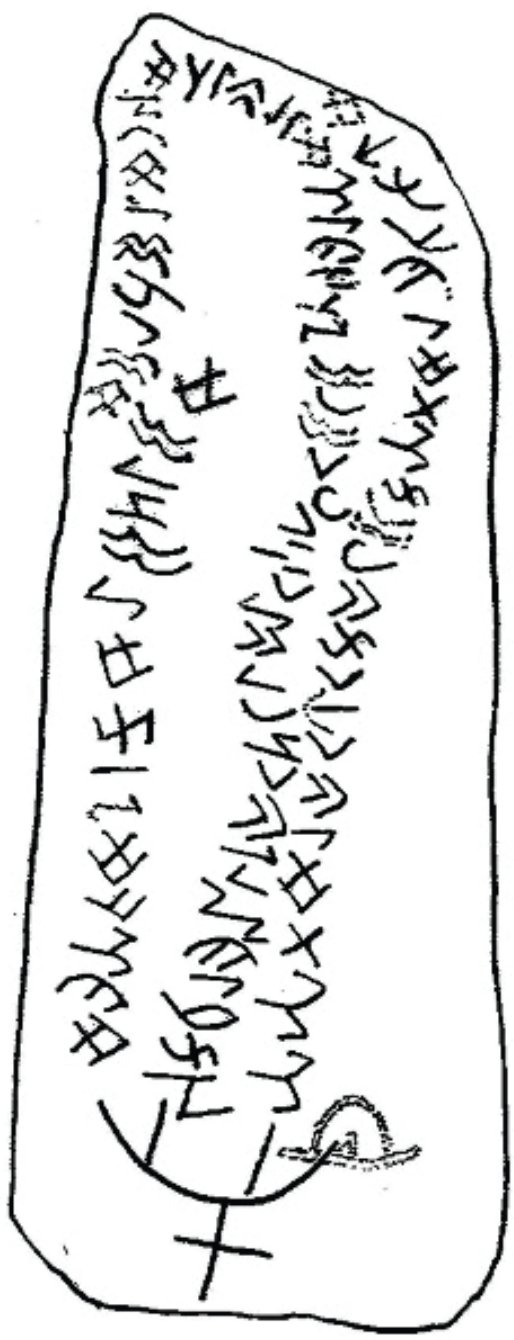

Барық-I (Е-5) бітіктасы.
Baryk-I inscription (E-5).
Надпись Барык-I (Е-5).

Ескі ұйғыр жазулы жазба деректері

Түрік империясының (551–744жж.) билік кезеңінен кейін тарих сахнаға келген Ұйғыр қағандықтың мемлекеттік ресми тілі де көне түркі тілі болатын. VIII ғасырдың орта кезеңінен бастап көне Түрік қағандығының ішкі-сыртқы саяси себептеріне байланысты қағандық құлазуға бейім тұрған еді. Сөйтіп, 744–745 жылдары **uyγur > ұйғыр**[37], қарлұқ, басмылдардың әскери одағының билік таласына төтеп бере алмаған, Құтлық йабғұ қайтыс болады. Осылайша құдыретті де қуатты болған саяси биліктің тұтқасын Ұйғыр қағандығы «этно-саяси бірлестіктерінің» қағандары жалғастыра бастады. Ұйғырлардың[38] yaγlaqar> йағлақар тайпасының өкілі Құтлұқ Білге Күл қаған[39] (744–746), Ел етміш Білге қаған[40] (747–758), Бөгү қаған (759–779) сынды билік иелері Ұйғыр қағандығының негізін қалап, қуатты мемлекетке айналдырды. Бұл қағандық әуел баста мемлекеттік жазу етіп дәстүрлі көне түрік бітік жазуын қолданды[41].

Одан кейінірек, VIII ғасырдың орта тұсынан бастап Ұйғыр қағандығы мемлекеттік ресми жаңа жазу үлгісі «ұйғыр жазуын» жасады. Ол жазуды жібек жолы бойында делдал болған соғдылықтардың ықпал әсерімен, көне соғды жазуына негіздеп, көне түрік тілінің табиғатына икемдеп, ортағасырлық «ұйғыр жазуын» қалыптастырды. Бұл көне түрік тілін шетел әліппесі бойынша таңбалаған алғашқы «фонетикалық трансформациялық әліппе» деуге болады[42]. Бұл жазудың әріптері сөздің басы, ортасы, соңында үш түрлі кескінмен жоғарыдан төменге бағытта тік жазылып, оқылады. Бұл жазумен жазылған жазба ескерткіштерінің барлығының тілі де көне түркі тілі деген сөз.

Аталмыш жазумен жазылған көне түрік тілді ескерткіштер қатарында «Долоодойн» бітіктасын атауға болады [89, 5–6; 90, 23–25]. Ескерткіш мәтінде Боғаз-тегін батырдың Бор ұлық, Өңі

[37] Көне түрік тілінде **Uyγur** > Ұйғыр деп жазылады. VII–VIII ғасырларда Toquz Oγuz> Тоғыз Оғыз деп те аталған. Ұйғыр дегені IX–XI ғасырлардағы көне түрік этно-саяси бірлестігінің көне атауы (политоним). Осы атаудың шығу төркінін ғалымдар «ой-қыр», «ұйымдасқан», «қой+қыр (солтүстік қырандар)» деп алуан түрлі жорамалдайды.

[38] Ұйғырлардың негізгі құрамында oγuz >оғыз, üč oγuz > үш оғыз, toquz oγuz > тоғыз оғыз, sekiz oγuz > сегіз оғыз сынды іргелі тайпалық одақтар болды.

[39] Қытай деректерінде: «Гулу Пейло».

[40] Қытай деректерінде: «Моянь-чжо» оны зерттеушілер «Мойын-чұр» «Баян-чұр» деп жаңғыртады.

[41] Ел етміш Білге қаған (747–759), көне түрік, соғды және қытай тілінде жазылған Ай Тәңіріде Құт болған Алып Білге Тәңірі Ұйғыр қаған (808–832) («Қарабалғасұн-1») «Қарабалғасұн-2» бітіктастары, «Сүуж» ескерткіштерді атауға болады.

[42] Бұл ретте «фонетикалық трансформациялық әліппе»-шетел әліппесін өз тілінің фонетикалық-фонологиялық ерекшеліктеріне бейімдеп өзгерткен әліппе түрі деген сөз.

Old Uighur written sources

The state official language of the Uighur Khaganate, which entered history after the reign of the Turkic Empire (551–744), was also the ancient Turkic language. Since the middle of 8th century Turkic Khaganate has been subject to disintegration for internal and external political reasons. So, in 744–745 Kutlik Yabgu died, unable to withstand a power struggle of a military alliance of **uyγur > Uighurs**[37], Karluks and Basmyls. Thus, the powerful and mighty political power was continued by the Khagans of "ethno-political alliances" of the Uighur Khaganate. The representatives of the Uighur tribe[38] yaγlaqar>yaglakar Kutluk Bilge Khagan[39] (744–746), El Etmish Bilge Khagan[40] (747–758), Begyu Khagan (759–779) laid the foundation for the Uighur Khaganate, and turned it into a powerful state. This Khaganate originally used traditional Old Turkic script as the state writing system[41].

Later, from the middle of the 8th century, the Uighur Khaganate created a new official state model of writing "Uighur script". It formed the medieval "Uighur script", adapting the writing to the nature of the ancient Turkic language on the basis of the ancient Sogdian script, under the influence of the Sogdians, who were mediators on the Silk Road. It can be said to be the first "phonetic transformational alphabet", denoting the ancient Turkic language by a foreign alphabet[42]. The letters of this script are written and read vertically, pointing downwards, with three different images at the beginning, middle and end of the word. This means that the language of all written monuments written in this inscription is also Old Turkic.

Among the Old Turkic-language monuments written in this inscription, one may note the inscription "Dolodoin" [89, 5–6; 90, 23–25]. [89, 5–6; 90, 23–

[37] In Old Turkic it is written as **Uyγur** > Uighur. In the VII–VIII centuries they were called as Toquz Oγuz > Tokuz-oguz. Uighur is the ancient name (polytonym) of the ancient Turkic ethno-political union of the IX–XI centuries. The origin of this name is interpreted by scholars in different ways: "oykyr"*(ой-қыр)* – "attentive" "uyimdaskan" (ұйымдасқан), - "organised", "koi+kyr" (қой+қыр)- "northern eagles".

[38] The basic composition of the Uighurs consisted of the main tribal unions, such as oγuz > oguz, üč oγuz > uch oguz , toquz oγuz > tokuz oguz, sekiz oγuz > segiz oguz.

[39] In Chinese records: "Gulu Peilo".

[40] In Chinese records, "Moyin-chuo", is reproduced by researchers as "Moyin-chuur" and "Bayan-chuur".

[41] One can list such monuments as El-yetmish Bilge Khagan (747–759), written in Old Turkic, Sogdian and Chinese Mighty Bilge Tengri Uighur Khagan (808–832) ("Karabalgasun-1", "Karabalgasun-2", "Suuzh").

[42] A "phonetic-transformational alphabet" is defined as a type of alphabet in which the foreign alphabet has been adapted from the phonetic-phonological features of the mother tongue.

Староуйгурские письменные источники

Государственным официальным языком Уйгурского каганата, вошедшего в историю после правления Тюркской империи (551–744 гг.), был также древнетюркский язык. С середины VIII века Тюркский каганат был подвержен распаду по внутренним и внешним политическим причинам. Так, в 744–745 годах погиб Кутлык Ябгу, не выдержав борьбы за власть военного союза **uyγur > уйгуров**[37], карлуков и басмылов. Таким образом, могущественную и мощную политическую власть продолжили каганы «этнополитических объединений» Уйгурского каганата. Представители уйгурского племени[38] **yaγlaqar >** йаглакар Кутлук Бильге Кюль каган[39] (744–746), Эль этмиш Бильге каган[40] (747–758), Бегю каган (759–779) заложили основу Уйгурского каганата и превратили его в могущественное государство. Этот каганат изначально использовал в качестве государственной письменности традиционную древнетюркскую письменность[41].

Позже, с середины VIII века, Уйгурский каганат создал новую официальную государственную модель письма «уйгурское письмо». Он сформировал средневековую «уйгурскую письменность», адаптировав письменность к природе древнего тюркского языка на основе древней согдийской письменности под влиянием согдийцев, которые были посредниками на Шелковом пути. Можно сказать, что это первый «фонетический трансформационный алфавит», обозначающий древнетюркский язык по иностранному алфавиту[42]. Буквы этого письма пишутся и читаются вертикально, направленными сверху вниз, с тремя разными изображениями в начале, середине и конце слова. Это означает, что язык всех письменных памятников, написанных этой надписью, также является древнетюркским языком.

[37] На древнетюркском пишется как **Uyγur** > уйгур. В VII–VIII веках назывались как Toquz Oγuz > Токуз-огуз. Уйгур – древнее название (политоним) древнетюркского этнополитического объединения IX–XI вв. Происхождение этого названия ученые трактуют по-разному: «ой-қыр» (степной) – «объединенный», – «организованный», «қой+қыр» – «северные орлы».

[38] Основной состав уйгуров состоял из основных племенных союзов, таких как oγuz >огуз, üč oγuz > уч огуз, toquz oγuz > токуз огуз, sekiz oγuz > сегиз огуз.

[39] В китайских записях: «Гулу Пейло».

[40] В китайских записях «Моян-чжо», исследователями воспроизводится как «Мойин-чур» и «Баян-чур».

[41] Можно перечислить таких памятников, как Эль етмиш Бильге каган (747–759), написанный на древнетюркском, согдийском и китайском языке Могучий Бильге Тенгри Уйгур каган (808–832) («Карабалгасун -1», «Карабалгасун-2», «Сууж»).

[42] При этом под «фонетико-трансформационным алфавитом» понимается тип алфавита, в котором иностранный алфавит адаптировался по фонетико-фонологическим особенностям родного языка.

«Долоодойн» бітіктасы.
The inscription "Dolodoin".
Стела «Долоодойн».

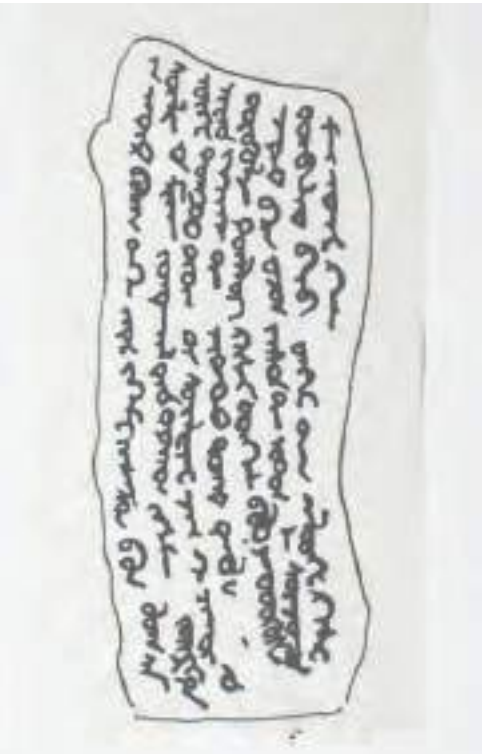

Ескі ұйғырша мәтіннің сызбасы.
Drawing of an old Uighur text.
Прорисовка старого уйгурского текста.

Сұныты, Татар, Тибет, Түңлүк, Түргеш Болычұ, Омұс бағытында жасаған жорықтары баяндалады [91, 26–284, 92, 137–144; 93, 262–266].

Сонымен қатар, Ұйғыр қағандығының бір бөлігі[43] жібек жолы бойындағы билік ету үшін Кочо (Гаочан) өңірі Бешбалық қаласының аумағында бірсыпыра бөлігі тұрақты қоныстануына байланысты [94, 170–171] ескі ұйғыр жазуының ең қарқынды қолданылған кезеңдері (IX–XIII ғасырлар) басталды. Бұл жазумен хатталған көптеген жазба ескерткіштер әсіресе діни мазмұнды [95; 96][44] қолжазба нұсқалары Шығыс Түркістан өлкесі Тұрпан, Миран, Кочо аумағында молынан анықталынған.

Осы жазу туралы Махмұд Қашғаридің «Диуани лұғат-т түрік» энциклопедиялық сөздігінде (1072–1077) **«a, b, h, w, z, q, i, k, d, m, n, s , b, č, r, š , t , l »** 18 әріптен тұратын ескі ұйғыр әліппесі [97, 5] ерекше атай отырып, әріптерді жаттап үйрену әдісін: «абака весека йакада маназа бечира шатала» деп көрсетеді [98, 4; 99, 78–80].

Ұйғыр қағандығы дәуірлеріне қатысты ескі ұйғыр жазулы «Kül Bilge Teŋri Boquq Uygur qaγan El tutmïš yarlïγïna – Күл Білге Тәңірі Боқұқ ұйғыр қаған. Ел тұтмыш йарлығына» деген мәтінді тиындар табылған [100]. Бұдан сол кезеңдерде мемлекеттік және халықаралық ақша айналымында арнайы теңгесарайлары болғандығын және тиын соқтырып кең қолданыста болғандығын дәлелдейді.

Сонымен қатар, «Оғыз-қаған» туралы аңыз[45] [101], Йүсүп Баласағұнның «Құтадғұ білік» дидак-

25]. The memorial text describes the campaigns of Bogaz-tegin batyr towards Bor uluk, Ongi Sunyty, Tatar, Tibet, Tungluk, Turgesh Bolychu, Omus [91, 26–284, 92, 137–144; 93, 262–266].

In addition, because of permanent settlement of the part of Uighur Khaganate[43] in Beshbalik of Kocho (Gaochan) region to rule along the Silk Road [94, 170-171] started the periods of the most intensive use of the Old Uighur script (IX–XIII cc.). Many written monuments written in this script have especially religious content [95; 96][44], manuscript versions of which are widely known in Turfan, Miran, Kocho of the East Turkestan region.

About this letter in the encyclopedic dictionary "Diwani lugat-t Turk" by Mahmud Kashgari (1072–1077) says that "**a, b, h, w, z, q, i, k, d, m, n, s , b, č, r, š , t , l**" the old Uighur alphabet consisting of 18 letters [97, 5] shows a way to learn letters by heart: "*abaka veseka yakada manaza bechira shatala*"[98, 4; 99, 78–80].

Coins belonging to the era of the Uighur Khaganate have been found with the text in Old Uighur script "Kül Bilge Teŋri Boquq Uighur qaγan El tutmïš yarlïγïna – Kul Bilge Tengri Boquq Uighur Khagan. El tutmysh with orders" [100]. It testifies that in those periods in the state and international monetary circulation there were special mints, coins were widely used.

Besides, the legend of "Ogyz-Khagan"[45] [101], a didactic work "Kutadgu Bilig"[46] by Yusup Balasagun

[43] Сонау көне ұйғыр этно-саяси бірлестігінің негізгі тайпалары (ұйғыр, қарлұқ, тоғыз оғыз және басқа тайпалар) құрамындағы бірсыпыра тобы IX ғасырдан бастап, қазіргі Шығыс Түркістандағы Кочо (Куча) өңірінде билік жүргізген болатын. Олардың ұрпақтары өздерін сарығ-йугур (ойлық йугур, таулық йугур) деп атайды және де байырғы түрік, моңғол тілдерінде аралас сөйлейтін 10 мыңнан астам (1915 жылғы санақ бойынша) халық қазіргі Қытайдың Ганьсу өлкесінде бар көрінеді, олар енді қытайға әбден сіңіп кеткен болса керек. Аталмыш байырғы «ұйғыр» атауын қазіргі Шығыс Түркістандағы соғды тектес ұлт өкілдері қазіргі «ұйғырлармен» шатастыруға болмайды. Көне түркше саудагер араб-парсы халықтарын, соғдылықтарды tat> «тат» деп атаған еді. Ортағасырларда «sart+aγul>сартауыл» (саудагер ауылы) деді. Қытайлықтар оларды «ху» деп жалпылай атаған. Ал олар өздерін «қашғариялық, хотандық, тараншылық» және басқа атайды. Ғалым А. Г. Малявкин былай дейді: **«...Дело в том, что этноним уйгур как самоназвание населения Восточного Туркестана появился не в результате естественного этногенетического процесса, а был принят декларативным путем».**

[44] Олардың ішінде ең көлемдісі Altun yaruq >Алтун жарық – ортағасырлық түрік тілінде ескі ұйғыр жазуымен жазылған Буддалық Махаяна ілімінің негізгі шығармасы «Suvarnaprabhasa» (Суварнапрабхаса)-ның аудармасы. Мұнда буддизм дінінің негіздері, философиясы мен уағыздары қамтылған. Қолжазба 10 бөлімнен тұрады. Ескі түркше атауы: «Altun öŋlüg yaruq yaltïraqlïγ kökte köterilmiš nom iliki atlïγ bitig» – «Алтын өңді жарық жалтырауық көкте көтерілген ном (кітап) ілкі атаулы бітіг». Аталмыш қолжазба мәтіні 22х58 см (15,5х49,5 см текше сызықтар ішінде) өлшемді қағазға 22–25 жолмен жазылған. Қолжазба Ресейдің Санкт-Петербор Шығыс қолжазбалар институты қорында (SI M I) сақтаулы тұр.

[45] XIII ғасырға тиесілі ескі ұйғыр жазулы 21 парақ (42 бет) нұсқасы Франция, Париж ұлттық кітапханасында сақтаулы.

[43] The tribes that were part of the main tribes of the ancient Uighur ethno-political union (Uighurs, Karluks, nine Oguzes and other tribes) ruled in the Kocho (Kucha) region of modern East Turkestan since the 9th century. Their descendants call themselves Saryg-Yugurs (steppe Yugurs, mountain Yugurs), and more than 10,000 people (according to the 1915 census), speaking a mixture of Old Turkic and Mongolian languages, apparently exist in the Gansu area of modern China, and they, probably, were completely assimilated into China. The indigenous name "Uighur" should not be confused with the modern "Uighur", a representative of the Sogdian ethnos in modern Eastern Turkestan. In ancient Turkic, Arab-Persian, Sogdian traders were called tat> "tat". In the Middle Ages, they were called "sart+aγul > sartaul" (merchant village). Chinese commonly called them "hu". They called themselves "kashgar, khotan, taranshlik" and others. Scientist A. G. Malyavkin says: "... **The matter is that ethnonim Uighur as the self-name of East Turkestan population was not a result of natural ethnogenetical process, but was adopted by declarative way".**

[44] Among them the most voluminous is Altun yaruq > Golden Light, a translation of the Suvarnaprabhasa, the main work of Mahayana Buddhist teaching, written in the medieval Turkic language in Old Uighur script. It covers the fundamentals, philosophy, and precepts of the Buddhist religion. The manuscript is in 10 sections. The ancient Turkic title is "Altun öŋlüg yaruq yaltïraqlïγ kökte köterilmiš nom iliqi atlïγ bitig"-"The golden bright light that rises in the sky, first called bitig, bearing the name nom (book)". The text of this manuscript is written in 22–25 lines on a paper measuring 22 cm by 58 cm (15.5 cm by 49.5 cm). The manuscript is preserved in the collection of the St. Petersburg Institute of Oriental Manuscripts of Russia (SI M I).

[45] A 21-page (42-page) version of the Old Uighur inscription, dating back to the 13th century, is kept in the Bibliothèque Nationale de Paris, France.

[46] A version of the Herat manuscript written in Old Uighur script is kept in the Royal Library of Vienna, Austria.

Среди древнетюркоязычных памятников, написанных этой надписью, можно отметить надпись «Долоодойн» [89, 5–6; 90, 23–25]. В мемориальном тексте излагаются походы Богаз-тегин батыра в сторону Бор улук, Онги Суныты, Татар, Тибет, Тунглук, Тюргеш Болычу, Омус [91, 26–284, 92, 137–144; 93, 262–266].

Кроме того, в связи с постоянным заселением части Уйгурского каганата[43] на территории города Бешбалык региона Кочо (Гаочан) для правления вдоль Шелкового пути [94, 170–171] начались периоды наиболее интенсивного использования староуйгурской письменности (IX–XIII вв.). Многие письменные памятники, написанные этой надписью, имеют особенно религиозное содержание[44] [95; 96], рукописные версии которых широко известны на территории Турфана, Мирана, Кочо Восточно-Туркестанского края.

Об этом письме в энциклопедическом словаре Махмуда Кашгари «Дивани лугат-т тюрк» (1072 –1077) говорится, что «**a, b, h, w, z, q, i, k, d, m, n, s , b, č, r, š , t , l**» староуйгурский алфавит, состоящий из 18 букв [97, 5], показывает способ заучивания букв наизусть: «*абака весека йакада маназа бечира шатала*» [98, 4; 99, 78–80].

Найдены монеты, относящиеся к эпохе Уйгурского каганата, с текстом на староуйгурской письменности «Kül Bilge Teŋri Boquq Uighur qaγan El tutmïš yarlïγïna – Кюль Бильге Тенгри Бокук Уйгур каган. Эль тутмыш с приказами» [100]. Это свидетельствует о том, что в те периоды в государственном и международном денежном обращении существовали специаль-

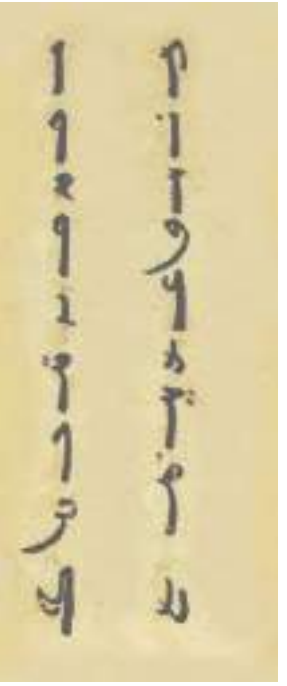

Махмұд Қашғаридың көрсеткен
ескі ұйғыр жазуының 18 әрпі.
«Диуани луғат ат-Түрік» сөздігі бойынша.

18 letters of the old Uighur script, shown by Mahmud Kashgari. According to the Diwani Lugat at-Turk dictionary.

18 букв староуйгурского письма, показанные Махмудом Кашгари. По словарю «Дивани лугат ат-тюрк».

Әріптерді есте сақтау үлгілері:
«абақа весеқа йакада маназа бечира шатала».

Examples of letter memorisation:
“abaka veska yakada manaza bechira shatala”

Примеры запоминания букв:
«абака весека йакада маназа бечира шатала».

[43] Племена, входившие в состав основных племен древнеуйгурского этнополитического союза (уйгуры, карлуки, девять огузов и другие племена) правили в районе Кочо (Куча) современного Восточного Туркестана еще с IX века. Их потомки называют себя сарыг-йугурами (степные югуры, горные югуры), и более 10 000 человек (по переписи 1915 г.), говорящих на смеси древнетюркских и монгольских языков, по-видимому, существуют в районе Ганьсу современного Китая, и они, вероятно, полностью ассимилировались в Китае. Упомянутое коренное название «уйгуры» не следует путать с современными «уйгурами», представителями согдийского этноса в современном Восточном Туркестане. На древнетюркском арабо-персидские, согдийские торговцы назывались tat> «тат». В средневековье назывались «sart+aγul > сартаул» (купеческая деревня). Китайцы обобщенно называли их «ху». А они себя называют «кашгарскими, хотанскими, таранширикскими» и другими. Ученый А. Г. Малявкин говорит: **«...Дело в том, что этноним уйгур как самоназвание населения Восточного Туркестана появился не в результате естественного этногенетического процесса, а был принят декларативным путем».**

[44] Среди них наиболее объемным является Altun yaruq > Золотой свет – перевод «Suvarnaprabhasa» (Суварнапрабхаса), основного произведения буддийского учения Махаяны, написанного на средневековом тюркском языке староуйгурским письмом. Он охватывает основы, философию и проповеди буддийской религии. Рукопись состоит из 10 разделов. Древнетюркское название: «Altun öŋlüg yaruq yaltïraqlïγ kökte köterilmiš nom iliki atlïγ bitig» – «Золотой яркий свет, возвышающийся на небесах, первоназванный битиг, носящий название ном (книга)». Текст этой рукописи написан 22–25 строками на бумаге размером 22x58 см (внутри кубических линий 15,5x49,5 см). Рукопись хранится в фонде Санкт-Петербургского Института восточных рукописей России (SI M I).

тикалық шығармасы[46] (1069–1070) (Герат нұсқасы, 1439[47])[102], Ахмет Йүгнекидің « Хитабул Хақайық (Ақиқат сыйы)» (Стамбұл көшірмесі, 1480) [103] және басқа туындылар ескі ұйғыр жазулы нұсқасында сақталынған. Бұдан ортағасырлық арабграфикалық түрік жазуымен қатар ескі ұйғыр жазуы да қолданыста болғанын көреміз.

Сонымен қатар, Құбылай ханның (1215–1294) жарлықты өсиеті [104, 78-80; 105; 106; 107; 108, 147–155][48], Әмір Темірдің Қарсақпай (Алтыншоқы) ескерткіш (1391) мәтіні[49], Тоқтамыш ханның жарлығы (1393), Темір Құтлықтың жарлығы (1397) [109], Рашид ад-диннің «Жамиғат тауарих» шығармасындағы миниатюралардың мәтіндері сынды бірсыпыра жазба деректер [110, 59–60; 111, 242–259; 112, 51–54] осы жазуында хатталған.

Ұлық ұлыс, Шағатай ұлысы, Құлағұ әулеті, Темір әулеті мемлекеттері XV ғасырға дейін аталмыш ескі ұйғыр жазуын да[50], ортағасырлық арабграфикалық түрік жазуын[51] да қатар қолданды [52] [113].

[46] Австрияның Вена қаласы Корольдік кітапханасында ескі ұйғыр жазулы Герат қолжазба нұсқасы сақтаулы.

[47] Шығарманың үш нұсқасы бар, олар: I-нұсқа «Герат» мәтіні ескі ұйғыр жазулы, 1439 ж. (1796 ж. Стамбұлда табылған, Австрия, Вена корольдік кітапханада сақтаулы), II-нұсқа «Каир» мәтіні арабграфикалық жазулы, XIV ғ. (1896 ж. табылған Мысыр, Каир, Кедивен кітапханасында сақтаулы), III-нұсқа «Ташкент» мәтіні арабграфикалық жазулы, XII ғ. (Өзбекстан, Наманган қаласынан 1913 ж. табылған, Ташкентте Шығыстану институтында сақтаулы). Туындының толық мәтінінде 6520 бейіт бар.

[48] XIV ғасырлық «Mecmu'ail Gajaib» (Ғажайыптар жинағы) деген парсы тіліндегі 68 бет жинағының (мұқаба өлшемі – 38,4 х 28,3 см) соңғы 61-нші бетінде көне моңғолша «төрткүл жазу» («Пагс-ба») әрпімен, көне ұйғыр әрпімен және арабша жазылған 5 жол мәтін. Мәтін мазмұны моңғол, түрік тілдерінде бірдей. Түпнұсқасы Түркияның Стамбұл университеті «Көне туындылары» кітапханасында сақтаулы (Nadir eserleri bölümü-№ F-1423). Мәтін талдауларын Н. Н. Поппе, Е. Жанчив, А. Вовин және басқа ғалымдар жасаған. Арабша мәтіні: wa-haza hatti yaktubuna fi-l-hitay wa-l-qaan wa yusam munahu bil-durbelgin – Бұл жазуды Қатайда хандар арасында қолданды және дөрвөлжин деп атады. Hatttul-l-uyguruyya -ұйғырша жазу. (They were using this script in Cathay between khaans and they call it as dorbeljin). Ортағасырдағы түрік тіліндегі мәтіні: Qubilay qan sunqar bolurta aydmïš Ay, menin Uruγ-larım men-ten soŋur-a ulus-nï yïγar bolsanïz el-nin boy-lar-ïnï yïğïnča köŋül-ler-i-ni yïγïnïz köŋül-ler-i-ni yïğïnï-tïn soŋur-a boyï-larï qayda barγay teb yarlïq bolmïš – Құбылай хан сұңқар болар-да айтқан екен Әй, менің ұрпақтарым менен соңыра ұлысты жияр болсаңыз елдің бойларын жиғанша көңілдерін жиыңыз көңілдеріні жиған соңыра бойлары қайда барар!

[49] Мәтін: арабша 3 жол, ескі ұйғыр жазулы ортағасырлық түрік тілінде 8 жол.

[50] Түріктер қолданған осы жазудың негізінде Шыңғыс қаған орнатқан Ұлы Моңғол ұлысы, Ұлық ұлысы, Шағатай мемлекеті сол кездердегі ескі моңғол тіліне бейімделген «моңғол» әліппе нұсқасын қолданды, мемлекеттік деңгейде ресми жазуы ретінде кеңінен қолданды.

[51] Арабграфикалық түрік жазуы – араб әліппесіне негізделген ортағасырлық түрік тілінің фонетикалық-фонологиялық ерекшеліктерін бейімдеп өзгерткен әліппе түрі. Дәл осы жазу үлгісі «түрки жазуы», «түркі жазуы» деп аталып Орталық Азиядағы мұсылман түрік қоғамында араб-парсы тілінің ықпалында ұзақ уақыт X–XX ғасырлар аралығында кеңінен қолданылды.

[52] Бұл жазумен хатталған көптеген жазба ескерткіштер Орталық Азия аумағында анықталған. Аталмыш жазулы

(1069–1070, Herat version, 1439[47]) [102], "Hitabul hakaiyk (Gift of truth)" of Ahmet Yugneki (Istanbul copy), 1480 [103] and other works are preserved in the Old Uighur script. From this we see that along with medieval Arabic Turkic script, the old Uighur script was also used.

Also the decree of Kublai Khan (1215–1294) [104, 78–80; 105; 106; 107; 108, 147–155] [48], the text of the monument to Emir Temir Karsakpai (1391)[49], decree of Toktamysh khan (1393), decree of Temir Kutlyk (1397) [109], texts of miniatures in "Zhamigat tavarih" by Rashid ad-din and some written data [110, 59–60; 111, 242–259; 112, 51–54] are written in this script.

In the states of Uluk ulus (Golden Horde), Shagatai ulus, Kulagu dynasty and Temir dynasty until the 15th century were used both Old Uighur[50] and medieval Arabic Turkic[51] scripts[52] [113]. One of the interesting facts in this respect is the text of a decree of the Mongolian Khagan Monke (1208–1259) written in the Middle Turkic script by a Nestorian patriarch Mar

[47] There are three versions of the work, these are: Version I text "Herat" in Old Uighur script, 1439 (found in Istanbul in 1796, kept in the Royal Library of Austria, Vienna), Version II text "Cairo" in Arabic script, 14th century (found in 1896, Kediven Library, Cairo, Egypt), and version III, "Tashkent" in 12th century Arabic script (found in Namangan, Uzbekistan in 1913 and kept at the Institute of Oriental Studies in Tashkent). The full text of the work contains 6,520 bytes.

[48] On the last 61 pages of the collection of 68 pages (cover size – 38.4x28.3 cm) of the 14th century "Mecmu'ail Gajaib" (Collection of Miracles) in Persian in ancient Mongolian "square" letters ("Pags-ba") are five lines of text written in Uighur and Arabic. The content of the text is the same in Mongolian and Turkic. The original is preserved in the library "Ancient Works" (Nadir eserleri bölümü-№ F-1423)of Istanbul University of Turkey (section of works of Nadir-№ F-1423). The textual analysis was carried out by N. N. Poppe, E. Žanciv, A. Vovin and other scholars. The Arabic text: wa-haza hatti yaktubuna fi -l-hitay wa-l-qaan wa yusam munahu bil-durbelgin – this inscription was used among khans in Katay and was called dervolgin. Hatttul-l-uighuruyya – Uighur writing. (They were using this script in Cathay among khans and they call it as dorbeljin.) The text is in medieval Turkic: Qubilay qan sunqar bolurta aydmïš Ay, menin Uruγ-larım men-ten soŋur-a ulus-nï yïγar bolsanïz el-nin boy-lar-ïnï yïğïnča köŋül-ler-i-ni yïğïnï-tïn soŋur-a boyï -larï qayda barγay teb yarlïq bolmïš – Khubilay Khan before before he flew away as a falcon, he said: O my descendants, if you will gather the people after me, gather not the rich from the country, but the hearts of the people; where will the rich go if their hearts are gathered!

[49] Text: 3 lines in Arabic, 8 lines in medieval Turkic in Old Uighur script.

[50] Based on this script used by the Turks, the Great Mongol Empire, Uluk Ulus and the Chagatai State established by Genghis Khagan used a variant of the «Mongolian» alphabet adapted to the ancient Mongolian language of the time, and it was widely used as the official script at the state level.

[51] The Arabic script is an alphabet based on the Arabic alphabet which adapted the phonetic-phonological features of the medieval Turkic language. This type of writing was called "Turkic writing" and was widely used in Muslim Turkic society in Central Asia under the influence of Arab-Persian language for a long period in 10th-20th centuries .

[52] Numerous written monuments with this inscription have been found in Central Asia. These written monuments, manuscript versions have been found in the territory of modern Kazakhstan, Mongolia, Eastern Turkestan (PRC), Kyrgyzstan, and other states. In addition, various manuscripts and book versions are kept in Berlin, London, Paris, Istanbul, St Petersburg, Moscow, Kyoto, Beijing and Stockholm.

ные монетные дворы, широко использовались монеты.

Кроме того, легенда об «Огыз-кагане»[45] [101], дидактическое произведение «Кутадгу билик» Йусупа Баласагуна[46] (1069–1070) (Гератская версия, 1439 г.[47]) [102], «Хитабул Хакайык (Дар истины)» Ахмета Йугнеки (Стамбульская копия), 1480) [103] и другие произведения сохранились в староуйгурском варианте письма. Из этого мы видим, что наряду со средневековой арабграфической тюркской письменностью использовалась и староуйгурская письменность.

Также, указ Хубилай-хана (1215–1294) [104, 78–80; 105; 106; 107; 108, 147–155] [48], текст памятника Эмиру Темиру Карсакпай (Алтын-шокы) (1391)[49], указ Токтамыш-хана (1393), указ Темира Кутлыка (1397) [109], тексты миниатюр в «Жамигат таварих» Рашид ад-дина и некоторые письменные данные [110, 59–60; 111, 242–259; 112, 51–54] написаны этой письменностью.

В государствах Улук улуса (золотой орды), Шагатайского улуса, династии Кулагу и династии Темир до XV в. использовалась как староуйгурская письменность[50], так и средневековая араб-

Ескі ұйғыр жаузының таңба әріптері .
(Н. Н. Поппе бойынша).

Symbolic letters of the Old Uighur script.
(By N. N. Poppe).

Символические буквы староуйгурской письменности.
(По Н. Н. Поппе).

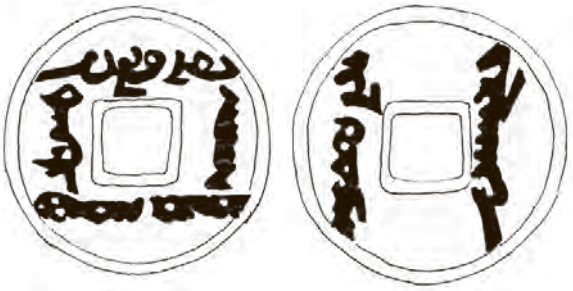

Күлік Білге қағанның (795–808) тиыны. Бешбалық соғылымы.
Kulik Bilge Khagan coin (795–808). Beshbalyk forging.
Монета Кюлик Бильге кагана (795–808). Бешбалыкская ковка.

[45] 21-страничная (42 страницы) версия староуйгурской надписи, датируемая XIII веком, хранится в Национальной библиотеке Парижа, Франция.

[46] Версия Гератской рукописи, написанная староуйгурским письмом, хранится в Королевской библиотеке Вены, Австрия.

[47] Есть три версии произведения, это: Версия I текст «Гератский» староуйгурским письмом, 1439 г. (найдена в Стамбуле в 1796 г., хранится в Королевской библиотеке Австрии, Вена), версия II текст «Каирский» арабграфическим письмом, XIV в. (обнаружена в 1896 г., хранится в Кедивенской библиотеке, Каир, Египет), версия III текст «Ташкентский» арабским письмом, XII в. (найдена в городе Намангане, Узбекистан, в 1913 г., хранится в Институте востоковедения в Ташкенте). Полный текст произведения содержит 6520 байитов.

[48] На последней 61-й странице сборника из 68 страниц (размер обложки – 38,4x28,3 см) «Mecmu'ail Gajaib» (Сборник чудес) XIV века на персидском языке древнемонгольскими «квадратными» буквами («Пагс-ба») древние 5 строк текста, написанные на уйгурском и арабском языках. Содержание текста одинаково на монгольском и тюркском языках. Оригинал хранится в библиотеке «Древние произведения» (Nadir eserleri bölümü – № F-1423) Стамбульского университета Турции (секция произведений Надира – № F-1423). Текстовый анализ проводили Н. Н. Поппе, Е. Жанчив, А. Вовин и другие ученые. Арабский текст: wa-haza hatti yaktubuna fi-l-hitay wa-l-qaan wa yusam munahu bil-durbelgin – эта надпись использовалась среди ханов в Катае и называлась дёрвёлжин. Hatttul-l-uighuruyya – уйгурское письмо. (They were using this script in Cathay between khaans and they call it as dorbeljin.). Текст на средневековом тюркском языке: Qubilay qan sunqar bolurta aydmïš Ay, menin Uruγ-larım men-ten soŋur-a ulusnï yïγar bolsanïz el-nin boy-lar-ïnï yïğïnča köŋül-ler-i-ni yïγïnïz köŋül-ler-i-ni yïğïnï-tïn soŋur-a boyï-larï qayda barγay teb yarlïq bolmïš – Хубилай-хан перед тем, как улетел соколом, сказал: О потомки мои, если вы будете собирать народ после меня, соберите не богатых из страны, а сердца людей, куда денутся богатые, если собраны их сердца!

[49] Текст: на арабском 3 строки, на средневековом тюркском языке староуйгурским письмом 8 строк.

[50] На основе этой письменности, использовавшейся тюрками, Великая Монгольская империя, Улук улус и Государство Чагатай, установленные Чингис каганом, использовали вариант «монгольского» алфавита, адаптированный к древнемонгольскому языку того времени, и он широко использовался в качестве официального письма на государственном уровне.

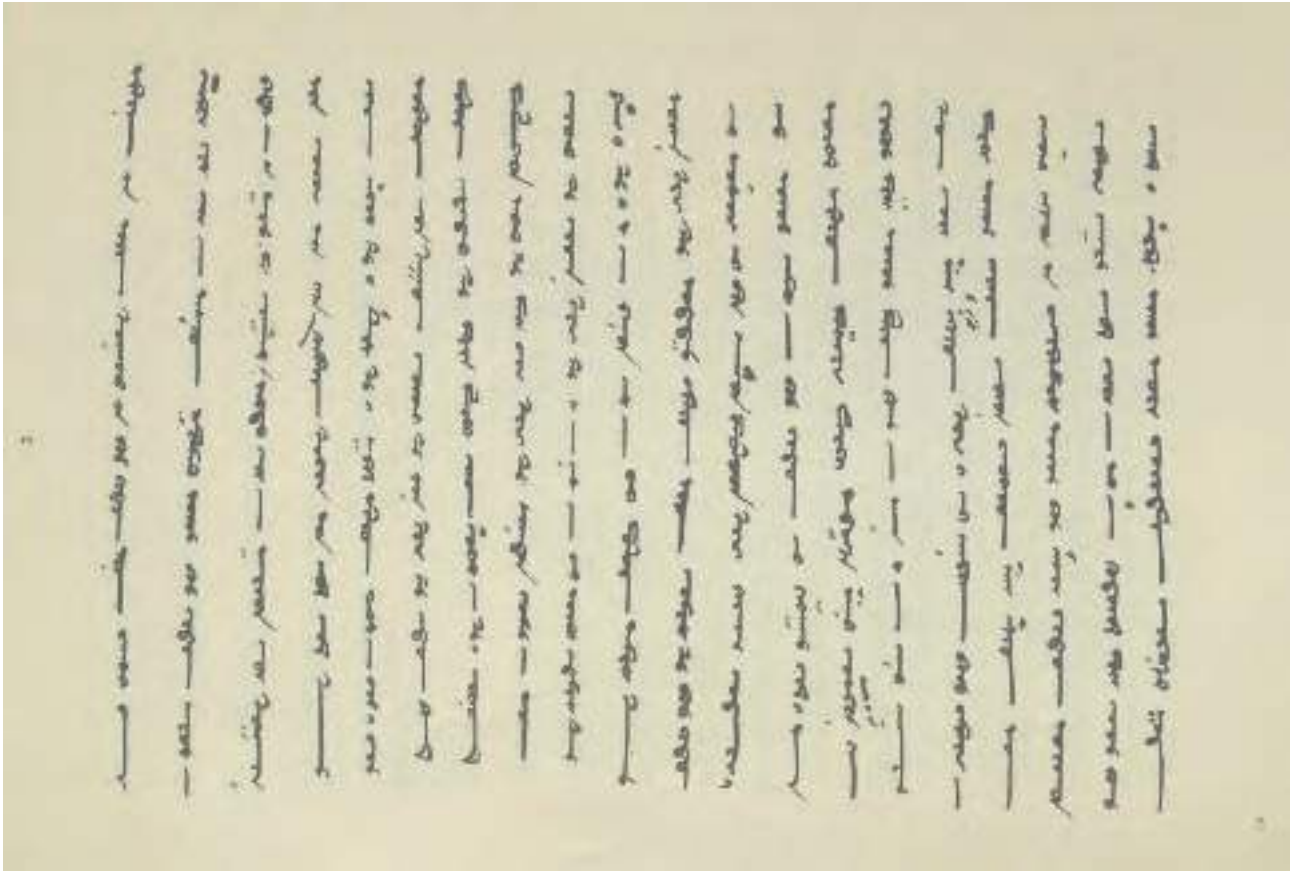

Йүсүп Баласағұнның «Құтадғұ білік» этикалық-дидактикалық шығармасы. 1069–1070 жж.
Көне ұйғыр жазулы мәтіні. Герат нұсқасы. Фотосурет: В. В. Радлов.

Yusup Balasagun's ethical and didactic work "Kutadgu Bilig".
1069–1070. A text in Old Uighur script. Herat version. Photo: W.W. Radloff.

Этико-дидактическое произведение Юсупа Баласагуна «Кутадгу билик». 1069–1070 гг.
Текст староуйгурской письменности. Гератская версия. Фото: В. В. Радлов.

Ұлық ұлыстың Өзбек ханының елшілік белгішесі.
Мәтіні: ескі ұйғыр жазуымен моңғол тілінде : Möngke Tengri-yin küçün-dür! Yeke suu zali-yin igegün-dür! Toqtoγa-yin zarliγ! Özbek qan-un zarliγ! ken ülü bisirekü aldaqu ükükü – Мәңгілік Тәңірінің күші-дүр. Ұлы сұсты жалынды киесі-дүр! Тоқтоға-ның (Өзбек, Абдұлла, Келдібек, Чымтай, Тоқтамыш қағанның) жарлығы! Кімде кім еш табынбаса, жазаланбақ, өлтірілмек!».

The ambassadorial sign of the Great Ulus of Ozbek Khan. Text: In Mongolian in Old Uighur script: Möngke Tengri-yin küçün-dür! Yeke suu zali-yin igegün-dür! Toqtoγa-yin zarliγ ! Özbek qan-un zarliγ! ken ülü bisirekü aldaqu ükükü - Monke is the power of Eternal Tengri. There is a great fearsome fiery patron! Decree of Toktog (Ozbek, Abdulla, Keldibek, Chimtay, Toktamysh Khagan)! Who has not worshipped will be punished, will be killed!".

Посольский знак (гереге) Улук улуса Узбек хана.
Текст: на монгольком языке на староуйгурской письменности: Möngke Tengri-yin küçün-dür! Yeke suu zali-yin igegün-dür! Toqtoγa-yin zarliγ! Özbek qan-un zarliγ! ken ülü bisirekü aldaqu ükükü – силой Вечного Тенгри. Есть Великий грозный покровитель! Указ Токтога (Озбек, Абдулла, Келдибек, Чымтай, Токтамыш кагана)! Кто не поклонится, будет наказан, будет убит!».

«Оғыз қаған» аңызы. Ескі ұйғыр жазулы мәтіні 21 парақ (42 бет). XIII ғ. Франция, Париж ұлттық кітапханада сақтаулы.

The legend "Oguz Khagan". A text in Old Uighur script is 21 leaves (42 pages). XIII century France, preserved in the Paris National Library.

Легенда «Огуз каган». Текст староуйгурской письменности 21 лист (42 страницы). XIII в. Франция, хранится в Парижской национальной библиотеке.

Ортағасырлық түрік тілінде ұйғыр жазулы мәтіні: «bu Özbek Toγrilča oγl-u – бұ Өзбек , Тоғрылча ұлы» (Топқапы сарай мұражайы № 2152, 36а).

Uighur text in medieval Turkic: "bu Özbek Toγrilča oγl-u – "This is Özbek, son of Togrylç". (Topkapı Palace-Museum No. 2152, 36a).

Уйгурский текст на средневековом тюркском языке: «bu Özbek Toγrilča oγl-u – «Это Озбек, сын Тогрылча» (Дворец-музей Топкапы № 2152, 36а).

Құбылай ханның жарлықты өсиет сөзі. Ортағасырлық ескі ұйғыр жазулы мәтіні және моңғолша «пагсба» (төрткүл) жазулы мәтіні (1260–1294).

The Decree of Kublai Khan. Medieval Old Uighur written text and Mongolian «pagsba» (square) (1260–1294).

Указ Хубилай-хана. Средневековый староуйгурский письменный текст и монгольский «пагсба» (квадратный) (1260–1294).

Мөңке қаған атынан жарлық етілген ортағасырлық түрік тілінде көне сирий жазулы мөр мәтіні, несториан попы Мар Ябаллаханың хаты (1302, 1304 жылдары).

Text of an ancient Syriac seal in medieval Turkic, issued by decree in the name of Mongke khagan, a letter from the Nestorian priest Mar Yaballahi (in 1302, 1304).

Текст старинной сирийской печати на средневековом тюркском языке, изданный указом от имени Мунке кагана, письмо несторианского попа Мар Ябаллахи (в 1302, 1304 гг.).

Ұлық ұлыстың Тоқтамыс ханының (1380–1395жж.) жарлықты хаты, 1393 ж.
Decree letter 1393 of the Uluk Ulus (Golden Horde) of Tokhtamysh (1380–1395).
Указное письмо Токтамыш хана Улуг улуса 1393 г. (1380–1395 гг.)

Осы орайда тағы бір қызықты деректердің бірі Моңғол империясының Мөңке (1208–1259 жж.) қағанның жарлықты мәтіні ортағасырлық түрік тілінде сирий жазуымен несториан-патриархы III Мар Ябаллаха (Mar Yahnallaha III, 1245–1317 жж.) тарапынан 1302 және 1304 жылдары арабша жазған екі хатындағы крест мөрінде басылған [114, 155–170; 115, 55–92; 116, 66–68].

Сөйтіп, ортағасырлық түрік тілінің ескі ұйғыр жазуы біртіндеп ислам мәдениетінің кең таралуына байланысты түрік қоғамында қолданыстық аясы кеміді, оның орнына арабграфикалық түрік жазуы етек жайды. XV ғасырдың ортасынан кейін ескі ұйғыр жазуының мемлекеттік деңгейдегі ресми қолданысы байқалмайды [117; 118; 119].

ескерткіштер, қолжазба нұсқалар қазіргі Қазақстан, Моңғолия, Шығыс Түркістан (ҚХР), Қырғызстан және басқа мемлекеттердің жерлерінде табылған. Сонымен қатар, алуан түрлі қолжазбалары мен кітап нұсқалары Берлин, Лондон, Париж, Ыстанбұл, Петербор, Мәскеу, Киото, Пекин (Бейжін), Стокгольм қалаларында сақтаулы.

Yaballah III (Mar Yahnallaha III, 1245–1317) in Arabic in 1302 and 1304 with a cross seal on two letters [114, 155–170; 115, 55–92; 116, 66–68].

The Old Uighur script of the medieval Turkic language gradually lost its distribution in the Turkic society due to the wide spread of Islamic culture, and instead an Arabic script came into use. After the mid-15th century, no official use of the Old Uighur script was made at the state level (117; 118; 119).

Әмір Темірдің «Қарсақпай» есткеркіш тасы. 1391ж.
Monument "Karsakpai" by Amir Temir. 1391.
Памятник «Қарсақпай» Амира Темира. 1391 ж.

графическая тюркская письменность[51] [113]. В этой связи одним из интересных фактов является текст указа кагана Монгольской империи Мункэ (1208–1259), написанный сирийским письмом на средневековом тюркском языке несторианским патриархом Мар Ябаллаха III (Mar Yahnallaha III, 1245–1317 гг.) на арабском языке в 1302 и 1304 гг. с печатью креста на двух письмах [114, 155–170; 115, 55–92; 116, 66–68].

Древнеуйгурская письменность средневекового тюркского языка постепенно утратила свое распространение в тюркском обществе в связи с широким распространением исламской культуры, а вместо нее вошла в обиход арабграфическая тюркская письменность. После середины XV в. официального использования староуйгурской письменности на государственном уровне не наблюдается [117; 118; 119].

[51] Арабографическая тюркская письменность представляет собой алфавит, основанный на арабском алфавите, который адаптировал фонетико-фонологические особенности средневекового тюркского языка. Этот тип письма назывался «тюркским письмом» и широко использовался в мусульманском тюркском обществе Центральной Азии под влиянием арабо-персидского языка в течение длительного времени в X–XX веках. На территории Центральной Азии выявлено множество письменных памятников с этой надписью. Эти письменные памятники, рукописные версии были обнаружены на территории современного Казахстана, Монголии, Восточного Туркестана (КНР), Кыргызстана и других государств. Кроме того, различные рукописи и книжные версии хранятся в Берлине, Лондоне, Париже, Стамбуле, Санкт-Петербурге, Москве, Киото, Пекине, Стокгольме.

Ортағасырлық арабграфикалық түрік әліппесі

Көне түріктер Қарахан әулеті билігі кезеңінен бастап (960 ж.) ислам дінін қабылдай бастады, «Құран» және діни кітаптарды арабша оқу, араб әліпбиінде жазу істерін бастады, ортағасырлық түрік тіліне арабша, парсыша кірме сөздер молайды. Бұл мұсылман ренессансы кезеңімен (VIII–XIII ғасырларға) тұспа-тұс келеді.

Осылайша бұдан кейінгі ғасырларда оқымысты түрктер мемлекеттік ресми іс-қағаздарын, алуан түрлі шығармаларын арабграфикасына негізделген ортағасырлық жаңа түрік жазуымен жаза бастады. Онда 29 араб әріптерінің түрік тілінің фонетикалық құрамына сәйкес келетін әріптерімен мейлінше түсінікті әрі ұғынықты етіп таңбалай білді. Мысалы: «әліф» – пен және хамза арқылы «а, ә, е» фонемаларды, «ғайын» – мен «ғ»-ны, «уау» – мен «о, ө, ұ, ү » фонемаларды, «и»-мен «і, ы, й» фонемаларды, «нун+кеф» – пен «ң» фонеманы белгіледі. Ерін үндестігі заңдылығын (qorqut> қорқыт) барынша қатаң сақтады.

Түрік тілінің фонетикалық құрылымы мен араб тілінің фонетикалық құрылымы мүлдем басқа, ал «Құран»-ның арабша сөздері түрік қолжазбаларында ешбір өзгеріссіз арабша «хамза, фатка, кесра» бойынша таңбаланып жазылды.

Түрік ислам оқымыстылар бұл жазуды ортағасырлық түрік тілінің фонологиялық табиғатына әбден икемдеген еді. Бара-бара бұл жазу түрік жұртына етене жақын болып хандық дәуірлеріне тіпті XX ғасырға дейін ұласып қолданылды. Өйткені бұл жазуды Түрік әлемінде жаппай тегіс ұзақ уақыттар бойында мың жыл шамасында еркін қолданды. Аталмыш жазумен Хожа Ахмет Йассауидің «Хикметтері», Қарахан әулеті дәуірінде Йүсіп Хас Хажиб Баласағұнидің «Құтадғұ білік» (1069–1070 жылдары), «Қорқыт ата кітабы» және басқа мыңдаған туындылар жазылды.

Осы жазумен жазылған мәтіндерді «арабграфикалық ортағасырлық түрік жазуы», «орта түрік жазуы», «шағатай жазуы», «қыпшақ жазуы», «қадым жазуы» секілді атады.

Medieval Arabic-Graphic Turkic alphabet

The ancient Turks began to accept Islam from the period of the Karakhan dynasty (960), read the Koran and religious books in Arabic, wrote in the Arabic alphabet, and added Arabic and Persian words to the medieval Turkic language. This coincides with the period of Muslim revival (8th–13th centuries).

Thus, in the following centuries the educated Turks began to write the state official documents and various works in a new medieval Turkic script on the basis of the Arabic script. They were able to clearly and intelligibly denote 29 Arabic letters by the signs corresponding to the phonetic composition of the Turkic language. For example: the phonemes “a, ə, e” were designated with “alif” and hamza, the phoneme “ғ” was designated with “ғайын”, the phonemes “o, ө, ұ, ү” were designated with “yay”, the phonemes “i, ы, й” were designated with “и”, the phoneme “ң” was designated with “нун+кеф”. The lip principle of the law of syllabic harmony (qorqut > korkyt(қорқыт)) was strictly followed.

The phonetic structure of the Turkic language and the phonetic structure of the Arabic language are quite different, and the Arabic words of the Koran “were written in Turkic manuscripts without any changes, with the notation in Arabic “hamza, fatka, kesra”.

Turkic Islamic scholars fully adapted this script to the phonological nature of the medieval Turkic language. This script was very close to the Turkic people, and was used freely and continuously in the Turkic world for about a thousand years until until the 20th century. The “Hikmeti” by Khoja Ahmet Yasawi, “Kutadgu Bilig” (1069–1070) by Yusup Has Hashiba Balasagun in the era of Karahan dynasty, “The Book of Korkyt Ata” and thousands of other works were written with this script.

Texts written in this script are referred to as “Medieval Turkic Arabic script”, “Middle Turkic script”, “Chagatai script”, “Kipchak script”, and “Kadym script”.

Средневековый арабографический тюркский алфавит

Древние тюрки начали принимать ислам с периода правления династии Караханов (960 г.), читали Коран и религиозные книги на арабском языке, писали арабским алфавитом, добавляли к средневековому тюркскому языку арабские и персидские слова. Это совпадает с периодом мусульманского возрождения (VIII–XIII вв.). Таким образом, в последующие века образованные тюрки стали писать государственные официальные документы и различные произведения новой средневековой тюркской письменностью на основе арабской графики. Смогли четко и понятно обозначить 29 арабских букв знаками, соответствующими фонетическому составу тюркского языка.

Например: фонемы «а, ә, е» обозначали с «алиф» и хамза, фонему «ғ» обозначали с «ғайын», фонемы «о, ө, ұ, ү» обозначали с «уау», фонемы «і, ы, й» обозначали с «и», фонему «ң» обозначали с «нун+кеф». Строго следовали губному принципу закона сингармонизма (qorqut> қорқыт).

Фонетическая структура тюркского языка и фонетическая структура арабского языка совершенно разные, а арабские слова «Коран» «были написаны в тюркских рукописях без каких-либо изменений с пометкой на арабском языке «хамза, фатка, кесра».

Тюркские исламские ученые полностью адаптировали эту письменность к фонологической природе средневекового тюркского языка. Эта письменность была очень близка к тюркскому народу, свободно и непрерывно использовалась в тюркском мире около тысячи лет вплоть до XX века. Этой письменностью написаны «Хикметы» Ходжи Ахмета Яссауи, «Кутадгу билик» (1069–1070 годы) Йусупа Хас Хажиба Баласагун в эпоху династии Карахан, «Книга Коркыт ата» и тысячи других произведений.

Тексты, написанные этой письменностью, называются «арабграфической средневековой тюркской письменностью», «среднетюркской письменностью», «чагатайской письменностью», «кипчакской письменностью», «кадымской письменностью».

Ахмет Байтұрсынұлы ұсынған ортақ түрк әліппесі. 1912 ж.

General Turkic alphabet proposed by Akhmet Baitursynuly. 1912.

Общетюркский алфавит, предложенный Ахметом Байтурсынулы. 1912 г.

Әдебиет
References
Литература

1. *Доржсүрэн Ц. Археологийн судалгаа. Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн эмхэтгэл. – Улаанбаатар, 2003. – 121.*

2. *Лившиц В. А., Кляшторный С. Г. Новая согдийская надпись из Монголии, предварительное сообщение // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока V. Годичная научная сессия. ЛО ИВ АН.Л., 1969. 51–54 С.*

3. *Кляшторный С. Г., Лившиц В. А. Согдийская надпись из Бугута. // Страны и народы Востока. М., 1971. С. 121–146.*

4. *Alexander Vovin A Sketch of the Earliest Mongolic Language: the Brāhmī Bugut and Khüis Tolgoi Inscriptions // International Journal of Eurasian Linguistics 1 (2019). Leiden, 162–197.*

5. *Yutaka Yoshida. Sogdian Part of Bugut Inscription // Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998 . Edited by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir. The Society of Central Eurasian Studies, Toyonaka, Osaka University, 1999. pp. 122–124.*

6. *Dieter Maue, Mehmet Ölmez, Étienne de La Vaissière, Alexander Vovin Earliest inscriptions from the Mongolian steppe // 60 th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference August 27 – September 1, 2017 Székesfehérvár, Hungary, Book of Abstracts edited by Akos Bertalan Apatoczky. Budapest, 2017. – pp. 30–32.*

7. *Alexander Vovin An Interpretation of the The Khüis Tolgoi Inscription // Journal Asiatique. Volume 306.2 (2018): 303–313.*

8. *Solonggod Qurčabaγatur 1400 jil-un emüneki ebüg monggol kele. Küyisü toluγai-yin bičigesü (HT1) – yin sudulul. – Elias Verlag IMoFiF e.V. Cologne, Germany, 2019. – 380.*

9. *Байтенов Э. М. Раннесредневековые надписи в Тарбагатае (Восточный Казахстан) // Сб. материалов международного научно-практического семинара «Историко-культурное наследие и современная культура». Алматы, 2012, С. 48–51.*

10. *Самашев З., Толегенов Е., Нұсқабай Ә., Қиясбек Ғ. Елеке сазыдағы көне түріктердің ғұрыптық кешені // Алтай-түркі әлемінің алтын бесігі. Ғылыми мақалалар жинағы. – Өскемен: 2021. – 180б.*

11. *Ōsawa, T. A stone statue with a Sogdian inscription along the Ili river in Xinjiang: As a source of the royal genealogy of the early Turkic Khanate periods (in Japanese), Bulleten of the National Museum of Ethnology Special Issue No.20, Osaka, 1999. pp. 327–378.*

12. *Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв.н.э.). Издательство Национальной библиотеки Узбекистана им. А. Навои: – Ташкент, 2007. – 120с.*

13. *Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. IV том. Әулеттік тарихи жылнамалар. 2-бөлім.. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 480.*

14. *Аристов Н. А. Заметки об этническом состав тюркских племен и народностей и сведения об их численности Отдельный оттиск из «Живой старины» выпсук III и IV. – Санкт-петербург, 1896. С. 409–410.;*

15. *Маллицкий Н. О связи тюркских тамг с орхонскими письмами // «Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии». – Ташкент, 1897–1898. С. 43–47.*

16. *Поливанов Е. Д . Идеографический мотив в формаций орхонского алфавита. // Отд. оттиск из «Бюллетеня Среднеазиатского гос. Университета». – Ташкент, 1925, 9.*

17. *Emre A. E. Eski Türk yazısının menşeyi. İstanbul, 1938.*

18. *Махмутов А. Как возник древнетюркская алфавит // Исследования по тюркологии. – Алма-Ата, 1969. С. 141–147.*

19. *Guzev V. G., Kljashtornyj S.G. The Turkic Runic script: Is the hypothesis of its indigenous origin no more viable? // Rocznik Orientalistyczny, T. XLIX, Z.2. 1994, pp. 83–92.*

20. *Марғұлан Ә. Қазақ жазуының тарихы // «Жұлдыз журналы, № 8, Алматы, 1984. С. 203–205.;*

21. *Ercilasun A. B. Baslangıçtan yirminci yüzyıl Türk Dili Tarihi. Köktürk alfabesinin kökeni . – Ankara, 2004. – 489.*

22. *Гузев В. Г., Кляшторный С. Г. Древней письменность Великой степи // Тюркологический сборник, 2007–2008. – М., «Восточная литература», 2009. 146–176.*

23. *Radloff W. Die Alttürkischen Inscrihpiften de Mongolei. Erste Lieferung Die Denkmäler von Koscho-Zaidam. Text, Transscription und Übersetzung. – St.Petersburg, 1894. pp.1–2.*

24. *Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас) // Серия:«Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері» – II том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 252 +144-б жапсырма.*

25. Кляшторный С. Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – Санкт-петербург, Филологический факультет СПбГУ, 2003. – 560с.

26. Малов С. Е. Новые памятники с турецкими рунами // Язык и мышление ИЯ имени Н.Я.Марра АН СССР. Ленинград, 1936, № VI–VII, С. 251–259.

27. Orhun H. N. Eski Turk Yazitlari (Bir baba yaziti), Istanbul, 1939. T-2. ss. 164–168.

28. Кляшторный С. Г. Руническая надпись из восточеой Гоби // Studia Turcica. – Budapest, 1971. pp. 249–258. ;

29. Кляшторный С. Г. Руническая надпись на каменном извание из Чойрена // Страны и народы Востока, XXII. – Москва, 1980. С. 90–102.

30. Sertkaya O. F. Čoyr yazıı // Orkun. Türkçe Dergi. Sayi-5, temmuz, 1998. s. 33–38.

31. Suzuki K. Revision and reinterpretation of the Choir inscription // Current archaeological research in Mongolia. Bonn, 2009.

32. Мөнхтулга Р. Тоньюкукийн гэрэлт хөшөөний бичээсийн äšir хэмээх нэрийн тухай // Ази судлал. Олон улсын эрдэм шинжилгээний тавдугаар хурал. Volume V. – Ulaanbaatar, 2019. – 633–637.

33. Yong-Song Li On čwlgl (or čwlgil) in the Kultegin and Bilge Khagan inscriptions // Acta Orientalia Acadamiae Scientiarum Hungaricae. Volume 70 (4), 397–410 (2017).

34. Күлтегін. Бітіктасы мәтіннің аудармалары: әзербайжан, қазақ, қырғыз, түрік, татар, тыва, моңғол, мажар, неміс, орыс, ағылшын, француз, корей, қытай тілдерінде. – Халықаралық Түркі академиясы: «Ғылым» баспасы, 2022. – 368 бет.

35. Идэрхангай Т., Баттулга Ц., Баяр Б. Монгол нутгаас шинээр илрүүлсэн руни бичгийн дурсгалууд (уртдчилсан судалгаа) // Археологийн судлал. Studia Archaeologica. Tomus (VI) XXXVI. Fasciculus.1–26. –Улаанбаатар, 2017. – 231–238.

36. Kotwicz, W. & A. Samoilovitch Le monument turc d' Ikhe-khuchotu en Mongolie centrale. Rocznik Orientalistyczny , 1928, 4, pp. 60–107.

37. Clauson G. & E. Tryjarski The Inscription at Ikhe Khushotu. Rocznik Orientalistyczny, tom-XXXIV, zeszyt-1, Warszawa, 1971, pp. 7–33, +6 pis.

38. Radloff W. Die Inschrift von Iche-As'chete // Die Alttürkischen Inscrihpiften de Mongolei. Dritte Lieferung Die Denkmäler von Koscho-Zaidam, die ubrigen denkmaler des Orchon bechens und denkmaler im flussgebiete des Jenissei. St.Petersburg, 1895. pp. 256–257.

39. G. J. Ramstedt's archaologishe Aufzeichnungen und Itinerarkarten aus der Mongolei vom Jahre 1912. Bearbeitet und herausgegeben von Penti Aalto. I. Die Ruine Siwet-Ulan // Journal de la Societe Finno-Ougrienne, 67, 2, – Helsinki, 1966, 1–19.

40. Қыдырәлі Д., Бабаяров Г. «Түркі мәңгі тасы: Шивээт улаан таңбалы ескерткіші». – Астана:«Ғылым баспасы». 2015,–78.(қазақша, түркше).

41. Қыдырәлі Д., Цэвээндорж Д., Энхтөр А., Базылхан Н., Далантай С., Буянхишиг С., Умиров К., Мөнхбат Н. «Шивээт улаан-2016, 2017 » археологиялық қазба зерттеу нәтижелер. «Шивээт улаан-2016, 2017» археологийн малтлага судалгааны үр дүн. Халықаралық Түркі академиясы, Моңғолия тарих,арехология институтының бірлескен ғылыми есебі. – Астана: Халықаралық Түркі академиясы, Моңғолия тарих,археология институты, – Астана, Улаанбаатар: «Ғылым баспасы», 2017. – 182 бет. қазақша, моңғолша.

42. «Шивээт улаан» көне түрік ғұрыптық кешен. Археологиялық зерттеудің фотоальбомы. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2018. – 272-б. (авторлық ұжымы).

43. Мөнхтулга Р., Болорбат Ц., Энхтөр А., Буянхишиг Ц. Донгойн ширээн дурсгалыг малтан судалсан нь. – Улаанбаатар, 2014. – 32.

44. Мөнхтулга Р., Оосава Т. Донгойн ширээн дурсгалын гэрэлт хөшөөний бичээсийг анхны удаа уншсан нь // «Эртний түрэгийн түүх, соёл» олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. МУИС-ийн Ази судлалын тэнхим, Түрэг судлалын салбар. – Улаанбаатар, 2015. – 21–55.

45. «Донгойн ширээ»-ний дурсгалын археологийн судалгаа. Улаанбаатар, 2017. – 152.

46. Ramstedt, G. J. Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei // Journal de la Societe Finno-Ougrienne-XXX-3, Helsingfors, 1913. – 63 p., +3 pis.

47. Рамстедт Г. И. Как был найден «Селенгинский камень». Перевод надписи Селенгинского камня // Труды Троицкосавско- Кяхтинского Отделения Приамурского Отдела Императорского Русского Географического Общества, 1914. 15–1, С. 34–49.

48. Кляшторный С. Г. Руническое памятники Уйгурского каганата и история евразийских степей. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2010. – 50–78.(-328с. +1,5 л.ил).

49. Базылхан Б. Тэрхийн түрэг бичээс // Studia Mongolica. Permanent Committee International

Congress of Mongolists, Улаанбаатар, 1980. Том. 8 (16), Fasc. 12, 163–175 т.

50. Шинэхүү М. Тариатын орхон бичгийн шинэ дурсгал. Studia Archaeologica Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici. – Улаанбаатар, 1975. Том. 6, Fasc. 1, – 219 х.

51. Кляшторный С. Г. Терхинская надпись (предварительная публикация) // Советская тюркология. 1980. – №3, С. 82–95.

52. Klyashtorny, S. G. The Tes Inscription of the Uighur Bogu Qaghan // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus- XXXIX (1), Budapest , 1985. pp. 137–156, +5 pis.

53. Radloff W. Das Uigurusche Denkmal von Kara-Balgasun // Die Alttürkischen Inscrihpiften de Mongolei. Dritte Lieferung Die Denkmäler von Koscho-Zaidam, die ubrigen denkmaler des Orchon bechens und denkmaler im flussgebiete des Jenissei. St.Petersburg, 1895. p. 283–298.

54. Цэвээндорж Д., Батболд Н., Энхтөр А., Базаргүр Д. Говь-Алтай, Баянхонгор аймгийн зарим нутагт хийсэн ахеологийн судалгаа (урьдчилсан дүнгээс)// Археологийн судлал. Studia Archaeologica. Tomus II (XXII). Fasciculus. 1–23. – Улаанбаатар, 2004. – 5–17т.

55. Баттулга Ц. Монголын руни бичгийн бага дурсгалууд. Тэргүүн дэвтэр. – Улаанбаатар, 2005. – 362.

56. Alyılmaz C. Karıçur tegin yazıtı // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı 2/2 2013. Türkiye . s. 1–61.

57. Баттулга Ц. Монголын руни бичгийн бага дурсгал. Монголын археологийн өв. XII боть. – Улаанбаатар, 2020.

58. Thomsen V. Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish «Runic» Script from Miran and Tun-huang. Published and Translated by Vilhelm Thomsen // Journal of the Royal Asiatic Society. – 1912. – 181–227.

59. Tekin Talat Irk Bitig. Eski uygurca Fal kitabı. Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir. – Ankara, Türk Dil Kurumu Yayunları. 2017. – 129.

60. Кастанье И. А. Отчет о раскопках 6 курганов в Актюбинском уезде летом 1906 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии, 1908. – Выпуск-19. – С. 102–106.

61. Аманжолов А. С. Қола айнадағы қол таңба // Білім және еңбек, 1986, – №2. – 26–27 бб.

62. Бернштам А. Н. Новые эпиграфические находки из Семиречья //Эпиграфика Востока. 2, – М.-Л., 1948. – С. 107–110.

63. Арсланова Ф. Х., Кляшторный С. Г. Руническая надпись на зеркале из Верхнего Прииртышья // Тюркологический сборник – 1972. – М., 1973. – С. 306–315. Таблица-2.

64. Байпаков К. М. Камень с древнетюркской рунической надписью «Атлах». VI–VIIIвв. // Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы, 1998. – С. 91.

65. Смагулов Е. А. Продолжение исследования стратиграфии древнего Саурана // Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2008 жылғы Археологиялық зерттеулер жайлы есеп. – Алматы, 2009. Қазақ және орыс тілдерінде. – 204–209 бб.

66. Useev, N. Kazakistan'da Bulunan Koytubek Yazıtında Köktürk Yazısının Adı Geçiyor Mu? // Uluslararası TEKE Türkçe, Edebiyat, Kültür Eğitim Dergisi, sayı 4/3 (2015), s. 860–868.

67. Рогожинский А. Е., Кызласов И. Л. – Древнетюркская руническая надпись из урочища Тамгалы (Семиречье) // Краткие сообщение института археологии РАН. Публикации и полевые исследования. – М., Вып. 216. 2004 г. – С. 41–46

68. Самашев З. Жетісу жартас суреттері. Баянжүрек. Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы баспа тобы. – Астана, 2012. 240 б.

69. Железняков Б. А., Базылхан Н., Херманн Л. Новый памятник древнетюркской письменности в горах Кулжабасы (предварительное чтение) // Известия МОН РК, Сер. обществ. наук № 3 (289). Алматы, 2013. С. 147–151.

70. Омаров Ғ., Базылхан Н. Шығыс Қазақстан облысы Қабырғаталдан жаңадан табылған көне түрік бітік жазулы ескерткіш туралы (алғашқы талдау) // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы:Қазақ университеті, №6 (158). 2015. –168–171.

71. Тишин В. В., Акымбек Е. Ш., Железняков Б. А. Древнетюркская руноподобная надпись и петроглифы Тоспалы // Алтаистика, түркология, моңғолистика. Халықаралық ғылыми журнал.-Астана: «Ғылым баспасы», 2020. – № 3. – 47–58.

72. Аманжолов А. С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы, 2003. – 210.

73. Базылхан Н. Древнетюркские письменные памятники Казахстана // «Түркология». – №5–6 (37–38), қыркүйек-желтоқсан. – Түркістан, 2008. – 117–122-бб.

74. Рогожинский А. Е. – Новые находки памятников древнетюркской эпиграфики и монументального искусства на юге и востоке

Казахстана // Роль номадов в формировании культурного наслдеия Казахстана. Научные чтения Н. Э. Масанова: Сб.мат-лов Межд. Науч. Конф. – Алматы: Print-S, 2010. – 333 с. (-544с.+42 с илл.).

75. *Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – 1959, Москва-Ленинград: Наука.*

76. *Alyılmaz C. Kırgızistandaki (Kök) türk Harfli Yazıtların Bugünkü Durumu // Journal of Turkic Civilization Studies. – 2006, №2: 17–27.*

77. *Кляшторный, С. Г. Рунические памятники Таласа: проблемы датировки и топографии // Изучение культурного наследия Востока. Культурные традиции и преемственность в развитии древних культур и цивилизаций. – 1999, Санкт-Петербург: Европейский дом, С. 30–33.*

78. *Useev N., Kırgızistan'daki (Kök)türk Harfli Yazıtlar // İslamiyet Öncesi Türk Esrleri ve (Kök) türk Harfli Yazıtlar, Ortak Türk Tarihi, VI. Cilt (Yaz: Cengiz ALYILMAZ, Osman MERT, Nurdin USEEV; ed: Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ, Prof. Dr. Saadettin Y. GÖMEÇ, Prof. Dr. Osman KARATAY). – 2019, Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yay. 297–336.*

79. *Klyaştornıy, S. G. Tanrı Dağları'nda Yeni Bulunan Eski Runik Türk Yazıları // KTMÜ Sosyal Bilimler Dergisi. – 2001, №2: 192–196.*

80. *Конкобаев, К., Усеев, Н., Шабданалиев, Н. Атлас древнетюркских письменных памятников Республики Алтай. – 2015, Астана, Международная Тюркская академия: Гылым.*

81. *Кызласов И. Л. Новости тюркской рунологии. Вып. 1. Енисейские надписи на горе Ялбак-таш (Горный Алтай). – 2003, Москва: Гуманитарий.*

82. *Тыбыкова, Л. Н., Невская, И. А., Эрдал, М. Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая. – 2012, Горно-Алтайск: Издательство Горно-Алтайского Государственного университета.*

83. *Васильев, Д. Д. Корпус тюркских рунических надписей Южной Сибирии. Вып. 1. Древнетюркская эпиграфика Алтая. – 2013, Астана, Международная Тюркская академия: Гылым.*

84. *Щербак А. М. Енисейские рунические надписи. К истории открытия и изучения // Тюркологический сборник 1970. – 1970, С. 111–134.*

85. *Батманов И. А. Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности. – 1959, Фрунзе: Илим.*

86. *Sertkaya O. F. Göktürk (Runik) Harfli Yazıtların Envanter, Alfabe ve Bibliyografya Problemleri Üzerine // Dil Araştırmaları. – 2008, №2: 7–34.*

87. *Vasilyev D. D. Güney Sibirya'daki Gök Türk Runik Yazıtlarında Adları Geçen Kişilerin Hayatları ve Kahramanlıkları Hakkındaki Tarihi Bilgiler // Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (26–29 Mayıs 2010) Bildiriler Kitabı, II. Cilt (ed. Ü. Ç. Şavk). – 2011, Hacettepe Üniversitesi Yay: 901–910.*

88. *Усеев, Н. Енисей жазма эстеликтери I: лексикасы жана текстттер. – 2011, Бишкек: КТМУ жана КРУИА.*

89. *Доржсүрэн Ц. Долоодойн булш ба түүний хөшөө // ШУА. – Улаанбаатар. 1957. т. 5–6.*

90. *Щербак А. М. Надпись на древнеуйгурском языке из Монголии // Эпиграфика Востока. XIV. – М.-Л., 1961. – С. 23–25.*

91. *Кляшторный С. Г. К историографической оценке Улангомской надписи. // Эпиграфика Востока. XIV. – М.-Л., 1961. – С. 26–28.*

92. *Sertkaya O. F. Kızılkum (Ulaagom) yazıtında geçen kişi adı üzerine. TDAY-Belleten, 42. 1994. – 137–144.*

93. *Баттулга Ц., Гэрэлмаа Н. Долоогойдойн гэрэлт хөшөөний бичээс // МУИС, Монгол хэл, Соёлын сургууль. Монгол судлал. Эрдэм шинжилгээний бичиг. XXVII боть. XXXIII дэвтэр. – Улаанбаатар, 2007. – 262–266.*

94. *Малявкин А. Г. Уйгурское государство в IX –XII вв. – Новосибирск: Наука, 1983. – 170–171.*

95. *Müller F. W. K. Uigurica I. 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen Goldglanz-Sūtra. Ein vorläufiger Bericht // APAW, 1908.*

96. *Suvarnaprabhasa (Сутра золотого блеска). Текст уйгурской редакции. Издали Радлов В.В. и С.Е. Малов. I–III. – СПБ. Bibliotheca Buddhica XVII. – 1913. – 723.*

97. *Divanü Lugat^t-Türk. Kasgarli Mahmud. Tipkibasim /Facsimile. – Ankara , 1990.*

98. *Kaşğarlı Mahmud Divanü lugati't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizinç Hazırlayanlar: Ahmet B.Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu. TDK yayınları:1220, – Ankara, 2014. – 995.*

99. *Poppe N. N. Introduction to Altaic Linguistics. / Ural-Altaischen Bibliothek. XIV. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965. – 212.*

100. *Sertkaya O. F., Alimov R. Eski Türklerde para (goktürklerde, uygurlarda ve türgeşlerde). – Ankara: Otuken, 160.*

101. Die legend von Oghuz qaghan von B. Wang und G. R. Rachmati. – Berlin,1932. – 44.

102. Кутадку-биликь. Факсимиле уйгурской рукописи. Императорской и Королевской придворный библіотеки вь Вьнь. Изданный по порученію Императорской С.-Петербургской Академіи наукь В. В. Радловымь. – Санктпетербургь: Типографія Императорской Академіи наукь, 1890. – I–XIII, – 200. Kutadku Bilik Facsimile der Uigurischen handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien. Im auftrage Der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St.Petersburg herausgegeben von Dr. W. Radloff. – St.Petersburg, 1890. – I–XIII, – 200.

103. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М., 1951, с. 316–322.

104. Поппе Н. Н. Квадратная письменность. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1941. – 166.

105. Жанчив Е. Дөрвөлжин үсгийн монгол дурсгал (Эх, үсгийн галиг, хөрвүүлэг, үгийн хэлхээ, номзүй). – Улаанбаатар, 2002. – 130.

106. Жанчив Е. Сонгодог монгол бичгийн өмнөх үеийн бичгийн дурсгалууд. – Улаанбаатар, 2005. – 240.

107. Деректемелер мен мұрағат құжаттары (ғылыми мағыналық аудармасы мен түсіндермелері, көрсеткіштері – Н. Базылхан, А. Құрметхан, А. Тойшан) // Серия «Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері» – II том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 180-б.

108. Vovin A., Olmez M. Istanbul fragment in Phagspa old Uyghur script revised // Journal Asiatique. 306.1. (2018): 147–155.

109. Ұлық ұлыс (Алтын-Орда), Шағатай, Моғолстан мемлекеті. Артефактілер мен тарихи деректердің таңдаулы жинағы. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2019. – 510-бет. (авторлар ұйымы).

110. Togan Zeki Velidi On the Miniaturies in Istanbul Libraries, Istanbul, 1963. – 59–60.

111. Sertkaya O. F. Timurlu şeceresi (Topkapı sarayı müzesi, Hazine, 2152, v. 32–43). Istanbul, 1981. Ayrı baskı. – 242–259.

112. Базылхан Н. Жошы, Бату, Өзбек хандарының шығыс минитюралары // «Шығыс» ғылыми басылым, 2006. №1. – С. 51–54.

113. Абзалов Л. Ф. Ордынская канцелярия/ Л. Ф. Абзалов. – Казань: Татар.кн. изд-во, 2013. – 333с. , вкл. (Илл.5).

114. Le Texte Turc en caracteres syriaques du grand sceua cruciforme de Mar Yahballaha III par James Hamilton. Journal Asiatique periodique trimestriel Publie par la Societe Asiatique Avec le Concours du Centre National de la recherche scientifique. Tome CCLX, Annee 1972. – Paris: – 155–170.

115. Jun Nakamura Two Edicts of the Mongol Emperor Mongke // Studies on the Inner Asian languages XXIII. Papers in Honour of Professor Takao Moriyasu on His 60th Brithday. The Society of Central Eurasian Studies. 2008. – 55–92.

116. Базылхан Н., Тұяқбаев Ө. Далалық мемлекеттер дипломатиясының ресми құжаттары: жарлықтар, хаттар, елшілік белгілері (XIII–XVIII ғғ.). (мәтін транскрипциясы, ғылыми аударамалары, түсініктемелері, көрсеткіштері). – Алматы, 2014. – 207 бет.

117. Спицынь А. Татарьскія байсы // «Известия Императорской Археологической Комиссий», выпуск-20, – Спб,1909. t. XXIX. с. 130–144.

118. Насилов В. М. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI–XV вв., – М., 1974.

119. Уйгурские деловые документы X–XIV вв. из Восточного Туркестана / Предисловие, транскрипция, перевод с древнеуйгурского Л. Ю. Тугушевой; факсимиле рукописей. – М.: Наука – Восточная литература, 2013. 326 с.

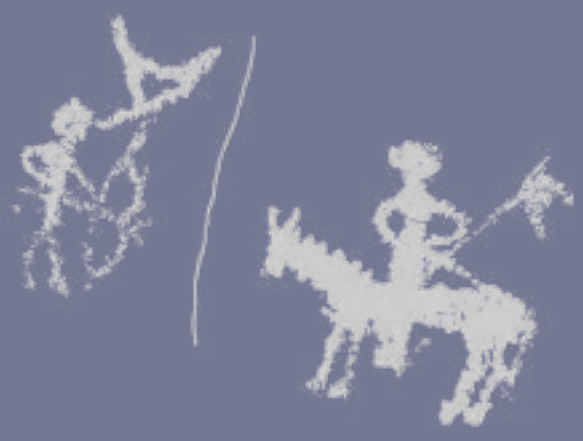

Қазақстандағы көне түркі дәуірінің эпиграфия ескерткіштері

Monuments of Old Turkic runic epigraphy in Kazakhstan

Памятники эпиграфики древнетюркской эпохи в Казахстане

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ КЕЗЕҢІНІҢ ЭПИГРАФИЯ ЕСКЕРТКІШТЕРІ
EPIGRAPHIC MONUMENTS OF THE ANCIENT TURKIC PERIOD IN KAZAKHSTAN
ПАМЯТНИКИ ЭПИГРАФИКИ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО ПЕРИОДА В КАЗАХСТАНЕ

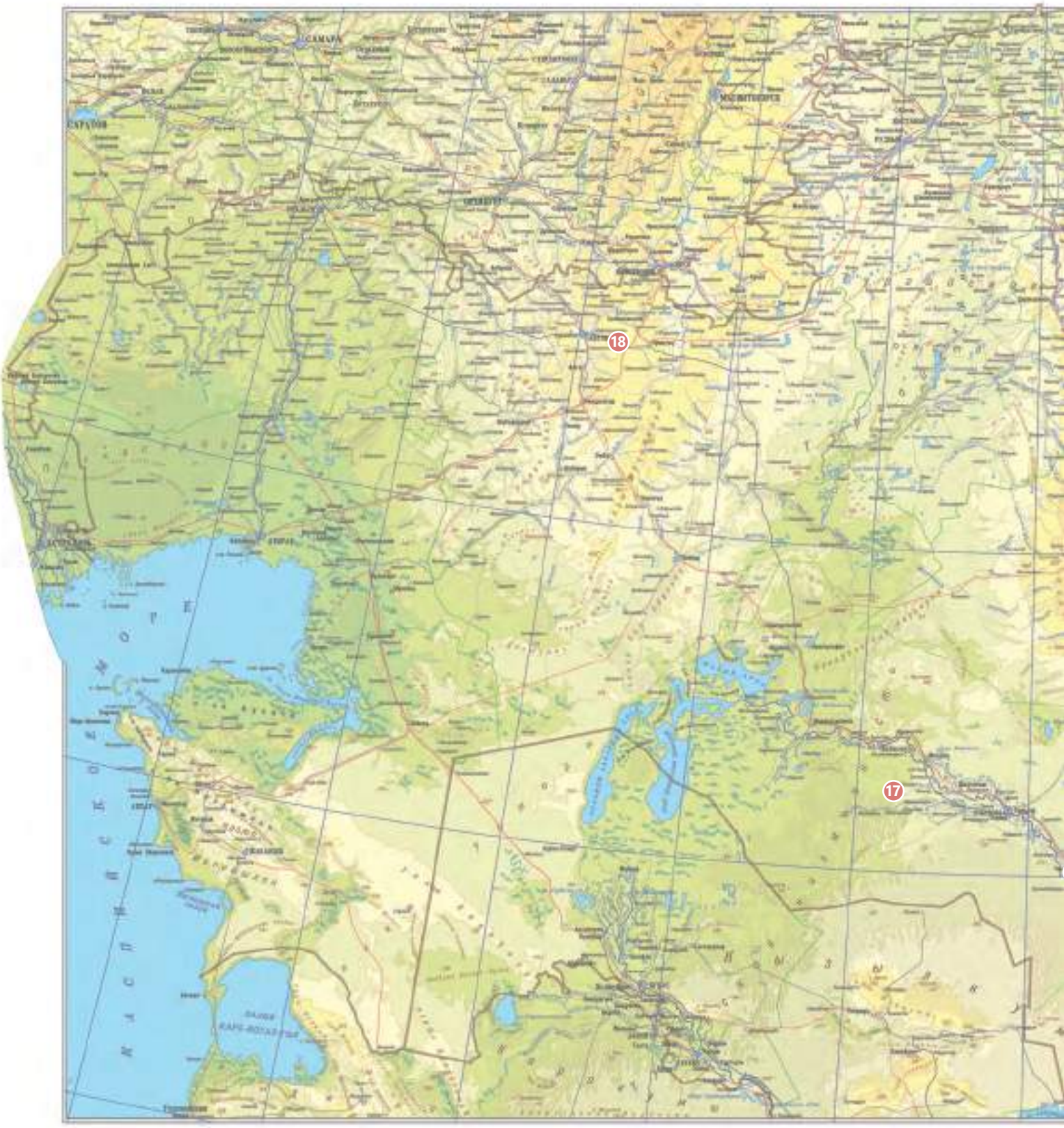

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР
CONVENTIONAL SIGN
УСЛОВНЫЕ ОБОЗНАЧЕНИЯ

- Жартастағы эпиграфия
  Rock epigraphy
  Наскальная эпиграфика
- Тасымалданатын заттардағы жазулар
  Inscriptions on portable objects
  Надписи на портативных предметах

1 – Қойтүбек; **2** – Қабырғатал; **3** – Зевакино;
4 – Шаған-оба; **5** – Үржар; **6** – Баянжүрек;
7 – Алмалы I–III; **8** – Тамғалы; **9** – Құлжабасы II;
10 – Құлжабасы I; **11** – Ақтерек; **12** – Тоспалы;
13 – Жуантөбе; **14** – Кемер; **15** – Күлтөбе (Түркістан);
16 – Қаратөбе (Ежелгі Сауран); **17** – Алтынасар; **18** – Елек.

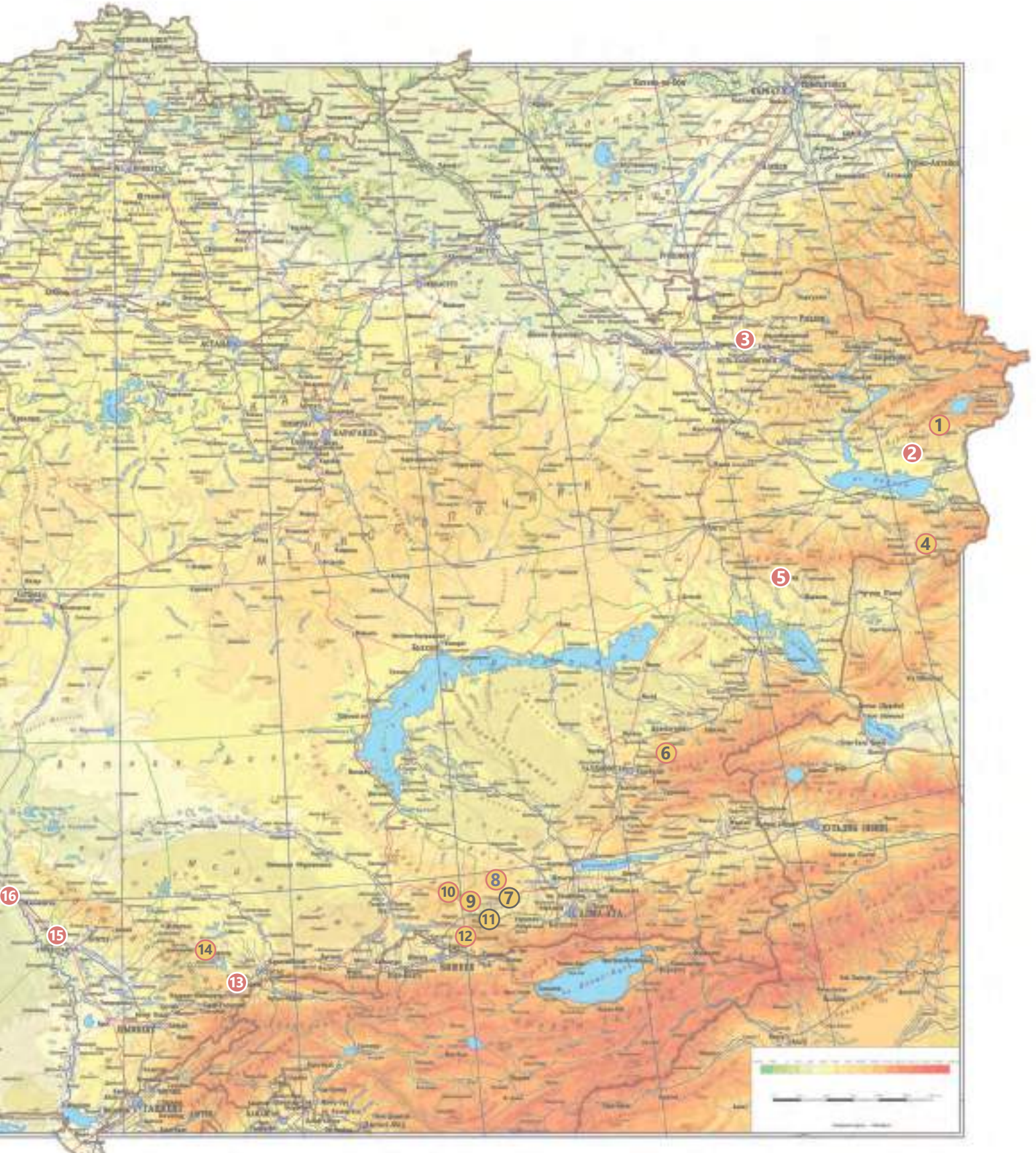

1 – Koytubek; **2** – Qabyrgatal; **3** – Zevakino;
4 – Chagan-obo; **5** – Urzhar; **6** – Bayanzhurek;
7 – Almaly I–III; **8** – Tamgaly; **9** – Kulzhabasy II;
10 – Kulzhabasy I; **11** – Akterek; **12** – Tospaly;
13 – Djuvantobe; **14** – Kemer; **15** – Kultobe (Turkestan);
16 – Karatobe (Ancient Sauran); **17** – Altynasar; **18** – Ilek.

1 – Койтубек; **2** – Кабыргатал; **3** – Зевакино;
4 – Чаган-обо; **5** – Уржар; **6** – Баянжурек;
7 – Алмалы I–III; **8** – Тамгалы; **9** – Кулжабасы II;
10 – Кулжабасы I; **11** – Актерек; **12** – Тоспалы;
13 –Джувантобе; **14** – Кемер; **15** – Культобе (Туркестан);
16 – Каратобе (Древний Сауран); **17** – Алтынасар; **18** – Илек.

Алексей Рогожинский

Қазақстандағы көне түркі дәуірінің эпиграфия ескерткіштері

Қазіргі Қазақстан аумағынан табылған көне түркі жазбаларының ескерткіштері ерекше құндылыққа ие, өйткені олар б. з. I мыңжылдықтың екінші жартысында Орталық Азия кеңістігінде – солтүстік-шығыста Енисей мен Орхоннан Сырдарияға дейін, оңтүстік-батыста Шу мен Таластың жоғарғы ағысына дейін өмір сүрген көне түркі мемлекеттік құрылымдарының күрделі этносаяси ортасындағы әртүрлі жазбаша, этномәдени, идеологиялық дәстүрлердің өзара әрекеттесуінің тереңдігін айқынырақ елестетуге мүмкіндік береді. Соңғы кезге дейін Қазақстанда белгілі эпиграфиялық ескерткіштердің саны мардымсыз болып, сарапшылар оларды өз бетінше ұсынуды болашақтың ісі деп мойындады [Аманжолов, 2003. 12–13, 18 б.]. Алайда үстіміздегі ғасырдың алғашқы онжылдықтарында жағдай айтарлықтай өзгерді: еліміздің оңтүстігі мен шығысында жүргізілген қарқынды іздестіру жұмыстары көне түркі дәуірінің (VI ғ. ортасы – X ғ. ортасы) бұрын белгісіз болған эпиграфиялық ескерткіштерінің тұтас тізбегін ашты. Бұл ретте ашық ескерткіштердің саны негізінен Оңтүстік Қазақстан оазистерінің қалажұрттарын қазу кезінде табылған жәдігерлердегі руналық жазулар есебінен де, еліміздің көшпенділер мекендейтін дәстүрлі таулы ландшафттарындағы жартастардан табылған тасжазба мәтіндері есебінен де өсті [Кляшторный, 2004; Аманжолов, 2006; Смағұлов, 2009; Рогожинский, 2010]. Табылған заттардың саны, әсіресе, Жетісудың батыс бөлігінде – Шу-Іле өзені аралығында көбейген, мұнда Қазақстанның қазіргі таңда белгілі көне түркі жазуының ең маңызды ескерткіштерінің жартысына жуығы шоғырланған.

Жаңа ескерткіштердің көпшілігін дала зерттеушілері жариялады, олардың көпшілігін шығыстанушы мамандар зерттеп үлгерді [Рогожинский, Қызласов, 2004; Аманжолов, 2003; Қызласов, 2010; Кляшторный, 2012], сондықтан ұсынылған шолуда тасқа жазылған мәтіндердің орналасқан жері, археологиялық контексті туралы қосымша мәліметтер және олардың зерттелу жағдайы туралы қысқаша мәліметтер беріледі. Ескерткіштердің атаулары олардың табылған жеріне – географиялық аймаққа немесе археологиялық нысанға қарай (тасымалдалатын нысандар үшін) берілген. Ескерткіштер шығыстан батысқа қарай әкімшілік-аумақтық принцип бойынша ұсынылған.

Alexey Rogozhinskiy

Monuments of Old Turkic runic epigraphy in Kazakhstan

The monuments of Old Turkic script found in modern Kazakhstan are of particular value as they allow to present more clearly the depth of interaction between different script, ethno-cultural, ideological traditions in a complex ethno-political environment of the early Turkic state formations which existed in the second half of the 1st millennium AD across Central Asia, from Yenisei and Orkhon in the Northeast to Sir Darya and the heads of Chu and Talas in the Southwest. Until recently the number of known epigraphic monuments in Kazakhstan was insignificant, and their independent generalization was considered by specialists to be a matter of the future (Amanzholov, 2003. P. 12–13, 18). However, in the first decades of the current century the situation essentially changed: intensive research, performed in south and east of the country, revealed a whole series of unknown epigraphic monuments of ancient Turkic epoch (mid 6th – mid 10th cc.). At the same time the number of discovered sites increased at the expense of runic inscriptions on the artifacts, found mainly during excavations of sites in the southern oases of Kazakhstan, and stone script monuments discovered on the rocks in the traditional mountainous landscapes of the country [Klyashtorny, 2004; Amanzholov, 2006; Smagulov, 2009; Rogozhinskiy, 2010]. The number of finds has especially increased in the western part of Semirechye – in the Chu-Ili interfluve, where about half of the currently known most important monuments of the ancient Turkic script of Kazakhstan are concentrated.

Most of the new monuments have been published by field researchers, many of them have already been studied by orientalists [Rogozhinskiy and Kyzlasov, 2004; Amanzholov, 2003; Kyzlasov, 2010; Klyashtorny, 2012], therefore the proposed review includes data on the location, archaeological context of stone texts and brief information about their state of study. Monuments are named according to their location – geographical area or archaeological site (for portable sites). The monuments are presented according to the administrative-territorial principle from east to west.

Алексей Рогожинский

Памятники эпиграфики древнетюркской эпохи в Казахстане

Памятники древнетюркской письменности, найденные на территории современного Казахстана, имеют особую ценность, поскольку позволяют яснее представить глубину взаимодействия разных письменных, этнокультурных, идеологических традиций в сложной этнополитической среде ранних тюркских государственных образований, существовавших во второй половине I тыс. н.э. на просторах Центральной Азии – от Енисея и Орхона на северо-востоке до Сырдарьи и верховий Чу и Таласа на юго-западе. До недавнего времени количество известных в Казахстане эпиграфических памятников оставалось незначительным, и самостоятельное обобщающее их представление признавалось специалистами делом будущего [Аманжолов, 2003. С. 12–13, 18]. Однако в первые десятилетия нынешнего века ситуация существенно изменилась: интенсивные поиски, проведенные на юге и востоке страны, выявили целую серию не известных ранее памятников эпиграфики древнетюркской эпохи (сер. VI – сер. X в.). При этом количество открытых памятников увеличилось как за счет рунических надписей на артефактах, найденных в основном при раскопках городищ южно-казахстанских оазисов, так и камнеписных текстов, обнаруженных на скалах в традиционных для обитания кочевников горных ландшафтах страны [Кляшторный, 2004; Аманжолов, 2006; Смагулов, 2009; Рогожинский, 2010]. Особенно возросло число находок в западной части Семиречья – в Чу-Илийском междуречье, где сосредоточено около половины известных на сегодняшний день самых значимых памятников древнетюркской письменности Казахстана.

Большая часть новых памятников опубликована полевыми исследователями, многие из них уже изучены специалистами-востоковедами [Рогожинский, Кызласов, 2004; Аманжолов, 2003; Кызласов, 2010; Кляшторный, 2012], поэтому предлагаемый обзор включает дополнительные данные о местонахождении, археологическом контексте камнеписных текстов и краткие сведения о состоянии их изученности. Названия памятников даются по месту их обнаружения – географической местности или археологическому объекту (для портативных объектов). Памятники представлены по административно-территориальному принципу с востока на запад.

Шығыс Қазақстан

1. Шаған-оба.

Шығыс Қазақстан облысы, Зайсан ауданы, Зайсан қаласынан оңтүстікке қарай 50 км жерде; Тарбағатай жотасының солтүстік-шығыс беткейлері, Шаған-оба аңғары, Керегетас өзенінің сол жағалауында. Ескерткішті 2008–2009 жылдары сәулетші Е. М. Бәйтенов ашқан, жазбалардың фотосуреттері мен сызбалары түсірілген [Бәйтенов, 2012]. Ескерткіш табылған жерінде орналасқан.

Күрделі құрылыстар кешеніне кіретін екі стела тәрізді тастың (балбалдардың) беттеріне үш жазу (№1–3) жазылған: доға тәрізді, ұзындығы 150 м-ге жететін тастар тізбегімен жабылған тас үйіндісі бар қорған және одан шығысқа қарай ұзындығы шамамен 1300 м созылып жатқан тігінен орнатылған тастар тізбегі.

№1 жазба екі қатар тастардың түйіскен жерінде орналасқан балбалдың батыс жағында орналасқан. Жазу 7 таңбадан тұратын тік жолды құрайды; жолдың ұзындығы 12,5 см, биіктігі 1,3 м-ден асатын стеланың іргелес беттеріне тағы екі жазу (№ 2 және 3) бедерленген, оның көлденең қимасы шаршы (негізінде 33 × 33 см, жоғарғы жағында 18 × 18) бар. см) және үйіндіге жақын жерде, балбалдар тізбегінің басында орнатылған. №2 жазба 4 жолдан тұрады, бірақ тастың шеті ойылып, кейбір таңбалар жоғалған көрінеді. №3 жазба сол жақта орналасқан екі баған және жалғыз таңбадан тұрады. Екінші бағанның таңбалары № 1 жазудың төменгі үш таңбасына ұқсас.

Е. М. Бәйтеновтің айтуынша, № 1 және 3 жазулар брахми жазуымен (Д. Мауэ анықтамасы), № 2 жазу бактрия жазуымен (Н. Симс-Вильямс анықтамасы) жазылған. «Ескерткіштің қойылған уақыты белгісіз, бірақ Моңғолияда брахми жазуы бар стела түріндегі кейбір параллельдер бар, ғалымдар оны Алғашқы Түркі қағанатына жатқызады. …Сондықтан, біздің жазбаларымыз аталған стелалармен бір кезеңге жатады деп алдын ала болжауға болады» [сол жерде. 48–49 бб., 1–4 сур.]. Осылайша, қосымша зерттеулер жүргізілгенге дейін Шаған-обадағы тас стелалардағы жазулары бар құрылыстардың аз зерттелген кешенін Қазақстан аумағындағы ең көне түркі жазба ескерткіші ретінде қарастыруға болады.

East Kazakhstan

1. Chagan-obo

East Kazakhstan region, Zaisan district, 50 km south of Zaisan; north-eastern slopes of the Tarbagatai ridge, Chagan-obo valley, on the left side of the Keregetas river. The monument was discovered by the architect E. M. Baytenov in 2008–2009, photos and sketches of the inscriptions were made [Baytenov, 2012]. The monument is located at the site of the discovery.

Three inscriptions (No. 1–3) are inscribed on the faces of two stele-shaped stones (balbals), part of a complex complex of structures: a barrow with a stone embankment and a string of upright stones extending to the east, about 1300 m, which connects with another, arc-shaped string of stones, reaching 150 m in length.

The inscription is located on the western face of the balbal, at the meeting point of the two cairns of stones. It is a vertical line of seven characters; the length of the line is 12, 5 cm. Two other inscriptions (No. 2 and 3) are carved on the adjacent sides of a stele that is more than 1.3 m high, having a square cross-section (at the base 33 × 33 cm, at the top 18 × 18 cm) and is located very close to the mound, at the beginning of the balbal. Inscription No. 2 consists of four lines, but the edge of the stone is chipped off and some of the characters appear to have been lost. Inscription No.3 consists of two columns and a single sign, located on the left side. The characters in the second column are similar to the bottom three characters in inscription No. 1.

According to E. M. Baytenov, inscriptions No.1 and 3 are in Brahmi (definition by D. Maue), inscription No. 2 is in Bactrian script (definition by N. Sims-Williams). "The time of erection of the monument is not known, but in Mongolia there are some parallels in the form of stelae with inscriptions in Brahmi, ... which scientists attribute to the First Turkic Khaganate. ...Therefore we can tentatively assume that our inscriptions belong to the same period as the mentioned steles". [Ibid. P. 48–49, figs. 1–4]. Thus, the insufficiently studied complex of constructions with inscriptions on stone steles in Chagan-obo before additional research can be considered as the most ancient ancient Turkic monument of the written language in the territory of Kazakhstan.

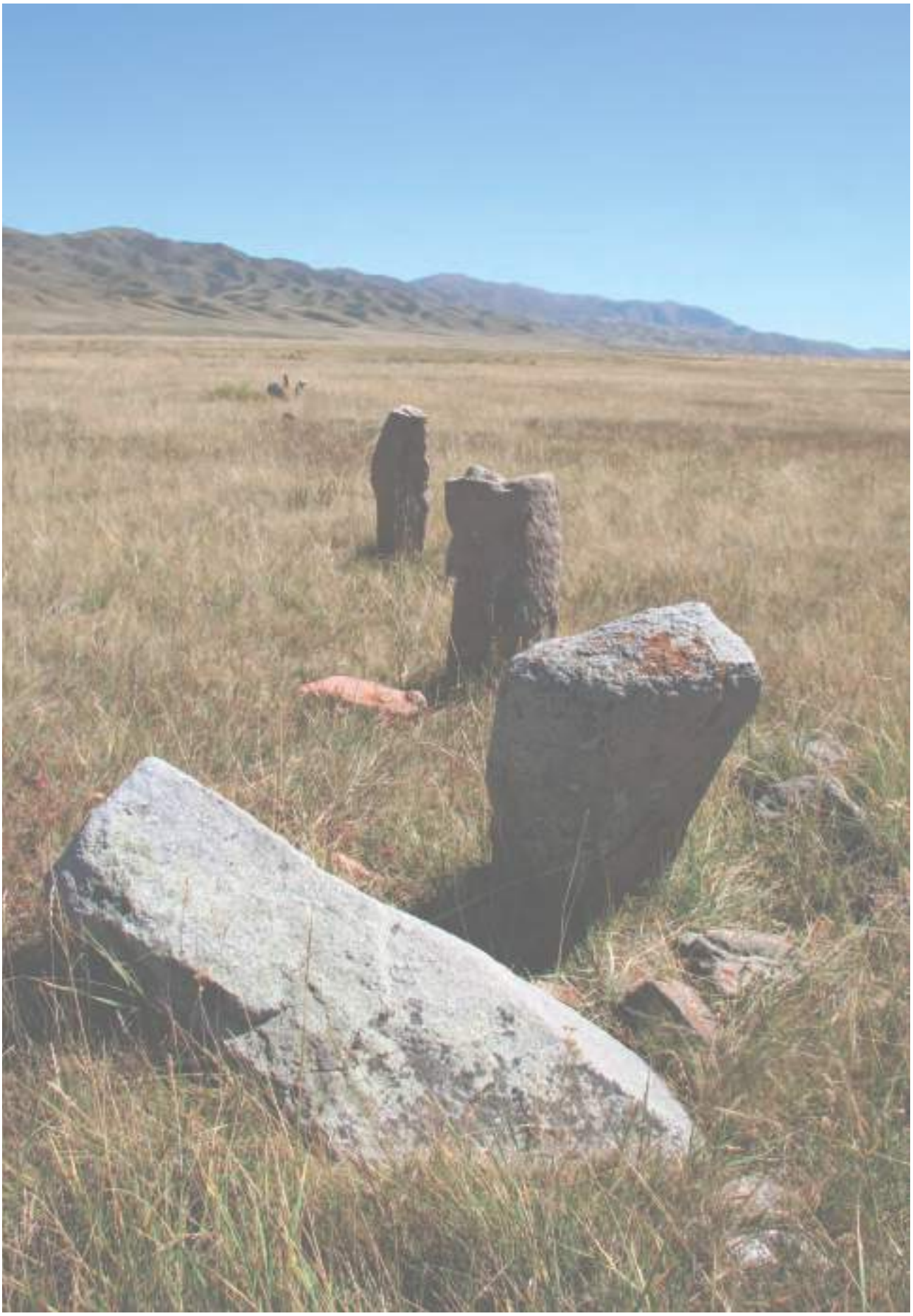

Шаған-оба. Балбалдар тізбегінің жалпы көрінісі. Э. М. Бәйтеновтің фотосы.
Chagan-obo. General view of a string of balbals. Photo by E. M. Baytenov.
Чаган-обо. Общий вид вереницы балбалов. Фото Э. М. Байтенова.

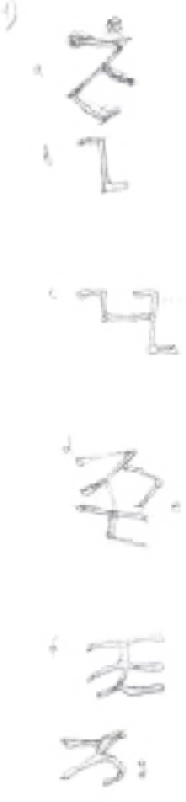

Шаған-оба. № 1 жазу. Э. М. Бәйтеновтың фотосы мен суреті.

Chagan-obo. Inscription No 1.
Photo and drawing by E. M. Baytenov.

Чаган-обо. Надпись № 1. Фото и рисунок Э. М. Байтенова.

Шаған-оба. № 2 жазу. Э. М. Бәйтеновтың фотосы мен суреті.

Chagan-obo. Inscription No 2.
Photo and drawing by E. M. Baytenov.

Чаган-обо. Надпись № 2. Фото и рисунок Э. М. Байтенова.

Восточный Казахстан

1. Чаган-обо.

Восточно-Казахстанская область, Зайсанский р-н, в 50 км к югу от г. Зайсан; северо-восточные склоны хребта Тарбагатай, долина Чаган-обо, на левом берегу р. Керегетас. Памятник обнаружен архитектором Э. М. Байтеновым в 2008–2009 гг., сделаны фотографии и зарисовки надписей [Байтенов, 2012]. Памятник находится на месте обнаружения.

Три надписи (№ 1–3) нанесены на грани двух стелообразных камней (балбалов), входящих в сложный комплекс сооружений: курган с каменной насыпью и отходящей от него к востоку вереницей установленных вертикально камней протяженностью около 1300 м, смыкающейся с другой, дугообразной, вереницей камней, достигающей в длину 150 м.

Надпись № 1 находится на западной грани балбала, расположенного в месте примыкания обеих верениц камней. Надпись образует вертикальную строку из семи знаков; длина строки 12, 5 см. Еще две надписи (№ 2 и 3) высечены на смежных гранях стелы высотой более 1,3 м, имеющей квадратное сечение (у основания 33 × 33 см, вверху 18 × 18 см) и установленной в непосредственной близости от кургана, в начале вереницы балбалов. Надпись № 2 состоит из четырех строк, но край камня отколот, и часть знаков, по-видимому, утрачена. Надпись № 3 состоит из двух столбцов и одиночного знака, расположенного слева. Знаки второго столбца имеют сходство с тремя нижними знаками надписи № 1.

По сообщению Э. М. Байтенова, надписи № 1 и 3 выполнены брахми (определение Д. Мауэ), надпись № 2 – бактрийским письмом (определение Н. Симс-Вильямса). «Время возведения памятника не известно, но в Монголии имеются некоторые параллели в виде стел с надписями на брахми,.. которые ученые относят к Первому Тюркскому каганату. ...Поэтому можно предварительно предположить, что наши надписи относятся к тому же периоду, что и названные стелы» [там же. С. 48–49, рис. 1–4]. Таким образом, малоизученный комплекс сооружений с надписями на каменных стелах в Чаган-обо до проведения дополнительных исследований может рассматриваться как древнейший древнетюркский памятник письменности на территории Казахстана.

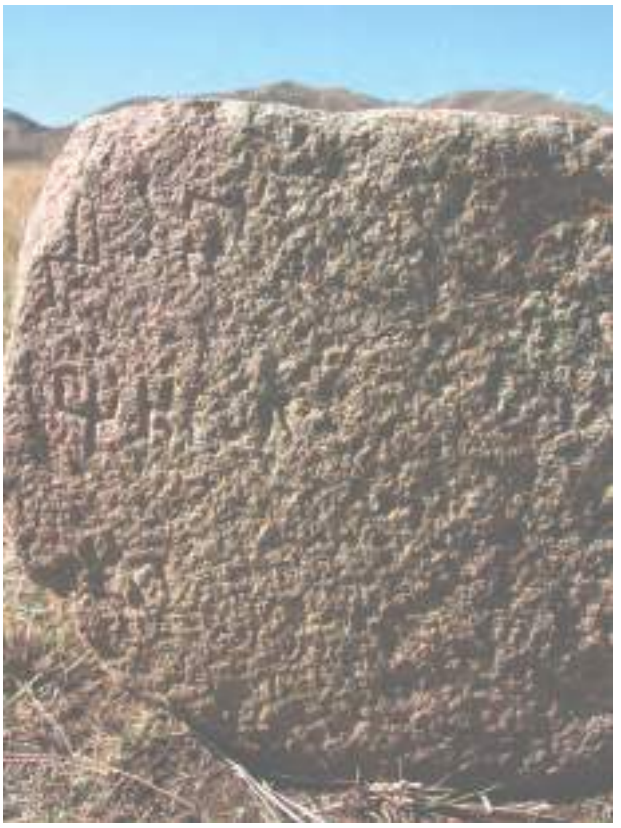

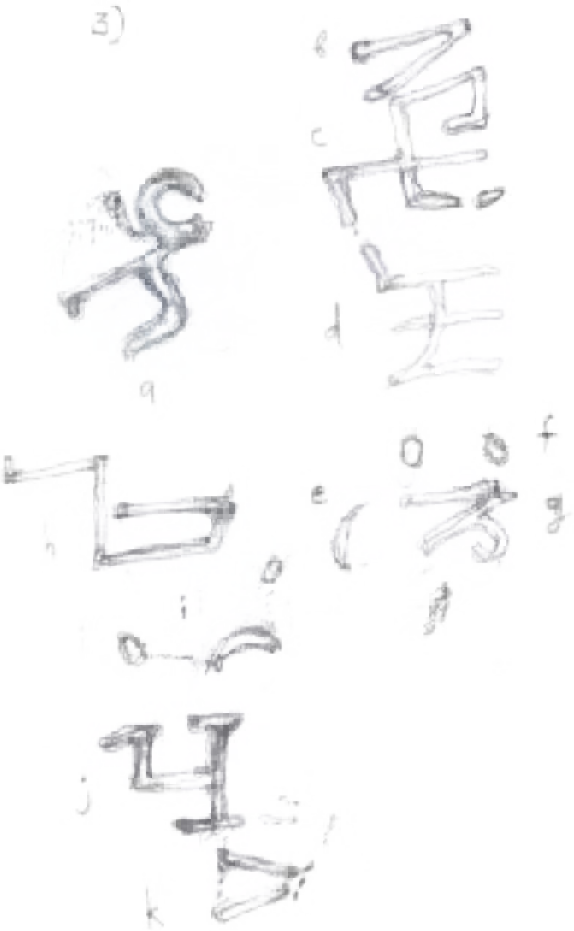

Шаған-оба. № 3 жазу. Э. М. Бәйтеновтың фотосы мен суреті.

Chagan-obo. Inscription No 3.
Photo and drawing by E. M. Baytenov.

Чаган-обо. Надпись № 3. Фото и рисунок Э. М. Байтенова.

2. Қойтүбек

Шығыс Қазақстан облысы, Күршім ауданы, Бұлғар-Табыты ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 15 км; Күршім жотасының оңтүстік-шығыс сілемдері, Қойтүбек шатқалы. Ескерткіш табылған жерінде орналасқан.

Жазу теріс түсу бұрышы және оңтүстік экспозициялы жартастың бетіне (0,8 × 1,2 м) жазылған; тақтатастың беті кедір-бұдыр, сұр түсті, кейбір жерлерінде аздап зеңжарланған; тас қатпарлы құрылымға ие. Тік жол оңнан солға қарай оқылатын 12 таңбадан тұрады (жазудың орналасуы бойынша – төменнен жоғары) және жазықтықтың оң жағында орналасқан. Төменгі екі таңба ішінара түсініксіз кескінмен қабаттасады, сол жақта – әр уақыттағы теке фигуралары және руна жолынан терең бедерлі тік сызықпен бөлінген төмен қарай созылған қысқа сызықпен көлденең кеңейтілген S әрпі түріндегі таңба. Бүкіл жолдың ұзындығы 50 см, таңбалардың биіктігі 5–9 см. Екі жоғарғы және алты төменгі таңба қағымдау әдісімен жасалған, қалғандары өткір құралмен терең (2 мм-ге дейін) бедерленген. Екі түрлі техниканың ерекше үйлесімі бастапқыда жартасқа қашалған кейбір

2. Koytubek

East Kazakhstan region, Kurchum district, 15 km south-west of Bulgar-Tabyty village; south-eastern spurs of Kurchum ridge, Koytubek tract. The monument is located at the site where it was discovered.

The inscription is put on the face of the rock (0.8 x 1.2 m) of negative angle of incidence and southern exposure; the surface of the slate is rough, gray, slightly patinated in some places; the stone has a layered structure. The vertical line consists of 12 characters, read from right to left (according to the arrangement of the inscription, from bottom to top), and is located on the right side of the plane. The lower two characters partially overlap an obscure image, on the left there are figures of goats and a tamga in the form of horizontally turned letter S with a short downward stroke, separated from the rune line by a deeply embossed vertical line. The length of the whole line is 50 cm, the height of characters is 5–9 cm. The two uppermost and six lowest characters are hammered, the others are deeply (up to 2 mm) cut out with a sharp instrument. The unusual combination of two different techniques is the result of reworking some of the letters originally cut into the rock.

Қойтүбек. Жазуы мен таңбасы бар жартастың шеті. А. Е. Рогожинскийдің фотосы.
Koytubek. The face of the rock with the inscription and the tamga. Photo by A. E. Rogozhinskiy.
Койтубек. Грань скалы с надписью и тамгой. Фото А. Е. Рогожинского.

2. Койтубек

Восточно-Казахстанская область, Курчумский р-н, в 15 км к юго-западу от с. Булгар-Табыты; юго-восточные отроги Курчумского хребта, урочище Койтубек. Памятник находится на месте обнаружения.

Надпись нанесена на грань скалы (0,8 х 1,2 м) отрицательного угла падения и южной экспозиции; поверхность сланца шероховатая, серого цвета, местами слабо патинирована; камень имеет слоистую структуру. Вертикальная строка состоит из 12 знаков, читающихся справа налево (по расположению надписи – снизу вверх), и расположена в правой части плоскости. Нижние два знака частично перекрывают неясное изображение, слева – разновременные фигуры козлов и тамга в форме горизонтально развернутой буквы S с короткой отходящей вниз чертой, отделенная от рунической строки глубоко выбитой вертикальной линией. Длина всей строки 50 см, высота знаков 5–9 см. Два верхних и шесть нижних знаков выполнены в технике выбивки, остальные глубоко (до 2 мм) прорезаны острым инструментом. Необычное сочетание двух разных техник явля-

Қойтүбек. Жартастың шеті. Руна жазуы. А. Е. Рогожинскийдің көшірмесі.
Koytubek. The edge of the cliff. Runic inscription. Copy by A. E. Rogozhinskiy.
Койтубек. Грань скалы. Руническая надпись. Копия А. Е. Рогожинского.

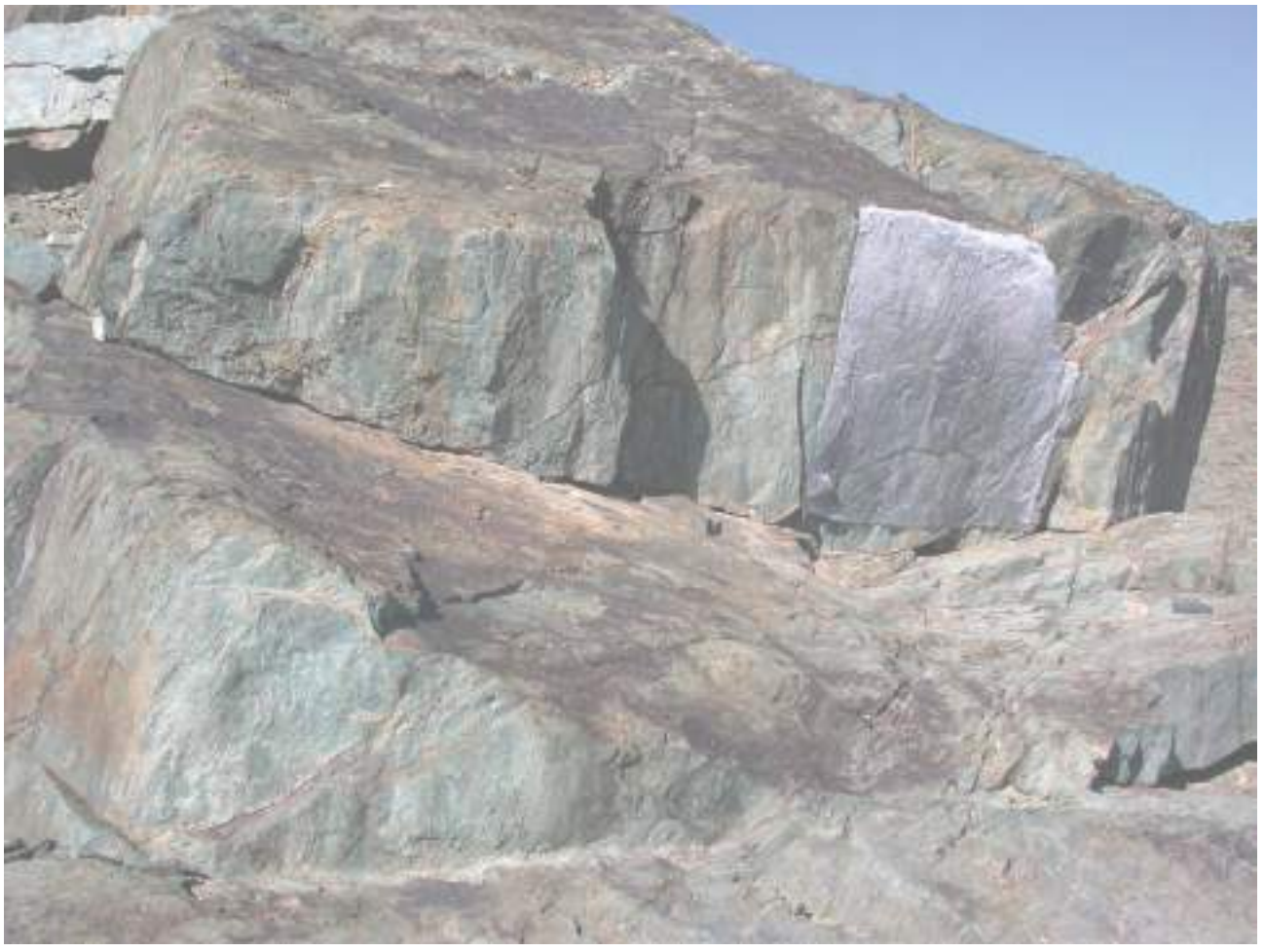

Қойтүбек. Руна жазуы мен таңбасы бар жартас жиегі. А. Е. Рогожинскийдің фотосы.
Koytubek. A facet with runic inscription and tamga. Photo by A. E. Rogozhinskiy.
Койтубек. Грань с рунической надписью и тамгой. Фото А. Е. Рогожинского.

әріптердің бөліктерін жаңартудың нәтижесі болып табылады.

Руна жазуы бар жартастың тура алдында әртүрлі уақыттағы стационарлық тұрақтың қалдықтары бар, оның күлінде XIX ғасырдың соңғы үштен бірінде М. С. Кузнецов фабрикаларының шыны және фарфор ыдыстарының көптеген фрагменттері және император Гуансуйдың / Cuang-hsu мыс қытай монетасы (1875–1908), сондай-ақ шойын құмыраның сынықтары, XVIII ғ. қытай фарфор ыдыстары табылған. Сонымен қатар, елді-мекен алаңынан ортағасырлық және қола дәуіріндегі сылақ ыдыстардың сынықтары табылды. Жартастағы руна жазуынан сол жақтағы таңба ойрат захчин бірлестігінің «дэргээ» таңбасымен сәйкестендіріледі, оның құрамына S түріндегі таңбасы бар дербеттер кірді. [Amgalan, 2008. Fig. 8, 4; 83, 1]. Таңбаның ықтимал мерзімі – XVIII ғасырдың бірінші жартысы; сол кезде көне түркі руна жазуының кейбір таңбаларын, соның ішінде буддист ойраттардың «тодо бичиг» тік жазуымен орындалған «алты буынды» мантраның бастапқы таңбаларымен байланыстыруға болатын жоғарғы екеуін жаңарту жүзеге асырылуы мүмкін. Мұндай жазудың үлгілері Жетісудан шыққан тибет-

Immediately in front of the rock with the runic inscription are the remains of a stationary camp, in the ash-pit of which numerous fragments of glass and porcelain ware from M. S. Kuznetsov's factory from the last third of the 19th century were found. and a copper Chinese coin of Emperor Guangxu / Cuang-hsu (1875–1908), as well as fragments of a cast-iron jug and porcelain Chinese crockery from the 18th c. Alongside this, fragments of moulded mediaeval and Bronze Age crockery were found on the settlement site. The sign on the rock to the left of the runic inscription is identified with the tamga of the Oirat association Zahchin, which included Derbetes that had a tamga in the shape of S [Amgalan, 2008. Fig. 8, 4; 83, 1]. The probable dating of the tamga is the first half of the 18th century; at that time some characters of the ancient Turkic runiform inscription, including the two upper ones, which could be associated by the Oirat-Buddhists with the initial symbols of the "six-syllable" mantra performed in the vertical script "todo bichig", could be made updated. Examples of such writing are known on the monuments of Tibetan Buddhism from Semirechye – in Tamgalytas (Iliysk Kapshagai) and Terekty in Dzungarian Alatau.

Қойтүбек. Тұрақ және руна жазуы. А. Е. Рогожинскийдің фотосы.
Koytubek. Cenotaph and runic inscription. Photo by A. E. Rogozhinskiy.
Койтубек. Стоянка и руническая надпись. Фото А. Е. Рогожинского.

ется результатом подновления части буквенных знаков, изначально прорезанных на скале.

Непосредственно перед скалой с рунической надписью расположены остатки стационарной разновременной стоянки, в зольнике которой обнаружены многочисленные фрагменты стеклянной и фарфоровой посуды фабрик М. С. Кузнецова последней трети XIX в. и медная китайская монета императора Гуансюя / Cuang-hsu (1875–1908), а также осколки чугунного кувшина, фарфоровой китайской посуды XVIII в. Наряду с этим на площадке поселения найдены фрагменты лепной средневековой посуды и эпохи бронзы. Знак на скале слева от рунической надписи отождествляется с тамгой «дэргээ» ойратского объединения *захчин*, в которое входили *дербеты*, имевшие тамгу в форме S [Amgalan, 2008. Fig. 8, *4*; 83, *1*]. Вероятная датировка тамги – первая половина XVIII в.; тогда же могло быть выполнено подновление некоторых знаков древнетюркской рунической надписи, в том числе двух верхних, которые могли ассоциироваться ойратами-буддистами с начальными символами «шестисложной» мантры, выполненной вертикальным письмом «тодо бичиг». Примеры подобного начертания известны на памятниках тибетского буддизма из Семиречья – в Тамгалытас (Илийский Капшагай) и Теректы в Джунгарском Алатау.

Надпись обнаружена и зафиксирована в 1985 г. А. Е. Рогожинским, затем впервые была осмыслена А. С. Аманжоловым, в прочтении которого учтены только десять знаков надписи [Аманжолов, 2003. С. 203–204]. Памятник повторно обследован А. Е. Рогожинским в 2008 г. [Рогожинский, 2010. С. 330–331, рис. 1] и по уточненной полевой документации (микалентная копия, прорисовка и фотографии надписи) независимо изучался разными специалистами [Кызласов, 2011; Кляшторный, 2012; Базылхан, 2014]. И. Л. Кызласов отметил,

тік буддизмнің ескерткіштерінде – Тамғалытас (Іле Қапшағайы) және Жоңғар Алатауындағы Теректіде белгілі.

Жазуды 1985 жылы А. Е. Рогожинский тауып, тіркеді, содан кейін алғаш рет А. С. Аманжолов түсіндірді, оны оқуда тек он жазба таңбасы ескерілді [Аманжолов, 2003. 203–204 б.]. Ескерткішті А. Е. Рогожинский 2008 жылы қайта зерттеді [Рогожинский, 2010. 330–331 б., 1 сур.] және нақтыланған далалық құжаттама бойынша (микалентті көшірме, жазудың суреті мен фотосуреті) әртүрлі мамандар өз бетінше зерттеді [Қызласов, 2011; Кляшторный, 2012; Базылхан, 2014]. И. Л. Қызласов «Қойтүбек шатқалының жазуы қазір Талас жазуының ең шығыс ескерткіші» және «оның ең қолайлы мерзімі Х ғасырға жақын» екенін атап өтті. [Қызласов, 2011. 67 б.]. С. Г. Кляшторный сонымен қатар, «жазба түркі руналық жазуының Талас нұсқасымен жасалғанын» атап көрсетті, алайда И. Л. Қызласовтың оқуын сынады [Кляшторный, 2012. 65–66 б.]. А. Е. Рогожинскийдің сол материалдары негізінде жазуды оқудың өзіндік нұсқасын кейінірек Н. Базылхан ұсынды [Bazylkhan, 2014. 3–4 б.]. Соңында, Қойтүбек шатқалына барған сәулетші Е. М. Бәйтеновтың жартастың күндізгі жарық сәулелері ойынында тағы бір он үшінш таңбаны – жолдың сыртында, оның оң жағында, бастапқы графеманың үстінде және барлық басқа таңбалардың биіктігінің жартысындай таңба көрінетін фотосуреттеріне сүйене отырып, 2015 жылы жазуды оқудың тағы бір нұсқасын В. В. Тишин жариялады [Тишин, 2015. 269–270 б.]. Өкінішке орай, В. В. Тишин тарапынан көне түркі жазбасымен қатар жақын ойылған ойрат таңбасы синхрондалған (Тишин 2015. 271 б.). Е. М. Бәйтенов түсірген жазудың фотосуреттері тағы бір зерттеушіні адастырған [Useev, 2015].

Осылайша, бүгінгі күнге дейін зерттеушілер Қойтүбек руналық жазбасының оқылуы мен түсіндірілуінің бірнеше түрлі нұсқаларын ұсынды. А. С. Аманжоловтың аудармасындағы мәтінінде «Ай билеушісінің (Ай-еліг) қонысының» орналасқан жері көрсетілген. И. Л. Қызласов «Мен жазбаша түсіндіруді бұйырдым» деп аударады және оның пікірінше, бұл жазба IX-X ғасырлардағы батысқа таралған солтүстік, сібір-түркі манихейлігіне тән жартастағы дұға таңбаларының санатына жатады, ал оның жасалуы «манихейлердің жартастардың жанында жасалған дұғалар туралы жазбаша белгілерді қалдыру ғұрпымен» байланыстырылады [Қызласов, 2011. 65, 67 б.]. С. Г. Кляшторныйдың аудармасында жазуда жеке есім бар: «Қаш Күлүг (немесе: Мен, Қаш Күлүг?) айды (жартаста) ойып алған» және «соңғы таңба О (шеңбер) жазуда екеуінің бірі, яғни -m нұсқалары ретінде де, мәтінде айтылғандай, ай бейнесі ретінде де қарастыруға болады» [Кляшторный, 2012. 45–46 б.]. Н.Базылхан 12 таңбаның бәрін де жазбаша деп санайды және «Әйгілі жер,

The inscription was discovered and recorded in 1985 by A. E. Rogozhinskiy and then for the first time was comprehended by A. S. Amanzholov, whose reading took into account only ten signs of the inscription [Amanzholov, 2003. pp. 203–204]. The monument was re-examined by A.E.Rogozhinskiy in 2008 [Rogozhinskiy, 2010. [Rogozhinskiy, 2010. p. 330–331, fig. 1] and according to the revised field documentation (mycalene copy, drawing and photos of the inscription) it was independently studied by different specialists [Kyzlasov, 2011; Klyashtorny, 2012; Bazylhan, 2014]. I. L. Kyzlasov pointed out that the "inscription of Koytubek tract nowadays is the most eastern monument of Talas writing" and "its most acceptable dating is close to the 10th century" [Kyzlasov, 2011]. [Kyzlasov, 2011. p. 67]. S. G. Klyashtorny also pointed that the "inscription is made by the Talas variant of the Turkic runiform script", however he challenged I. L. Kyzlasov's reading [Klyashtorny, 2012. P. 65–66]. Based on the same materials of A. E. Rogozhinskiy, N. Bazylkhan later suggested his own reading of the inscription [Bazylkhan, 2014. P. 3–4]. Finally, in 2015 another version of the reading of the inscription was published by V. V. Tishin, based on the photographs of the architect E. M. Baytenov, who visited the Koytubek tract, on which in the game of shadows of the daylight cliff one more thirteenth sign is seen – outside the line, to the right of it, above the initial graph and half the height of all other signs [Tishin, 2015. p. 269–270]. Unfortunately, in the same way V. V. Tishin synchronized with the Old Turkic inscription the carved next to it Oirat tamga [Tishin, 2015. P. 271].

Thus, to date, researchers have proposed several different versions of reading and interpretation of the runic inscription Koytubek. In A. S. Amanzholov's translation, the text indicates the location of the "stasis of the Lunar Ruler (Ai-elig)". I. L. Kyzlasov translates "I ordered to write", and the inscription, in his opinion, refers to "a group of the rock prayer notes peculiar to the northern, Siberian-Turkic Manicheism, in 9th-10th centuries extending to the West", and its creation is connected with the "Manichean custom to leave written notes about the prayers accomplished by the rocks" [Kyzlasov, 2011. p. 65, 67]. In the translation by S. G. Klyashtorny the inscription contains a personal name: "Kash Klyug (or: I, Kash Klyug?) carved (on the rock) the moon", and "the last sign, O (circle), may be considered in the inscription both as one of the -m, and as a picture of the moon, what is mentioned in the text" [Kyzlasov, 2012, p. 65]. [Klyashtorny, 2012. P. 45–46]. N. Bazylkhan considers all 12 signs as written and translates: "Famous land, mine". [Bazylkhan, 2014. P. 4]. V. V. Tishin starts reading the inscription from the 13th sign, visible only in the picture of E. M. Baytenov, and offers a literal translation "having a cradle my abode", that "according to the grammatical norms can be interpreted as 'the place

что «надпись урочища Койтубек ныне самый восточный памятник таласской письменности» и «наиболее приемлемая ее датировка близка к X в.» [Кызласов, 2011. С. 67]. С. Г. Кляшторный также указал, что «надпись выполнена таласским вариантом тюркского рунического письма», однако прочтение И. Л. Кызласова им было оспорено [Кляшторный, 2012. С. 65–66]. На основе тех же материалов А. Е. Рогожинского свой вариант чтения надписи позже предложил Н. Базылхан [Bazylkhan, 2014. S. 3–4]. Наконец, в 2015 г. еще одну версию прочтения надписи опубликовал В. В. Тишин, основываясь на фотоснимках посетившего урочище Койтубек архитектора Э. М. Байтенова, на которых в игре теней дневного освещения скалы видится еще один, тринадцатый, знак – вне линии строки, справа от нее, над начальной графемой и вдвое меньше по высоте всех других знаков [Тишин, 2015. С. 269–270]. К сожалению, так же ошибочно В. В. Тишиным синхронизирована с древнетюркской надписью выбитая рядом ойратская тамга [Тишин, 2015. С. 271]. Фотографии надписи, сделанные Э. М. Байтеновым, ввели в заблуждение еще одного исследователя [Useev, 2015].

Таким образом, на сегодняшний день исследователи предложили несколько разных версий прочтения и интерпретации рунической надписи Койтубек. В переводе А. С. Аманжолова текст указывает на местонахождение «становища Лунного правителя (Ай-элиг)». И. Л. Кызласов переводит «я велел изъясняться письменно», и надпись, по его мнению, относится к «разряду наскальных молитвенных отметок, свойственных для северного, сибирско-тюркского манихейства, в IX–X вв. распространявшегося на запад», а ее создание связано с «манихейским обычаем оставлять письменные отметки о молениях, свершенных у скал» [Кызласов, 2011. С. 65, 67]. В переводе С. Г. Кляшторного надпись содержит личное имя: «Каш Кюлюг (или: Я, Каш Кюлюг?) вырезал (на скале) луну», причем «последний знак, О (круг), может рассматриваться в надписи и как один из вариантов – m, и как изображение луны, о чем упомянуто в тексте» [Кляшторный, 2012. С. 45–46]. Н. Базылхан рассматривает все 12 знаков как письменные и переводит: «Знаменитая земля, моя» [Bazylkhan, 2014. S. 4]. В.В. Тишин начинает чтение надписи с 13-го знака, видимого только на фотографии Э. М. Байтенова, и предлагает буквальный перевод «имеющее колыбель мое местопребывание», что «в соответствии с грамматическими нормами может быть истолковано как «место, где я провел свое младенчество2», «вскормившая меня родина». Этими словами автор надписи косвенно дает понять, что его семейство (род?) владеет этой территорией уже длительное время – как минимум, два поколения» [Тишин, 2015. С. 270]. При этом исследователь обращает внимание на нехарактерное употре-

менікі деп тәржімалайды [Bazylkhan, 2014. 4 б.]. В. В. Тишин жазуды тек Е. М. Бәйтеновтың фотосуретінде көрінетін 13-ші таңбадан оқи бастайды және «бесігім бар тұрғылықты жерім» деген сөзбе-сөз аудармасын ұсынады, ол «грамматикалық нормаларға сәйкес «балалық шағым өткен жер», «мені өсірген туған жер» деп түсіндірілуі мүмкін. Осы сөздермен жазудың авторы оның отбасының (тұқым?) бұл аумаққа ұзақ уақыт, кем дегенде екі ұрпақ бойы иелік ететіндігін жанама түрде аңғартады» [Тишин, 2015. 270 б.]. Бұл ретте зерттеуші бір жазбада «енисейлік» таңбаның (жолдың басында) және «таза таластық», яғни соңғы таңбаның сипатты емес қолданылуына назар аударады [Тишин, 2015. 272 б.]. Жазуды мағынасы жағынан ұқсас оқуды Н. Усеев ұсынды, ол да жолдың басы деп тек Е. М. Бәйтеновтың суреттерінде көрінетін таңбаны қабылдады [Useev, 2015. 863 б.]. Осылайша, Қойтүбек ауданындағы көне түркі руналық жазба ескерткішін зерттеу әлі аяқталған жоқ.

3. Қабырғатал

Шығыс Қазақстан облысы, Күршім ауданы, Ақбұлақ ауылдық округі, Қабырғатал шаруа қожалығы; Күршім жотасының оңтүстік-батыс сілемдері. Ескерткіш Алматы қаласындағы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археологиялық мұражайында сақтаулы.

Руна жазуы тасымалданатын затқа – көне тас құралдың сынығына (11,1 х 8,6 және 9,9 х 1,5 және 2,0 см) – жалпақ, жоғарғы ұшы дөңгеленген және тарылтылған, бүйірінде екі ойығы бар, беті тозған; құралдың төменгі шеті үзілген, жазуы бар шеті жылтыратылған және әлсіз зеңжармен көмкерілген, сондықтан өткір құралмен сызылған таңбалар анық көрінеді. Шамасы, бұл зат түркі дәуірінде екінші рет қолданылған қола дәуірі мен ерте темір дәуіріндегі өте кең таралған құрал – тас тесе болса керек. Нысанның кеуде тас мүсінінің сұлбасына ұқсайтын айқын антропоморфтық контурлары болғандықтан, ондағы руналық жазу миниатюралық «мүсіннің» осінің бойымен қатаң түрде дерлік орналастырылған 7 таңбадан тұратын тік жолға ұқсайды. Жолдың сол жағында, алтыншы таңбадан жоғары, жылтыратылған беттің шетінде басқа таңба бейнеленген, ол да әріптік мағынаға ие болуы мүмкін немесе руналық жазба мемориантының сәйкестендіру белгісі – «бақан» типіндегі таңба ретінде қарастырылуы мүмкін. Жолдың оң жағында, бір таңбаға симметриялы, тағы бір таңбалы фигура ойылған. Ұзындығы 8 см болатын жолдың бастапқы және соңғы таңбалары жылтыратылған беттің шетінен шамамен бірдей қашықтықта аяқталады, бұл тасымалданатын нысанда басылған руналық мәтіннің толықтығын көрсетеді.

Тас 2012 жылы «Қабырғатал» шаруа қожалығының жанынан оның иесі А. Б. Қашқынбаевпен

where I spent my childhood', 'the place that nurtured me'. With these words the author of the inscription indirectly makes it clear that his family (clan?) owned this territory for a long time – at least two generations". [Tishin, 2015. P. 270]. At the same time, the researcher draws attention to the uncharacteristic use in one inscription of the "Yenisei" sign (at the beginning of the line) and the "purely Talas" – the final sign [Tishin, 2015. p. 272]. Thus, the study of the monument of Old Turkic runiform script in Koytubek area is not yet complete.

3. Qabyrgatal

East Kazakhstan region, Kurchum district, Akbulak rural district, Qabyrgatal farm; south-western spurs of the Kurchum ridge. The monument is stored in the archaeological museum of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.

The runic inscription is on a portable item, a fragment of an ancient stone tool (11.1 x 8.6 and 9.9 x 1.5 and 2.0 cm), flat, with a rounded and narrowed top end, with two notches on the sides, which have worn surface; the lower end of the tool is chipped, the face with the inscription is polished and covered by a light patina, so the scratched marks with a sharp instrument are clearly visible. The object seems to be a fragment of a stone hoe, a very common tool from the Bronze Age and Early Iron Age, which was used again in the Turkic period. Because the sculpture has clear anthropomorphic outlines and is reminiscent of the silhouette of a thorax stone sculpture, the rune inscription on the item appears as a vertical line of 7 characters, placed almost exactly along the axis of the miniature 'sculpture'. To the left of the line, above the sixth character, at the edge of the polished surface another symbol is also shown which may have a literal meaning, or it may be regarded as a "bakan" tamga, a sign that the memorial inscription is identical to the rune inscription. To the right of the line, symmetrically to the single sign, another tamga-like figure is carved. The start and end characters of the 8 cm long string end at approximately the same distance from the edge of the polished surface, indicating that the runic text on the portable object is complete.

The stone was found in 2012 near the Qabyrgatal farm by its owner A. B. Kashkinbayev and was handed over in 2015. G. K. Omarov, under whose supervision the Altai archaeological expedition of

бление в одной надписи «енисейского» знака (в начале строки) и «чисто таласского» – конечного знака [Тишин, 2015. С. 272]. Сходное по смыслу прочтение надписи предложено Н. Усеевым, который так же принял за начало строки знак, видимый только на фотоснимках Э. М. Байтенова [Useev, 2015. S. 863]. Таким образом, изучение памятника древнетюркской рунической письменности в местности Койтубек еще не завершено.

3. Кабыргатал

Восточно-Казахстанская область, Курчумский р-н, Акбулакский сельский округ, ферма Кабыргатал; юго-западные отроги Курчумского хребта. Памятник хранится в археологическом музее КазНУ им. аль-Фараби, в Алматы.

Руническая надпись нанесена на портативный предмет – обломок древнего каменного орудия (11,1 x 8,6 и 9,9 x 1,5 и 2,0 см) – плоского, с закругленным и зауженным верхним концом, с двумя выемками по бокам, имеющими затертую поверхность; нижний конец орудия отколот, грань с надписью заполирована и покрыта слабой патиной, поэтому процарапанные острым инструментом знаки отчетливо видны. По-видимому, предмет является обломком каменной мотыжки, – весьма распространенного орудия эпохи бронзы и раннего железного века – который вторично использован в тюркскую эпоху. Поскольку предмет имеет ясные антропоморфные очертания, напоминая силуэт погрудной каменной скульптуры, руническая надпись на нем выглядит как вертикальная строка из 7-ми знаков, размещенная почти строго по оси миниатюрного «изваяния». Слева от строки, над шестым знаком, у края заполированной поверхности изображен еще один символ, который может тоже иметь буквенное значение или рассматриваться как тамга типа «бакан» – знак идентичности мемориaнта рунической надписи. Справа от строки, симметрично одиночному знаку, вырезана еще одна тамгообразная фигура. Начальный и конечный символы строки длиной 8 см заканчиваются примерно на одинаковом расстоянии от края заполированной поверхности, что указывает на завершенность рунического текста, нанесенного на портативный предмет.

табылып, 2015 жылы Г.К. Омаровқа берілді, оның жетекшілігімен аталмыш жерде әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Алтай археологиялық экспедициясы осы салада зерттеулер жүргізді. Бір ғана таңба тәрізді таңбаны әліпбилік таңба ретінде қабылдай отырып, мәтінді оқуды Н.Базылхан («Менің қаһарман есімім Тагран... ш») орындады, ол көне түркі руналық жазуының Талас нұсқасына тән жазудың палеографиялық ерекшеліктерін атап өтті, және мәтіннің мерзімін «Оң оқ, Түргеш (VIII–IX ғғ.) дәуіріне» жатқызуды ұсынды [Омаров, Базылхан, 2015. 170 б.].

Al-Farabi Kazakh National University conducted research in the area. The text reading, perceiving a single tamga sign as a letter symbol, was performed by N. Bazylkhan ("my heroic name is Tagran... sh"), who noted the paleographic features of the inscription, typical for Talas variant of the ancient Turkic runiform script, and suggested dating of the text "the On Ok, Turgesh era (8th – 9th centuries)". [Omarov, Bazylkhan, 2015. p. 170].

Оңтүстік-Шығыс Қазақстан (Жетісу)

4. Баянжүрек

Жетісу облысы, Қапал ауданы, Қапал ауылынан шығысқа қарай 15 км; Жоңғар/Жетісу Алатауы, Баянжүрек тауларының оңтүстік-батыс беткейлері. Ескерткішті 2009 жылы З. Самашев ашқан [Самашев, 2013]; фотосуреттер түсірілді. Алдын ала оқып, аударма сын Н. Базылхан орындады. Ескерткіш табылған жерінде орналасқан.

Бір көлденең жолдағы жазу тастың жоғарғы жиегі бойымен таяз ойылған 4–5 таңбадан тұрады. Жазу енисей жазуымен жазылған, оңнан солға қарай оқылып, «Менің батыр есімім Оқ» деген жалпы формуланы қамтиды [Базылхан, 2013. С. 102; Bazylkhan, 2014. 9 б.].

5. Тамғалы

Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Қарабастау елді мекенінен солтүстік-батысқа қарай 4 км; Шу-Іле таулары, Тамғалы шатқалы. Ескерткіш «Тамғалы» тарихи-мәдени және табиғи қорығының аумағында орналасқан; петроглифтер тобы IV, жазықтық 13. Ескерткіш табылған жерінде орналасқан.

Жазба жартасты төбенің батыс беткейінде орналасқан, батыс-солтүстік-батыс экспозициясы бар шағын (50 × 70 см) жазықтықты алып жатыр (созылу бұрышы 282°, еңу бұрышы 68°). Жазықтықтың бетінен биіктігі шамамен 1,0 м. жартастың беті (құмтас) кедір-бұдыр, қоңыр және қара зеңжармен әркелкі көмкерілген. Жазықтықтың төменгі сол жағында көлденең жолдың алты таңбасы бедерленген. Жоғарғы оң жақта оңға қараған текенің бейнесі орналасқан. Өрнек пен руналық таңбалар бірдей таяз шекіп ою техникасында жасалған және оларды бір мезгілдік деп санауға мүмкіндік беретін бірдей ашық қоңыр зеңжармен көмкерілген. Жолдың ұзындығы

South-Eastern Kazakhstan (Zhetysu)

4. Bayanzhurek

Zhetysu region, Kapal district, 15 km east of Kapal village; Dzungarian/Zhetysu Alatau, south-western slopes of Bayanzhurek mountains. The monument was discovered by Z. Samashev in 2009. [Samashev, 2013]; photographs were taken. A preliminary reading and translation were made by N. Bazylkhan. The monument is located at the discovery site.

The inscription in one horizontal line consists of 4–5 signs, carved shallowly along the upper edge of the stone. The inscription is in Yenisei script, reads from right to left and contains a common formula: "The name of the batyr is my Ok". [Bazylkhan, 2013. P. 102; Bazylkhan, 2014. P. 9].

5. Tamgaly

Almaty region, Zhambyl district, 4 km north-west of Karabastau settlement; Chu-Ili mountains, Tamgaly gorge. The monument is located on the territory of Tamgaly Historical, Cultural and Natural Reserve; group of petroglyphs IV, plane 13. The monument is located on the site of discovery.

The inscription is located on the western slope of the rock outcrop, occupying a small (50 × 70 cm) plane with a west-north-west exposure (strike angle 282°, dip angle 68°). The height of the plane above the surface is approximately 1.0 m. The surface of the rock (sandstone) is rough, irregularly covered by brown and black patina. In the lower left part of the plane are six horizontal line marks embossed. On the upper right is an image of a goat facing right. The design and the runic symbols are made using the same shallow hammering technique and have the same light brown patina, which allows us to consider them simultaneous. The length of the line is 20.5 cm,

Камень был найден в 2012 году вблизи фермы Кабыргатал ее владельцем А. Б. Кашкынбаевым и передан в 2015 г. Г. К. Омарову, под руководством которого в данной местности проводились исследования Алтайской археологические экспедиции КазНУ им. аль-Фараби. Прочтение текста, воспринимая одиночный тамгообразный знак как буквенный символ, выполнил Н. Базылхан («мое героическое имя Тагран… ш»), который отметил палеографические особенности надписи, характерные для таласского извода древнетюркского рунического письма, и предположил датировку текста «эпохой Он Ок, Тюргеш (VIII–IX вв.)» [Омаров, Базылхан, 2015. С. 170].

Юго-Восточный Казахстан (Семиречье)

4. Баянжурек

Жетысуская область, Капалский р-н, в 15 км к востоку от с. Капал; Джунгарский/Жетысуйский Алатау, юго-западные склоны гор Баянжурек. Памятник обнаружен З. Самашевым в 2009 г. [Самашев, 2013]; сделаны фотографии. Предварительное прочтение и перевод выполнены Н. Базылханом. Памятник находится на месте обнаружения.

Надпись в одну горизонтальную строку состоит из 4–5 знаков, выбитых неглубоко вдоль верхнего края камня. Надпись выполнена енисейским письмом, читается справа налево и содержит распространенную формулу: «Имя батыра мое Ок» [Базылхан, 2013. С. 102; Bazylkhan, 2014. S. 9].

5. Тамгалы

Алматинская область, Жамбылский р-н, в 4 км к северо-западу от п. Карабастау; Чу-Илийские горы, ущелье Тамгалы. Памятник расположен на территории Историко-культурного и природного заповедника «Тамгалы»; группа петроглифов IV, плоскость 13. Памятник находится на месте обнаружения.

Надпись расположена на западном склоне скального обнажения, занимает небольшую (50 × 70 см) плоскость, имеющую запад-северо-западную экспозицию (угол простирания 282°, угол падения 68°). Высота плоскости над поверхностью около 1,0 м. Поверхность скалы (песчаник) шероховатая, неравномерно покрытая патиной коричневого и черного цвета. В левой нижней части плоскости выбиты шесть знаков горизонтальной строки. Справа вверху находится изображение козла, обращенного вправо. Рисунок и рунические знаки выполнены в идентичной технике неглубокой выбивки и имеют одинаковый свет-

Тамғалы. Руналық жазу және теке бейнесі. А. Е. Рогожинскийдің фотосы мен суреті.
Tamgaly. Runic inscription and image of a goat. Photo and drawing by A.E. Rogozhinskiy.
Тамгалы. Руническая надпись и изображение козла. Фото и прорисовка А. Е. Рогожинского.

20,5 см, таңбалардың биіктігі (солдан оңға қарай): 4, 4, 4, 2, 4,7 және 4,2 см.

Жазуды 1991 жылы А. Е. Рогожинский тауып, көшіріп, суретке түсірген (Рогожинский, Кызласов, 2004). 2011 жылы оны Н. Базылхан сол жерде тексеріп, соңғы таңбаларының сызбасын нақтылап, қайта көшірді.

Жазбаны зерттеуді алғаш рет И. Л. Қызласов жүргізген: «Палеографиялық таңбаларына қарай

the height of the signs (from left to right): 4, 4, 4, 2, 4.7 and 4.2 cm.

The inscription was discovered, copied and photographed by A. E. Rogozhinskiy in 1991. [Rogozhinskiy, Kyzlasov, 2004]. In 2011 it was examined in situ and photocopied again by N. Bazylkhan who clarified the last characters.

The study of the inscription for the first time was done by I. L. Kyzlasov: "Paleographically, the

ло-коричневый цвет патины, что позволяет считать их одновременными. Длина строки составляет 20,5 см, высота знаков (слева направо): 4, 4, 4, 2, 4,7 и 4,2 см.

Надпись обнаружена, скопирована и сфотографирована А. Е. Рогожинским в 1991 г. [Рогожинский, Кызласов, 2004]. В 2011 г. осмотрена на месте и вновь скопирована Н. Базылханом, уточнившим начертание последних знаков.

Изучение надписи впервые выполнено И. Л. Кызласовым: «По палеографиическим признакам тамгалинская надпись должна быть отнесена к памятникам енисейского письма или к таласским, испытавшим сильное воздействие енисейской письменности. Однако синтаксическая формула, использованная в ней – (e)r (a)ti on(u)n «Его имя мужа-эра – Онюн», подкрепляет енисейское определение этого камнеписного текста, поскольку она во всем характерна для граффити алтайского варианта енисейского письма» [Кызласов, 2005. С. 61]. Исследователь отметил важную особенность надписи из Тамгалы: она читается слева направо, что является чрезвычайно редким для памятников древнетюркской письменности. «Наиболее вероятно, что строка высечена в IX–X вв., хотя по палеографическим признакам предположительно возможно сузить датировку только до X в.» [Там же. С. 45].

В 2014 г. новое прочтение предложил Н. Базылхан, опубликовавший собственную прорисовку надписи: «Имя батыра Ак Инчу» [Bazilkhan, 2014. S. 2–3]. В переводе В. В. Тишина личное имя мемориaнта читается иначе: «Его мужское имя – Унюнч» (букв. ‘возвышенный’) [Тишин, 2017. С. 248].

6. Актерек

Алматинская область, Жамбылский р-н, в 100 км к западу от г. Алматы, в 4 км к югу от с. Актерек; северный склон Заилийского Алатау, ущелье Актерек. Памятник находится на месте обнаружения.

Горизонтальная строка состоит из четырех рунических знаков, первые три из которых (справа) хорошо просматриваются; четвертый знак выбит менее отчетливо и слабо виден из-за дефектов поверхности у края камня. Длина строки 26 см, высота знаков (справа налево) – 10, 5,5, 6,5 и 8 см. Глубина выбивки местами составляет 1–2 мм, цвет патины коричневый. На всех знаках есть следы неточных ударов, нанесенных при последующем подновлении надписи.

Помимо рунической надписи на поверхности скалы имеется группа разновременных изображений козлов и лучника. В 4 м от скалы, на плоскости сходной юго-восточной экспозиции, нахо-

Нәпіл Базылхан 2011 жылы Тамғалыдағы руналық жазуды зерттеуде. А. Е. Рогожинскийдің фотосы.

Napil Bazylkhan surveys a runic inscription in Tamgaly in 2011. Photo by A. E. Rogozhinskiy.

Напил Базылхан обследует в 2011 г. руническую надпись в Тамгалы. Фото А. Е. Рогожинского.

Тамғалы жазуын Енисей жазуының ескерткіштеріне немесе Енисей жазуының күшті әсері болған Талас жазбаларына жатқызу керек. Дегенмен, онда қолданылған синтаксистік формула – (e)r (a) ti on(u)n «Оның ер есімі – Онүн», бұл тас жазудың Енисей анықтамасын күшейтеді, өйткені бұл Енисей жазуының Алтай нұсқасының граффитиіне тән» [Қызласов, 2005. 61 б.]. Зерттеуші Тамғалы жазуының маңызды ерекшелігін атап өтті, яғни ол солдан оңға қарай оқылады, бұл көне түркі жазбаларының ескерткіштері үшін өте сирек кездеседі. «Бұл жол IX–X ғасырларда ойылған болуы мүмкін, дегенмен палеографиялық таңбалар бойынша танысуды тек X ғасырға дейін қысқартуға болады» [сол жерде. 45 б.].

2014 жылы Н. Базылхан жаңа оқуды ұсынды, яғни «Батырдың аты – Ақ Інчу» [Bazilkhan, 2014. 2–3 б.]. В. В. Тишиннің аудармасында мемориантты жеке аты басқаша оқылады: «Оның ер есімі – Үнүнч» (сөзбе-сөз: «жоғары») [Тишин, 2017. 248 б.].

Tamgaly inscription should be attributed to the monuments of Yenisei or Talas script, which were strongly influenced by the Yenisei script. However, the syntactic formula used in it – (e)r (a)ti on(u)n "His er – name is Onoon" – supports the Yenisei definition of this stone inscription, because it is all characteristic for the graffiti of the Altai variant of the Yenisei writing". [Kyzlasov, 2005. p. 61]. The researcher noted an important feature of the inscription from Tamgaly: it reads from left to right, which is extremely rare for the monuments of the ancient Turkic script. "It is most likely that the line is carved in 9th–10th centuries, although by paleographic features it is supposedly possible to narrow down the date only to the 10th century". [Ibid. P. 45].

In 2014 a new reading was suggested by N. Bazylkhan, who published his own rendering of the inscription: "The name of the batyr Ak Inchu". [Bazylkhan, 2014. P. 2–3]. In the translation of V. V. Tishin the personal name of the memorialist reads differently: "His masculine name is Unyunch (lit. 'elevated') [Tishin, 2017. P. 248].

6. Ақтерек

Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Алматы қаласынан батысқа қарай 100 км, Ақтерек ауылынан оңтүстікке қарай 4 км; Іле Алатауының солтүстік беткейі, Ақтерек шатқалы. Ескерткіш табылған жерінде орналасқан.

Көлденең жол төрт руналық таңбадан тұрады, олардың алғашқы үшеуі (оң жақта) анық көрінеді; төртінші таңба тастың шетіндегі беткі ақауларға байланысты онша айқын емес және нашар көрінеді. Жолдың ұзындығы 26 см, таңбалардың биіктігі (оңнан солға қарай) 10, 5,5, 6,5 және 8 см. Бедердің кейбір жерлердегі тереңдігі 1–2 мм құрайды, зеңжардың түсі қоңыр. Барлық таңбаларды жазуды кейінгі жаңарту кезінде келтірілген дәл емес соққылардың іздері бар.

Жартас бетіндегі руналық жазудан басқа әр уақытта теке мен садақшы бейнелері топтастырылған. Жартастан 4 м қашықтықта оңтүстік-шығыс экспозициясы ұқсас жазықтықта пішіні бойынша ерекшеленетін, бірақ бедерлеу техникасы мен зеңжардың түсі бойынша ұқсас екі таңба тәрізді белгілердің бейнелері бар. Екі жазықтық та қысқа эрозиялы алқаптың жалында орналасқан, онда учаскенің қалдықтары табылған, ортағасырлық қыш ыдыстардың сынықтары жиналған. Ақтерек алқабының тау етегіндегі бөлігінде 1980 жылдардың аяғында. Екі жазықтық қысқа эрозия алқабының ер-тоқымында орналасқан, онда тұрақ қалдықтары табылған, ортағасырлық ыдыс-аяқтардың сынықтары жиналған. 1980 жылдардың аяғында Ақтерек алқабының тау бөктерінде Ю. И. Трифонов ортағасырлық көшпенділердің

6. Akterek

Almaty oregion, Zhambyl district, 100 km west of Almaty, 4 km south of Akterek village; northern slope of Zailiyskiy Alatau, Akterek gorge. The monument is located at the discovery site.

The horizontal line consists of four runic signs, the first three of which (on the right side) are well visible; the fourth sign is less clear and poorly visible due to surface defects near the stone edge. The length of the line is 26 cm, the height of the signs (from right to left) is 10, 5.5, 6.5 and 8 cm. The depth of embossing is 1–2mm in some places, the patina is brown. All the signs show traces of inaccurate blows, caused by subsequent renewal of the inscription.

In addition to the runic inscription on the surface of the rock, there is a group of images of goats and an archer. Four meters from the rock, on a plane of similar exposition to the south-east, are the images of two tamga signs, different in form, but similar in embossing technique and patina colour. Both planes are located at the saddle of a short erosion valley where the remains of a camp were found and fragments of medieval tableware were collected. In the foothill part of the Akterek valley in the late 1980s Yu. I. Trifonov conducted excavations of medieval nomadic burial grounds but the results of his research have not been published. The study of the Akterek petroglyphs was also carried out by A. S. Mirzabaev [Mirzabaev, 1990].

The inscription was discovered in 2007 by A. E. Rogozhinskiy [Rogozhinskiy, 2010. p. 333, figure 3: 5]; photos and a copy was made onto a

Ақтерек. Руналық жазу және таңбалар. А. Е. Рогожинскийдің фотосы.
Akterek. Runic inscription and tamgas. Photo by A. E. Rogozhinskiy.
Актерек. Руническая надпись и тамги. Фото А. Е. Рогожинского.

дятся изображения двух тамгообразных знаков, различающихся по форме, но сходных по технике выбивки и цвету патины. Обе плоскости расположены на седловине короткой эрозионной долины, в которой обнаружены остатки стоянки, собраны фрагменты средневековой посуды. В предгорной части долины Актерек в конце 1980-х гг. Ю. И. Трифоновым проводились раскопки могильников средневековых кочевников, но результаты исследований не опубликова-

Ақтерек. Жартас бетіндегі руналық жазу. А. Е. Рогожинскийдің фотосы.
Akterek. Runic inscription on the rock surface. Photo by A. E. Rogozhinskiy.
Актерек. Руническая надпись на поверхности скалы. Фото А. Е. Рогожинского.

қорымдарын қазды, бірақ зерттеу нәтижелері жарияланбады. Ақтерек петроглифтерін зерттеуді бір мезгілде А. С. Мирзабаев [Мирзабаев, 1990] жүргізді.

Жазуды 2007 жылы А. Е. Рогожинский ашқан [Рогожинский, 2010. 333 б., 3: 5 сур.]; полиэтилен пленкасына фотосуреттер мен көшірмелер түсірілді. Руна жазуын оқуды алғаш рет И. Л. Қызласов орындады. Жол оңнан солға қарай оқылды: (e) r(a)t (ï)m (e)n «Менің ер-еркек атым – күнәкар». «Жетісудағы Таңбалы шатқалының сызығымен бірге ол Енисей руналық жазуының оңтүстік-батысқа енуінің дәлелі болды, бұл IX–X ғасырлардағы Сібір манихейлігінің дамуымен байланысты» [Қызласов, 2010. 345 б.]. Н. Базылхан мәтіннің анық көрінетін үш таңбасын ғана оқиды: «[Менің] батыр атым...» [Bazilkhan, 2014. 4 б.]. Керісінше, В. В. Тишин фотосуреттегі жолдың соңындағы екі «қосымша» таңбаны ажыратады және болжамдап келесідей оқылымды ұсынады: «Менің еркек атым Ен Енчил» [Тишин, 2017. 249 б.].

polyethylene film. The reading of the runic inscription for the first time was made by I. L. Kyzlasov. The line reads from right to left: ((e)r (a)t(ï)m (e)n "My husbander›s name is sinner". "Together with the line from Tamgaly tract in Semirechye, it was an evidence of penetration of the Yenisei runiform script to the southwest from the main area, which is associated with the advancement of the Siberian Manicheism in the 9th-10th centuries". [Kyzlasov, 2010. P. 345]. N. Bazylkhan reads only clearly visible three signs of the text: "[My] batyr name is ...". [Bazylkhan, 2014. P. 4]. On the contrary, V. V. Tishin distinguishes two 'additional' signs at the end of the line and presumably gives the following reading: "My male name is Enchil". [Tishin, 2017. P. 249].

Ақтерек. Тұрақ, таңбалар және руналық жазу. А. Е. Рогожинскийдің фотосы.
Akterek. Car park, tamgas and runic inscriptions. Photo by A. E. Rogozhinskiy.
Актерек. Стоянка, тамги и руническая надпись. Фото А. Е. Рогожинского.

Ақтерек. Руналық жазу. А. Е. Рогожинскийдің суреті.
Akterek. Runic inscription. Drawn by A. E. Rogozhinskiy.
Актерек. Руническая надпись. Прорисовка А. Е. Рогожинского.

ны. Изучение петроглифов Актерек тогда же проводилось А. С. Мирзабаевым [Мирзабаев, 1990].

Надпись обнаружена в 2007 г. А. Е. Рогожинским [Рогожинский, 2010. С. 333, рис. 3: 5]; сделаны фотографии и копия на полиэтиленовую пленку. Прочтение рунической надписи впервые выполнено И.Л. Кызласовым. Строка читается справа налево: (e)r (a)t(ï)m (e)n «Мое имя мужа-эра – грешник». «Вместе со строкой урочища Тамгалы в Семиречье она явилась свидетельством проникновения енисейского рунического письма на юго-запад от основного ареала, что связывается с продвижением сибирского манихейства в IX–X вв.» [Кызласов, 2010. С. 345]. Н. Базылхан читает только хорошо видимые три знака текста: «[Мое] имя батыра…» [Bazilkhan, 2014. S. 4]. Напротив, В. В. Тишин различает на фотографии два «дополнительных» знака в конце строки и предположительно дает следующее прочтение: «Мое мужское имя Эн Энчиль» [Тишин, 2017. С. 249].

7. Құлжабасы I
(Жақсылықсай I–III, И. Л. Қызласов бойынша)

Жамбыл облысы, Қордай ауданы, Отар станциясынан солтүстік-батысқа қарай 30 км; Шу-Іле таулары, Құлжабасы тауларының оңтүстік беткейлері, Жақсылықсай шатқалы. Ескерткіш табылған жерінде орналасқан.

Жазулар жартастың батыс-оңтүстік-батыс бағыттағы кең тік бетінде жазылған; тастың (құмтас) беті салыстырмалы түрде тегіс және жылтыр, біркелкі емес қоңыр және қара зеңжармен көмкерілген. Жазықтықтың жоғарғы жиегінде, жартастың етегінен 1,5 м биіктікте, текенің ежелгі бейнесін ішінара қабаттастырып, солға қарай созылған екі қысқа сызықты V-тәрізді таңбаның үлкен бейнесі қажау техникасымен орындалған. Таңбаның астында және сол жағында жазулардың үш тік жолы орналасқан, оларға И. Л. Қызласов алғаш зерттеген кезде Жақсылықсай I–III атауларын берген [Рогожинский, Қызласов, 2011. 330–331 б.].

Таңбалар өткір металл құралмен ойылған; сызықтары жұқа, таяз; биіктігі 2–3-тен 5 см-ге дейін. Төменгі жол (12 см) 7 таңбадан тұрады (1-ші жол); ол жартастың әлсіз зеңжарланған бөлігін алады және ашық реңкке ие. Оның үстінде жартастың ернеуінің жиегі бойымен, таңбаның сол жағында 16 таңбадан тұратын ең ұзын жол (36 см) ойылған (2-ші жол). Таңбалар бірінен соң бірі шамамен бірдей аралықпен және жартастың шетінен бірдей шегініспен жүреді. Ортаңғы бөлікте жазу тар жарықшақпен бөлінген, оның артында сызық солға қарай ауытқып, шығыңқы беттің қисығын қайталайды. Таңбалардың түсі №1 таңбаны көмкерген ашық-қоңыр түсті зеңжарға сәйкес келеді. 15 см оң жақта ұзындығы 4,5 см үшінші жол орналасқан (3-ші жол); негізі оңға қарай орналастырылған екі таңбадан тұрады; зеңжардың түсі №1 таңбаның түсімен бірдей. Жалпы, граффитидің орналасу реті руналық жолдардың таңбаны жартасқа жазғаннан кейін жасалғанын меңзейді.

Оң жақтағы іргелес жартастың бетінде шекіп ою және қажау техникасымен бұралған жылан түріндегі (40 см) №2 таңба орындалған. Алдыңғы жағынан қарағанда №1 және 2 таңбалардың көріністері пропорционалды болып көрінеді, бірақ жылан таңбасы жоғарырақ орын алады. Таңбалары бар жартастың сол жағында және үстінде ту ұстаушы шабандоздардың суреттері бар жазықтық орналасқан. Орындау тәсілі бойынша гравюралар «Енисей қырғыздары мен қимақтар мәдениеті тараған аумақта табылған және IX–X ғасырлардағы торевтикаға тән салт аттылар түріндегі металл қапсырмаларға ұқсас» [Борисенко, Худяков, 2007. 90-б., 2, 2; 4, 1, 2 сур.; Король, 2008. 131–132 б.].

7. Kulzhabasy I
(Zhaksylyksai I-III, by I. L. Kyzlasov)

Zhambyl region, Kordai district, 30 km north-west of Otar station; Chu-Ili mountains, southern slopes of Kulzhabasy mountains, Zhaksylyksai gorge. The monument is located at the discovery site.

The inscriptions are on a wide vertical surface of the rock, oriented west-south-west; the surface of the stone (sandstone) is relatively even and smooth, irregularly covered by patina of brown and black colour. At the upper edge of the plane, at a height of 1.5 m from the foot of the rock, a large V-shaped tamga with two short lines extending to the left, partially overlapping the older image of the goat, was made by the wiping technique. Below and to the left of the tamga are three vertical lines of the inscriptions, which were called Zhaksylyksai I–III during the first study by I. L. Kyzlasov [Rogozhinskiy, Kyzlasov, 2011. P. 330–331].

The signs were carved with a sharp metal tool; the lines are thin and superficial, varying in height from 2–3 cm to 5 cm. The lower line (12 cm) consists of 7 marks (line 1); it occupies a weakly patinated area of the rock and has a light shade. Above it, along the edge of the rock ledge, to the left of the tamga, there is the longest line (36 cm), consisting of 16 signs (line 2). The characters follow each other at approximately equal intervals and at the same distance from the edge of the rock face. In the middle part, the inscription is separated by a non-broad crack, behind which the line deviates to the left, repeating the curve of the projecting surface. The colour of the marks corresponds to the light brown patina covering tamga No.1. At 15 cm. to the right is the third line (line 3) 4.5 cm long; it consists of two signs turned to the right at their base; the colour of the patina is the same as that of tamga No. 1. In general, the order of the graffiti suggests that the runic lines were created after the tamga was placed on the rock.

On the next right face of the rock in the technique of hammering and wiping is the tamga No. 2 in the form of a writhing snake (40 cm). When viewing the panel from the front, the tamga No.1 and No.2 look proportionate, but the snake tamga occupies a higher position. To the left and above the rock with tamgas is a plane with the images of horsemen-bearers. In terms of style the engravings are comparable with the metal plaques in the form of horsemen, which "were found in the territory of spread of Yenisei Kyrgyz and Kimak cultures and were characteristic for their thoreutics in the 9th–10th cc." [Borisenko, Khudyakov, 2006]. [Borisenko and Khudyakov, 2007, p. 90, fig. 2, 2, 4, 1, 2, Korol, 2008. P. 131–132].

Near the rock with tamgas and inscriptions the ruins of stone buildings were found; here were found

Құлжабасы I. Таңбалары мен руналық жазулары бар жартастың жалпы көрінісі. А. Е. Рогожинскийдің фотосы.
Kulzhabasy I. General view of the rock with tamgas and runic inscriptions. Photo by A. E. Rogozhinskiy.
Кулжабасы I. Общий вид скалы с тамгами и руническими надписями. Фото А. Е. Рогожинского.

Құлжабасы I. Руналық жазу (2-ші жол). А. Е. Рогожинскийдің фотосы мен суреті.
Kulzhabasy I. Runic inscription (line 2). Photo and drawing by A. E. Rogozhinskiy.
Кулжабасы I. Руническая надпись (стк. 2). Фото и прорисовка А. Е. Рогожинского.

Құлжабасы I. Таңбасы және руналық жазулары бар жартас (1–3 жолдар). А. Е. Рогожинскийдің фотосы.
Kulzhabasy I. Rock with tamga and runic inscriptions (line 1–3). Photo by A. E. Rogozhinskiy.
Кулжабасы I. Скала с тамгой и руническими надписями (стк. 1–3). Фото А. Е. Рогожинского.

7. Кулжабасы I
(Жаксылыксай I–III, по И. Л. Кызласову)

Жамбылская область, Кордайский р-н, в 30 км к северо-западу от ст. Отар; Чу-Илийские горы, южные склоны гор Кулжабасы, ущелье Жаксылыксай. Памятник находится на месте обнаружения.

Надписи нанесены на широкую вертикальную поверхность скалы, ориентированную на запад-юго-запад; поверхность камня (песчаник) относительно ровная и гладкая, неравномерно покрыта патиной коричневого и черного цвета. У верхнего края плоскости, на высоте 1,5 м от подножия скалы, техникой протирки выполнено крупное изображение V-образной тамги с двумя отходящими влево короткими линиями, частично перекрывающее более древнее изображение козла. Ниже и слева от тамги располагаются три вертикальные строки надписей, получившие при первом их изучении И. Л. Кызласовым наименования Жаксылыксай I–III [Рогожинский, Кызласов, 2011. С. 330–331].

Знаки прорезаны острым металлическим инструментом; линии тонкие, неглубокие; высота колеблется от 2–3 до 5 см. Нижняя строка (12 см) состоит из 7 знаков (стк. 1); она занимает слабо патинированный участок скалы и имеет светлый оттенок. Выше нее вдоль края выступа скалы, слева от тамги, прорезана самая длинная строка (36 см), состоящая из 16 знаков (стк. 2). Знаки следуют один за другим с примерно равным интервалом и одинаковым отступом от края грани скалы. В средней части надпись разделяет неширокая трещина, за которой строка отклоняется влево, повторяя изгиб выступающей поверхности. Цвет знаков соответствует светло-коричневой патине, покрывающей тамгу № 1. В 15 см справа расположена третья строка (стк. 3) длиной 4,5 см; она состоит из двух знаков, развернутых основанием вправо; цвет патины, как у тамги № 1. В целом, порядок расположения граффити позволяет считать, что рунические строки создавались после нанесения на скалу тамги.

На соседней справа грани скалы в технике выбивки и протирки выполнена тамга № 2 в форме извивающейся змеи (40 см). При фронтальном обзоре панно тамги № 1 и 2 выглядят соразмерными, но тамга-змея занимает более высокую позицию. Левее и выше скалы с тамгами находится плоскость с изображениями всадников-знаменосцев. По манере исполнения гравюры сопоставимы с металлическими бляшками в форме всадников, которые «обнаружены на территории распространения культур енисейских кыргызов и кимаков и были характерны для их торевтики в IX–X вв.» [Борисенко, Худяков, 2007, с. 90, рис. 2, 2; 4, 1, 2; Король, 2008. С. 131–132].

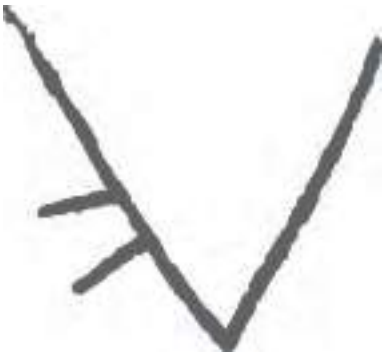

Құлжабасы I. № 1 таңба.
Kulzhabasy I. Tamga No. 1.
Кулжабасы I. Тамга № 1.

Құлжабасы I. № 2 таңба.
Kulzhabasy I. Tamga No. 2.
Кулжабасы I. Тамга № 2.

Таңбалары мен жазулары бар жартастың жанынан тас құрылыстардың қирандылары байқалады; мұнда шыны, керамикалық қыш және қалыптау ыдыстарының сынықтары, үш жүзді қапсырма-жапсырма табылды; табылған заттардың бүкіл кешені IX/X–XII ғасырларға жатады. [Рогожинский, 2010, 3, 1 сур.; Рогожинский, Тишин, 2018, 144–146 б., 1–2 сур.].

Жазуларды 2009 жылы А. Е. Рогожинский ашқан [2010. 333–334 б., 3:2, 3 сур.]; полиэтилен пленкасына фотосуреттер мен көшірмелер түсірілді. Өкінішке орай, жазудың ең ұзын жолының сызбасын салуда (2-ші жол) ежелгі суреттің үстінен сызылған кейбір руналық таңбалар дұрыс көрсетілмегендіктен, мамандарға мәтінді оқуда қиындықтар туғызды. 2018 жылы А. Е. Рогожинский ескерткішті қайтадан зерттеп, 2-ші жолды мұқият тексеріп, оның сызбасын нақтылағаннан кейін қайта жариялады.

Эпиграфиялық ескерткішті зерттеуді 1-ші жолды (Жақсылықсай I) оқып, түсіндіруді ұсынған И. Л. Қызласов бастаған. Жазу төменнен жоғарыға және оңнан солға қарай оқылады: «Оның ер-еркек аты – Текеш». «Жалпы алғанда, бұл руналық жолдың сипаттамалық белгілері Енисей жазуының Талас жазуына айқын палеографиялық әсерінің анық және өте сирек көрінісін жасайды» [Рогожинский, Қызласов, 2011. 331 б.]; «... Жақсылықсай I жазбасының авторы руналық білімді Алтай жерінде алған. Өмірлік жағдайларға байланысты ол Жетісудың жергілікті, Талас жазба ортасына тап болған. Іргелес Жақсылық II жолы Талас жазуымен жазылған» [сол жерде. 332 б.].

Кейінірек 2009 жылғы ескерткіштің бастапқы құжаттамасына сәйкес Н.Базылхан Құлжабасы I-нің барлық үш жолын оқуды ұсынды: 1-ші жол – «Батырдың аты Ақ-кіші»; 2-ші жол – «Қарау үшін жылы таста, күзетші»; 3-ші жол – «жасалған» [Базылхан, 2013. 99–100 б.; Bazilkhan, 2014. 5–6 б.]. Содан кейін В. В. Тишин өзінен бұрынғылардың жазбаша ескерткішті оқуын сыни тұрғыдан қарап, бүкіл жазудың сөзбе-сөз аудармасын ұсынды: 1-ші жол – «Оның еркек аты Ақ Кеш (немесе Үкіш)», мұндағы *aq* – 'ақ', *keš* – 'сауыт'; 2-ші жол – «Тасты қыздыр! Әскери жалын үшін (ыстық? леп?); 3-ші жол – «Артынан ер (ұста немесе қуып жет)!» [Тишин, 2017. 250–252 б.]. Соңында, А. Е. Рогожинскийдің 2-ші жолдың сызбасын түзеткеннен кейін. В. В. Тишин жазудың нақтыланған аудармасын жасады: «(1) Ер-батырдың аты Ақ Кеш (сөзбе-сөз «ақ сауыт»); (2) Ер-батырдың аты Таңғыл; тағдыры (сенімді) шекара күзетшісі (нұсқалары: '(сенімді) шекара күзетшісі сенің тағдырың' / '(сенімді) шекара күзетшісі, сен тағдырыңа бағын'); (3) жүр (ер)!» [Тишин, 2018. 247 б.].

Руна жазулы ескерткіштің мерзімін белгілеуді талап етпей, В. В. Тишин «контекстке сүйене отырып түсіндіруге ұсынылатын мағыналардағы жеке

fragments of glass, ceramic pottery and stucco dishes, a three-lobed plaque; the whole complex of finds is dated to the IX-XII cc. [Rogozhinskiy, 2010, fig. 3, 1; Rogozhinskiy and Tishin, 2018. P. 144–146, fig. 1–2].

The inscriptions were discovered in 2009 by A. E. Rogozhinskiy [2010. P. 333–334, fig. 3: 2, 3]; they were photographed and copied on a polyethylene film. Unfortunately, in the drawing of the longest line of the inscription (line 2), scratched over the ancient drawing, some runic signs were inaccurately reproduced, which caused difficulties in text reading by specialists. In 2018, the monument was examined again by A. E. Rogozhinskiy and after a thorough inspection of line 2 and clarification of its drawing, it was republished.

The study of the epigraphic monument was initiated by I. L. Kyzlasov, who proposed the reading and interpretation of the bottom line 1 (Zhaksylyksai I). The inscription reads from bottom to top and from right to left: "His husband-er›s name is Tekesh". "As a whole, the features of this rune writing create, perhaps, a clear and sufficiently rare picture of a clear paleographic influence of Yenisei writing on Talas writing". [Rogozhinskiy, Kyzlasov, 2011. P. 331]; "... the author of the inscription Zhaksylyksai I got his rune education in the Altai lands. Although ... under the circumstances of his life he was immersed in a local, Talas written environment of the Jeti-su. The neighboring line of Zhaksylyk II is written in Talasian script" [Ibid. P. 332].

Later, according to the primary documentation of the monument from 2009, N. Bazylkhan offered to read all three lines of Kulzhabasa I: Tk. 1 – "The name of batyr Ak-kishi"; line. 2 – "On a warm stone for lookout and watchman"; line 3 – "made" [Bazilkhan, 2013. p. 99–100; Bazilkhan, 2014. P. 5–6]. Then V. V. Tishin, critically examining the readings of the written monument by his predecessors, offered a literal translation of the entire inscription: the line 1 – "His male name is Ak Kesh (or Ukish)", where aq – 'white', keš – "quiver"; the line 2 – "Heat the stone! For the sake of the army heat" (hotness? fervor?); line 3 – "Follow (catch up or catch up)!" [Tishin, 2017. p. 250-252]. Finally, after A. E. Rogozhinskiy corrected the drawing out of line 2, V. V. Tishin made a refined translation of the inscription: "(1) the name of the husband-warrior Ak Kesh "(lit. 'white quiver'); (2) the name of the husband-warrior Tangyl; the (reliable) guardian of the border is your mark (var.: '(reliable) guardian of the border mark'/ '(reliable) guardian of the border, you make the mark'); (3) go (follow)!". [Tishin, 2018. p. 247]. Without insisting on the dating of the runic writing monument, V.V. Tishin notes, "Individual lexical units in the meanings that can be offered for their interpretation based on the context, find parallels only in the texts of the Middle Turkic period, i.e. starting from the Karakhanid-Uighur time".

У скалы с тамгами и надписями заметны руины каменных построек; здесь найдены фрагменты стеклянной, керамической гончарной и лепной посуды, трехлопастная бляшка-накладка; весь комплекс находок датируется в пределах IX/X–XII вв. [Рогожинский, 2010, рис. 3, 1; Рогожинский, Тишин, 2018. С. 144–146, рис. 1–2].

Надписи обнаружены в 2009 г. А. Е. Рогожинским [2010. С. 333–334, рис. 3: 2, 3]; сделаны фотографии и копия на полиэтиленовую пленку. К сожалению, в прорисовке самой длинной строки надписи (стк. 2), процарапанной поверх древнего рисунка, были неточно воспроизведены некоторые рунические знаки, что вызвало трудности в прочтении текста специалистами. В 2018 г. памятник вновь обследован А. Е. Рогожинским и после тщательного осмотра строки 2 и уточнения ее прорисовки повторно опубликован.

Изучение эпиграфического памятника начато И. Л. Кызласовым, предложившим прочтение и интерпретацию нижней строки 1 (Жаксылыксай I). Надпись читается снизу вверх и справа налево: «Его имя мужа-эра – Текеш». «В целом начертательные особенности этой рунической строки создают, пожалуй, наглядную и довольно редкую картину явного палеографического влияния енисейского письма на таласское» [Рогожинский, Кызласов, 2011. С. 331]; «…свое руническое образование автор надписи Жаксылыксай I получил в алтайских землях. Хотя… жизненными обстоятельствами он оказался погружен в местную, таласскую письменную среду Семиречья. Соседняя строка Жаксылык II выполнена таласским письмом» [там же. С. 332].

Позже по первичной документации памятника 2009 г. прочтение всех трех строк Кулжабасы I предложил Н. Базылхан: стк. 1 – «Имя батыра Ак-киши»; стк. 2 – «На теплом камне для посмотра, сторожа»; стк. 3 – «сделано» [Базылхан, 2013. С. 99–100; Bazilkhan, 2014. S. 5–6]. Затем В. В. Тишин, критически рассмотрев прочтения письменного памятника своими предшественниками, предложил буквальный перевод всей надписи: стк. 1 – «Его мужское имя Ак Кеш (или Укиш)», где *aq* – ‘белый’, *keš* -‘колчан’; стк. 2 – «Нагрей камень! Ради войскового жара (горячности? пыла?); стк. 3 – «Следуй (настигни *или* догони)!» [Тишин, 2017. С. 250–252]. Наконец, после корректировки А.Е. Рогожинским прорисовки стк. 2, В. В. Тишиным сделан уточненный перевод надписи: «(1) имя мужа-воина Ак Кеш (букв. ‘белый колчан’); (2) имя мужа-воина Тангыл; (надежного) сто́рожа границы удел (вар.: ‘(надежного) сто́рожа границы метка твоя’ / ‘(надежный) сторож границы, ты сделай метку’); (3) иди (следуй)!» [Тишин, 2018. С. 247]. Не настаивая на датировке памятника рунического письма, В.В. Тишин отмечает, «отдельные лексические единицы в тех

лексикалық бірліктер тек қараханид-ұйғыр заманынан басталатын орта түркі дәуіріндегі мәтіндерден ғана параллельдер табады» [Рогожинский, Тишин, 2018. 150 б.]. Жалпы, Құлжабасы I-нің бұлай мерзімделуі руналық мәтіндер мен таңбалары бар жартастың етегінде орналасқан тұрақ бетіндегі археологиялық олжалардың жасын анықтауға қайшы келмейді [сол жерде. 156-б.].

8. Құлжабасы II

Жамбыл облысы, Қордай ауданы, Отар станциясынан солтүстік-батысқа қарай 25 км жерде; Шу-Іле таулары, Құлжабасы таулары, 14-ші шатқал. Ескерткіш табылған жерінде орналасқан.

Қара түсті зеңжармен көмкерілген құмтастың тар көлденең бетіне 18 таңбадан тұратын жол ойылып жазылған; жазықтықтың сол жағы біркелкі емес, кедір-бұдыр беткейлі. Жолдың жалпы ұзындығы 78 см, таңбалардың биіктігі 10–11 см-ге дейін. Жазу ұзындығы бойынша бүкіл жазықтықтың бетін алып жатыр, ал сол жақтағы үш таңба жартастың шығыңқы бетіне салынған. Таңбалар шекіп ою әдісімен жасалған және жартастың фонында ашық, қоңыр, зеңжар түсімен ерекшеленеді. Жазуды тек жақын жерде байқауға болады. Көлденең жазықтық биіктігі шамамен 1 м мөлдір жартасқа жақын түйісе орналасқан және тек оңтүстік жағынан қол жетімді, яғни мәтінді орнында оқитын адам солтүстікке қарап тұрады.

Руна жазуы бар жартасты төбенің маңында ортағасырлық қалажұрт пен XIX–XX ғасырдың басындағы қазақ тұрағы бар, олардың қирандыларының үстінде тік жартаста екі таңба қашалған: бұралған жылан түрінде және жан-жаққа таралған сәулелер арасындағы шеңбері бар бұрыш пішінде. Тастың кедір-бұдыр бетіне тереңдетіп, ірі көлемдегі (25 және 18 см) таңбалар қашалған. Шеңбері бар V-тәрізді таңбаның негізгі таралу аймағы Алтай мен Жетісу аймақтарын қамтиды; оның қарлұқ бірлестігімен байланысы орнатылып, Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы кезеңділігі VIII ғасырдың екінші жартысынан ерте емес, керісінше IX–X ғасырларда кездесуі негізделген [Рогожинский, Черемисин, 2019. 53–54 б.].

Жартастағы жазуды 2012 жылы қазақстандық археолог Б.А. Железняков пен бельгиялық зерттеуші Л. Херманн ашқан [Железняков, Базылхан, Херманн, 2013. 149–150 б.]. Алдын ала оқуды Н.Базылхан жүргізген, алайда жаңалық авторларының фотосуретінен жасалған жазу сызбасында бірқатар қателіктер болды [Железняков және т.б., 2013. 149–150 б., 2 сур.; Базылхан Н., 2013. 101–102 б.; Bazilkhan, 2014. 8–9 б.]. Сол деректі материалдар негізінде В.В. Тишин мәтінде «буддизмге немесе манихейлікке байланысты мотивтердің» барын айта отырып, жазбаның өзіндік аудармасын ұсынды [Тишин, 2017. 253–256 б.]. 2018 жылы

[Rogozhinskiy, Tishin, 2018 b. P. 150]. In general, this dating of Kulzhabasa I does not contradict the determination of the age of the archaeological finds on the surface of the stop, located at the foot of the rock with runic texts and tamgas [Ibid. P.156].

8. Kulzhabasy II

Zhambyl region, Korday district, 25 km north-west of Otar station; Chu-Ili Mountains, Kulzhabasy mountains, gorge 14. The monument is located on the site of the discovery.

The line of 18 characters is carved on a narrow horizontal surface of sandstone, covered with black patina; the left part of the plane has an uneven rough surface. The total length of the line is 78 cm, the height of the signs is up to 10–11 cm. The inscription occupies the entire length of the plane, and the three leftmost characters are applied on the projecting edge of the rock. The inscriptions are made using hammering technique and stand out against the rock in a lighter, brown patina colour. The inscription can only be seen up close. The horizontal plane is close to the cliff, about 1 m high, and is accessible only from the south side, i.e. the person reading the text on the spot is facing north.

Near the rocky hill with the runic inscription is a medieval settlement and a 19th - early 20th century Kazakh camp, above the ruins of which two tamgas are carved on a vertical rock: in the form of a writhing snake and in the form of an angle with a circle between diverging rays. The tamgas are large (25 and 18 cm) and are carved deeply into the rough surface of the stone. The main area of distribution of the V-shaped tamga with a circle includes the areas of Altai and Semirechye; its connection with the Karluk association is established and the dating in the southeast Kazakhstan not earlier than the second half of the 8th c., but rather the 9th – 10th cc. [Rogozhinskiy and Cheremisin, 2019. P. 53–54].

The rock inscription was discovered in 2012 by the Kazakh archaeologist B.A. Zheleznyakov and the Belgian researcher L. Hermann [Zheleznyakov, Bazylkhan, Hermann, 2013. p. 149–150]. The preliminary reading was made by N. Bazylkhan, but the drawing of the inscription, made from the photo of the authors of the discovery, contained a number of inaccuracies [Zheleznyakov et al., 2013. P. 149–150, Fig. 2; N. Bazylkhan, 2013. P. 101–102; Bazilkhan, 2014. P. 8–9]. On the basis of the same documentary materials V.V. Tishin proposed his own translation of the inscription, noting the presence in the text of "motifs associated with Buddhism or Manichaeism" [Tishin, 2017. P. 253–256]. In 2018 the monument was examined by A. E. Rogozhinskiy, based on

Құлжабасы II. Тұрақ маңындағы жартастағы жазу. А. Е. Рогожинскийдің фотосы.
Kulzhabasy II. The inscription on the rock near the camp. Photo by A. E. Rogozhinskiy.
Кулжабасы II. Надпись на скале возле стоянки. Фото А. Е. Рогожинского.

Құлжабасы II. Руналық жазу. А. Е. Рогожинскийдің фотосы.
Kulzhabasy II. Runic inscription. Photo by A. E. Rogozhinskiy.
Кулжабасы II. Руническая надпись. Фото А. Е. Рогожинского.

Құлжабасы II. Руналық жазу. А. Е. Рогожинскийдің фотосы мен суреті.
Kulzhabasy II. Runic inscription. Photo and drawing by A. E. Rogozhinskiy.
Кулжабасы II. Руническая надпись. Фото и прорисовка А. Е. Рогожинского.

значениях, которые могут быть предложены для их интерпретации исходя из контекста, находят параллели только в текстах среднетюркского периода, т.е. начиная с караханидско-уйгурского времени» [Рогожинский, Тишин, 2018 б. С. 150]. В целом, такая датировка Кулжабасы I не противоречит определению возраста археологических находок на поверхности стоянки, располагавшейся у подножья скалы с руническими текстами и тамгами [там же. С. 156].

8. Кулжабасы II

Жамбылская область, Кордайский р-н, в 25 км к северо-западу от ст. Отар; Чу-Илийские горы, горы Кулжабасы, ущелье 14. Памятник находится на месте обнаружения.

Строка из 18 знаков выбита на узкой горизонтальной поверхности песчаника, покрытой патиной черного цвета; левая часть плоскости имеет неровную шероховатую поверхность. Общая длина строки 78 см, высота знаков до 10–11 см. Надпись занимает в длину всю плоскость, а три крайних левых знака нанесены на выступающую грань скалы. Знаки выполнены техникой выбивки и выделяются на фоне скалы более светлым, коричневым, цветом патины. Заметить надпись можно лишь находясь вблизи. Горизонтальная плоскость вплотную прилегает к отвесной скале высотой около 1 м и имеет доступ только с южной стороны, т.е. читающий текст на месте обращен лицом к северу.

Возле скалистой сопки с рунической надписью располагается средневековое поселение и казахская стоянка XIX – начала XX в., над руинами которых на вертикальной скале выбиты две тамги: в виде извивающейся змеи и в форме уголка с окружностью между расходящимися лучами. Тамги крупных размеров (25 и 18 см), выбиты глубоко на шероховатой поверхности камня. Основной ареал распространения V-образной тамги с окружностью включает области Алтая и Семиречья; установлена ее связь с карлукским объединением и обоснована датировка на юго-востоке Казахстана не ранее второй половины VIII в., а скорее IX–X вв. [Рогожинский, Черемисин, 2019. С. 53–54].

Наскальная надпись обнаружена в 2012 г. казахстанским археологом Б. А. Железняковым и бельгийским исследователем Л. Херманном [Железняков, Базылхан, Херманн, 2013. С. 149–150]. Предварительное прочтение выполнено Н. Базылханом, однако прорисовка надписи, сделанная по фотографии авторов открытия, содержала ряд неточностей [Железняков и др., 2013. С. 149–150, рис. 2; Базылхан Н., 2013. С. 101–102; Bazilkhan, 2014. S. 8–9]. На основе тех же доку-

Құлжабасы II. Тұрақ маңындағы таңбалар.
А. Е. Рогожинскийдің фотосы мен суреті.

Kulzhabasy II. Tamgas near the camp.
Photo and drawing by A. E. Rogozhinskiy.

Кулжабасы II. Тамги возле стоянки.
Фото и прорисовка А. Е. Рогожинского.

ескерткішті А. Е. Рогожинский зерттеді, оның фотосуреттері мен жаңартылған сызбасына сәйкес, В. В. Тишин жазуды жаңаша оқыды [Рогожинский, Тишин, 2018, 150–156 б.].

Жазу оңнан солға қарай оқылады. В. В. Тишиннің нақтыланған сөзбе-сөз аудармасы: «Басын иген адам кімнің алдында тізе бүксе, соны жек көреді (қарғыс айтады? вар.: бас тартады) [және] менің жауынгер-ерімді (вар.: мені, жауынгер-еді), [яғни] белгі қойғанды» [Тишин, Рогожинский, 2018. 73–74 б.]. Зерттеуші жазудың ықтимал діни астарын тағы да атап өтеді.

9. Алмалы I–III

Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Қопа станциясынан солтүстікке қарай 20 км жерде, Алмалы өзенінің аңғары. Көне түркі руна жазбаларының бір тобын 2018 жылы А. Е. Рогожинский тауып, зерттеді, содан кейін оның деректі материалдары бойынша В. В. Тишин зерделеді [Рогожинский, Тишин, 2018 а]. Ескерткіштер табылған жерінде орналасқан.

Алмалы алқабы Қазақстандағы көне түркі руналық эпиграфика ескерткіштерінің ең ірі орны болып табылады. Таулы алқаптың салыстырмалы түрде шағын аумағында Алмалы I–III руналық жазулардың үш тобы шоғырланған, олар барлығы 70-ке жуық таңбадан 9 жолды құрайды. Жартас жазбалары жасалу уақыты бойынша әр түрлі, графикалық қоры бойынша біркелкі емес және мәтіндік мазмұны бойынша тең емес, кейде таңбалармен қатар жүреді. Алмалы аумағынан әртүрлі тарихи кезеңдердің көптеген тұрақтары табылды, олардың маңында жартастағы суреттер мен таңба-петроглифтер кездеседі, олардың кейбіреулері VII–IX ғасырлардағы Батыс түріктер мен түргештердің, оғыздар мен қарлұқтардың билеуші элитасының аңбаларымен сәйкестік келеді. Оғыздардың Жетісуда болуымен байланысты алғашқы шынайы жазба ескерткіш деп санауға болатын оғыз тайпасының байундур таңбасы бар Алмалы II/2 руна жазуының табылуы өте сирек кездесетін ескерткіш болып табылады.

Алмалы I

Екі жолды жазу шатқалдың сол жақ беткейінде, оның етегінен 7 м биіктікте ерекшеленетін шығыңқы жартастың ортаңғы бөлігінде орналасқан оңтүстік-батыс экспозицияның ірі түйіршікті құмтасының зеңжарланған бетіне жазылған. Төменде басқа жазықтықта петроглифтердің құрамы орналасқан: жаяу садақшы байрақ ұстаған салт аттыны атып тұр; садақшының үстінде таңба бейнеленген. Террасадағы жартастың алдында 2–3 қорғанның тас үйінділері байқалады.

Жазу таяз бедермен жасалған және барлық таң-

his photographs and refined drawing V. V. Tishin performed a new reading of the inscription [Rogozhinskiy, Tishin, 2018 b. P. 150–156].

The inscription is read from right to left. The corrected literal translation by V. V. Tishin: "He who bows will hate (curse? var.: reject) that before which (var.: the one before whom) he kneels, [and] my my warrior husband (var.: me, my warrior husband), [that is] the one who put the mark". [Tishin, Rogozhinskiy, 2018. p. 73–74]. The researcher again noted a possible religious connotation of the inscription.

9. Almaly I–III

Almaty region, Zhambyl district, 20 km to the north of Kopa station, Almaly river valley. A group of Old Turkic runic inscriptions discovered and surveyed in 2018 by A. E. Rogozhinskiy, whose documentary materials were then studied by V. V. Tishin [Rogozhinskiy, Tishin, 2018 a]. The monuments are located at the site of discovery.

Almaly valley is the largest location of monuments of Old Turkic runiform epigraphy in Kazakhstan. In a relatively small area of the mountain valley are concentrated three groups of runic inscriptions Almaly I–III, which together form 9 lines of about 70 characters. The rock inscriptions are different in time of creation, heterogeneous in their graphic fund and in their textual content, sometimes accompanied by tamgas. On the territory of Almaly also were found numerous sites of different historical periods, near which are rock paintings and tamga-petroglyphs, some of which correlate with the signs of identity of ruling elite of Western Turks and Turgesh, Oghuz and Karluks of 7th – 9th centuries. Unique is the discovery of runic inscription Almaly II/2 accompanied by the tamga of the Oguz tribe Bayundur which can be viewed as the first authentic written monument related to the presence of the Oguzes in the Semirechye region.

Almaly I

The two-line inscription is placed on the patinated surface of coarse-grained sandstone of south-western exposition, located in the middle part of the prominent rock on the left slope of the gorge, at a height of 7 m from its foot. Below, on another plane, there is a composition of petroglyphs: an archer on foot is shooting at a horseman with a banner; a tamga is depicted above the archer. In front of the rock on the terrace, stone mounds of 2–3 barrows can be seen.

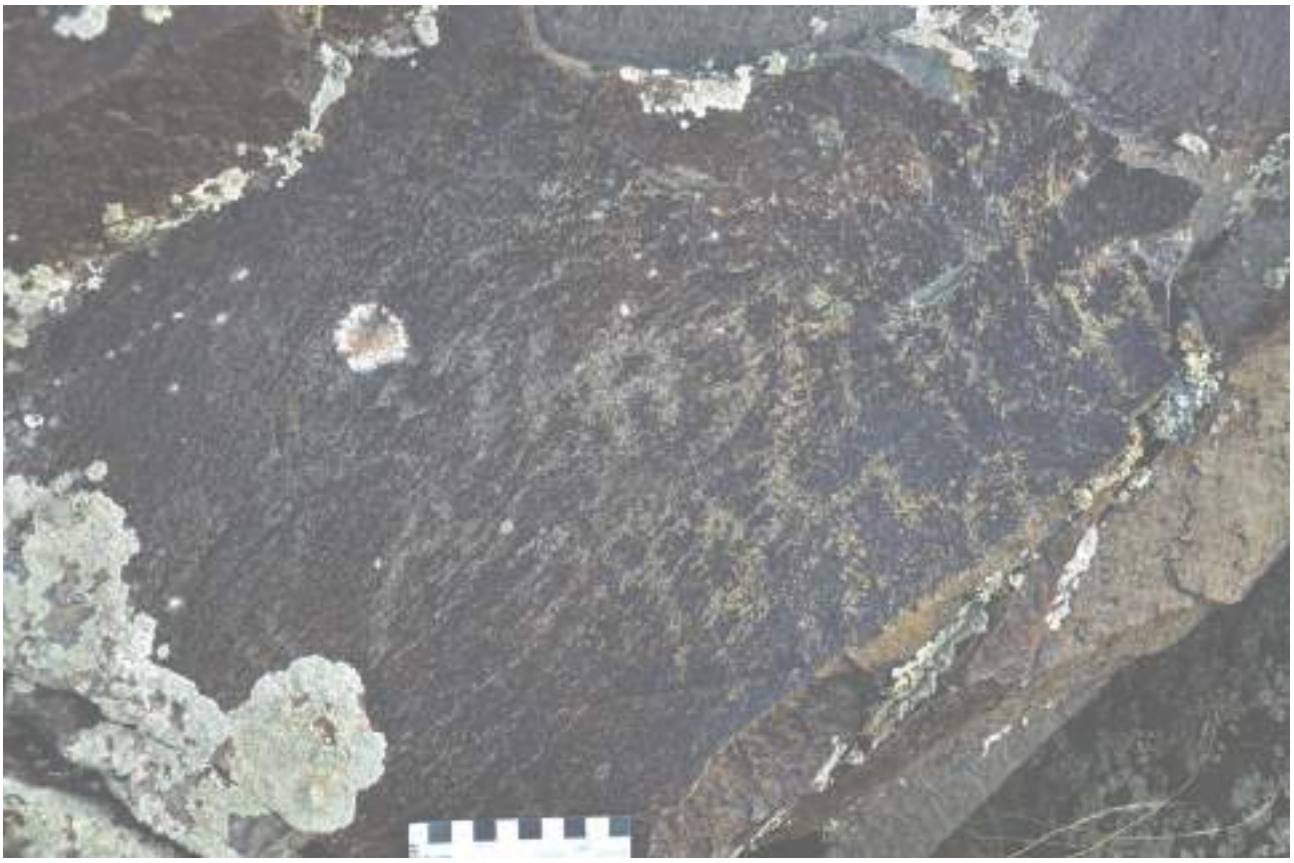

Алмалы I. Руналық жазу. А. Е. Рогожинскийдің фотосы мен суреті.
Almaly I. Runic inscription. Photo and drawing by A. E. Rogozhinskiy.
Алмалы I. Руническая надпись. Фото и прорисовка А. Е. Рогожинского.

ментальных материалов В.В. Тишин предложил свой перевод надписи, отметив наличие в тексте «мотивов, связанных с буддизмом или манихейством» [Тишин, 2017. С. 253–256]. В 2018 г. памятник обследован А. Е. Рогожинским, по фотографиям и уточненной прорисовке которого В. В. Тишин выполнил новое прочтение надписи [Рогожинский, Тишин, 2018 б. С. 150–156].

Надпись читается справа налево. Уточненный буквальный перевод В. В. Тишина: «Склонившийся возненавидит (проклянет? *вар.*: отвергнет) то, перед чем (*вар.*: того, перед кем) преклоняет колени, [и] моего мужа-воина (*вар.*: меня, мужа-воина), [то есть] того, кто поставил метку» [Тишин, Рогожинский, 2018. С. 73–74]. Исследователь вновь отметил возможный религиозный подтекст надписи.

9. Алмалы I–III

Алматинская область, Жамбылский р-н, в 20 км к северу от ст. Копа, долина р. Алмалы. Группа древнетюркских рунических надписей обнаружена и обследована в 2018 г. А. Е. Рогожинским, по документальным материалам которого затем изучена В.В. Тишиным [Рогожинский, Тишин, 2018 а]. Памятники находятся на месте обнаружения.

Алмалы I. Байрақ ұстаған салт атты, садақшы және таңба. А. Е. Рогожинскийдің фотосы мен суреті.
Almaly I. Rider with banner, archer and tamga. Photo and drawing by A. E. Rogozhinskiy.
Алмалы I. Всадник со знаменем, лучник и тамга. Фото и прорисовка А. Е. Рогожинского.

Долина Алмалы является самым крупным местонахождением памятников древнетюркской рунической эпиграфики в Казахстане. На сравнительно небольшой площади горной долины сосредоточено три группы рунических надписей Алмалы I–III, которые в общей сложности образуют 9 строк из около 70 знаков. Наскальные надписи разные по времени создания, неоднородные по графическому фонду и неравноценные по текстовому содержанию, иногда сопровождаются тамгами. На территории Алмалы также обнаружены многочисленные стоянки разных исторических периодов, вблизи которых встречаются наскальные рисунки и тамга-петроглифы, некоторые из которых соотносятся со знаками идентичности правящей элиты западных тюрков и тюргешей, огузов и карлуков VII–IX вв. Уникальной является находка рунической надписи Алмалы II/2 в сопровождении тамги огузского племени *байундур*, которая может рассматриваться как первый аутентичный письменный памятник, связанный с пребыванием огузов в Семиречье.

Алмалы I

Двухстрочная надпись нанесена на патинированную поверхность крупнозернистого песчаника юго-западной экспозиции, расположенную в средней части выделяющейся скалы на левом склоне ущелья, на высоте 7 м от его подножья. Ниже на другой плоскости находится композиция петроглифов: пеший лучник стреляет в конного всадника со знаменем; над лучником изображена тамга. Перед скалой на террасе заметны каменные насыпи 2–3 курганов.

Надпись выполнена неглубокой выбивкой, и не все знаки хорошо различимы. В. В. Тишиным предложено предварительное чтение и следующий перевод:

(стк. 1) «дома (= жилищу) моему подобно, (меня?) пять [раз] укрыл (он)»

(стк. 2) «месяц (= луна) мужа(-ей)-воина(-ов) хорошо (= до́бро) рассеял (в знач. расположил?) / вар.: землю хорошо (= до́бро) расстелил (он)».

Можно предположить, что в тексте сообщается, что кто-то пять раз останавливался или гостил в данной местности [Рогожинский, Тишин, 2018 а. С. 85].

Алмалы II и III. Оба памятника находятся в 10 м друг от друга на противоположных склонах скалистого гребня увала: Алмалы II на западной стороне, Алмалы III – на восточной. Надписи нанесены на гладкие патинированные поверхности мелкозернистого песчаника и прорезаны металлическим инструментом; глубина резных линий, величина знаков и расположение строк в разных текстах заметно отличаются.

балары анық ажыратылмайды. В. В. Тишин алдын ала оқуды және келесі аударманы ұсынды:

(1-ші жол) «менің үйім (баспанам) сияқты, (мені?) бес [рет] (ол) қымтады».

(2-ші жол) «ай (= ай) ер(лер)-жауынгер(лер) жақсы (= игілік) таратты (мағ. орналастырды?) / вар.: жерді (ол) жақсы (= игілік) жайды».

Мәтінде бұл аумақта біреудің бес рет болғанын немесе қонақта болғаны айтылған деп болжауға болады [Рогожинский, Тишин, 2018 А. 85 б.].

Алмалы II және III. Екі ескерткіш те бөктердің жартасты жотасының қарама-қарсы беткейлерінде 10 м қашықтықта орналасқан: батыс жағында Алмалы II, шығыс жағында Алмалы III. Жазулар ұсақ түйіршікті құмтастың тегіс зеңжарланған беттеріне жазылған және металл құралмен ойылған; әртүрлі мәтіндердегі ойылған сызықтардың тереңдігі, таңбалардың өлшемі және жолдардың орналасуы айтарлықтай ерекшеленеді.

Алмалы II жазулар тобы үлкен көлбеу жазықтықтың іргелес үш бетінде орналасқан, оның ортаңғы бөлігінде петроглифтер композициясы – садақшының қабандарды аулау сахнасы және т.б. орналасқан. Сахнадан жоғары жартастағы жарықтар бойымен екі қысқа руналық жазу және бөлек таңба ойылған. Таңбалары бар басқа үш жол петроглифтер композициясының сол жағында, жартастың тар жағында қашалған; үш жолдың сол жағындағы іргелес бетте тағы бір қысқа жазудың таңбалары әлсіз бедерленген. Суреттері мен жазулары бар панноның төменгі бөлігі оң жақта төніп тұрған жартастың құлауы кезінде бұзылған; шөгіндіден жазулары бар екі фрагмент табылып, орнына қайта қойылды; ең ұзын жолдың басы бар фрагмент табылмады. Жазулар мен таңбалар сақталған панноның үш учаскесі шартты түрде бөлінді: Алмалы II/1–3.

Алмалы II/1: төрт және екі бөлек таңбалардың тіркесімі, олардың кейбіреулері ашықтас руна жазуы деп аталатындарға жатады және оны көне түркі руна жазуы ескерткіштерінің белгілі графикалық қорымен салыстыруға келмейді.

Алмалы II/2: көне түркі руналық жазуындағы бір-бірімен байланысты болмауы мүмкін үш жол мәтінді бір автор жазбаған және шамасы, әр уақытта жазылған; 3-ші жолдың басы жоқ; жолдардың соңында (сол жақта) үш түрлі таңба қатар бедерленген. Аудармасы:

(1-ші жол) «ер-жауынгер (батыр?)»

(2-ші жол) «менің ер-батыр атым – Ағлығ (сөзбе сөз ‘тұзақшы’)»

(2а жолы) «мүсәпір (әлсіз)»

(3-ші жол) «...[біреуді] (ол) баспайды (= қысым жасамайды, вар.: шабуыл жасамайды?), жалдамалының ұлы үнемі (=мәңгі) (аң) ауламайды екен»

The inscription is made by shallow hammering, and not all the signs are clearly distinguishable. V. V. Tishin offered a preliminary reading and the following translation:

(line. 1) “house (= dwelling) like mine, (me?) five [times] has sheltered (him)”.

(line 2) “the month (= moon) of the warrior(s) husband(s) well (= kind) spread out (meaning spread out?) / var.: the earth well (= kind) spread out (he)”.

It can be assumed that the text reports that someone stayed or visited the area five times [Rogozhinskiy, Tishin, 2018 a. P. 85].

Almaly II and III. The two monuments are located 10 m apart on the opposite slopes of the rocky ridge of the escarpment: Almaly II on the western side and Almaly III on the eastern side. The inscriptions are on smooth patinated surfaces of fine-grained sandstone and have been cut with a metal tool; the depth of the carved lines, the size of the characters and the arrangement of the lines in the different texts differ markedly.

The group of inscriptions of Almaly II is located on three adjacent sides of a large inclined plane, its middle part is occupied by a composition of petroglyphs – a scene of archer hunting wild boars, etc. Above the scene, along the cracks in the rock, two short runic inscriptions and a separate sign are carved. Another three lines with tamgas are carved to the left of the petroglyph composition, on a narrow face of the rock; on the adjoining face to the left of the three lines the signs of another short inscription are faintly outlined. The lower part of the panel with drawings and inscriptions was destroyed in the fall of the overhanging rock ledge to the right; two fragments with inscriptions were found in the debris and set in place; the fragment with the beginning of the longest line was not found. The three sections of the panel, on which the inscriptions and tamgas were preserved, are marked out conditionally: Almaly II/1–3.

Almaly II/1: a combination of four and two separate signs, some of which belong to the so-called Achiktash runic script and cannot be compared with the known graphic collection of monuments of Old Turkic runic writing.

Almaly II/2: three lines of text in Old Turkic rune writing, which may not be connected with each other, were written by different authors and probably at different times; the beginning of v. 3 is missing; at the end of the lines (on the left) three tamgas of different kind are cut through side by side. Translation:

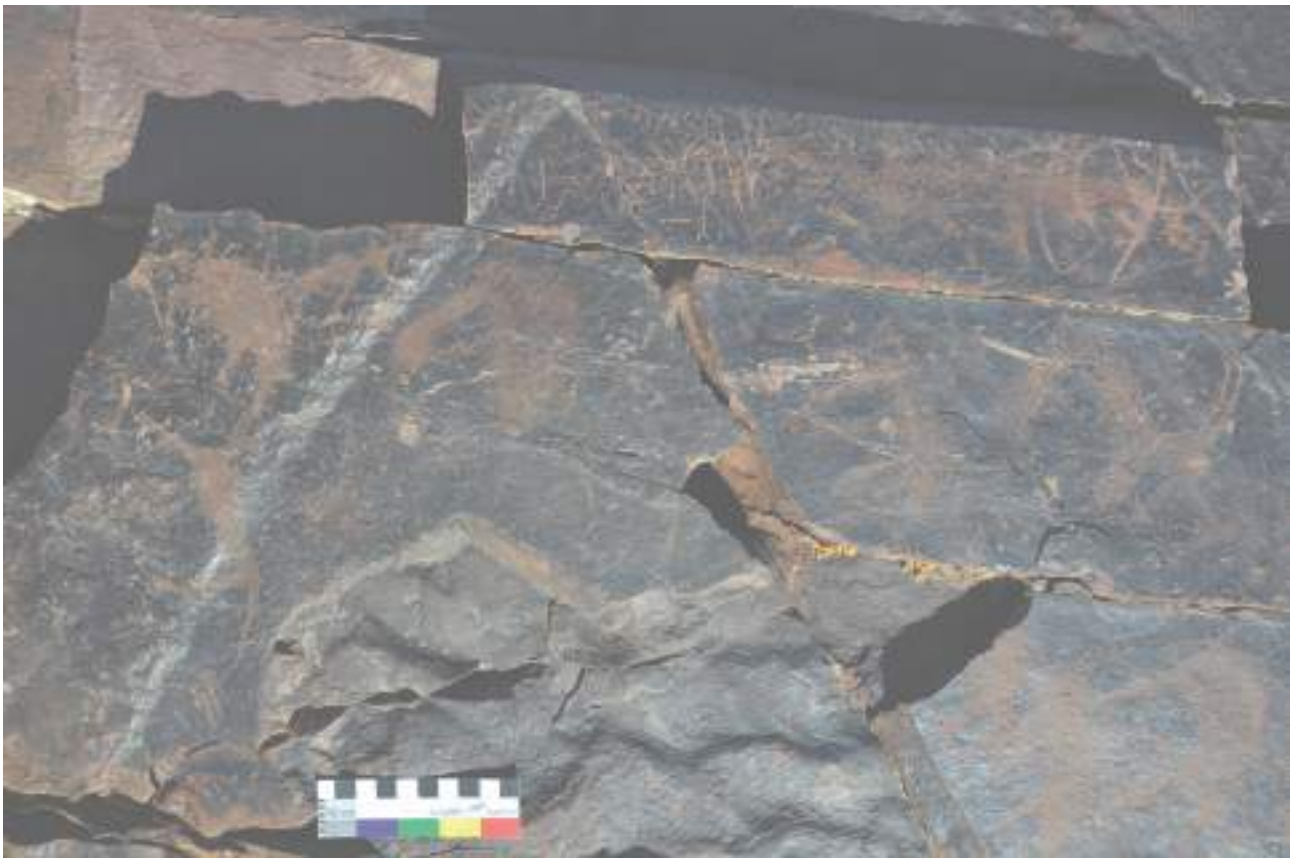

Алмалы II. Петроглифтер мен руналық жазулар. А. Е. Рогожинскийдің фотосы.
Almaly II. Petroglyphs and runic inscriptions. Photo by A. E. Rogozhinskiy.
Алмалы II. Петроглифы и рунические надписи. Фото А. Е. Рогожинского.

Алмалы II. Петроглифтер мен руналық жазулар. А. Е. Рогожинскийдің фотосы.
Almaly II. Petroglyphs and runic inscriptions. Photo by A. E. Rogozhinskiy.
Алмалы II. Петроглифы и рунические надписи. Фото А. Е. Рогожинского.

Алмалы II. Петроглифтер мен руналық жазулар. А. Е. Рогожинскийдің фотосы мен суреті.
Almaly II. Petroglyphs and runic inscriptions. Photo and drawing by A. E. Rogozhinskiy.
Алмалы II. Петроглифы и рунические надписи. Фото и прорисовка А. Е. Рогожинского.

Группа надписей Алмалы II размещена на трёх смежных гранях большой наклонной плоскости, её среднюю часть занимает композиция петроглифов – сцена охоты лучника на кабанов и др. Выше сцены вдоль трещин на скале прорезаны две короткие рунические надписи и отдельный знак. Другие три строки с тамгами вырезаны слева от композиции петроглифов, на узкой грани скалы; на смежной грани левее трех строк слабо намечены знаки еще одной короткой надписи. Нижняя часть панно с рисунками и надписями разрушен при падении нависавшего справа выступа скалы; два фрагмента с надписями были найдены в осыпи и установлены на место; фрагмент с началом самой длинной строки не обнаружен. Условно выделены три участка панно, на которых сохранились надписи и тамги: Алмалы II/1-3.

Алмалы II/1: комбинация из четырех и двух отдельных знаков, некоторые из которых относятся к т.н. ачикташскому руническому письму и не могут быть сопоставлены с известным графическим фондом памятников древнетюркской рунической письменности.

Алмалы II/2: три строки текста древнетюркским руническим письмом, которые могут быть не связаны друг с другом, писались не одним автором и, по-видимому, в разное время; начало стк. 3 отсутствует; в конце строк (слева) прорезаны рядом три тамги разного вида. Перевод:

(стк. 1) «муж-воин»

(стк. 2) «мое имя мужа-воина – Аглыг (букв. ‘ловушник’)»

(стк. 2а) «ничтожный (слабый)»

(стк. 3) «…[(на) кого-то] (он) не давит (= не притесняет, вар.: не нападает?), оказывается; сын наймита не охотится (на дичь) постоянно (= вечно)»

Алмалы II/3: две самостоятельные надписи, одна из которых (стк. 1) – вертикальная, другая (стк. 2) – горизонтальная. Перевод:

(стк. 1) «тяжесть (?) (вар.: боль (?))»

(стк. 2) «мое имя мужа-воина»

Алмалы III.

Надпись и рисунки нанесены на поверхность песчаника неострым концом инструмента (камнем?). Первоначально сделаны рисунки: дуга, развернутая концами вправо, и сложная фигура, напоминающая купольный свод над каркасным строением (шатёр?), схематично показанным в виде «П» (вход?) с еще одной опорой слева. Выше прорезаны четыре рунических знака, один из них («лесенка») перекрывает дугу «купола». Линии надписи и рисунка сходны по ширине и оттенку патины, но письменные знаки врезаны глубже.

Короткая надпись представляет собой сочетание из четырёх знаков, которые, по-видимому, не

Алмалы II/3: екі дербес жазу, оның бірі (1-ші жол) тік, екіншісі (2-ші жол) көлденең. Аудармасы:

(1-ші жол) «ауырлық (?) (вар.: ауыртпашылық (?)»
(2-ші жол) «менің ер-батыр атым»

Алмалы III

Жазу мен суреттер құмтастың бетіне құралдың (тас?) өткір емес ұшымен жазылған. Бастапқыда суреттер салынған: ұштарымен оңға қарай бұрылған доға және рамалық құрылымның үстіндегі күмбезді қоймаға ұқсайтын күрделі фигура (шатыр?), схемалық түрде «П» (босаға?) түрінде басқа тіреуішпен сол жақта көрсетілген. Жоғарыда төрт руналық таңба қашалған, олардың біреуі («баспалдақ») «күмбездің» доғасын басып тұрады. Жазу мен суреттердің сызықтары жуандығы және зеңжар түсі жағынан ұқсас, бірақ жазу таңбалары тереңірек бедерленген.

Қысқа жазу төрт таңбаның тіркесімінен тұрады, оны көне түркі руна жазуына жатқызуға болмайды; жазудың екі таңбасының тұрпаты ашықтас жазуында бекітілген стильге сәйкес келеді.

Алмалы II/2 учаскесіндегі 3-ші жол деп белгіленген таңғажайып сақталған жазу ерекше құнды: Құлжабасы I жазуындағыдай, мұнда Мах̣мӯд әл-К̣āшг̣арӣ оғыздық деп тіркеген сөздер оқылады (Құлжабасы I-де kečä ‘киіз’ көне түркі. kidiz, Алмалыда keči ‘ешкі’ көне түркі. ečkü), бұл таңқаларлық түрде Алмалының таңба материалымен сәйкес келеді» [Тишин, Рогожинский, 2018 а. 86 б.]. Алмалыдан, Жетісудың батыс бөлігінде көне түркі рунасынан (ашықтас жазуы, И. Л. Қызласовтың айтуы бойынша) өзгеше жазу жүйесіне жататын және негізінен алғанда Талас пен Сырдария аңғарларында таралған руна тәріздес жазу таңбаларының табылуы үлкен маңызға ие.

(line 1) “warrior husband”
(line 2) “my warrior husband’s name is Aglig (lit. ‘trapper’)”
(line 2a) “lowly (weak)”
(line 3) “...[(on) someone] (he) does not press (= does not harass, var.: does not attack?), it turns out; the son of a hired man does not hunt (game) constantly (= forever)”

Almaly II/3: two independent inscriptions, one of which (line 1) is vertical, the other (line 2) is horizontal. Translation:

(line 1) “heaviness (?) (var.: pain (?))”
(line 2) “my warrior husband’s name”

Almaly III

The inscription and drawings were applied to the sandstone surface with the non-sharp end of a tool (stone?). The original drawings are made: an arc, turned by the ends to the right, and a complex figure resembling a domed vault over a frame structure (tent?), schematically shown as a “P” (entrance?) with another support on the left. Above, four runic signs are cut out, one of them (“staircase”) overlaps the arc of the “dome”. The lines of the inscription and pattern are similar in width and shade of patina, but the written marks are cut deeper.

The short inscription is a combination of four signs which obviously cannot be attributed to Old Turkic runic writing, two signs of the inscription have the shape recorded in so-called Achiktash script.

Particularly valuable is the inscription of surprising preservation, marked as Line 3 on the site of Almaly II/2: as in the inscription in Kulzhabasy I, here is read “the words registered by Makḥmud al-Ḳashg̣ar as Oguz words (in Kulzhabasy I kečä ‘felt’ in An.-Turk. kidiz, in Almaly keči ‘goat’ in An.-Turk. ečkü), which surprisingly correlates with the tamga material in Almaly. [Tishin, Rogozhinskiy, 2018 a. P. 86]. The discovery in Almaly, in the western part of the Jeti-su, of rune-like writing, which belongs to a writing system, different from the ancient Turkic runiform (Achiktash writing, by I. L. Kyzlasov) and was distributed mainly in the valleys of Talas and Syr Darya, is important.

Алмалы III. Руналық жазуы бар жартастың жалпы көрінісі. А. Е. Рогожинскийдің фотосы.
Almaly III. General view of the rock with runic inscription. Photo by A. E. Rogozhinskiy.
Алмалы III. Общий вид скалы с рунической надписью. Фото А. Е. Рогожинского.

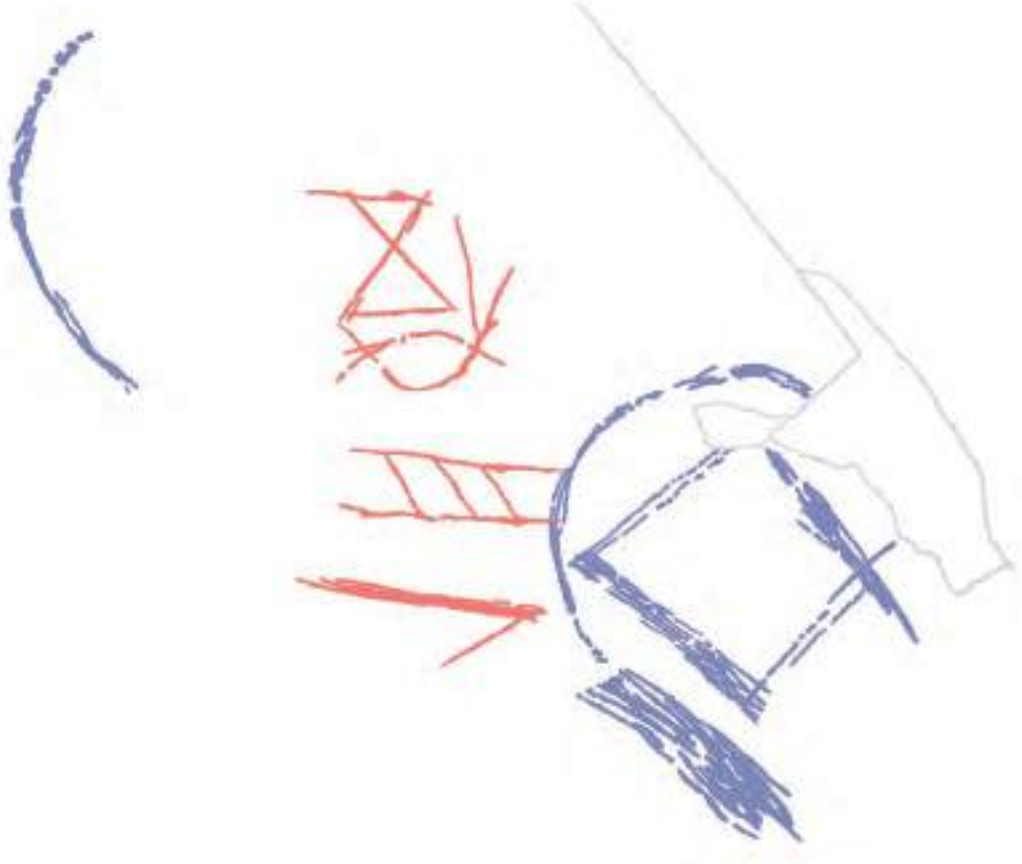

Алмалы III. Руналық жазу және сурет. А. Е. Рогожинскийдің фотосы мен суреті.
Almaly III. Runic inscription and drawing. Photo and drawing by A. E. Rogozhinskiy.
Алмалы III. Руническая надпись и рисунок. Фото и прорисовка А. Е. Рогожинского.

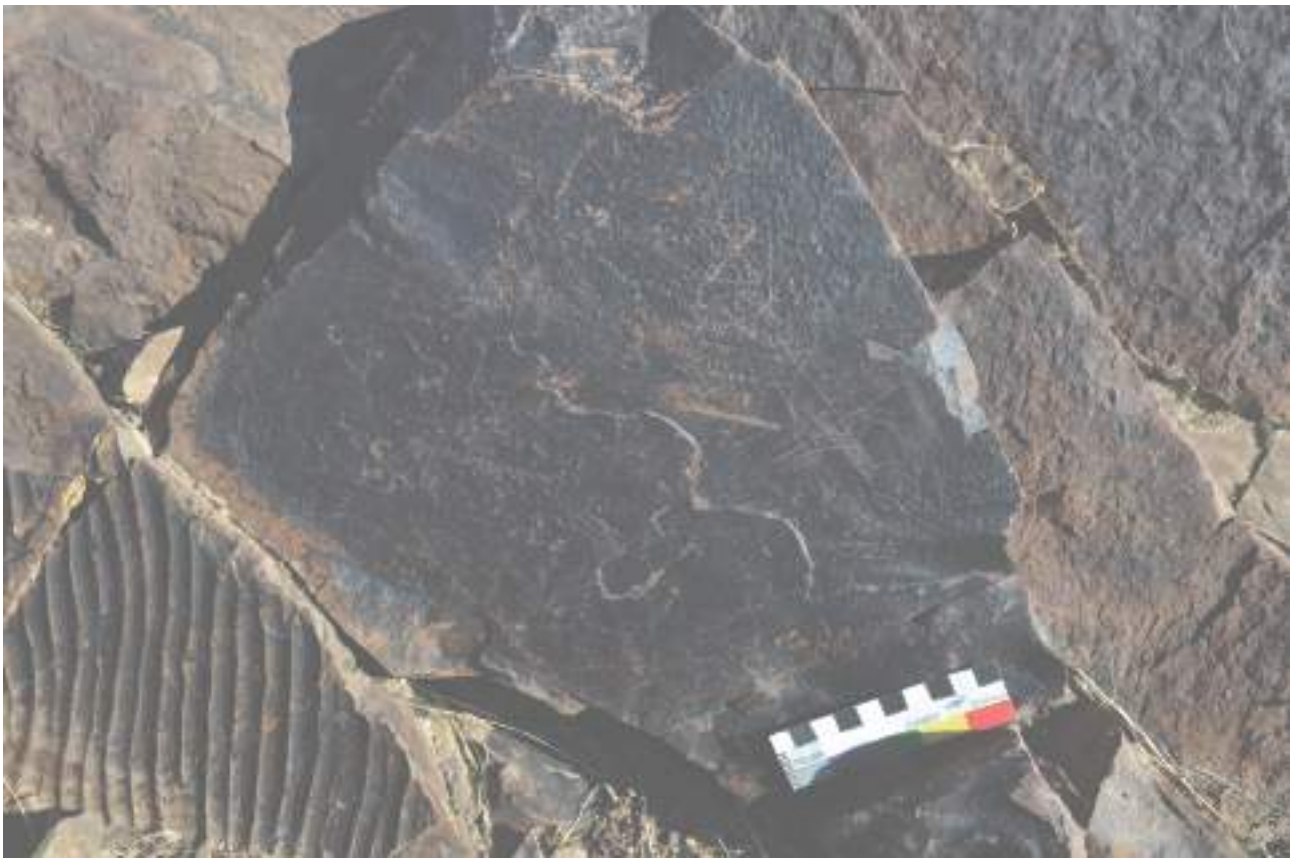

Алмалы III. Руналық жазулар. А. Е. Рогожинскийдің фотосы.
Almaly III. Runic inscription. Photo by A. E. Rogozhinskiy.
Алмалы III. Руническая надпись. Фото А. Е. Рогожинского.

могут быть отнесены к древнетюркскому руническому письму; два знака надписи имеют начертание, зафиксированное в т.н. ачикташском письме.

Особую ценность представляет надпись удивительной сохранности, обозначенная как стк. 3 на участке Алмалы II/2: как в надписи Кулжабасы I, здесь читаются «слова, регистрируемые Мах̣мӯдом ал-К̣āшг̣арӣ как огузские (в Кулжабасы I keč̌ä ‘войлок’ при др.-тюрк. kidiz, в Алмалы keči ‘коза’ при др.-тюрк. ečkü), что удивительным образом соотносится в Алмалы с тамговым материалом» [Тишин, Рогожинский, 2018 а. С. 86]. Важное значение имеет открытие в Алмалы, в западной части Семиречья, знаков руноподобного письма, принадлежащего к системе письменности, отличной от древнетюркской руники (ачикташское письмо, по И. Л. Кызласову) и имевшей распространение преимущественно в долинах Таласа и Сырдарьи.

10. Тоспалы

Жамбыл облысы, Қордай ауданы, Күнбатыс ауылынан солтүстікке қарай 3 км жерде, Шығыс Жіңішке өзенінің аңғары, Жетіжол жотасының оңтүстік-батыс беткейі, Іле Алатауы. Жазуы бар жартастың сынығы Күнбатыс ауылындағы № 11 орта мектептің тарихи-өлкетану мұражайында сақтаулы.

Ескерткішті құрылыс материалы ретінде петроглифтері мен руналық жазуы бар құмтас сынығы Күнбатыс ауылына жеткізілген кезде ауыл мектебінің өлкетанушы мұғалімі Тамара Тоқтөбе 2010 жылы тапқан. 2018 жылы Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Шу археологиялық тобы жүргізген барлау барысында Е. Ш. Ақымбектің жетекшілігімен Күнбатыс ауылының маңындағы петроглифтердің орналасқан жері зерттеліп, руна жазуы бар тас зерттеліп, суретке түсірілді. Ескерткіштің алғашқы басылымын 2020 жылы Е. Ш. Әкімбек, Б. А. Железняков және В. В. Тишин дайындады.

Руна жазуы бар құмтас сынығы 1990 жылдардан бері құрылыс тасы өндірілген Шығыс Жіңішке алқабындағы Тоспалы шатқалында орналасқан петроглифтер орналасқан жерінен шыққан болса керек. Тас стела тәрізді пішінді, оның үстіңгі бөлігіндегі қара зеңжарланған бетінде таяз бедерленген суреттер, әсіресе стилистикалық жағынан ерте темір дәуіріне сәйкес келетін кішкентай теке мүсіні аздап ерекшеленеді. Оның астында жазықтықтың оң жақ шетінен басталып, петроглиф деңгейінде аяқталатын алты таңбадан тұратын көлденең жол орналасқан. Жазудың таңбалары мен жануардың мүсіншесі жақында жаңартылған, алайда таңбалардың беткі қабатының жаңартылмаған жерлері кейбір жерлерде текенің ежелгі бейнесін жауып тұрған екінші реттік зеңжарға қарағанда ашығырақ көрінеді. Осылайша, петроглиф пен руна жазуы таңбаларының әрмерзімділігі айқын көрінеді және ескерткіштің алғашқы жарияланымының авторлары болжаған таңбалы кескін мен ілеспе мәтіннің семантикалық байланысы [Тишин және басқалар, 2020. 49 б.] расталмайды.

Жазуды оқу мен аударуды В. В. Тишин орындады: «(оның) ер-жауынгер аты – Келес (сөзбе-сөз: «кесіртке») [сол жерде. 47–49 б.]. Зерттеуші «бұл ескерткіштің маңыздылығы... оның айқын да қысқалығына қарамастан, ол ежелгі түркі лексикасы туралы білімізді жануарлардың бір түрінің бұрын белгісіз атауын тіркеу арқылы кеңейтеді» [сол жерде. 48 б.]. Жазбаша ескерткіштің болжамды мерзімі IX ғасырдан ерте емес.

10. Tospaly

Zhambyl region, Kordai district, 3 km north of Kunbatys village, Shygys Zhinishke river valley, south-western slope of Zhetyzhol ridge, Zailiisky Alatau. The fragment of the rock with the inscription is stored in the local history museum of the secondary school No.11 in the village of Kunbatys.

The monument was discovered by Tamara Toktobe, local history teacher of the village school, in 2010, when a fragment of sandstone with petroglyphs and runic inscription was delivered to Kunbatys village as a building material. In 2018, during the exploration carried out by the Chui archaeological team of the A. Kh. Margulan Institute of Archaeology led by E. Sh. Akymbek, surveyed the location of petroglyphs near Kunbaty village. The stone with runic inscriptions was examined and photographed. The first publication of the monument was prepared by E. S. Akymbek, B. A. Zheleznyakov and V. V. Tishin in 2020.

The sandstone fragment with the runic inscription probably comes from the petroglyph site located in the Tospaly tract in the Shygys Zhenishke valley, where construction stone has been mined since the 1990s. The stone is stele-shaped, with shallow carvings on its black patinated surface, including a small figure of a goat, which stylistically dates to the early Iron Age. Below this is a horizontal line of six characters, starting from the right edge of the plane and ending at the level of the petroglyph. The inscription and the animal figurine have been renovated in more recent times, but the unrenovated areas on the surface of the signs look lighter than the secondary patina still covering the older image of the goat in places. Thus, the timing of the petroglyph and the signs of the runic inscription is obvious, and the semantic connection of the tamga image and the accompanying text, suggested by the authors of the first publication of the monument [Tishin et al., 2020. P. 49], is not confirmed.

The reading and translation of the inscription was done by V. V. Tishin: "(His) name of the husband-warrior is Kelez (lit. "lizard")". [Ibid. P. 47–49]. The researcher noted that "the importance of this monument... Despite its lapidary character, it expands our knowledge about the ancient Turkic vocabulary, recording a previously unknown name of one of the animal species" [Ibid. P.48]. The assumed date of the written monument is not earlier than the 9th century.

10. Тоспалы

Жамбылская область, Кордайский р-н, в 3 км к северу от с. Кунбатыс, долина р. Шыгыс Женишке, юго-западный склон хребта Жетыжол, Заилийский Алатау. Обломок скалы с надписью хранится в краеведческом музее средней школы № 11 с. Кунбатыс.

Памятник обнаружен учителем-краеведом сельской школы Тамарой Токтобю в 2010 г., когда обломок песчаника с петроглифами и рунической надписью в качестве строительного материала был доставлен в с. Кунбатыс. В 2018 г. в ходе разведке, производившейся Чуйским археологическим отрядом Института археологии им. А. Х. Маргулана под руководством Е. Ш. Акымбека, обследовано местонахождение петроглифов вблизи с. Кунбатыс, осмотрен и сфотографирован камень с рунической надписью. Первая публикация памятника подготовлена Е. Ш. Акымбеком, Б. А. Железняковым и В. В. Тишиным в 2020 г.

Обломок песчаника с рунической надписью происходит, вероятно, из местонахождения петроглифов, расположенном в урочище Тоспалы в долине Шыгыс Женишке, на котором с 1990-х гг. производилась добыча строительного камня. Камень имеет стелообразную форму, на его черной патинированной поверхности в верхней части слабо различимы неглубоко выбитые рисунки, в том числе небольшая фигурка козла, по стилистическим признакам датирующая ранним железным веком. Под ней размещена горизонтальная строка из шести знаков, начинающаяся от правого края плоскости и заканчивающая на уровне петроглифа. Знаки надписи и фигурка животного подновлялись в недавнее время, однако не подновленные участки поверхности знаков выглядят светлее, чем вторичная патина, местами еще покрывающая более древнее изображение козла. Таким образом, разновременность петроглифа и знаков рунической надписи очевидна, и смысловая связь тамгообразного изображения и сопровождающего текста, предполагавшаяся авторами первой публикации памятника [Тишин и др., 2020. С. 49], не подтверждается.

Чтение и перевод надписи выполнены В. В. Тишиным: «(Его) имя мужа-воина – Келез (букв. “ящерица”)» [Там же. С. 47–49]. Исследователь отметил, что «важное значение данного памятника... несмотря на его лапидарность, состоит в том, что он расширяет наши познания о древнетюркской лексике, регистрируя неизвестное ранее название одного из видов животных» [Там же. С. 48]. Предполагаемая датировка письменного памятника – не ранее IX в.

Тоспалы. Руналық жазу. Е. Ш. Ақымбектің фотосы.
Tospaly. Runic inscription. Photo by E. Sh. Akymbek.
Тоспалы. Руническая надпись. Фото Е. Ш. Акымбека.

Оңтүстік Қазақстан

11. Қаратөбе (Көне Сауран)

Түркістан облысы, Түркістан қаласынан батысқа қарай 40 км жерде; Қаратөбе қалажұрты. Жазба ескерткішті Е. А. Смағұлов пен А. А. Ержігітова 2008–2009 жылдары қалажұрттағы қазба жұмыстары кезінде тапқан. [Смағұлов, 2009. 208 б., 4 сур.]. Алдын ала зерттеуді И. Л. Қызласов жүргізген [Смағұлов, Ержігітова, 2010. 227–228 б., 1 сур.]. ҚР БҒМ Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының қорында сақтаулы.

Жазу қарамен жылтыратылған үстіңгі жартысы ойылған ою-өрнек фигураларымен әшекейленген құмыра пішінді сомдалған ыдыстың (түбінің диаметрі 15 см, иықтары бойынша – 20 см; қабырғаларының қалыңдығы 0,8–1,0 см) астыңғы бөлігінің қабырғаларына жазылған. Жазу ыдыстың қабырғаларына күйдіргеннен кейін жасалған, таңбалар шамамен 0,5 мм тереңдікте айқын жіңішке сызықтармен сызылған. Таңбалар ыдыстың бір-біріне түйіспейтін екі сынығында сақталған. Бір фрагментте бір жолдағы жазу биіктігі 3 см-ге дейін 7 толық және жартылай сақталған 2 таңбадан тұрады. Екінші фрагментте биіктігі 2,5–2,6 см болатын таңбалар екі жолды құрайды; жоғарғы жолда тек 8 толық және ішінара зақымдалған таңбалар, төменгі жолда үш таңба (біреуі зақымдалған) сақталған.

Ашықтас жазуымен жазылған жазудың палеографиялық анықтамасын И. Л. Қызласов берген [сол жерде. 228 б.]. Ыдыстың фрагменттері 3-ші құрылыс горизонтының (VIII–IX ғғ.) үй-жайларын шой таспен толтыру (забутовка) қабатының жоғарғы жағынан табылды, оның үстінде 2-ші құрылыс кезеңінің (X–XI ғғ.) пахса қабырғалары сақталған [Смағұлов, 2009. 208–209 б.]. И. Л. Қызласов бұл олжаны «X ғ. жақын мерзімге» жатқызады [Қызласов, 2013. 166 б.].

Southern Kazakhstan

11. Karatobe (Ancient Sauran)

Turkestan Region, 40 km west of the city of Turkestan; the ancient settlement of Karatobe. The monument of writing was discovered by E. A. Smagulov and A. A. Yerzhigitova during excavations at the site in 2008–2009 [Smagulov, 2009. It was found by E. A. Smagulov [Smagulov, 2009, p. 208, fig. 4]. The preliminary study was executed by I. L. Kyzlasov [Smagulov and Yerzhigitova, 2010. P. 227–228, fig. 1]. It is stored in the fonds of the A. Kh. Margulan Institute of Archeology of the Kyrgyz Republic. It is stored in the fonds of the A. Kh. Margulan Institute of Archaeology of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

The inscription is on the walls of the bottom part of a black-shelled pot-shaped modular vessel (bottom diameter – 15 cm, shoulder height – 20 cm; wall thickness – 0.8–1.0 cm), the upper half of which is decorated with carved ornamental figures. The inscription was made on the vessel's walls after firing, with clear and thin lines of about 0.5 mm in depth. The signs are preserved on two fragments of the vessel which are not joined together. On one fragment, the one line inscription consists of 7 complete and two partially preserved signs up to 3 cm high. On the second fragment, signs 2.5–2.6 cm high form two lines; in the upper line only 8 complete and partially damaged signs are preserved, in the lower line there are three signs (one is damaged).

The paleographical definition of the inscription in Achiktash script was given by I. L.Kyzlasov [Ibid., p. 228]. The fragments of the vessel were found in the upper part of the filling layer of the premises of the 3rd construction period (the 8th–9th c.), above which the Pakhs walls of the 2nd construction period (the 10th – 11th cc.) were preserved [Smagulov, 2009. p. 208–209]. I. L. Kyzlasov dates the find "to the time close to the 10th c." [Kyzlasov, 2013. p. 166].

Южный Казахстан

11. Каратобе (Древний Сауран)

Туркестанская область, в 40 км западнее г. Туркестан; городище Каратобе. Памятник письменности обнаружен Е. А. Смагуловым и А. А. Ержигитовой при раскопках на городище в 2008–2009 гг. [Смагулов, 2009. С. 208, рис. 4]. Предварительное изучение выполнено И. Л. Кызласовым [Смагулов, Ержигитова, 2010. С. 227–228, рис. 1]. Хранится в фондах Института археологии им. А. Х. Маргулана МОН РК.

Надпись нанесена на стенки придонной части чернолощеного горшковидного лепного сосуда (диаметр дна 15 см, по плечикам – 20 см; толщина стенок 0,8–1,0 см), верхняя половина которого декорирована резными орнаментальными фигурами. Надпись сделана на стенках сосуда после его обжига, знаки прочерчены четкими тонкими линиями глубиной около 0,5 мм. Знаки сохранились на двух не соединяющихся вместе фрагментах сосуда. На одном фрагменте надпись в одну строку состоит из 7 полных и двух частично сохранившихся знаков высотой до 3 см. На втором фрагменте знаки высотой 2,5–2,6 см образуют две строки; в верхней строке сохранилось всего 8 полных и частично поврежденных знаков, в нижней – три знака (один поврежден).

Палеографическое определение надписи, выполненной ачикташским письмом, дано И. Л. Кызласовым [там же. С. 228]. Фрагменты сосуда найдены в верхней части слоя заполнения (забутовки) помещений 3-го строительного горизонта (VIII–IX вв.), над которым сохранились пахсовые стены 2-го строительного периода (X–XI вв.) [Смагулов, 2009. С. 208–209]. И. Л. Кызласов относит находку «ко времени, близкому к X в.» [Кызласов, 2013. С. 166].

Ыдыстағы руналық жазу. Қаратөбе қалажұрты (Сауран), IX–X ғғ. Оңтүстік Қазақстан.

Runic inscription on a vessel.
Karatobe settlement (Sauran), 9–10 cc. South Kazakhstan.

Руническая надпись на сосуде.
Городище Каратобе (Сауран), IX–X вв. Южный Казахстан.

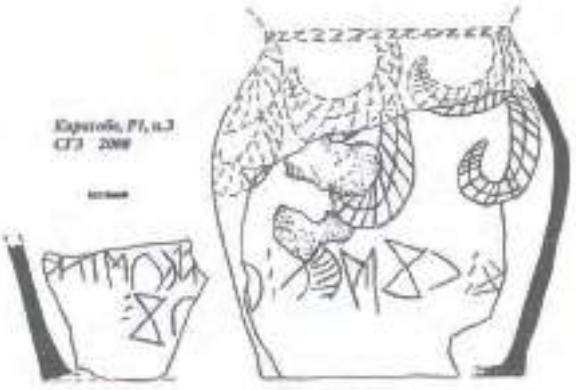

Руна жазуы бар қара сазды құмыра сынықтары. Фотолар мен суреттер: Смағұлов Е. А. Ежелгі Сауран. Алматы: «АБДИ Company» АҚ, 2010. 312–313 б.

Fragments of a black clay pot with runic inscription.
Photo and drawings from: Smagulov E. A. Ancient Sauran.
Almaty: ABDI Company, 2010. P. 312–313.

Фрагменты чёрно-глиняного горшка с рунической надписью.
Фото и рисунки по: Смагулов Е. А. Древний Сауран. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2010. С. 312–313.

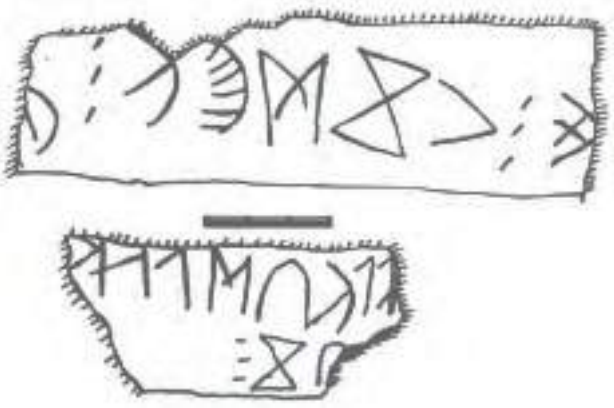

Фрагменттер
Fragments
Фрагменты

12. Күлтөбе (Түркістан)

Түркістан облысы, Түркістан қаласы, ортағасырлық Түркістан (Ясы) қаласының цитаделіндегі Күлтөбе шоқысы.

Түркістан цитаделінің қабырғасының түбінен руна жазуы бар қыш ыдыс табылды. Бүйірінде руна жазуы бар қазан Ясы/Түркістан цитаделінің бекініс қабырғасын салу немесе жөндеу кезінде жасалған құрылыс салттық құрбандықтың бір бөлігі болуы мүмкін деген болжам бар [Смағұлов, Ержігітова, 2013. 98 б.]. Жазу ыдыстың корпусына күйдіру алдында, дымқыл сазға жазылған. Таңбалар ыдыстың ернеуінен түбіне дейін үш тік жолға салынған. Екі жол 8 және 11 таңбадан тұрады. Оң жақта тағы бір қысқа жол (5 таңба), жазылғаннан кейін ішінара өшірілген.

Е. А. Смағұлов жазуы бар ыдыстың мерзімін стратиграфиялық бақылауларға сәйкес X ғ. басымен белгіледі. [Смағұлов, Ержігітова, 2013. 98–99 б.; Қызласов, 2013. 170 б.].

12. Kultobe (Turkestan)

Turkestan region, city of Turkestan, Kultobe hill on the citadel of medieval city of Turkestan (Yasy).

A ceramic pot with runic inscription was found at the base of the wall of the citadel in Turkestan. It is assumed that the pot with runic inscription on its side could be a part of the ritual sacrifice made during construction or repair of the citadel wall of the citadel of Yasy/Turkestan [Smagulov, Yerzhigitova, 2013. p. 98]. The inscription is executed on the vessel's body before firing, on the crude clay. The signs are inscribed in three vertical lines from the corolla of the vessel to the bottom. Two lines consist of 8 and 11 characters. To the right is another short line (5 characters), partially obliterated after it was written.

According to the stratigraphic observations E. A. Smagulov dated the vessel with the inscription to the beginning of the 10th c. [Smagulov and Yerzhigitova, 2013. p. 98–99; Kyzlasov, 2013. p. 170].

13. Кемер

Жамбыл облысы, Талас ауданы, Қаратау қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 20 км жерде; Қызыл таулардың шығыс шеті (Қаратау сілемдері), Кемер шатқалы. Жазуды 2009 жылы А. Е. Рогожинский ашқан [2010. 332–333 б., 2 сур.]; полиэтилен пленкасына фотосуреттер мен көшірмелері түсірілді. Ескерткіш табылған жерінде орналасқан.

Жазу төбенің шығыс беткейіндегі аласа жартасты төбенің табанындағы құмтастың тар бетінде (1,7×0,13–0,17 м) жазылған; жазықтық шығыс-оңтүстік-шығысқа бағытталған. Тастың беті кедір-бұдыр, қара зеңжармен көмкерілген, төменгі бөлігін әр жерде қыналар басқан. Жазу көлбеу бетінен 0,5 м-ден аз биіктікте орналасқан. Таңбалар тастың сол жақ шетінен жазықтықтың бүкіл ұзындығының жартысынан көбін алып жатқан бір жолды құрайды; бір таңба жартастың оң жақ шетінде бөлек орналасқан. Жазумен қатар, жазықтықта мерзімділігі әртүрлі текелердің бірнеше бейнесі қашалған; кейбір фигуралар таңбалармен қабаттасады. Барлығы 35 немесе 36 ажыратылатын таңбалар бар. Жолдың жалпы ұзындығы 114 см, таңбалардың биіктігі 2-ден 5 см-ге дейін. Барлық таңбалар бірдей техникамен жасалған, яғни ұшы доғал металл құралмен таяз қашалған; сызықтардың ені 1-ден 2–3 мм-ге дейін, тастың тегіс емес бетінде сызықтар жиі үзіледі; көп жерлерде сызылған сызықтар зеңжармен көмкерілген. Жолдың оң жағында кейбір таңбалар текелердің бейнелерімен, қыналармен, сондай-ақ қазіргі заманғы гравюралармен жабылған болуы мүмкін.

13. Kemer

Zhambyl region, Talas district, 20 km north-east of Karatau; eastern tip of Kyzyl mountains (spurs of Karatau), Kemer tract. The inscription was discovered in 2009 by A. E. Rogozhinskiy [2010. P. 332–333, fig. 2]; photographs and a copy on a polyethylene film were made. The monument is located at the site of the discovery.

The inscription is located on a narrow surface (1.7 x 0.13–0.17 m) of sandstone at the base of a low rock outcrop on the eastern slope of the upland; the plane is oriented east-south-east. The surface of the stone is rough, covered by a black patina, with lichens covering the lower part in places. The inscription is at a height of less than 0.5 m from the surface of the slope. The signs form a single line that occupies more than half of the entire length of the plane from the left edge of the stone; one sign is located separately at the right edge of the rock. In addition to the inscription, there are several different images of goats carved on the plane; some of the figures overlap the signs. There are 35 or 36 recognizable signs in total. The total length of the line is 114 cm, the height of the signs is from 2 to 5 cm. All signs are made with the same technique – shallowly scratched with blunted metal tool; the width of lines is from 1 to 2–3 mm, lines are often interrupted on uneven surface of stone; in many places drawn lines are covered with patina inside. On the right side of the line some of the signs are possibly overlaid with images of goats, lichen, and modern engravings.

The inscription is located 200 m from an ancient camp located at the foot of the slope, which is documented by the remains of stone structures (a

12. Культобе (Туркестан)

Туркестанская область, г. Туркестан, холм Культобе на цитадели средневекового города Туркестан (Ясы).

Керамический сосуд с рунической надписью найден в основании стены цитадели Туркестана. Предполагается, что горшок с рунической надписью на боку мог быть частью строительного ритуального жертвоприношения, совершенного при сооружении или ремонте крепостной стены цитадели Ясы/Туркестана [Смагулов, Ержигитова, 2013. С. 98]. Надпись нанесена на тулово сосуда до обжига, по сырой глине. Знаки нанесены в три вертикальные строки от венчика сосуда до дна. Две строки состоят из 8 и 11 знаков. Правее нанесена еще одна короткая строка (5 знаков), частично затертая после ее написания.

По стратиграфическим наблюдениям Е. А. Смагулов датировал сосуд с надписью началом X в. [Смагулов, Ержигитова, 2013. С. 98–99; Кызласов, 2013. С. 170].

13. Кемер

Жамбылская область, Таласский р-н, в 20 км к северо-востоку от г. Каратау; восточная оконечность гор Кызыл (отроги Каратау), урочище Кемер. Надпись обнаружена в 2009 г. А. Е. Рогожинским [2010. С. 332–333, рис. 2]; сделаны фотографии и копия на полиэтиленовую пленку. Памятник находится на месте обнаружения.

Надпись нанесена на узкую поверхность (1,7 х 0,13 – 0,17 м) песчаника в основании невысокого скального обнажения на восточном склоне возвышенности; плоскость ориентирована на восток-юго-восток. Поверхность камня шероховатая, покрыта патиной черного цвета, нижняя часть местами закрыта лишайниками. Надпись находится на высоте менее 0,5 м от поверхности склона. Знаки образуют одну строку, которая занимает более половины всей длины плоскости от левого края камня; один знак расположен отдельно у правого края скалы. Помимо надписи на плоскости выбиты несколько разновременных изображений козлов; некоторые фигуры перекрывают знаки. Всего насчитывается 35 или 36 различимых знаков. Общая длина строки 114 см, высота знаков от 2 до 5 см. Все знаки выполнены одинаковой техникой – неглубоко процарапаны затупленным металлическим инструментом; ширина линий от 1 до 2–3 мм, на неровной поверхности камня линии часто прерываются; во многих местах прочерченные линии внутри покрыты патиной. В правой части строки некоторые из знаков, возможно, перекрыты изображениями козлов, лишайниками, а также современными гравировками.

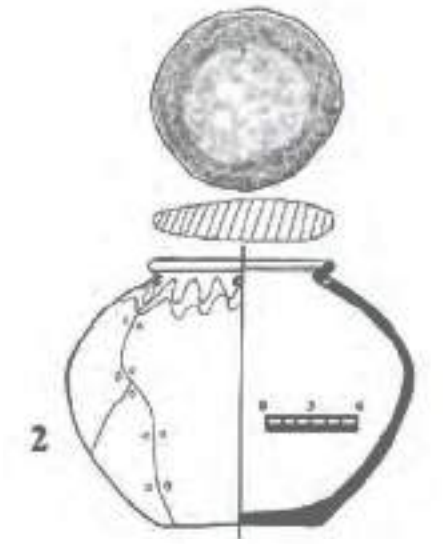

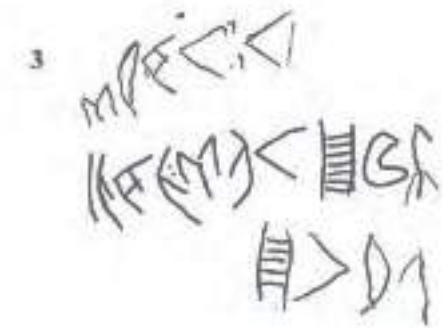

Руналық жазуы бар қыш ыдыс. Күлтөбе. Түркістан. Фото және сурет: Смағұлов Е., Ержігітова А. Көне Түркістан цитаделі. 2011–2012 жж. 2013.

Ceramic vessel with runic inscription. Kultobe. Turkestan. Photo and drawing by Smagulov E., Yerzhigitova A. The citadel of ancient Turkestan. 2011–2012. 2013.

Керамический сосуд с рунической надписью. Культобе. Туркестан. Фото и прорисовка Смагулов Е., Ержигитова А. Цитадель древнего Туркестана. 2011–2012 гг. 2013.

Кемер. Жамбыл облысы. Жалпы көрініс.
Kemer. Zhambyl region. General view.
Кемер. Жамбылская область. Общий вид.

Кемер. Жамбыл облысы.
Kemer. Zhambyl Region.
Кемер. Жамбылская область.

Надпись находится в 200 м от расположенной у подножия склона древней стоянки, фиксирующейся по остаткам каменных сооружений (загон и другие постройки) и находкам фрагментов лепной посуды. На ближних скалах у поселения зафиксированы петроглифы и две одинаковые тамги, также относящиеся к средневековому периоду.

По мнению И. Л. Кызласова и Н. Базылхана, изучавших памятник по фотографиям и прорисовке А. Е. Рогожинского, надпись выполнена ачикташским руническим письмом и пока не может быть прочитана [Кызласов, 2013. С. 164, примечание; Базылхан, 2013. С. 100]. И. Л. Кызласов выделяет в надписи 13 видов букв, из которых 11 принадлежат к ачикташской письменности.

Таким образом, за первые десятилетия нового века перечень известных в Казахстане эпиграфических памятников тюркской эпохи пополнился 14 новыми объектами, среди которых абсолютное большинство составляют образцы наскальной рунической письменности. Обнаруженные в горно-степных ландшафтах – специфичных и жизненно важных для номадов всех эпох, эти памятники расширяют географию распространения древнетюркского письма, дают образцы нескольких его разновидностей, демонстрируют значительный уровень грамотности кочевого населения, а жанровое разнообразие текстов характеризует широкую сферу применения письма. Ценным преимуществом данной категории источников является контекстная связь с другими археологическими объектами – стоянками и мемориально-культовыми памятниками, тамгами и петроглифами средневековых кочевников. Тем самым складываются условия для перехода к комплексному изучению эпиграфических памятников в их археологическом контексте.

Важными остаются проблемы датировки памятников, и новейшие находки эпиграфических материалов в составе хорошо исследованных и датируемых культурных слоев средневековых городов присырдарьинского оазиса позволяют сегодня установить хронологические рубежи существования, в частности, ачикташского письма. Дополнительных исследований, включая археологические раскопки, требуют уникальные памятники эпиграфики, обнаруженные на скалах близ стационарных стоянок средневековых кочевников в Семиречье и Восточном Казахстане.

При этом, несмотря на неравномерную изученность этих территорий страны, новейшие находки вместе с ранее известными эпиграфическими материалами позволяют выделить западные области Семиречья (Чу-Илийское междуречье) как один из основных районов сосредоточения памятников руническо письма, тесно связанный с горными областями Тянь-Шаня и Прииссыккульем, которые отмечены серийными находками древнетюркской письменности.

Фрагменттер
Fragments
Фрагменты

Жазу тас құрылыстардың қалдықтары (өрістік қора және басқа да ғимараттар) және сомдалған ыдыстардың сынықтары бойынша анықталған ежелгі тұрақ баурайының етегінде 200 м қашықтықта орналасқан. Қоныс маңындағы жақын жартастардан ортағасырлық кезеңге жататын петроглифтер мен екі бірдей таңба тіркелген.

Ескерткішті А. Е. Рогожинскийдің суреттері мен сызбалары бойынша зерттеген И. Л. Қызласов пен Н. Базылханның пікірінше, жазба ашықтас руна жазуымен жазылған және оны әлі оқу мүмкін емес [Қызласов, 2013. 164 б., ескерту; Базылхан, 2013. 100 б.]. И.Л. Қызласов жазудағы әріптердің 13 түрін ажыратады, олардың 11-і ашықтас жазуына жатады.

Осылайша, жаңа ғасырдың алғашқы онжылдықтарында Қазақстанда белгілі түркі дәуірінің эпиграфиялық ескерткіштерінің тізімі 14 жаңа нысанмен толықты, олардың ішінде абсолютті көпшілігін жартас руналық жазу үлгілері құрайды. Барлық дәуірлердегі көшпенділерге тән және өмірлік маңызы бар таулы-дала ландшафттарынан табылған бұл ескерткіштер көне түркі жазуының таралу географиясын кеңейтеді, оның бірнеше түрінің үлгілерін береді, көшпелі халықтың сауаттылығының едәуір айтарлықтай деңгейін көрсетеді, ал мәтіндердің жанрлық әртүрлілігі жазудың кең ауқымын сипаттайды. Дереккөздердің осы санатының құнды артықшылығы – басқа археологиялық нысандармен, яғни тұрақтармен және мемориалдық-культтық ескерткіштермен, ортағасырлық көшпенділердің таңбалары мен петроглифтерімен контекстік байланысы. Бұдан эпиграфиялық ескерткіштерді археологиялық тұрғыда кешенді зерттеуге көшуге жағдай жасалады.

Ескерткіштердің мерзімін анықтау мәселелері өзекті болып қала береді, ал Сырдария оазисіндегі ортағасырлық қалалардың жақсы зерттелген және мерзімі белгіленген мәдени қабаттарының құрамындағы соңғы табылған эпиграфиялық материалдар, атап айтқанда, бүгінгі таңда ашықтас жазуының хронологиялық шекарасын анықтауға мүмкіндік береді. Археологиялық қазбаларды қоса алғанда, Жетісу және Шығыс Қазақстандағы ортағасырлық көшпенділердің стационарлық тұрақтарының жанындағы жартастардан табылған бірегей эпиграфика ескерткіштері қосымша зерттеулерді талап етеді.

Сонымен қатар, еліміздің бұл аумақтары біркелкі зерттелмегеніне қарамастан, соңғы табылған олжалар бұрын белгілі эпиграфиялық материалдармен бірге Жетісудың батыс аудандарын (Шу-Іле өзені аралығы) Тянь-Шань және Ыстықкөл таулы аймақтарымен тығыз байланысты руналық жазба ескерткіштерінің шоғырланған негізгі аймақтардың бірі ретінде бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

paddock and other buildings) and finds of moulded ware fragments. Petroglyphs and two identical tamgas, also dating to the medieval period, were found on the rocks close to the settlement.

According to I. L. Kyzlasov and N. Bazylkhan, who studied the monument from photographs and drawing by A.E. Rogozhinskiy, the inscription was made in Achiktash runic script and cannot be read yet [Kyzlasov, 2013. p. 164, note; Bazylkhan, 2013. p. 100]. I. L. Kyzlasov identifies 13 types of letters, of which 11 belong to Achiktash script.

Thus, for the first decade of the new century the list of the known epigraphic monuments of the Turkic epoch in Kazakhstan was replenished with 14 new objects, among which the absolute majority are the samples of petroglyphic runic writing. Found in mountain-steppe landscapes – specific and vital for nomads of all epochs, these monuments expand geography of distribution of the ancient Turkic script, give samples of its several varieties, demonstrate significant literacy level of nomadic population, and the genre diversity of texts describes a wide scope of writing. A valuable advantage of this category of sources is their contextual link with other archaeological sites – so called camp sites, memorial cult monuments, tamgas and petroglyphs of medieval nomads. That enables a transition to comprehensive studies of epigraphic monuments in their archaeological context.

The problems of dating monuments remain important, and the latest findings of epigraphic materials as part of well-researched and dated cultural layers of medieval cities of the Syr Darya oasis make it possible today to establish chronological milestones of Achiktash script, in particular. Additional research, including archaeological excavations, requires unique monuments of epigraphy discovered on rocks near stationary camps of medieval nomads in Semirechye and Eastern Kazakhstan.

At the same time, despite the uneven study of these territories of the country, the latest findings together with previously known epigraphic materials allow to identify the western areas of Semirechye (Chu-Ili interfluve) as one of the main areas of concentration of runic script monuments, closely related to the mountainous areas of Tien Shan and Priissikkul, which are marked by serial finds of Old Turkic script.

Әдебиет
References
Литература

1. *Amgalan M. The cultural monuments of Western Mongolia. Ulaanbaatar: Monsudar, 2008. 211 p.*

2. *Bazilkhan N. Kazakistan'da Bulunan Göktürk Yazıtları Hakkında // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. 2014. Sayı 3/2. S. 1–12.*

3. *Useev N. Kazakistan'da bulunan koytubek yazitinda köktürk yazisinin adi geçiyor mu? // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 4/3 2015 s. 860–868.*

4. *Аманжолов А. С. История и теория древнетюркского письма. Алматы: Издательство «Мектеп», 2003. 368 с.*

5. *Аманжолов А. С. Две эпиграфические находки на юге Казахстана // Известия НАН РК. Серия обществ. наук. 2006. Вып. 1 (252). С. 183–184.*

6. *Базылхан Н. Древнетюркские надписи с территории Казахстана // Российская тюркология. Вып. 2 (9). 2013. С. 95–105.*

7. *Базылхан Н. Древнетюркские письменные памятники Казахстана (памятники, обнаруженные в 1985–2013 гг.) // «Тюркская цивилизация в эпоху глобализации: взаимосвязь тысячелетий»: сбор. мат. Междунар. науч.-практ. конф. (Тараз, 16-17 мая 2014 г.). Тараз, 2014. С. 53–62.*

8. *Байтенов Э. М. Раннесредневековые надписи в Тарбагатае (Восточный Казахстан) // Историко-культурное наследие и современная культура. Алматы: «Service Press», 2012. С. 48–51.*

9. *Борисенко А. Ю., Худяков Ю. С. Типология бронзовых бляшек с изображением всадников и лошадей в торевтике тюркских кочевников Центральной Азии раннего средневековья // Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. Вып. 6. Сб. науч. трудов / Под ред. В.И. Соёнова, В. П. Ойношева. Горно-Алтайск: АКИН, 2007. С. 75–98.*

10. *Железняков Б. А., Базылхан Н., Херманн Л. Новый памятник древнетюркской письменности в горах Кулжабасы (предварительное чтение) // Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы / Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. 2013. Вып. 3(289). С. 147–155.*

11. *Кляшторный С. Г. Древние рунические надписи на Центральном Тянь-Шане // Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.). Бишкек: Илим, 2004. С. 169–173.*

12. *Кляшторный С. Г. Наскальная руническая надпись из урочища Койтубек (Восточный Казахстан) // Российская тюркология. Вып. 1(6). 2012. С. 64–66.*

13. *Король Г. Г. Искусство средневековых кочевников Евразии. Очерки. Москва – Кемерово, 2008. 332 с.*

14. *Кызласов И. Л. Прочтение наскальных рунических надписей Кыргызстана // Материалы и исследования по археологии Кыргызстана. Вып. 1. Бишкек: Илим, 2005. С. 54–67.*

15. *Кызласов И. Л. Прочтение рунической надписи урочища Актерек // Роль номадов в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения памяти Н. Э. Масанова. Сборник материалов межд. науч. конференции. Алматы: Print-S, 2010. С. 345–346.*

16. *Кызласов И. Л. Как называли руническое письмо сами тюркские народы // Российская тюркология. 2011. № 2(5). С. 62–74.*

17. *Кызласов И. Л. Характер и значение находок рунических надписей на Сырдарье // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. Вып. 3 (289). 2013. С. 164–173.*

18. *Омаров Ғ. Қ., Базылхан Н. Шығыс Қазақстан облысы Қабырғаталдан жаңадан табылған көне түрік бітік жазулы ескерткіш туралы (алғашқы талдау) // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. № 6 (158). 2015. 168–171 б.*

19. *Рогожинский А. Е. Новые находки памятников древнетюркской эпиграфики и монументального искусства на юге и востоке Казахстана // Роль номадов в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения памяти Н. Э. Масанова. Сборник материалов межд. науч. конференции. Алматы: Print-S, 2010. С. 329–344.*

20. *Рогожинский А. Е., Кызласов И. Л. Древнетюркская руническая надпись из урочища Тамгалы (Семиречье) // КСИИМК. 2004. № 4. С. 41–46.*

21. *Рогожинский А. Е., Кызласов И. Л. Руническая надпись ущелья Жаксылыксай (Семиречье) // Маргулановские чтения – 2011. Материалы международной археологической конференции. Астана, 20–22 апреля 2011 г. Астана, 2011. С. 330–334.*

22. *Рогожинский А. Е., Тишин В. В. Комплекс рунических надписей и тамга-петроглифов долины Алмалы в Семиречье // Учёные записки музея-заповедника «Томская писаница». Вып. 8. Кемерово: Кузбассвузиздат, 2018 а. С. 77–91.*

23. *Рогожинский А. Е., Тишин В. В. Древнетюркские рунические надписи и их археологические контексты в горах Кулжабасы (Западное Семиречье) // Археология Казахстана. Алматы. 2018 б. Вып. 1. С. 143–163.*

24. *Рогожинский А. Е., Черемисин Д. В. Тамги кочевников тюркской эпохи на Алтае и в Семиречье (опыт сопоставления и идентификации) // Археология, этнография и антропология Евразии. 2019. Т. 47. № 2. С. 48–59.*

25. *Смагулов Е. А. Продолжение исследования стратиграфии Древнего Саурана // Отчет об археологических исследованиях в 2008 году по государственной программе «Культурное наследие». Алматы, 2009. С. 204–209.*

26. *Смагулов Е. А., Ержигитова А. А. Исследования Древнего Саурана. 2. // Известия НАН РК. Серия общественных наук. Вып. 1 (274). 2010. С. 226–243.*

27. *Смагулов Е. А., Ержигитова А. А. Цитадель древнего Туркестана: некоторые итоги археологического изучения. 2011–2012 гг. // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. Вып. 3 (289). 2013. С. 82–100.*

28. *Тишин В. В. К прочтению древнетюркской рунической надписи Кулжабасы I из Жетысу // Международная научная конференция, посвященная 110-летию со дня рождения выдающегося ученого-этнолога С.М. Абрамзона. «Комплексный подход в изучении природы, общества и человека», 16–17 мая 2015 г.: сб. докл. / отв. ред. М. А. Зенько-Немчинова, С. С. Иванов Бишкек, 2015. С. 133–138.*

29. *Тишин В. В. Древнетюркские рунические надписи из Восточного и Юго-Восточного Казахстана (Койтубек, Тамгалы, Актерек, Кулжабасы I, Кулжабасы II) // Историческая мозаика Евразии: сб. ст. к 70-летию Д. Д. Васильева / сост. Т. А. Аникеева, А. Д. Васильев, О. М. Курникова, Т. А. Филиппова. М.: ПРОБЕЛ-2000, 2017. С. 244–259.*

30. *Тишин В. В., Акымбек Е. Ш., Железняков Б. А. Древнетюркская руническая надпись из Тоспалы (долина реки Чу (Шу), Казахстан) // Народы и религии Евразии. 2020. Т. 2. № 23. С. 37–53.*

31. *Тишин В. В., Рогожинский А. Е. Новые прочтения и новые находки рунических надписей из Семиречья: Кулжабасы и Алмалы // Altaistic, Turcology, Mongolistics / Алтаистика, түркология, моңғолистика / Алтаистика, Тюркология, Монголистика. 2018. № 4. С. 65–98.*

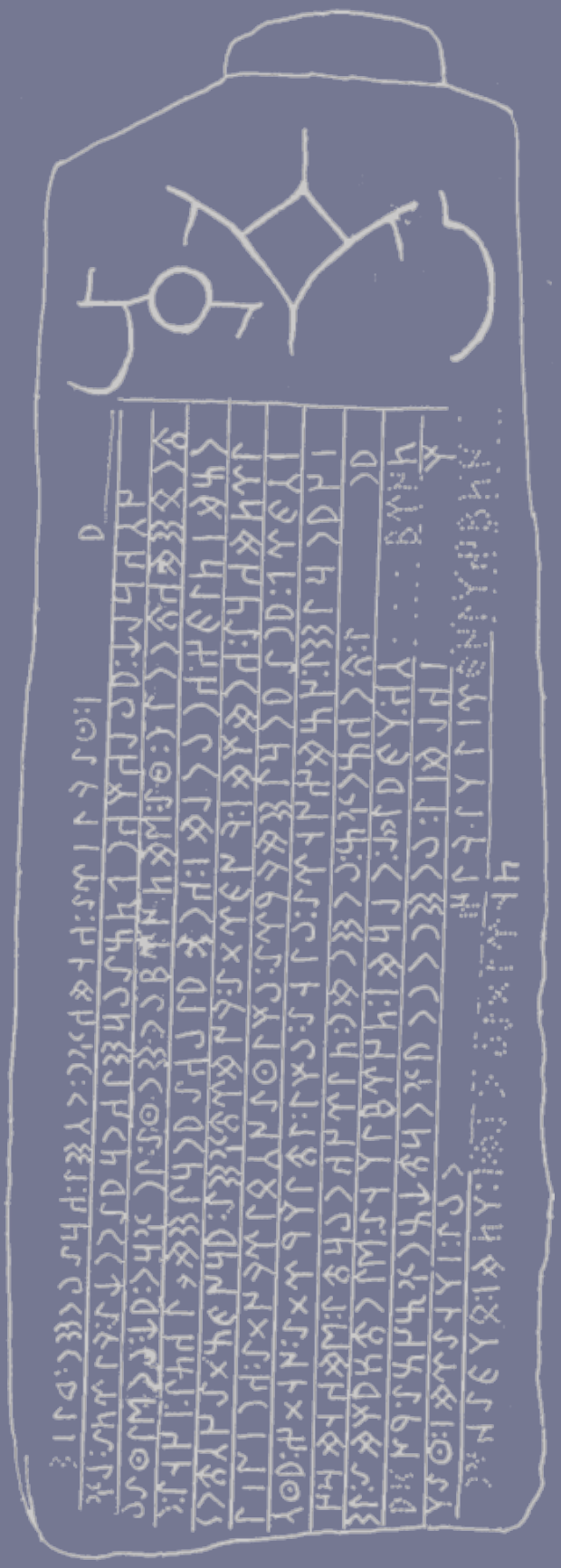

Орталық Азиядағы ұйғыр эпиграфиялық ескерткіштері

Uighur epigraphic monuments from Central Asia

Уйгурские эпиграфические памятники Центральной Азии

1. Тоғыз-оғыз бұғы тайпасының көсемі туралы Шороон Бұмбағардағы эпитафия

Соңғы онжылдықтарда археологтар Моңғолия аумағынан ежелгі түркі дәуірінің жаңа ескерткіштерін тапты, бірақ олардың барлығы толық зерттелмеген. Мұндай археологиялық ескерткіштерге Улан-Батор қаласынан батысқа қарай 300 км жерде орналасқан Орталық аймақтың Заамар сомонынан табылған Шороон Бұмбағар (моңғол тілінде «жер дөңесі») атырабындағы қорым кіреді.

Ғалымдар «Шороон дов» (сол мағынада) деп атаған қорым да Моңғолия ғалымдары профессор А. Очирдің жетекшілігімен Тола өзенінің аңғарында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған, ал 2009 жылы А. Очир және С. Данилов бастаған орыс-моңғол бірлескен экспедициясымен зерттелді. Қорым марқұмның қаңқалы қалдықтарынсыз жерлеу – кенотаф ретінде көрінеді.

Бұл қорымнан қытай таңбалары бар гранит тастардың табылуы өте маңызды, олар бугу/буку тайпасының (қытай. пугу) 678 жылы қайтыс болған И-ту-шо-э есімді көсемінің құрметіне қабір тастағы жазулар болып шықты. Эпитафия жазуы бағышталған адамның қайтыс болуының нақты мерзімі ғалымдарға жерлеуді түркі дәуіріне жатқызуға негіз берді. Сонымен бірге, археологтар әу бастан жерлеудің ғалымдар жақсы сипаттаған түркілердің жерлеулеріне ұқсамайтындығына назар аударды.

С. Данилов «қазылған қорымның бейіт бұйымдарының ортағасырлық түркілердің жерлеу ғұрпына тән кәдімгі заттармен ешқандай байланысы жоқ. Түркілер руластарын жерлеу кезінде қару-жарақ, зергерлік бұйымдар, тұрмыстық заттар пайдаланған. Алайда, қазба жұмыстары кезінде үш жүзді темір жебенің ұштары кездескен жоқ, түркі дәуірінің белгілерінің бірі болып табылатын белдік жинақтары – қоладан жасалған айылбастар, тоғалар, ілгектер табылмады, ұштары ашық құйма сырғалар кездеспеді» деп атап өтті.

Сондай-ақ, қорымнан түркілерде дәстүрге айналған марқұмға тиесілі жылқыларды жерлеу рәсімінің іздері де табылмаған. Бұл түркі атрибуттарының орнына қорымнан салт аттылар мен жаяу жүргіншілер, құстар, балықтар, жануарлар мен фантастикалық тіршілік иелері және басқа да тұрмыстық заттар бейнеленген қыш және ағаш мүсіншелер көптеп табылған, ал жер асты каме-

1. Epitaph of the tokuz oguz chief of the bugu tribe of Shoroon Bumbagar

In recent decades, archaeologists have discovered new monuments of the ancient Turkic era in Mongolia, not all of which have been fully investigated. These include a burial site at Shoroon Bumbagar (Mongolian for ‘earthen ditch’) in Zaamar somone in the Central Region, some 300 km west of Ulaanbaatar.

The burial, which scientists also called “Shoroon Dov” (with the same meaning), was discovered by Mongolian scientists under the guidance of Professor A. Ochir during archaeological excavations in the valley of the river Tola, and in 2009 was investigated by a joint Russian-Mongolian expedition led by A. Ochir and S. Danilov. The burial is a cenotaph, that is, a burial with no skeletonized remains of the deceased.

Most importantly, the burial mound contained granite stones with Chinese characters, which appeared to be grave inscriptions in honour of a dead Bugu/Buku (Pugu in Chinese) chief named I-tu-sho-e who died in 678. The precise date of the death of the person to whom the epitaph was dedicated gave scientists ground to attribute the tomb to Turkic times. The tomb, however, did not resemble any burial place of the Turks well described by scholars.

S. Danilov has noted that “the funeral implements of the unearthed burial mound had nothing in common with the funeral rites of mediaeval Turks”. The funeral implements of Turkic tribesmen used weapons, jewellery and daily-round articles. However, during the excavations no three-lobed iron arrowheads were found, no bronze plaques, buckles, clasps – belt garlands one of the markers of the Turkic time were found, no cast earrings with open ends were found.

There were also no traces of the usual Turkic burial ritual of horses belonging to the deceased in the burial mound. In place of these Turkic attributes, a large number of ceramic and wooden statuettes depicting horsemen and footmen, birds, fish, animals and fantastic creatures and other everyday objects were found in the burials, while the walls of the underground chambers were decorated with drawings.

For the first time, numerous statuettes of warriors were discovered in the mound, which some popular publications have even referred to as the “Turkic terracotta army”, similar to the Chinese terracotta

Аблет Камалов

1. Эпитафия токуз-огузского вождя племени бугу из Шороон Бумбагар

В последние десятилетия археологами открыты новые памятники древнетюркской эпохи на территории Монголии, не все из которых исследованы в полной мере. К таким археологическим памятникам относится погребение из местности Шороон Бумбагар (по-монгольски «земляной ров»), обнаруженное в сомоне Заамар Центрального аймака, примерно в 300 км к западу от г. Улан-Батора.

Погребение, которое учеными называлось также «Шороон Дов» (с тем же значением), было открыто монгольскими учеными под руководством профессора А. Очира во время археологических раскопок в долине р. Толы, а в 2009 г. исследовано совместной российско-монгольской экспедицией под руководством А. Очира и С. Данилов. Погребение представляет собой кенотаф, то есть захоронение без скелетированных останков покойного.

Чрезвычайно важное значение имеет то, что в кургане были обнаружены гранитные камни с китайскими иероглифами, которые оказались надгробными надписями в честь умершего вождя племени *бугу/буку* (кит. пугу) по имени И-ту-шо-е, умершего в 678 г. Наличие точной датировки смерти человека, которому была посвящена эпитафийная надпись, дало ученым основание отнести захоронение к тюркскому времени. Вместе с тем с самого начала археологи обратили внимание на то, что погребение не было похоже на хорошо описанные учеными захоронения тюрков.

С. Данилов отмечал, что «погребальный инвентарь раскопанного кургана не имел ничего общего с привычными предметами, характерными для погребального обряда средневековых тюрок. При захоронении своих соплеменников тюрки использовали предметы вооружения, украшения, предметы быта. Однако при раскопках не встретились трехлопастные железные наконечники стрел, не были найдены бронзовые бляшки, пряжки, застежки – поясные гарнитуры, один из маркеров тюркского времени, не обнаружены литые серьги с разомкнутыми концами».

В кургане не были обнаружены также следы привычного для тюрков обряда захоронения коней, принадлежавших покойному. Вместо этих тюркских атрибутов в захоронении было найдено большое количество керамических и де-

Шороон Бұмбағар дромосындағы фреска, қытай костюмдеріндегі дін қызметшілері.

Mural from the dromos of Shoroon Bumbagar, attendants in Chinese costume.

Фреска из дромоса Шорона Бумбагара, служители в китайских костюмах.

Қарақорым мұражайындағы «Шороон Бұмбағар» фрескасы.
Shoroon Bumbagar mural Karakorum Museum (detail).
Фреска «Шороон Бумбагар» в Музее Каракорум (детали).

раларының қабырғалары суреттермен безендірілген.

Алғаш рет қорғаннан көптеген жауынгерлердің мүсіншелері табылды, олар тіпті кейбір танымал басылымдарда Сианьдағы Цин Шихуандидің қытай терракоталық әскеріне ұқсас болғандықтан «Түркі терракота әскері» деп аталды. Шороон Бұмбағардағы мүсіндік бейнелердің толық сипаттамасы мен талдауын Алексей Бураев өзінің жақында жарық көрген «Моңғолияның көне түркілері» кітабында берген.

Шороон Бұмбағарының мүсіншелері Шығыс Түркістан оазистерінен, негізінен Қарашар, Кучар және Тұрфаннан табылған, қазір әлемнің көптеген мұражайларында сақтаулы тұрған жерлеу мүсіншелері тәрізді, яғни үлкен ұқсастықты көрсетеді. Олар, әсіресе, Санкт-Петербургтегі Мемлекеттік Эрмитаж қорында сақталған және X–XI ғасырларға жататын Тұрфандық жерлеу мүсіншелеріне ұқсас. Оларды монғолоидты-еуропеоидтық аралас тип және алдыңғы жағы тегіс, жоғарғы бөлігінде сопақша төбесі бар ерекше «ұйғырлық» қара телпек біріктіреді. Кучардан табылған жауынгерлердің мүсіндерін құюға арналған VI ғасырға жататын қалыптар Шығыс Түркістан оазистерінің саз балшықтан мүсін жасау өндірісінің орталықтары болғанын меңзейді.

Шороон Бұмбағар қорымынан табылған материалдық мәдениеттің бірегей бұйымдары қытай тіліндегі эпитафияны біршама көлегелейді. Жерлеу жазбасының ең жалпы аудармасы моңғол басылымында берілген. Сонымен қатар, ондағы мәліметтер археологиялық ескерткішті Қытайдың ресми тарихнамасының жазбаларында баяндалған ежелгі түркі және оғыз тайпалары тарихының және олардың Тан империясымен (618–907) қарым-қатынасының жалпы контекстіне қоюға мүмкіндік береді.

Жалпы Шороон Бұмбағар қорымының және әсіресе, қытай қытайлық эпитафиялық жазудың маңыздылығы – оның түркі дәуіріндегі оғыз ескерткіштері шеңберіне жататындығы және VII ғасырдағы оғыз тайпалары тарихының аумалы-төкпелі кезеңіне, яғни Сир қағанаты жеңілгеннен кейін Тан империясы далаға билігін орнатқан кезеңге өзіндік жарық түсіретіндігінде. Құлпытастың қытай тіліндегі мәтіні археологиялық ескерткішке асқан дәлдікпен атрибутика мен мерзімін белгілеуге мүмкіндік беріп қана қоймай, Қытайдың түркі тілдес тайпалармен қарым-қатынасы туралы ресми Тан тарихи жазбаларының мәліметтерін толықтырады. Нақты немесе символдық бейіті Шороон Бұмбағар қорғаны болып табылатын тоғыз-оғыздық *пугу* тайпасының көсемі И-ту-шо-е жеке тұлғасы туралы Тан деректерінде мүлдем айтылмайды. Ол және оның руы туралы өмірбаяндық мәліметтер *пугу* тайпасының көсемдерінің шежіресіндегі жүз жылдық ке-

army of Qing Shi Huang in Xi'an. A detailed description and analysis of the sculptural images from Shoroon Bumbagar has been given by Alexei Buraev in his recently published book Ancient Mongolian Turks.

Statuettes from Shoroon Bumbagar bear a great resemblance to similar funerary figurines from oases of Eastern Turkestan, mainly from Karashar, Kuchar and Turfan, now preserved in many museums around the world. They are especially similar to the funerary figures from Turfan, which are kept in the funds of the State Hermitage Museum in St. Petersburg and date back to the 10th – 11th centuries. They share a mixed Mongoloid-European type and a specific "Uighur" black hat, flat in front and pointed in the upper part with oval rises. Found in Kuchar are warrior sculpture moulds of the 6th c., which allows assuming that the centres of clay sculpture manufacture were in the oases of East Turkestan.

The unique items of material culture found in the burial of Shoroon Bumbagar somewhat overshadowed the epitaph in the Chinese language. The most general translation of the funerary inscription was given in the Mongolian edition. Meanwhile, the information contained therein allow to place the archaeological monument in a general context of the history of ancient Turkic and Oghuz tribes and their relations with the Tang empire (618–907), described in the works of the official Chinese historiography.

The importance of the burial of Shoroon Bumbagar in general and the Chinese epitaph in particular lies in the fact that it belongs to the circle of the Oguz monuments of the Turkic time and sheds light on the troubled period in the history of the Oguz tribes in the 7th century, when after the defeat of the Syrian Khaganate, the control over the steppe was established by the Tang Empire. The Chinese text of the tomb inscription not only makes it possible to attribute and date the archaeological monument with great accuracy, but also complements the accounts of official Tang historical writings about relations between China and Turkic-speaking tribes. The very identity of the chief of Tokuz-Oguz tribe Pugu I-tu-sho-e, whose actual or symbolic burial is the burial mound of Shoroon Bumbagar, is not mentioned at all in the Tang sources. The biographical information about him and his clan allows to restore an important link in the genealogy of the Pugu chiefs during a century period from mid 7th century to second half of 8th century. An epitaph inscription in honor of the Pugu chief I-tu-sho-e, firstly, about a high place of this tribe in the hierarchy of the Tocuz-Oguz union, secondly, about very close ties of the Pugu chiefs with the Tan administration. The latter is evidenced by the later appearance on the historical scene of prominent military figures such as General Pugu Huaien, who played a major role in suppressing the An Lushan Shi Chaoyi rebellion (755–762).

ревянных статуэток, изображающих всадников и пеших людей, птиц, рыб, животных и фантастических существ и другие предметы быта, в то время, как стены подземных камер были украшены рисунками. Впервые в кургане были обнаружены многочисленные статуэтки воинов, которые в некоторых популярных изданиях были даже названы «тюркской терракотовой армией» по аналогии с китайской терракотовой армией Цин Шихуанди в Сиане. Подробное описание и анализ скульптурных изображений из Шороон Бумбагар дал Алексей Бураев в книге «Древние тюрки Монголии».

Статуэтки из Шороон Бумбагар обнаруживают большое сходство с аналогичными погребальные фигурками из оазисов Восточного Туркестана, главным образом из Карашара, Кучара и Турфана, ныне хранящимися во многих музеях мира. Особенно похожи они на погребальные фигуры из Турфана, хранящиеся в фондах Государственного Эрмитажа в Санкт-Петербурге и датируемые X–XI вв. Их объединяет смешанный монголоидно-европеоидный тип и специфичная «уйгурская» черная шапка, плоская спереди и заостренная в верхней части с овальными подъемами. Обнаруженные в Кучаре матрицы для отливки скульптур воинов, датируемые VI в., позволяют считать, что центрами глиняного скульптурного производства были оазисы Восточного Туркестана.

Уникальные предметы материальной культуры, обнаруженные в погребении Шороон Бумбагар, несколько оттенили эпитафию на китайском языке. Общий перевод погребальной надписи был дан в монгольском издании. Между тем сведения, содержащие в ней, позволяют поставить археологический памятник в общий контекст истории древних тюркских и огузских племен и их взаимоотношений их с Танской империей (618–907 гг.), описанных в сочинениях официальной китайской историографии.

Значение погребения Шороон Бумбагар в целом и китайской эпитафийной надписи в частности заключается в том, что оно относится к кругу огузских памятников тюркского времени и проливает свет на смутный период истории огузских племен в VII в., когда после разгрома Сирского каганата, контроль над степью устанавливает Танская империя. Китайский текст надгробной надписи не только позволяет с большой точностью атрибутировать и датировать археологический памятник, но и дополняет известия официальных танских исторических сочинений об отношениях Китая с тюркоязычными племенами. Сама личность вождя токуз-огузского племени *пугу* И-ту-шо-е, фактическим или символическим погребением которого является курган Шороон Бумбагар, вообще не упоминается в танских

Тан стиліндегі қабірдегі мүсіншелер. Хархорин мұражайы.
Tang-style statuettes from the tomb. Kharakhorum Museum.
Статуэтки из гробницы в стиле Танг. Музей Хархорин.

Тан стиліндегі қабірдегі мүсіншелер. Хархорин мұражайы.
Tang-style statuettes from the tomb. Kharakhorum Museum.
Статуэтки из гробницы в стиле Танг. Музей Хархорин.

Шороон Бұмбағардың терракоталық мүсіншелері
Shoroon Bumbagar terracotta statuettes
Терракотовые статуэтки Шорун Бумбагар

зеңдегі, яғни VII ғасырдың ортасынан VIII ғасырдың екінші жартысына дейінгі маңызды буынды қалпына келтіруге мүмкіндік береді. *Пугу* көсемі И-ту-шо-е-нің құрметіне эпитафиялық жазудың орнатылуы, біріншіден, бұл тайпаның тоғыз-оғыз одағының иерархиясындағы жоғары орнын, екіншіден, бұл *пугу* тайпасының көсемдерінің Тан әкімшілігімен өте тығыз байланысын айғақтайды. Соңғысы кейіннен Ань Лушанның Ши Чаои (755–762 жж.) көтерілісін басуда үлкен рөл атқарған генерал Пугу Хуайэнь сияқты белгілі әскери қайраткерлердің тарихи аренаға шығуымен расталады.

Шороон Бұмбағар эпитафиясының мәліметтері Қытайдың саяси жүйесіне «солтүстік варварларды» біріктіру мақсатында «Аспан қаған» түркі лауазымын алған император Тай-цзунның ерекше саясатының мен бұрын берген сипаттамасын растайды. Бұл саясат басқармалар мен округтердің билеушілері тағайындаған тайпа көсемдерінің арасынан Тан империясына адал шонжарлардың құрылуына әкелді. Тан әулетінің қызметінде болған тайпа көсемдерінің дәл осы тобында пугу тайпасының көсемі И-ту-шо-е болды.

Шороон Бұмбағардан табылған эпитафия қазіргі таңда тоғыз-оғыз тайпасының қайтыс болған көсемінің туған жерінде оның құрметіне қойылған қытай тіліндегі ең көне жерлеу жазбасы болып табылады. Кейіннен мұндай жазулар патшалық тасжазба стелаларына орнатыла бастады, олардың соңғысы Қарабалғасұн стеласындағы қытай жазуы болды (821 ж.). Шороон Бұмбағар қорымындағы құлпытастың түркі тілінде параллель жазусыз тек қытай тілінде орнатылуы эпитафияның саяси маңыздылығын көрсетуі мүмкін, бұл Қытай императоры билігінің түркі және оғыз тайпаларының шалғай жерлеріне таралуын көрсетсе керек.

Шороон Бұмбағар эпитафиясының мәтінін, сондай-ақ қорымнан алынған археологиялық жәдігерлердің бүкіл кешенін ғылыми айналымға енгізу ғалымдарға одан әрі зерттеуді жүзеге асыруға ұсынылған жаңа материалдар болып табылады. Сонымен қатар, оларды тоғыз-оғыздардың Шығыс Түркістан оазистерімен этномәдени байланыстары аясында зерттеу неғұрлым нәтижелі болмақ.

The information in the Shoroon Bumbagar epitaph confirms my earlier description of the special policy of Emperor Tai-tsung, who, in order to incorporate the "northern barbarians" into the Chinese political system, adopted the Turkic title of "Heavenly Khagan". This policy led to the formation of the nobility loyal to the Tang empire from among the tribal chiefs who were appointed as rulers of the offices and districts. It was to this group of tribal chiefs in the service of the Tang dynasty that the head of the Pugu I-tu-sho-e tribe belonged.

The epitaph from Shoroon Bumbagar is by far the earliest Chinese-language funerary inscription placed in honour of a dead chief of the Tokuz-Oguz tribe in his ancestral lands. Subsequently, such inscriptions began to be installed on royal stone steles, the most recent of which was the Chinese inscription on the Karabalgasun stele (821). The fact that the tomb inscription in the Shoroon Bumbagar burial place is set only in Chinese, without a parallel inscription in Turkic, may testify to the political significance of the epitaph, which was supposed to testify to the extension of the Chinese emperor's power to remote lands of Turkic and Oghuz tribes.

The introduction of the text of Shoroon Bumbagar epitaph into scientific circulation, as well as the whole complex of archaeological artifacts from the burial site, provides scientists with new materials, which are waiting for further study. At the same time, their study in the context of ethno-cultural ties of Tokuz-Oghuz with the oases of East Turkestan promises to be the most productive.

источниках. Биографические сведения о нем и его роде позволяют восстановить важное звено в генеалогии вождей племени *пугу* в течение столетнего периода – с середины VII в. до второй половины VIII в. Установление эпитафийной надписи в честь вождя *пугу* И-ту-шо-е свидетельствует, во-первых, о высоком месте этого племени в иерархии токуз-огузского союза, во-вторых, об очень тесных связях вождей племени пугу с танской администрацией. Последнее подтверждается появлением на исторической арене в последующем таких известных военных деятелей, как генерал Пугу Хуайэнь, сыгравший большую роль в подавлении восстания Ань Лушаня-Ши Чаои (755–762 гг.).

Сведения эпитафии Шороон Бумбагар подтверждает данную мною ранее характеристику особой политики императора Тай-цзуна, который с целью инкорпорации «северных варваров» в политическую систему Китая, принял тюркский титул «Небесного кагана». Эта политика привела к формированию верной Танской империи знати из числа племенных вождей, которые назначались правителями управлений и округов. Именно к этой группе племенных вождей, находившихся на службе у Танской династии, относился глава племени пугу И-ту-шо-е.

Эпитафия из Шороон Бумбагар является на данный момент самой ранней погребальной надписью на китайском языке, поставленной в честь умершего вождя токуз-огузского племени в родовых его землях. В последующем такие надписи стали составляться уже на царских камнеписных стелах, последней из которых стала китайская надпись на Карабалгасунской стеле (821 г.). Тот факт, что надгробная надпись в погребении Шороон Бумбагар установлена только на китайском языке, без параллельной надписи на тюркском, может свидетельствовать о политическом значении эпитафии, которая должна была свидетельствовать о распространении власти китайского императора на отдаленные земли тюркских и огузских племен.

Введение в научный оборот текста эпитафии Шороон Бумбагар, как и всего комплекса археологических артефактов из погребения, предоставляет в распоряжение ученых новые материалы, которые ждут дальнейшего изучения. При этом, наиболее продуктивным обещает быть изучение их в контексте этно-культурных связей токуз-огузов с оазисами Восточного Туркестана.

Эпитафия мәтінінің аудармасы

[1] Марқұм Пугу[1] мырзаның, кай-го-гунның[2], Линьчжун[3] уезінен, мемлекеттің ең жоғары тірегі[4], Цзинь-вэй[5] округының дудуы[6] Ұлы Танның Ержүрек гвардиясының оң корпусының аға генералының эпитафиясы.

[2] Марқұмның тірі кезіндегі есімі И-ту-шо-е, Алтайдан келген адам (қыт. Цзинь-шань). Теле[7] жеке тайпасынан [қатысты] шыққан дейді. Бастапқыда *Ши-нюй* [мекенінде] негіз қалап, ретке келтіріп, алтын тау шыңдарын байланыстырды, бұтақтарын тазартып, жапырақтарын жазды, [3] бұғылардың жолын жауыпты және батылдардың басында тұрды, көрнекті адамдардың гүлденген белгілі ұрпақтарының қатарына кірді, Лунчэнді[8] басып алумен танымал болды.

[Бірде] ата-ананы құрметтейтін (Цзинь) Чжи-ди де болған. [Ол] Хань сарайында [ата-анасының] суреттерін сала отырып, көз жасын төккен. Күннен күнге [императорға] адалдығын көрсеткен. [4] [Ол] мань[9] [варварлар] жерлеріне алым жинауға барды. Барлық тарихи шежірелерде оған тең келетін адам бар ма!

[1] Пугу тайпасы теле (оғыз) тайпаларының бірі болды, 646 жылы серлерді (сеяньто) талқандағаннан кейін олар тоғыз-оғыз тайпаларының жаңа одағының құрамына енді. Тоғыз-оғыз тайпалық одағы Ұйғыр қағанаты (744–840 жж.) өмір сүрген кезінде негізгі токуз-оғыз тайпасы – ұйғырлардың атымен «ұйғыр» деп атала бастады, олар өз кезегінде Яғлақар патша әулеті басқарған он рудан (ұйғ. он-ұйғыр) тұратын. Дж. Гамильтон тайпаның атауын букут деп қайта құрастырады. Сірә, ол түркі тілінде бугу (бұғы) болып қайта құрылады. Бұл жұмыста барлық жерде қазіргі қытай тіліндегі атау қолданылған.

[2] Тан дәуіріндегі «кай го гун» деген атақ адамның мемлекеттік қызметке сіңірген еңбегін мойындайтын ақсүйек атағы ретінде қолданылған.

[3] Линьчжун уезі Ганьсу провинциясындағы қазіргі Увэй уезінің аумағында орналасқан. Ол сюннулар (ғұндар) салған Гайцзан қаласының орнында құрылған. Тан дәуірінде уезд Лянчжоу округінің құзырына берілген.

[4] «Шан чжу го» (мемлекеттің ең жоғары тірегі) атағы негізгі 2-ші дәрежелі құрметті төреге теңестірілген, мәңгілік пайдалануға 30 цин алқаптарын алған.

[5] Тан әулетінің тарихына сәйкес, Цзинь-вэй Қытайға бағынған оғыз тайпалары үшін құрылған алты бөлім (дудуфу) мен жеті округтің (чжоу) қатарында болған. Эпитафияда Цзинь-вэй «округ» (қыт.: чжоу) деп аталады.

[6] Қытайдағы дуду лауазымын алғаш рет 222 жылы Вэй әулетінің императоры Вэньди бекітті. Бастапқыда дудудың міндеті бір немесе бірнеше провинциялардағы әскери және азаматтық істерді басқару болды. Дуду әкімшілігі 658 жылы жойылды, бірақ дуду атауы жазба дәстүрде, мысалы, эпитафияларда қолданыла берді. И. Эчедидің пікірінше, қытайлық дуду титулын түркілер 558 жылдан ертерек, мүмкін одан да ертерек, яғни оларға дейінгі жужаньдар тұтқ түрінде алған.

[7] Теле (чили), тоғыз-оғыз және ұйғыр атауларының арақатынасын қар.

[8] Лунчэн – сөзбе-сөз: Айдаһар қаласы. Лунсянь уезі алғаш рет Солтүстік Вэй әулеті кезінде құрылды. Тан заманында Лунчэн уезі Ганьсу провинциясындағы қазіргі Циньань уездік қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 100 ли жерде орналасқан.

[9] Мань (оңтүстік варварлар) – Аспан империясының оңтүстігінде өмір сүрген хань емес халықтардың жалпы атауы.

Translation of epitaph text

[1] Epitaph of the late Mr. Pugu[1], kai-go-gong[2], of Linzhong County[3], the highest pillar of the state[4], the dudu[5] of Jin-wei County[6], the senior general of the right corps of the Valorous Guard of the Great Tang.

[2] The lifetime name of the deceased is I-tu-sho-e, a man from Altai (*chinese* Jin-shan). It is said that from a separate tribe, [belonging to the] body[7]. Initially laying the foundation in [area] *Shi-nui*, he put in order and joined together golden mountain peaks, cleared branches and stretched leaves, blocked [3] the way for deer and stood at the head of the brave, [he was among] prosperous famous generations of outstanding people, famous for capturing Luncheng[8].

[Once] there was also (Jin) Zhi-di, [who, showing] reverence for his parents. [He] shed tears drawing images of [his parents] at the Han court. Day after day he showed his loyalty [to the emperor]. [4] [He] set out to collect tribute in the lands [of the barbarians] of Man[9]. Is there any man who would be equal to him in all the historical chronicles!

The ancestor [of the deceased] Gelan Bayan, was a great general of the left guard of the wu-wei of the royal house, [5] tutuk of Jinwei County. His father,

[1] The Pugu tribe was one of the Telegu (Oguz) tribes, after the defeat of Seyanto (Syar) in 646 joined a new union of Tokuz-Oguz tribes. During the period of the Uighur Khaganate (744–840) the Tokuz-Oguz tribal union was called "Uighur" by the name of the main Tokuz-Oguz tribe, the Uighurs, who, in their turn, consisted of ten clans (Uig. On-Uighur) headed by a royal clan Yaglakar. J. Hamilton reconstructs the name of the tribe as Bukut. Most likely, in Turkic it is reconstructed as bugu (deer). In this work the name in modern Chinese pronunciation is used everywhere.

[2] In the Tang dynasty the title "kai go gong" was used as an aristocratic title recognising one's merits in ruling the state.

[3] Linzhong County was in present-day Wuwei County, Gansu Province. It was created on the site of the city of Gaizang, built by the Huns. In the Tang era the county was transferred to Liangzhou county.

[4] The title "Shang zhu go" (the highest support of the state) was equal to a dignitary of the main 2 rank, received a field of 30 qing for eternal use.

[5] The post of duodu in China was first established by Emperor Wendi of the Wei dynasty in 222 AD. Initially the duodu was responsible for managing the military and civil affairs of one or more provinces. The office of duodu was abolished in 658, but the title duodu continued to be used in written tradition, for example in epitaphs. According to I. Escedy, the Chinese title dudu was borrowed by Turks in a form tutuk earlier than 558, or possibly even earlier by their predecessors Juan-Juan.

[6] According to the Tang dynastic histories, the Tszin-wei was among six directorates (dudufu) and seven districts (zhou) created for the Oguz tribes subordinated to China. In the epitaph Jin-wei is called a "district" (Chjou).

[7] On correlation of the names Tele (Chile), Tokuz-Oguz and uighur see [Haneda, 1957; Hamilton, 1962; Pulleyblank, 1958; Czeglédy, 1972]. On the correlation of the names Tele (Chile), Tokuz-Oguz, see.

[8] Luncheng – literally: the city of the Dragon. Luncheng County was first established in the Northern Wei Dynasty. In Tang time Luncheng county was at a distance of 100 li north-east from the modern county town Tsinan in the Gansu province.

[9] Man (southern barbarians)-a common name for the non-Han peoples who lived south of the Celestial Empire.

Перевод текста эпитафии

[1] Эпитафия покойного господина Пугу[1], кай-го-гуна[2], из уезда Линьчжун[3], высшей опоры государства[4], дуду[5] округа Цзинь-вэй[6], старшего генерала правого корпуса Доблестной гвардии Великой Тан.

[2] Прижизненное имя покойного И-ту-шо-е, человек из Алтая (кит. Цзинь-шань). Говорят, что из отдельного племени, [относящегося к] *теле*.[7] Первоначально заложив основу в [местности] *Ши-нюй,* привел в порядок и соединил золотые горные пики, расчистил ветви и вытянул листья, загораживал [3] путь оленям и встал во главе храбрых, [вошел в число] процветающих известных поколений выдающихся людей, прославился захватом Лунчэн.[8]

[Когда-то] также был (Цзинь) Жи-ди, [который, проявлял] почтительность к родителям. [Он] лил слезы, рисуя образы [своих родителей] при дворе Хань. Изо дня в день показывал свою верность [императору]. [4] [Он] отправился собирать дань в земли [варваров] *мань*.[9] Найдется ли человек,

---

[1] Племя *пугу* было одним из телеских (огузских) племен, после разгрома сиров (сеяньто) в 646 г. вошедших в состав нового союза племен токуз-огузов. Токуз-огузский племенной союз в период существования Уйгурского каганата (744–840 гг.) стал именоваться «уйгурским» по названию главного племени токуз-огузов – уйгуров, которые, в свою очередь, состояли из десяти родов (*уйг.* он-уйгур) во главе с царским родом Яглакар. Дж. Гамильтон реконструирует название племени как *букут*. Скорее всего, на тюркский реконструируется как *бугу* (олень). В данной работе повсеместно используется имя в современном китайском произношении.

[2] Титул «кай го гун» в танское время употреблялся как аристократический титул, признававший заслуги человека в управление государством.

[3] Уезд Линьчжун находился на территории современного уезда Увэй в провинции Ганьсу. Был создан на месте города Гайцзан, построенного сюнну (гуннами). В танскую эпоху уезд был передан в ведение округа Лянчжоу.

[4] Титул «Шан чжу го» (высшая опора государства) приравнивался к сановнику основного 2 ранга, получал в вечное пользование поля в 30 цинов.

[5] Должность дуду в Китае была установлена впервые императором Вэйской династии Вэньди в 222 г. Первоначально в обязанности дуду входило управление военными и гражданскими делами в одной или нескольких провинциях. Управление дуду было упразднено в 658 г., но титул *дуду* продолжал употребляться в письменной традиции, например, в эпитафиях. По мнению И.Эчеди, китайский титул *дуду* был заимствован тюрками в форме *тутук* ранее 558 г. или возможно даже еще раньше их предшественниками *жужанями*.

[6] Согласно танским династийным историям, *Цзинь-вэй* было среди шести управлений (дудуфу) и семи округов (чжоу), созданный для подчинившихся Китаю огузских племен. В эпитафии *Цзинь-вэй* назван «округом» (кит. чжоу).

[7] О соотношении названий теле (чилэ), токуз-огуз и уйгур см.

[8] Лунчэн – досл.: город Дракона. Впервые уезд Лунсянь был создан при династии Северная Вэй. В танское время уезд Лунчэн находился на расстоянии 100 ли к северо-востоку от современного уездного города Циньань в провинции Ганьсу.

[9] Мань (южные варвары) – общее название для неханьских народов, живших к югу от Поднебесной.

[Марқұмның] арғы атасы Гэлань Баянь, патша үйінің у-вэй сол қанаты күзетінің ұлы генералы, [5] Цзиньвэй округінің тұтұғы болған. Әкесі – Сыфу, Цзиньвэй округінің тұтұғы [лауазымы] мұрагері. Ол білімге ұмтылды, парасатты болды. Ерте мойынсұнып, өктем ықпалды [бастан өткерді]. Дәстүр бойынша ол [императордың] аудиенциясын сұрады. [6] [Ол] [мемлекеттің] ең жақсы тірегі ғана емес, мырза күн сайын құрмет пен шынайылық танытты. Әу бастан ол ата-анасына қалай аза тұтуды білді.

Марқұм бала кезінен батыл және ержүрек болды, атпен шауып бара жатып, садақ атуға дағдыланған. Ағаш садақ шеберлікпен тартылатын. Ол атқа мінуді үйренгеннен бастап, [7] мерген садақшы болды. [Оның] әкесі қайтыс болғанда, ол өз тайпасының тұтұғы [лауазымы] мұрагері болып, тайпаны басқарды. [Лауазымды] орындауға қабылдады, [8] жеке қасиеттерімен танымал болды және тәрбиелеуге [үлгі болды]. [Тайпаның] басшысы [лауазымына] қайта оралып, ішкі істерге бет бұрды, соңына дейін адал болу үшін бәрін жасады.

Кенеттен Хэлу[10] бұйрыққа қарсы болғандықтан, жергілікті істерді басқару қиынға соқты. [Марқұм] ержүрек әскермен иттер мен қойларды жеңу туралы бұйрық алды. [9] Сонда марқұм [қолбасшының] өнер құдіретімен қалай жеңу керектігін [көрсетті]. Ол тікелей қарақшылар ордасына барып, байраққа ұмтылған [жаудың] жоспарын еш қиналмай бұзып, бірден жеңіске жетті.

Қаһармандығы мен еңбегі лайықты бағаланып, ризашылықпен марапатталды. [10] Жауынгерлік гвардияның[11] оң корпусының ер-қолбасшысын [оның лауазымымен] марапаттау туралы жарлық болды. Көп ұзамай ол Әскер қолдаушысы[12] [атағын] алды, мемлекеттің құрылуына үлес қосқан Линьчжун уезінің цзы[13] [лауазымына] ие болды. Содан кейін оған Жауынгерлік гвардияның оң корпусының аға генералы[14] [құрметті лауазымы] қосылды.

Линь-дэ патшалығының екінші жылында (665), [11] император Дай[15] тауларына инспекцияға

[10] Ашина Хэлу – түркілердің билеуші Ашина үйінің мүшесі, алдымен Тан империясына бағынды, бірақ 651 жылдың 1-ші айында олар өз тайпаларын батысқа қарай алып, өздерін Шаболо-қаған деп жариялап, батыс-түркі Ипи-Шэкуй-қағанды жеңді. 657 жылы 12-ші айда генерал Су Дин-Фан басқарған тан әскерінен жеңіліп, тұтқынға алынды [Попова, 1999, 201 б.].

[11] Ю у-вэй ланцзян – Ержүрек гвардияның оң қаптал жігіт-қолбасшысы [Рыбаков, 2009, 370 б.].

[12] Хуцзюнь – «әскер қолдаушысы», бюрократиялық жүйеде 3-дәрежелі қызметшімен теңестірілді [Рыбаков, 2009, 104 б.].

[13] төмен дәрежелі ақсүйектер атақтарының бірі. В.Рыбаковтың айтуынша, төменгі шендерді нақтылау үшін «уездік» тіркемесі қолданылған. «Линьчжун сянь кайго цзы» деген атауды түгелдей «мемлекеттің құрылуына үлес қосқан Линьчжун уезінің цзы» деп аударуға болады.

[14] Ю увэй цзянцзюнь – Ержүрек гвардияның оң корпусының аға генералы.

[15] Дай – Шаньдун провинциясындағы Тайшань таулары.

Sifu, inherited [the post of] tutuk of the Jinwei district. He aspired to knowledge, was prudent. Early obeyed and [experienced] august influence. Following tradition, asked for an audience [of the emperor]. [6] [He] was not only the best pillar [of the state], the lord was daily respectful and sincere. From the beginning he knew how to conduct mourning for his parents.

The deceased had been brave and courageous since childhood, and was accustomed to shooting his bow while riding his horse. He drew his wooden bow with skill. From the time he learned to ride, [7] he was adept at archery. When [his] father died, he inherited [the post of] tutuk of his tribe, headed the tribe. Accepted to execution [post], [8] glorified by personal qualities and [was an example for] upbringing. Having returned [to the post of] head [of the tribe], turned to internal affairs, did everything to remain honest to the end.

Suddenly, because of *Helu's*[10] opposition to the order, it became difficult to manage local affairs. [The deceased] received orders with an army of brave men to defeat dogs and sheep. [9] Then the deceased [showed] how to defeat by the power of the art [of the commander]. Directly has reached the rate of robbers, has effortlessly destroyed the schemes [of the enemy] rushing to the banner, and immediately has achieved a victory.

The feats and merits were appreciated and rewarded with favours. [10] There was a decree to award [his position] to the young commander of the right corps of the Military Guard[11]. Soon he received [the title of] Patron of the Army[12], bestowed [the title of] Tzu of Linzhong County, who promoted the founding of the state[13]. Then added to him [honorary position] the senior general of the right corps of the Military Guard[14].

When in the second year of the Lin-de era (665), [11] the emperor was about to leave for inspection in the Dai mountains[15], [he] was ordered to accompany [the emperor]. [The deceased was going] to the northern

[10] Ashina Helu – a member of the ruling house of Ashina Turks, at first submitted to the Tang empire, but in the 1st month of 651 led his tribes to the west, defeated a Western Turkic Ipi-Shekui-Khagan, proclaiming himself Shabolo-Khagan. He was defeated by the Tang army headed by general Su Din-fan in the 12th month of 657 and captured.

[11] Yu wu-wei lanjiang – right-wing youth commander of the Military Guard.

[12] Hujun – "patron of the army", in the bureaucratic system was equated to the attendant of the 3rd rank.

[13] Tzu is one of the low-ranking aristocratic titles. According to V. Rybakov, the prefix 'county' was used to specify lower ranks. The whole title "Linchjun sian kaigo zi" may be translated as "the zi of the Linchjun county, who promoted the foundation of the state" [Rybakov, 2009.

[14] Yu wuwei jianjun – senior general of the right corps of the Military Guards.

[15] Dai – Taishan mountains in Shandong province.

который был бы равен ему, во всех исторических хрониках!

Предок [покойного] *Гэлань Баянь,* был великим генералом левой охраны *у-вэй* царского дома, [5] *тутуком* округа *Цзиньвэй*. Отец – *Сыфу,* наследовал [должность] тутука округа *Цзиньвэй*. Он стремился к знаниям, был рассудительным. Рано подчинился и [испытал] августейшее влияние. Следуя традиции, просил аудиенции [императора]. [6] [Он] не только был лучшей опорой [государства], господин ежедневно проявлял почтительность и искренность. С самого начала знал, как проводить траур по родителям.

Покойный с детства был храбрым и отважным, был привычным к тому, чтобы, мчась на коне, стрелять из лука. Деревянный лук натягивал с мастерством. С того времени, когда он научился ездить верхом, [7] искусно стрелял из лука. Когда [его] отец умер, он унаследовал [должность] *тутука* своего племени, возглавил племя. Принял к исполнению [должность], [8] прославился личными качествами и [был примером для] воспитания. Вернувшись [на должность] главы [племени], обратился к внутренним делам, делал все, чтобы оставаться честным до конца.

Внезапно из-за того, что Хэлу[10] воспротивился приказу, стало трудно управлять местными делами. [Покойный] получил приказ с войском храбрецов разгромить собак и овец. [9] Тогда покойный [показал], как нужно побеждать силой искусства [полководца]. Напрямую дошел до ставки разбойников, без усилий разрушил замыслы [врага], устремившихся к знамени, и тотчас добился победы.

Подвиги и заслуги оценивались по достоинству, были вознаграждены с благосклонностью. [10] Был указ наградить [его должностью] молодца-командующего правого корпуса Воинственной гвардии.[11] Вскоре получил [титул] Покровителя армии,[12] пожалован [титулом] цзы уезда Линьчжун, содействовавший основанию государства.[13] Затем добавили ему [почетную должность] старшего генерала правого корпуса Воинственной гвардии.[14]

---

[10] Ашина Хэлу – член правящего дома тюрков Ашина, сначала подчинился Танской империи, но в 1 месяце 651 г. увел свои племена на запад, нанес поражение западно-тюркскому Ипи-Шэкуй-кагану, провозгласив себя Шаболо-каганом. Был разгромлен танской армией во главе с генералом Су Динфаном в 12 месяце 657 г. и пленен.

[11] Ю у-вэй ланцзян – правый молодец-командующий Воинственной гвардии.

[12] Хуцзюнь – «покровитель армии», в бюрократической системе приравнивался к сопровождающему 3-го ранга.

[13] Цзы – один из аристократических титулов низкого ранга. По мнению В. Рыбакова, приставка «уездный» применялась для уточнения более низких рангов. Весь титул «Линьчжун сянь кайго цзы» можно перевести «цзы уезда Линьчжун, содействовавший основанию государства».

[14] Ю увэй цзянцзюнь – старший генерал правого корпуса

аттанғалы жатқанда, [оған] [императорға] еріп жүруді бұйырды. [Марқұм] солтүстік шекараларға қарай бара жатыр еді, [бірақ] [ол жаққа] бармады, тоқтап, [императорға еріп жүру үшін] оңтүстікке [кері] бұрылды. Осылайша, ол әртүрлі қызметке ие болды, бабалар ғибадатханасында жебемен өлтірілген өгізді құрбандыққа шалу рәсіміне қатысты. Қызметі үшін марапаттар [12] әшекейге арналған нефритте [көрсетілді], ал жоғары баға лауазымдарына сәйкес інжу-маржандарда [көрсетілді]. Тікелей жүректі шабыттандыра отырып, мол жалақы әсерлі түрде жиналды.

Шығыста мохэ[16] жазаланғанда, батыста туфань,[17] тынышталдырылды, ол да адалдық пен ыждағаттылық танытып, бар күш-жігерін берді. [13] Көптеген зұлымдарды жеңді. [Марқұмның] жетістіктері жазылып, барлық уақытта үлкен санды құрады. Көп ұзамай [оған] Ержүрек гвардияның оң жақ корпусының аға генералы[18] [лауазымы] берілді, тұтқтың бұрынғы [лауазымына] «мемлекеттің жоғарғы тірегі», мемлекеттің негізін қалауға көмектескен Линьчжун уезінің гуны [атақтары] қосылды[19]. [14] Азықтандыруға мың аула тарту етілді. Бірнеше рет [оған] ризашылықпен жалақы қосылды, жоғары дәрежеге көтерілді. [15] [Марқұм] киіз ауылдарды инспекциямен жиі аралап, беделді адамдарға бас киіммен баратын. Мемлекет аумағын кеңейткені үшін ол тағдырға ие болды, [оны алу үшін] [император] берген аудиенцияға асықты. Содан кейін [ол] иығының артына шабдалы гүлінің таспасын тағып, сезімдерінің жоғары екенін айтты. [Оның] ұлы ұмтылыстары металл мен тастай қатты болды! [16] Кішкентай кезінен өмірдің қиындығына тап болған [адамның] берік табиғаты өледі деп ойлауға бола ма?! Күндіз-түні ол [Қытайға] бағындыруды басқарып, бар күшін салды.

И-фэн (678 ж.) билігі дәуірінің 3-ші жылы 2-ші айдың 29-ы күні [17] 44 жасында [өз] руының арасында аурудан қайтыс болды. [18] Аспан ұлы [марқұмды] ұзақ жоқтап, еске алу рәсімін және құрбандық шалуды өткізу үшін Тянь-Шань өлкесінің кай-го-гуны Цю Чжаоны[20], байланыс су жолдарын басқаратын кеңесшіні[21] тағайындау ту-

[16] Мохэ – Маньчжурияны мекендеген тұңғыс-маньчжур тайпалары.

[17] Туфань – тибеттіктер.

[18] Ю сяовэй да цзянцзюнь.

[19] Линьчжунсянь кайго гун – Линьчжун уезінің гуны, мемлекеттің құрылуына үлес қосқан. «Гун» ақсүйек атағы И-ту-шо-енің тірі кезінде алған «цзы» атағынан жоғары болған.

[20] Сань дафу шоу душуй: «сань» (саньгуань, саньвэй) «құрметті атақтар» мағынасын берген, «шоу» – сақтаушы, «душуй (цзянь)» – Су жолдары ведомствосы, «дафу» – кеңесші.

[21] Цюй Чжао, өзінің тегіне қарағанда, 501 жылдан 640 жылға дейін Тұрпандағы Кочо (қыт. Гаочан) княздігінде билік құрған, Тан империясы жаулап алған жергілікті Цюй әулетінің өкілі болған. Тан империясы князьдіктің аумағында бірнеше уезд құрды, оның бірі Тянь-Шань уезі болды. Тан әкімшілігі осы

frontiers, [but] did not go [there], and stopped and turned [back] southward [to accompany the emperor]. Thereby had military merit, participated in the ceremony of sacrificing an ox killed by an arrow in the temple of the ancestors. Honours for service were [expressed] [12] in jade for adornment, and high esteem was [reflected] in pearls according to titles. The abundant wages accumulated impressively, extremely encouraging to the upright heart.

When in the east the Mohe[16] were punished, in the west the Tufan[17] were pacified, also gave his best, showing honesty and diligence. [13] Defeated villains in multitude. The achievements [of the deceased] were recorded and in all time amounted to a large number. Soon [he] was bestowed [the office of] senior general[18] of the right corps of the Valorous Guard, and to the former [office of] tutuk was added [the titles] of "the supreme pillar of the state," the guna of Linzhong County, who had assisted in the founding of the state[19]. [14] He was given one thousand yards to feed him. Repeatedly with favour were added [to him] salaries, he was promoted to high rank. [15] [The deceased] often toured with inspection felt villages, visited people in ranks with headdresses. For expansion of territory of the state was granted with an appanage, [for reception of which] hastened on the audience granted [by emperor]. Then [he] wore a ribbon of peach blossoms over his shoulders and said that his feelings were high. [His] great aspirations were as hard as metal and stone! [16] Was it conceivable that [a man] with a thoroughgoing nature, who had faced the difficulties of life from a young age, would die! Day and night he exerted all his strength in leading the subjugation [to China].

On the 29th day of the 2nd moon of the 3rd year of the I-feng reign era (678) [17] died of illness among [his] tribe, at the age of 44 years. [18] The Son of Heaven at length mourned [the deceased], and issued a decree to appoint an adviser, administrator of waterways, the kai-go-gun of Tien-shan province Qiu Zhao[20] to conduct a memorial ceremony and sacrifice. [19] They made funeral grants [in the form of] three hundred pieces [of cloth], a brocade dressing gown, a belt inlaid with gold, a bow and arrows, a hulu saddle, a saddlebags, etc. – and a saddle hulu[21], a saddle-bag, a saddle-cloth, and so on. Have

[16] The Mohe were Tunguso-Manchzhurian tribes who inhabited Manchuria.

[17] Tufan are Tibetans.

[18] Yu xiaowei da jianjun.

[19] Lingzhongxian kaigo gong – the gong of Lingzhong county who promoted the founding of the state. The aristocratic title «gong» was superior to the title "tzu" obtained during Yi-tu-sho-e's lifetime.

[20] San dafu show dushui: "san" (sanguan, sanwei) denoted "honorary titles", "show" – overseer, "dushui (jian)" – Waterways department, dafu – adviser.

[21] Qiu Zhao, judging by his family insignia, was a member of the local Qiu dynasty that ruled in the Kocho (Chinese: Gaochan)

Когда во второй год эры правления Линь-дэ (665 г.), [11] император собрался выехать для инспекции в горы Дай,[15] было велено [ему] сопровождать [императора]. [Покойный собирался] к северным границам, [но] не отправился [туда], остановился и повернул [назад] на юг, [чтобы сопровождать императора]. Тем самым имел ратные заслуги, участвовал в церемонии принесения в жертву убитого стрелой вола в храме предков. Почести за службу были [выражены] [12] в нефрите для украшения, а высокая оценка была [отражена] в жемчугах сообразно титулам. Обильные жалования накопились внушительно, чрезвычайно воодушевляя прямое сердце.

Когда на востоке покарали *мохэ,*[16] на западе умиротворяли *туфань,*[17] также отдавал все силы, проявляя честность и старательность. [13] Во множестве разбил злодеев. Достижения [покойного] записывались и за все время составили большое число. Вскоре [ему] была дарована [должность] старшего генерала правого корпуса Доблестной гвардии,[18] к прежней [должности] *тутука* добавили [титулы] «высшая опора государства», гуна уезда Линьчжун, содействовавшего основанию государства.[19] [14] В кормление [пожаловали] одну тысячу дворов. Неоднократно с благосклонностью добавляли [ему] жалования, дослужился до высокого ранга. [15] [Покойный] часто объезжал с инспекцией войлочные села, посещал людей в рангах с головными уборами. За расширение территории государства был пожалован уделом, [для получения которого] спешил на пожалованную [императором] аудиенцию. Тогда [он] носил за плечами ленту из цветов персика и говорил, что чувства были высокими. [Его] великие устремления были твердыми как металл и камень! [16] Разве можно было думать, что [человек] с основательной натурой, сталкивавшийся с жизненными трудностями с малых лет, умрет?! Днем и ночью он прикладывал все силы, возглавив подчинение [Китаю].

Воинственной гвардии.

[15] Дай – горы Тайшань в провинции Шаньдун.

[16] Мохэ – тунгусо-маньчжурские племена, населявшие Маньчжурию.

[17] Туфань – тибетцы.

[18] Ю сяовэй да цзянцзюнь.

[19] Линьчжунсянь кайго *гун* – гун уезда Линьчжун, содействовавший основанию государства. Аристократический титул «гун» был выше полученного при жизни И-ту-шо-е титула «цзы».

ралы жарлық шығарды. [19] жерлеу рәсіміне үш жүз дана [мата] кесіндісі [түрінде], баршын халат, алтынмен көмкерілген белдік, садақ пен жебелер, хулу[22] ер-тоқымы, жабу және т.б. – әрқайсысы бір-бірден тарту түсірді. Аза тұтып, жерледі, [еске алу] асын берді және оған [20] құлпытас орнатты. Сол жэнь-*ян*ь жылы (678 ж.), жун-*ян*ь 8-ші айында, и-ю 18-ші күні, жаңа туған айда, өрнекті жібекпен бейітке [тасты] түсіру рәсімін жасады.

Өмір циклі аяқталды, қайғы мен даңқ толы. Қатты булану тұман сияқты. [21] Сайып келгенде, [өмір] қарағай зиратында қайғылы аяқталды. Суық желдер мұңды соғады. Тек қайғы пияз қоңырауларда жасырылады. Цилянь[23] [таулардың] бейнесін елестетуге болады, [22] содан кейін ғана [оларды] тасқа ойып жазу үшін сөздер пайда болады. Дэ[24] құдіретін айтып, [марқұмның] еңбегін жариялай отырып, құлпытас жазуын құрастырды, онда былай делінген:

Батыста Пияз таулары (Памир – А. Қ.) асқақтаса, солтүстікте Пухай[25] жақындайды. Ержүрек батырлар өмір сүрген аймақтар шын мәнінде өзара байланысты. Жапырақтары жебенің ұшына қадалған, шабандоздардың әшекейлері гілдермен ерекшеленеді. Немересінің ниеті көп. Ол бабасының [лауазымын] толық көлемде мұраға алды. Жасөспірімдік жасқа жеткенде[26] ол лайықты мінез-құлыққа ие болды, беліне қорамсағын қыстырып алып, қызметке кірісті. [Императордың] дэ құдіретті күші соншалық, адамдар [оған] бағынуға дайын. [Барлығы] [адалдық] антын бірдей қабылдағанымен, [бірақ] адалдықты бірдей танытпады. [Марқұм] қауіп төнген сәтте істі анық білдірді, нәтижеге табанды түрде қол жеткізді. [Мемлекеттің] иелігін кеңейтудегі сіңірген еңбегі үшін ол марапаттарға ие болды: азықтандыру үшін [жер] [бөлінді], атақтар мен дәрежелер бірінен соң бірі берілді. Әскери қызметте жүріп жоға-

жерде «облыс» деп аталатын Тянь-Шань уезінің губернаторы қызметіне билеуші үйдің өкілін қалдырған болуы мүмкін (қыт. цзюнь) [Шығыс Түркістан, 1992, 205-207 б., 757 б., к. 21]. Билеуші Цюй әулеті туралы қар. [Awakava, 2008].

[22] «Хулу» сөзінің мағынасы түсініксіз. Тан деректерінде түркілердің «ұлұқ» сөзін жеткізу үшін қолданылған иероглифтерде бірдей қолданылған. Сондай-ақ, Ұйғыр қағанатында «Ұлұғ бұйрұқ» және «Ұлұғ тұтұқ» лауазымдары болған.

[23] Цилянь, сондай-ақ Рихтгофен жотасы ретінде белгілі, Шығыс Түркістандағы (қазіргі ҚХР Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданындағы) Наньшань тау жүйесінің солтүстік тармағы.

[24] Императордың дэ күші қытай императорының әлемдік реттеу функциялары туралы түсініктердегі негізгі тұжырымдама болып табылады.

[25] «Ескі Тан әулетінің тарихы» (Цзю Тан шу) кітабының география бөлімінде, 36 т., Пухай (дудуфу) әкімшілігі туралы айтылады, оның атауында Цен Чжун-мян мен А. Г. Малявкин пікірінше, қате жіберілген: «хань» орнына «пу» иероглифі қате жазылған, яғни Ханьхай әкімшілігі меңзелген. Бұл жағдайда Бохайға сілтеме жасалған болуы мүмкін («пу» иероглифі «бо» деп те оқылады), яғни Корей түбегінің солтүстік бөлігінде, сондай-ақ Маньчжурияның іргелес аумақтарында орналасқан мемлекет болуы мүмкін.

[26] Сөзбе-сөз: «шашын буып алып».

arranged mourning and buried, have regaled with [memorial] refreshment and have established for him [20] a tombstone. In that year *zhen-yan* (678), in the 8th month *zhun-yan*, on the 18th day *i-yu*, on new moon, was held a usual ceremony of lowering [stone] into the grave with patterned silk.

The cycle of life is complete, sorrow and glory are full. Strong vapours are like a mist. [21] Eventually [life] ended tragically in the pine forest cemetery. Cold winds blow mournfully. Only sadness lurks in the onion bells. One can imagine the image of the [mountains] Qilian[22], [22] only then will the words appear, [to] engrave [them] in stone. Outlining the power of the De[23] and making known the merits of [the deceased], composed a tombstone inscription that reads:

To the west rise the Onion Mountains (Pamir – A. K.), to the north approach Puhai[24]. Truly interconnected are the terrains where the brave heroes live. Leaves are strung on the point of arrows, and the decorations of the riders are distinguished by colours. The grandson has many designs. [He] inherited [the post of] great-grandfather in full measure. Having attained adolescence[25], acquired dignified manners, with a quiver on his waist, entered the service. The mighty power of the *dei* [emperor] was so widespread that people were willing to obey [him][26]. [Although all] swore [loyalty] in the same way, [but] loyalty was not shown in the same way. The [deceased], in the moment of danger, was clear about the matter and resolute in his pursuit of the result. For his merits in the expansion of [the state's] dominions he received rewards: [He was awarded titles and ranks one after the other for feeding [land]. He attained a high position by serving in the army and defending the banner. When [he was] sent down light, he found refuge in a dark grave. What are the high aspirations? All regret the rare appearance of [the deceased]. A

princedom of Turfan from 501 to 640, when it was conquered by the Tang empire. The Tang empire created several counties on the territory of the princedom, one of which was Tianshan county. Most likely, the Tang administration left a representative of the ruling house for a post of a governor of the Tianshan district, which here is called a "province" (Ch. tszun). About the ruling dynasty of the Qiu dynasty see.

[22] The meaning of the word "hulu" is unclear. The same hieroglyphs used in the Tang sources to render the Turkic word "ulug" are used. So, in Uighur Khaganate there was a position "ulug buyuruka" and "ulug tutuka".

[23] Qilian, also known as the Richthofen Range, is the northern branch of the Nanshan mountain system in East Turkestan (present-day Xinjiang Uygur Autonomous Region of the PRC).

[24] The power of the de-emperor is a key concept in notions of the world-building functions of the Chinese emperor.

[25] In the section "Geography" of the "Old Tang dynastic history" (Jiu Tang shu), Ch. 36 mentions the department of Puhai (dudufu), which name, in the opinion of Tsen Chung-min and A.G. Malyavkin, was a misprint: the character "pu" was written incorrectly instead of "han", i.e. it meant the Hanhai department. In this case, perhaps, it meant Bohai (the hieroglyph "pu" also reads "bo") – a state located in the northern part of the Korean Peninsula, as well as the adjacent territories of Manchuria.

[26] Literally, "by tying hair up in a bundle".

29 числа 2 луны 3 года эры правления И-фэн (678 г.) [17] умер от болезни среди [своего] племени, в возрасте 44 лет. [18] Сын Неба долго оплакивал [умершего], издал указ о том, чтобы назначить советника, управляющего водными путями сообщения,[20] кай-го-гуна области Тяньшань Цюй Чжао[21] для проведения поминальной церемонии и жертвоприношения. [19] Сделали пожалования на похороны [в виде] трехсот кусков [ткани], парчового халата, инкрустированного золотом пояса, лука и стрел, седла *хулу,*[22] подседельного потника и др. – каждого по одной штуке. Справили траур и похоронили, пожаловали [поминальным] угощением и установили ему [20] надгробную плиту. В тот год *жэнь-янь* (678 г.), в 8 месяце *жун-янь,* 18-го дня и-ю, в новолуние, провели обычную церемонию опускания [камня] в могилу с узорчатым шелком.

Цикл жизни завершился, скорбь и слава полны. Сильные испарения подобны туману. [21] В конечном счете [жизнь] закончилась трагически на сосновом кладбище. Холодные ветры дуют скорбно. Только печаль таится в луковых колокольчиках. Можно представить образ [гор] Цилянь,[23] [22] только тогда появятся слова, [чтобы] выгравировать [их] на камне. Излагая силу *дэ*[24] и делая известными заслуги [покойного], составили надгробную надпись, которая гласит:

На западе возвышаются Луковые горы (Памир – А.К.), на севере приближается Пухай.[25] Поистине связаны между собой местности, где живут отважные герои. Листья нанизаны на острие стрел,

---

[20] Сань дафу шоу душуй: «сань» (саньгуань, саньвэй) обозначало «почетные звания», «шоу» – блюститель, «душуй (цзянь)» – Ведомство водных путей, «дафу» – советник.

[21] Цюй Чжао, судя по фамильному знаку, был представителем местной династии Цюй, правившей в княжестве Кочо (кит. Гаочан) в Турфане с 501 г. до 640 г., когда оно было завоевано Танской империей. Танская империя создала на территории княжества несколько уездов, одним из которых был уезд Тяньшань. Скорее всего, танская администрация оставила представителя правящего дома на должность губернатора уезда Тянь-шань, которые называется здесь «областью» (*кит.* цзюнь). О правящей династии Цюй см.

[22] Значение слова «хулу» неясно. Использованы те же иероглифы, которые употреблялись в танских источниках для передачи тюркского слова «улуг». Так, в Уйгурском каганате существовала должности «улуг буюрука» и «улуг тутука».

[23] Цилянь, также известный как хребет Рихтгофена, является северной ветвью горной системы Наньшань в Восточном Туркестане (нынешнем Синьцзян-Уйгурском автономном районе КНР).

[24] Сила *дэ* императора является ключевым концептом в представлениях о мироустроительных функциях китайского императора.

[25] В разделе «География» «Старой династийной истории Тан» (Цзю Тан шу), гл. 36, упоминается управление Пухай (дудуфу), в названии которого по мнению Цэнь Чжун-мяня и А. Г. Малявкина, допущена опечатка: неверно написан иероглиф «пу» вместо «хань», то есть имелось в виду управление Ханьхай. В данном случае, возможно, имелось в виду Бохай (иероглиф «пу» имеет также чтение «бо») – государство, расположенное в северной части Корейского полуострова, а также прилегающих территориях Маньчжурии.

ры лауазымға ие болды және байрақты қорғады. [Оған] нұр түскен кезде ол қараңғы қабірден пана тапты. Жоғары ұмтылыстар дегеніміз не? Барлығы [марқұмның] сирек кездесетін көрінісіне өкінеді. Қырғауыл жерді тез жинап, үйінді [жасай алады], ал тауық далада әлсіз із қалдырады. Ай ғайып болды, таң арайланбады; бұлттар келді, қараңғылық орнады. Қаз қайғылы құс дыбысын шығарады, шекара халқы жабайы қаздарды тізгіндеді. Алдыңғылардың даңқты дәстүрі жойылып кетпесін деп, ұзақ сақтау үшін туыстар [осының барлығын] қара тасқа жазып қойды.

pheasant may gather the ground quickly, [creating] an embankment, but a hen will leave faint traces in the field. The moon has disappeared, there is no dawn; the clouds have come, darkness has set in. The goose makes a mournful bird sound, the frontiersmen hold wild geese in their reins. Lest the glorious tradition of the predecessors should disappear, the kinsmen have written [all this] down on a black stone to preserve it for a long time.

цветами различаются украшения всадников. Внук имеет множество замыслов. [Он] наследовал [должность] прадеда в полной мере. Достигнув юношеского возраста,[26] обрел достойные манеры, с колчаном на пояснице поступил на службу. Могущественная сила *дэ* [императора] так распространялась, что люди готовы подчиниться [ему]. [Хотя все] приносили клятву [верности] одинаково, [но] верность показывали неодинаково. [Покойный] в момент опасности ясно представлял дело, решительно добивался результата. За заслуги в расширении владений [государства] получил награды: [выделены] для кормления [земли], один за другим пожалованы титулы и чины. Добился высокого положения службой в армии и защищал знамя. Когда [ему был] ниспослан свет, нашел убежище в темной могиле. В чем заключаются высокие устремления? Все сожалеют о редком облике [покойного]. Фазан может быстро собрать землю, [создав] насыпь, а курица оставит слабые следа на поле. Луна исчезла, нету рассвета; тучи пришли, наступил мрак. Гусь издает скорбный птичий звук, пограничные люди держат в поводьях диких гусей. Чтобы славная традиция предшественников не исчезла, родственники записали [все это] на черном камне, чтобы сохранить надолго.

[26] Дословно: «связав в пучок волосы».

Ұйғыр қағанатының эпиграфиялық ескерткіштері (VIII–IX ғғ.)

2. Терхин (Тарьят) жазуы

Тас стелаға руналық жазумен жазылған түркі жазуы. Моңғолияның орталық бөлігінен, Терхин-гол өзенінің аңғарынан, өзеннің Терхин-Цаган-нұр көліне құятын жерінен батысқа қарай 12 км жерде, Долон-мод өзегінен оңтүстікте, Тарбағатайдың (Солтүстік-Батыс Хинган) тік беткейлерінен оңтүстікке қарай 1 км жерде табылған. Көлдің жағасында жалғыз Тарьят-сомон ауылы бар, сондықтан кейбір ғалымдар бұл жазуды «Терхин», ал кейбіреулері «Тарьят» жазуы деп атайды. Руналық таңбалармен көмкерілген гранитті стеланың жерден шығып тұрған төртқырлы сынығын алғаш рет 1957 жылы моңғол археологы Ц. Доржсурэн тапқан.

Тастан ойылған тасбақадағы стеланың бұл фрагменті қазылып, 1969 ж. кеңес-монғол тарихи-мәдени экспедициясының жұмысы кезінде С. Г. Кляшторный тарапынан суретке түсіріліп, басып шығарылып, визуалды түрде зерттелген. Келесі 1970 жылы осы стеланың жанынан археологтар Н. Сэр-Оджав пен В. В. Волков стеланың тағы екі сынығын тапты, стеланың төбесі табылмады. Стеланың барлық үш фрагменті Ұлан-Батордағы МХР ҒА Тарих институтына жеткізілді.

Тасбақаның суреті бар ескерткіш туралы қысқаша мәліметті алғаш рет 1972 жылы неміс ғалымы П. Циме, ал жазу мәтінін моңғол тіл маманы М. Шинэху жариялады. Сонымен қатар, мәтіннің мағынасын ашу және түсіндіру жұмыстарын С. Г. Кляшторный жүргізді, ол 1980 жылы «Кеңестік түркология» журналында осы жұмыстың нәтижелерін жариялады. Екі ғалымның – М. Шинеху мен С. Г. Кляшторныйдың жұмыс әдістемелері қарама-қарсы болды: мәтіннің мағынасын ашу кезінде моңғол тілтанушысы С. Г. Кляшторный тарапынан ғылыми тәсіл емес деп қабылданбаған «классикалық моңғол тіліне» сүйенді [Кляшторный 2010: 30–31].

С. Г. Кляшторный кейіннен сол дәуірдегі басқа ұйғыр руналық ескерткіші Могойн Шине Усу (Селеңге тасы немесе Моюн-чур жазуы) қайта қаралғаннан кейін өзінің алдын-ала жарияланымына кейбір түсініктемелер беріп, нәтижелерін ағылшын тіліндегі мақаласында жариялады (1982). Онымен қатар, түрік түркологы Талат Текин (1982) өзінің транскрипциясы мен жазудың аудармасын жариялады, оны алдымен «Терхин», ал бір жылдан кейін түрік басылымында «Тарьят» (1983)

Epigraphic monuments of the Uighur Khaganate (8th–9th centuries)

2. Terkhin (Tariat) inscription

A Turkic inscription in runic script on a stone stele. Found in Central Mongolia, in the valley of the Terkhin-gol river, 12 km west of the river's confluence with Lake Terkhin-Tsagan-nur, south of Dolon-mod padi, 1 km south of the steep slopes of Tarbagatai (North-Western Khingan). The only settlement on the lakeshore is Tarjat-Somon, so this inscription is referred to by some scholars as "Terkhin" and by others as "Tariat". A four-sided fragment of a granite stele covered in runic signs, sticking out of the ground, was first discovered by the Mongolian archaeologist Ts. Dorjsuren as early as 1957.

This fragment of a stele carved in stone in the form of a tortoise was discovered and studied with photographs and prints by S. G. Klyashtorniy during the Soviet-Mongolian historical and cultural expedition in 1969. Next, in 1970, archaeologists N. Sir-Odjav and V. V. Volkov discovered two more fragments of the stele; unfortunately, the top of the stele was not found. All three fragments of the stele were taken to the Institute of History of the Academy of Sciences of the MPR in Ulan Bator.

For the first time, a brief information about the monument with a photo of a tortoise was published by a German scientist P. Zieme in 1972, and the text of the inscription was published by a Mongolian linguist M. Shinehu. At the same time the work on the deciphering and interpretation of the text was carried out by S. G. Klyashtorny, who published the results of this work in 1980 in the journal "Soviet Turkology". The methodologies of the two scholars, M. Shinehu and S. G. Klyashtorny, were opposite: the Mongolian linguist, when deciphering the text, proceeded from the "classical Mongolian language", which was rejected as unscientific approach by S. G. Klyashtorny [Klyashtorny 2010: 30–31].

S. G. Klyashtorny later made some specifications in his preliminary publication after revision of another uighur runiform monument of the same era, Mogoyn Shinu Usu (Selengin Stone or Moyun-churu inscription), and published the results in an article in English (1982). At the same time with him was published his own transcription and translation of the inscription by the Turkish Turkologist Talat Tekin (1982), first he called it "Terkhin", and a year later in the Turkish publication "Tariat" (1983). In 1999, the Japanese scholar Akio Katayama published his version of the deciphering of the inscription, made

Эпиграфические памятники Уйгурского каганата (VIII–IX вв.)

2. Терхинская (Тарьятская) надпись

Тюркская надпись руническим письмом на каменной стеле, найдена в Центральной Монголии, в долине реки Терхин-гол, в 12 км к западу от места впадения реки в озеро Терхин-Цаган-нур, южнее пади Долон-мод, в 1 км южнее обрывистых склонов Тарбагатая (Северо-Западный Хинган). На берегу озера имеется единственный поселок Тарьят-сомон, поэтому эту надпись некоторые ученые называют «Терхинской», а некоторые – «Тарьятской». Впервые торчащий из земли четырехгранный обломок гранитной стелы, покрытый руническими знаками, был обнаружен монгольским археологом Ц. Доржсурэном еще в 1957 г.

Этот фрагмент стелы из камня, высеченный в виде черепахи обнаружен и изучен с созданием снимков и эстампажей С. Г. Кляшторным во время советско-монгольской историко-культурной экспедиции в 1969 г. В следующем, 1970 г., рядом с этой стелой археологами Н. Сэр-Оджавом и В. В. Волковым были обнаружены еще два

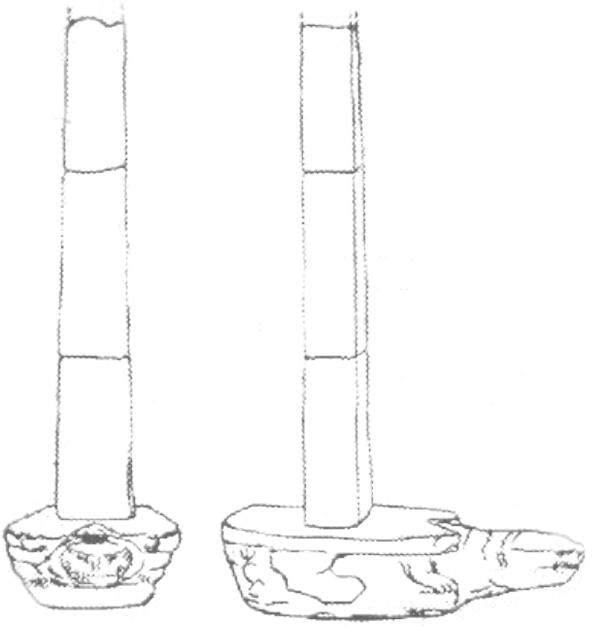

Терхин ескерткішінің жалпы көрінісі (реконструкциясы). Кляшторный С. Г. Ұйғыр қағанатының руналық ескерткіштері (2010), 333 б.

General view of the Terkhin monument (reconstruction). Klyashtorny S. G. Runic monuments Uighur Khaganate (2010), p. 333.

Общий вид Терхинского памятника (реконструкция). Кляшторный С. Г. Руническое памятники Уйгурского каганата (2010), с. 333.

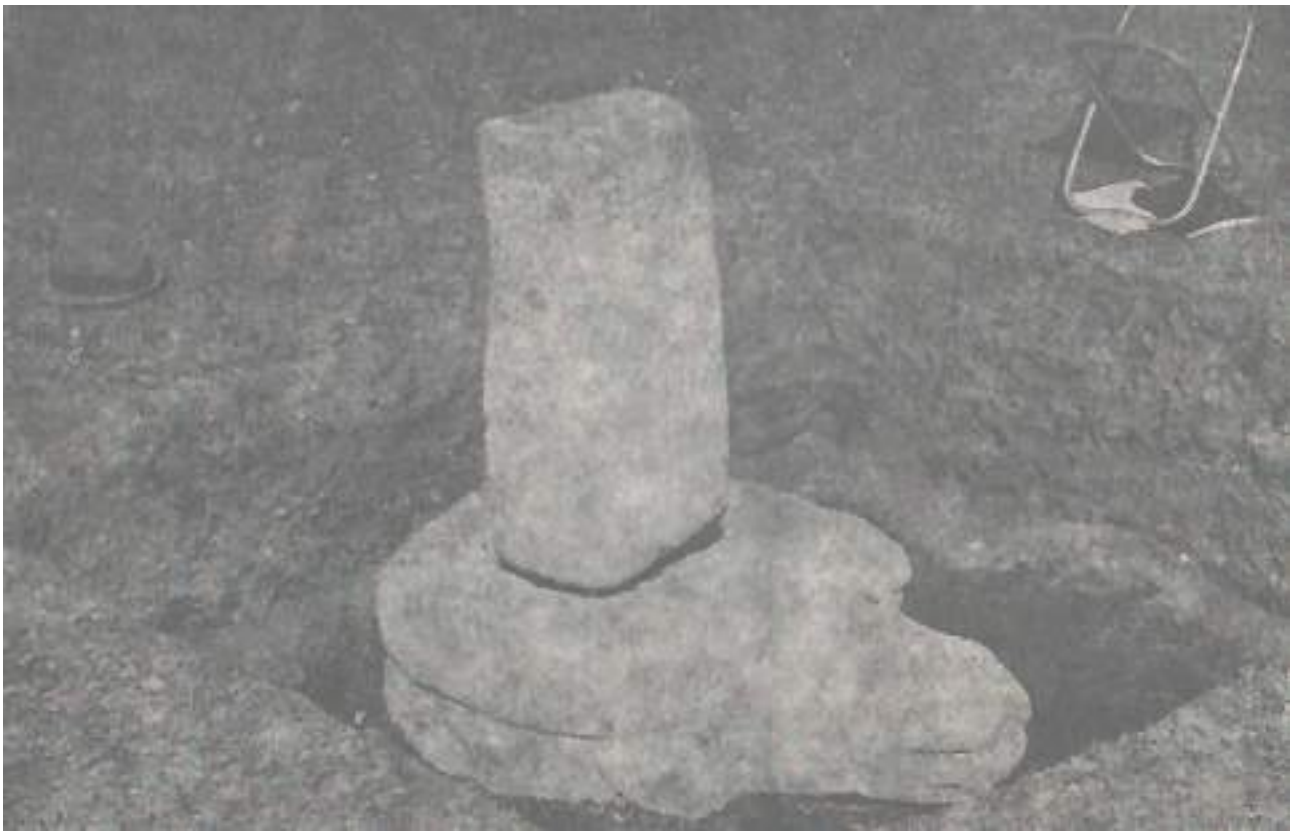

Терхин стеласы. Кляшторный С. Г. Ұйғыр қағанатының руналық ескерткіштері (2010), 334 б.
Terkhin stele. Klyashtorny S. G. Runic monuments of Uighur Khaganate (2010), p. 334.
Терхинская стела. Кляшторный С. Г. Руническое памятники Уйгурского каганата (2010), с. 334.

жазуы деп атады. 1999 жылы жапон ғалымы Акио Катаяма ескерткішті қайта зерттегеннен кейін жасалған жазбаның мағынасын ашудың өз нұсқасын жариялады (1999). С. Г. Кляшторный 2001 жылы Терхин жазуын сол кездегі әлемдік ғылымда жинақталған білімді ескере отырып (2001), жазуларды құрастыру және оның мәліметтерін түсіндірудің тарихи контекстін қайта жасап шығарды. 2018 жылы Т. Текиннің шәкірті түрік түркологы Мехмет Олмез өзінің «Ұйғыр қағанатының жазулары» кітабына жазудың мәтінін енгізіп, мәтінге лингвистикалық түсініктемелер береді [2018: 79–108].

Терхин жазуының барлық қайта басылымдары С. Г. Кляшторныйдың мәтініне негізделген, ал келіспеушіліктер руналық белгілерді қайта қалпына келтіруге және оларды оқуға қатысты. Мәтінге қатысты ең үлкен келіспеушілік стеланың үш жағындағы жазуды оқу тәртібіне қатысты болды. С. Г. Кляшторный мынадай ретпен, яғни, батыс-шығыс-оңтүстік жақтары, стеланың екі кең жағынан (батыс және шығыс) мәтіннің басы ретінде батыс жағын алған, өйткені стеланың дәл осы жағында үстіңгі жағындағы фрагментте Могойн Шине Усу стеласындағыдай, стеланың бекітілуі мен алдыңғы жағын білдіретін «хат өрісін жоғалған шың өрісінен бөлетін көлденең ойықтың болуы, яғни бұл жерде, ең алдымен, хан белгілері () болуы мүмкін екендігіне сүйене отырып оқуды ұсынды [Кляшторный 2010: 34]. Стеланың бүйірлерін оқудың осы тәртібін қолдайтын тағы бір дәлел эпиграфиялық әдебиеттің жалпы каноны болды, оған сәйкес жазба жоғарғы билеушінің аты-жөні мен атағын көрсетуді жариялайтын манифестациямен ашылады.

Талат Текин тарихи оқиғаларды баяндаудың хронологиялық реттілігін сақтауға негізделген жазбаның жақтарын (шығыс, оңтүстік және батыс) оқудың тағы бір дәйектілігін ұсынды, яғни ең алғашқы оқиға шығыс жағында, ал кейінгі оқиғалар оңтүстік және шығыс жағында баяндалды. Оқиғаларды баяндаудың мұндай тізбегі сағат тілімен үздіксіз қозғалысты болжайтынын мойындау керек. Бұл тәртіппен мәтінді оқу А. Катаяма тарапынан да қабылданды, ал М. Олмез С. Г. Кляшторный ұсынған тәртіпті ұстанды.

Мамандардың пікірінше, грамматикалық ерекшеліктері жағынан Терхин жазуы көне түркі тілінің шегінен шықпайды. Ол заманы жағынан да, тілі жағынан да Могойн Шине Усу жазуына жақын және палеографиялық тұрғыдан ұйғыр дәуіріндегі руна жазуының алғашқы даму кезеңін білдіреді [Кляшторный 2010:33].

С. Г. Кляшторныйдың берген сипаттамасына сәйкес, ескерткіш тасбақа тұғырына орнатылған ұсақ түйіршікті ашық сұр гранит стеладан тұрды. Стела жалпы ұзындығы 2,25 м (төбесі жоқ), төменгі бөлігінде кең беті бойынша ені 0,37 м, ал үстіңгі бөлігінде 0,27 м, тар бетінің ені сәйкесінше 0,25 м

after re-examination of the monument (1999). S. G. Klyashtorny republished the Terkhin inscription in 2001, taking into account the knowledge accumulated by that time in the world science (2001), recreating the historical context of the inscription's composition and interpreting its information. In 2018 the text of the inscription was included in his book "Inscriptions of Uighur Khaganate" by Turkish Turkologist Mehmet Olmez, a student of T. Tekin, presenting linguistic comments on the text [2018: 79–108].

All reprints of the Terhin inscription are based on the text by S. G. Klyashtorny, and the disagreements concern the reconstruction of the runic signs and their reading. The largest disagreement about the text concerned the reading order of inscriptions on three sides of the stele. S. G. Klyashtorny suggested the reading in the following order: west-east-south side, based on the fact that of the two broad sides of the stele (western and eastern), he took the western side as the beginning of the text, based on the fact that exactly on this side of the stele on the upper fragment "fragments of the transverse furrow separating the writing field from the field of lost top, where most likely were located the khan signs (), as seen on the stele from Mogoyn Shine Usu", which means also fixing the face of the stele [Klyashtorny 2010: 34]. Another argument for this order of reading the sides of the stele was taken from the general canon of epigraphic literature, according to which the inscription opens with a manifestation of the supreme ruler, indicating his name and title.

Talat Tekin proposed a different sequence of reading the sides of the inscription (east, south and west), based on maintaining the chronological sequence of historical events, with the earliest history set out on the east side and the later events on the south and east sides. It should be recognised that this sequence of events implies an uninterrupted clockwise progression. This order is adopted in the reading of the text by A. Katayama and M. Olmez follows the order suggested by S. G. Klyashtorny.

According to experts, by its grammatical features the Tarkhin inscription is not beyond the scope of Old Turkic language. It is close both in time and language to the Mogoyn Shine Usu inscription, and paleographically it represents an early stage of development of runic writing of Uighur epoch [Klyashtorny 2010:33].

According to the description given by S. G. Klyashtorny, the monument consisted of a stele of fine-grained light grey granite, mounted on a skull pedestal. The stele was a tapered square obelisk, 2.25 metres wide (without a tip), 0.37 metres wide at the bottom and 0.27 metres wide at the top, and 0.25 and 0.2 metres wide at the narrow end. The turtle pedestal has the dimensions: length 1.17 m, width 0.85 m, height 0.38 m (Klyashtorny 2001: 32).

фрагмента стелы, к сожалению, навершие стелы не обнаружено. Все три фрагмента стелы были доставлены в Институт истории АН МНР в г. Улан-Батор.

Впервые краткие сведения о памятнике с фотографией черепахи были опубликованы немецким ученым П. Циме в 1972 г., а текст надписи опубликовал монгольский языковед М. Шинэху. Одновременно работу по расшифровке и интерпретации текста проводил С. Г. Кляшторный, который обнародовал результаты этой работы в 1980 г. в журнале «Советская тюркология». Методологии работы двух ученых – М. Шинеху и С. Г. Кляшторного, были противоположными: монгольский языковед при расшифровке текста исходил из «классического монгольского языка», что было отвергнуто как ненаучный подход С. Г. Кляшторным [Кляшторный 2010: 30–31].

С. Г. Кляшторный в последующем внес некоторые уточнения в свою предварительную публикацию после ревизии другого уйгурского рунического памятника той же эпохи Могойн Шину Усу (Селенгинский камень или надпись Моюн-чура), а результаты опубликовал в статье на английском языке (1982). Одновременно с ним свою собственную транскрипцию и перевод надписи опубликовал турецкий тюрколог Талат Текин (1982), которую он сначала назвал «Терхинской», а спустя год в турецкой публикации – «Тарьятской» (1983). В 1999 г. японский ученый Акио Катаяма опубликовал свою версию расшифровки надписи, сделанной после повторного обследования памятника (1999). С. Г. Кляшторный переиздал Терхинскую надпись в 2001 г. с учетом знания, накопленного к тому времени в мировой науке (2001), воссоздавая исторический контекст составления надписей и интерпретируя ее сведения. В 2018 г. текст надписи включил в свою книгу «Надписи Уйгурского каганата» турецкий тюрколог Мехмет Олмез, ученик Т. Текина, представив лингвистические комментарии к тексту [2018: 79–108].

Все переиздания Терхинской надписи опираются на текст С. Г. Кляшторного, а разногласия касаются реконструкции рунических знаков и их чтения. Самое крупное разногласие относительно текста относилось к порядку чтения надписи на трех сторонах стелы. С. Г. Кляшторный предложил чтение в таком порядке: западная-восточная-южная стороны, что из двух широких сторон стелы (западная и восточная), он взял за начало текста западную сторону, исходя из того, что именно на этой стороне стелы на верхнем фрагменте «зафиксированы обрывки поперечной борозды, отделяющие поле письма от поля утраченного навершия, где, скорее всего располагались ханские знаки, как это видно на стеле из Могойн Шине

Терхин стеласы. Жалпы көрініс. С. Г. Кляшторный
The Terkhin inscription (1982), с. 351.

Terhin stele. General view. Klyashtorny S. G.
The Terkhin inscription (1982), c. 351.

Терхинская стела. Общий вид. С. Г. Кляшторный
The Terkhin inscription (1982), с. 351.

және 0,2 м жоғары қарай сүйірленген төртқырлы обелиск болды. Тасбақа тұғырының өлшемдері: ұзындығы – 1,17 м, ені – 0,85 м, биіктігі – 0,38 м (Кляшторный 2001: 32). Руналық таңбалардың биіктігі 28 мм-ден 35 мм-ге дейін өзгереді. Қазіргі уақытта стеланың үш фрагменті табылды, ал оның жоғарғы бөлігі (төбесі) табылмады.

2,15 м-ге жуық жазу алаңы 30 жол руналық мәтінмен толтырылған, стеланың кең жағында 9 жол және тар жақтарында 6 жол. Тас тасбақада жазуды құрастырушының аты-жөні Бөке Тұтам туралы қысқаша хабарлама жазылған. Стеланың шығыс жағы эрозиядан ең көп зардап шеккен.

Стела табылған төбенің айналасындағы кішігірім биіктікке сәйкес, С. Г. Кляшторный бастапқыда ескерткішпен байланысты және онымен біртұтас кешен құрайтын басқа құрылымдар болуы мүмкін деген қорытындыға келді. Сонымен қатар, кешеннің жерлеу сипаты туралы ештеңе еске түсірмеді, оны Могойн Шине Усу кешенімен салыстыру арқылы көруге болады [Кляшторный 2010: 32].

Терхин жазуы 753 жылдан кейін салынған (мәтіндегі соңғы оқиға) осы уақытта билік құрған ұйғыр Елетміш Білге-қағанның әрекеттерін мадақтауға және сипаттауға арналған. Орнатылған стела ішкі көтерілістерді жеңіп, империяның солтүстік пен батыстағы шекараларын кеңейтуді тіркеуі керек еді. Жазу Елетміш Білге-қағанның (747–759) атынан жазылған, ол қытай дереккөздерінде оның таққа отырғанға дейінгі Моянь-чжо (Баян-чор, бұрын «Моюн-чур» деп қате қалпына келтірілген) деген атпен аталған. Дегенмен, жазудың авторы мәтінде «Құтлұғ-тархан-сенгун» деп аталған осы қағанның баласы, болашақ Бөгю-қаған (толық атауы: Елтұтмыш Алп Кюлюг Ин-и-Білге-қаған, 759–779) болып табылады.

The height of rune signs varies from 28 mm to 35 mm. At present, three fragments of the stele have been found, the top part (the tip) remains missing.

The writing field of about 2.15 m is filled with 30 lines of The field is filled with 30 lines of runic text, 9 lines on the wide sides of the stele and 6 lines on the narrow sides. The stone turtle contains a short note about the name of the inscription's author, Boke Tootam. The eastern side of the stele has suffered most from erosion side of the stele.

According to the existing small elevations around the hill, where the stele was found, S. G. Klyashtorny concluded that originally there might have been other constructions connected with the monument and forming a single complex with it. At the same time, nothing reminded about the funerary character of the complex, which can be seen from the comparison with Mogoyn Shine Usu complex [Klyashtorny 2010: 32].

The Terkhin inscription was erected after 753 (the last dated event in the text) to praise and describe the deeds of the Uighur Eletmish Bilge-Khagan who ruled at that time. The stele erected was to record the victory over internal rebellions and the expansion of the empire's borders to the north and west. The inscription is in the name of Eletmish Bilge-khagan (747–759), referred to in the Chinese sources as Moyan-chjo (Bayan-chor, previously incorrectly reconstructed as Moyun-chur). However, the author of the inscription is the son of this Khagan, referred to in the text as "Kutlug-tarkhan-sengun", the future Byogyu-khagan (full title: Eltutmysh Alp Kulug In-i-Bilge-khagan, 759–779).

Терхин жазуының батыс бөлігі. С. Г. Кляшторный. The Terkhin inscription (1982), с. 352.
The western part of the Terkhin inscription (fragment). Klyashtorny S. G. The Terkhin inscription (1982), p. 352.
Западная часть Терхинской надписи (фрагмент). Klyashtorny S. G. The Terkhin inscription (1982), с. 352.

Усу», что означает фиксацию и лицевой стороны стелы [Кляшторный 2010: 34]. Еще одним доводом в пользу такого порядка чтения сторон стелы был взят общий канон эпиграфической литературы, согласно которому надпись открывается манифестацией верховного правителя с указанием его имени и титула.

Талат Текин предложил другую последовательность чтения сторон надписи (восточная, южная и западная), основанную на сохранении хронологической последовательности изложения исторических событий, а самая ранняя история изложена на восточной стороне, а более поздние события на южной и восточной стороне. Следует признать, что такая последовательность изложения событий предполагает непрерывающееся движение по часовой стрелке. Этот порядок принят при чтении текста и А. Катаяма, а М. Олмез следует порядку, предложенному С. Г. Кляшторным.

По мнению специалистов, по грамматическим особенностям Терхинская надпись не выходит за рамки древнетюркского языка. Она близка и по времени, и по языку к надписи Могойн Шине Усу, а палеографически она представляет ранний этап развития рунического письма уйгурской эпохи [Кляшторный 2010:33].

По описанию, данному С. Г. Кляшторным, памятник состоял из стелы из мелко-зернистого светло-серого гранита, установленной на постаменте-черепахе. Стела представляла собой суживающийся кверху четырехгранный обелиск, общей диной 2.25 м (без навершия), ширина по широкой грани в нижней части составляет 0,37 м, а в верхней 0,27 м, а ширина по узкой грани соответственно 0,25 м и 0,2 м. Постамент-черепаха

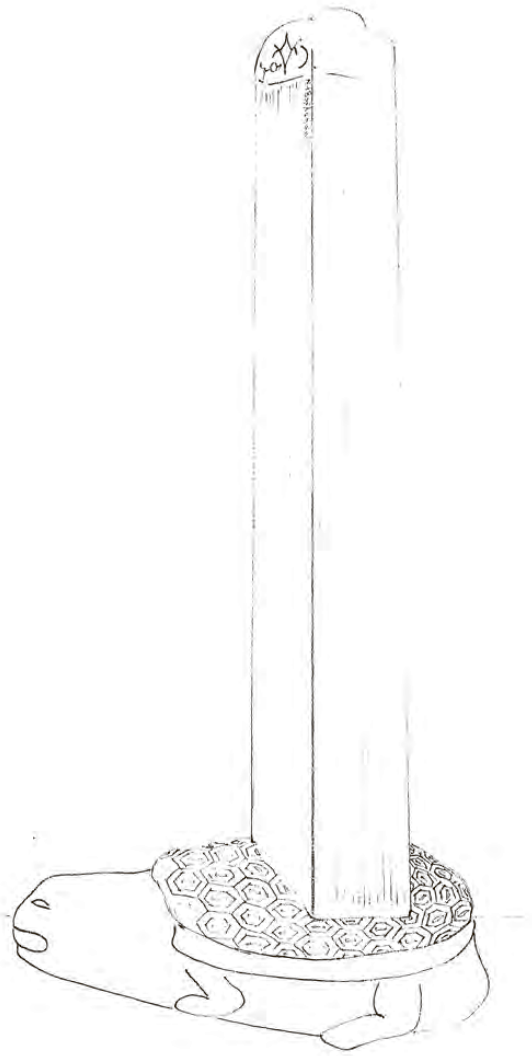

Тэрх бітіктасы жаңғыртпа сызбасы – Н. Базылхан.
Drawing of the Terkhin stele. N. Bazylkhan.
Реконструкция Терхинской стелы – Н. Базылхан.

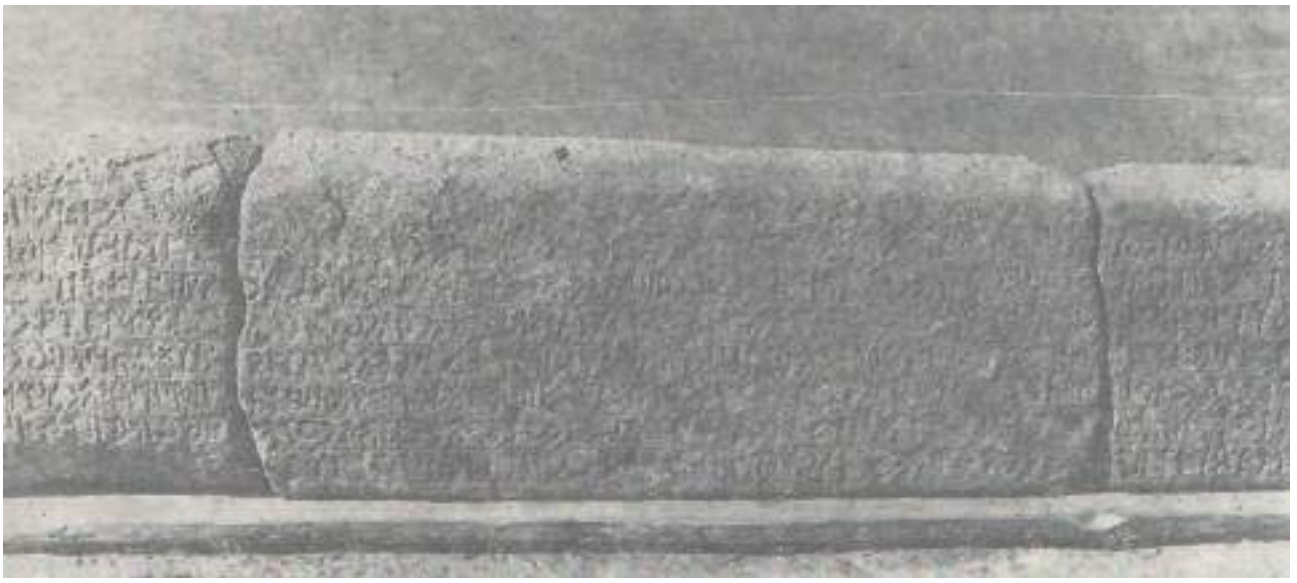

Терхин жазуының батыс бөлігі. С. Г. Кляшторный. The Terkhin inscription (1982), с. 353.
The western part of the Terkhin inscription (second fragment). Klyashtorny S. G. The Terkhin inscription (1982), p. 353.
Западная часть Терхинской надписи (второй фрагмент). Klyashtorny S. G. The Terkhin inscription (1982), с. 353.

С. Г. Кляшторный жазбаның мазмұны жағынан ерекшеленетін үш бөлігін бөліп көрсетті. Бір бөлімде қағанаттың нақты негізін қалаушы Елетми Білге қағанның билігінің алғашқы жылдарындағы іс-әрекеттердің сипатталған. Бұл бөлім осы қағанның манифестациясынан басталып, аяқталады және келесі ақпаратты қамтиды: «а) қағанның және оның әйелі-қатунның толық тақ аты (атағы); б) қаған ордаларын құру және тасқа жазылған манифест стелаларын орнату туралы хабарлама; в) Елетмішке тәңірлік қамқорлықтың арқасында мемлекеттің құрылуы және заңдардың орнатылуы туралы хабарлама; г) қағанның құдіреттілігінің формуласы; д) байырғы жерлердің сипаттамасы; е) ел шекараларын, яғни бүкіл мемлекеттің шекараларын бағытталған іс-әрекеттерге нұсқау» [Кляшторный 2010:35–36].

Жазбаның тағы бір бөлігінде Елетміш-қағанның ұлының атынан жасаған істері мадақталады және мыналарды қамтиды: а) қағанның таққа отыру кезеңдері мен рәсімдері, оның құқықтық негіздемесі; б) билік құрылымының сипаттамасы және билікке ие тұлғалардың тізімі; в) таққа отырғаннан кейін бүлікші тайпалардың бағындырылуы туралы хабарлама; г) қаған манифест-стеласының рәсімінің сипаттамасы» (Кляшторный 2010: 36). Соңында, жазбаның үшінші бөлігі тарихнамалық сипатқа ие және алғашқы түркі қағандары, оғыздардың шығуы, алғашқы Ұйғыр патшалығы туралы, тұңғыш ұйғыр қағаны мен Елетміш Білге-қағанның түркілерге қарсы жүргізген соғысы, сондай-ақ Түркі елінің (қағанатының) талқандалуы мен өлімі туралы сипатталған. С. Г. Кляшторный шық тайпаларына қарсы жорық пен кейінгі жылдардағы екі қағанның ордаларының құрылуы туралы мәліметтерге қатысты бөлігінде Терхин жазуының Елетміш Білге-қағанның құлпытас жазуымен (Могойн Шине Усу ескерткіші) сәйкес келуін анықтап, Могойн Шине Усу ескерткішінің тиісті бөлігін оқуды нақтылап алды [Кляшторный 2010: 36–37].

S. G. Klyashtorny has distinguished three parts of the inscription, differing in content. One part contains the descriptions of the deeds of the first years of rule of the actual founder of the Khaganate Eltemish Bilge Khagan. This part begins and ends with the manifestation of this Khagan and includes the following information: "a) the full throne name (title) of the Khagan and his consort Katun; b) a report on the establishment of the Khagan stakes and the installation of stone-written steles-manifestations; c) a report on the establishment of the state and establishment of laws due to the divine patronage rendered to Eletmish; d) a formula of the Khagan's omnipotence; e) a description of the indigenous lands; f) instructions on the actions to determine the borders of the el, i.e. the whole state". [Klyashtorny 2010:35–36].

The other part of the inscription praises the deeds of Eletmish-Khagan on behalf of his son and includes: a) the stages and procedures of Khagan's enthronement, its legal justification, c) the description of the power structure and the list of persons vested with power, c) the report on the submission of the rebellious tribes after enthronement, d) description of the Khagan stela-manifesto ceremony" (Klyashtorny 2010: 36). Finally, the third part of the inscription is historiographical and contains a mention of the first Turkic Khagans, the performances of the Oguzes, a reference to the first Uighur kingdom, a description of the war with the Turks waged by the first uighur Khagan and Eletmish Bilge-Khagan, and of the defeat and destruction of the Turkic el (Khaganate). S. G. Klyashtorny managed to identify coincidence in the Terkhin inscription's narrative with the funeral inscription of Eletmish Bilge-Khagan (the monument Mogojn Shine-usu) in that part of it concerning the information about the campaign against the Chik tribes and about the establishment of two Khagan's stakes in the following years, and to specify the reading of the appropriate part of the monument Mogojn Shine-usu [Klyashtorny 2010: 36–37].

Әдебиет

1. *Шинехуу М. Тарйатин Орхон бичигийн шине дурсгал. Studia archeologica. 6/1. Улаанбаатор, 1975.*

   Моңғол ғалымының жазу мәтінін алдын ала жариялауы түркітанушылар тарапынан мойындалмады, себебі мәтінді оқу жазбаның тілін моңғол тілімен салыстыруға негізделген. Оның тек тарихнамалық маңызы бар.

2. *Кляшторный С. Г. Терхинская надпись. Предварительная публикация // Советская тюркология. 1980. № 3. С. 82–95.*

   Жазба мәтінінің алдын ала жариялануы ескерткіштің ашылуы туралы мәліметтерді, мәтіннің транслитерациясын, орыс тіліне

References

1. *Shinehuu M. Tarjatin Orkhon bichigiin shine dursgal. Studia archeologica. 6/1. Ulaanbaatar, 1975.*

   The preliminary publication of the text of the inscription by a Mongolian scholar, was not recognised by Turkologists, due to the fact that the reading of the text was based on comparing the language of the inscription with the Mongolian language. It is of purely historiographical importance.

2. *Klyashtorny S. G. Terkhinskaya inscription. Preliminary publication // Soviet Türkology. 1980. № 3. P. 82–95.*

   The pre-publication of the text of the inscription contains information on the discovery of

имеет размеры: длина – 1,17 м, ширина – 0,85 м, высота – 0,38 м (Кляшторный 2001: 32). Высота рунических знаков варьирует от 28 мм до 35 мм. В настоящее время найдены три фрагмента стелы; не найденным остается ее верхняя часть (навершие).

Поле письма около 2,15 м заполнено 30 строками рунического текста, по 9 строк на широких сторона стелы и по 6 строк на узких сторонах. На каменной черепахе содержится короткое сообщение о имени составителя надписи – Бёке Тутам. От эрозии больше всего пострадала восточная сторона стелы.

По существующим небольшим возвышениям вокруг холма, где была обнаружена стела, С. Г. Кляшторный сделал вывод о том, что первоначально могли существовать иные сооружения, связанные с памятником и образующие с ним единый комплекс. Вместе с тем, ничего не напоминало о погребальном характере комплекса, что видно из сопоставления с комплексом Могойн Шине Усу [Кляшторный 2010: 32].

Терхинская надпись была сооружена после 753 г. (последнее датированное в тексте событие). Она посвящена восхвалению и описанию деяний правившего в это время уйгурского Элетмиш Бильге-кагана. Воздвигнутая стела должна была зафиксировать победу над внутренними мятежами и расширение границ империи на севере и западе. Надпись написана от имени Элетмиш Бильге-кагана (747–759 гг.), именуемого в китайских источниках своим дотроннным именем Моянь-чжо (Баян-чор, раньше неверно реконструировалось как «Моюн-чур»). Однако автором надписи является сын этого кагана, именуемый в тексте «Кутлуг-тархан-сенгун», будущий Бёгю-каган (полный титул: Элтутмыш Алп Кюлюг Ин-и-Бильге-каган, 759–779 гг.).

С. Г. Кляшторный выделил три части надписи, отличающиеся по содержанию. Одна часть содержит описания деяний первых лет правления фактического основателя каганата Элетми Бильекагана. Эта часть начинается и заканчивается манифестацией кагана и включают следующую информацию: «а) полное тронное имя (титул) кагана и его супруги-катун; б) сообщение об учреждении каганских ставок и установке камнеписных стел-манифестов; в) сообщение об учреждении государства и установлении законов благодаря божественному покровительству, оказываемому Элетмишу; г) формулу всемогущества кагана; д) описание коренных земель; е) указания на действия по определению границ эля, то есть всего государства» [Кляшторный 2010: 35–36].

Другая часть надписи содержит восхваление деяний Элетмиш-кагана от имени его сына и включает: а) этапы и процедуры интронизации кагана,

Терхин стеласы («Остров Қрым» ғылыми-реставрациялық зертханасының көшірмесі). ҚР Ұлттық мұражайы. Астана.

Terkhin stele (copy of the scientific Restoration Laboratory «Ostrov Krim») National Museum of RK. Astana.

Терхинская стела (копия научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым»). Национальный музей РК. Астана.

аудармасын және мәліметтерді түсіндіруді, түсініктемелерді қамтиды.

3. *Klyashtornyi S. G. The Terkhin inscription // Acta Orientalia Hungaricae. 1982. T. XXXVI. Fasc. 1–3. P. 335–366.*

   Мақалада ескерткіштің ашылу тарихы туралы ақпарат қамтылып, нақтыланған транслитерацияны, жазба мәтінінің ағылшын тіліне аудармасы, мәліметтерді тарихи түсіндіруді, сондай-ақ түсініктемелерді ұсынады. Талат Текин нақтылаған түсініктемелер ескерілді.

4. *Кляшторный С. Г. Рунические памятники Уйгурского каганата и история евразийских степей. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2010. С. 41–48.*

   Кітапта түркі мәтінін қайта қалпына келтіру (транслитерация), орыс тіліне аудармасы, мәтінге түсініктемелер, сондай-ақ көне түркі руна жазуының мамандары айтқан мәтінді оқу бойынша нақтылауды ескере отырып, жазудың ашылу тарихы мен жазудың мазмұны туралы ақпарат беріледі.

5. *Tekin T. The Terkhin inscription // Acta Orientali Hungarica. 1983. T. XXXVII, Fasc. 1–3. P. 43–68.*

   С. Г. Кляшторныйдың ескерткіш мәтінін қайта қалпына келтіруі негізінде Т. Текин жеке сөздер мен сөз тіркестеріне өзіндік түсініктеме берді, олардың тек кейбіреулерін ғана С. Г. Кляшторный қабылдады. Т. Текиннің интерпретациясының басты айырмашылығы – ескерткіштің әр бетіндегі мәтіндердің басқаша тізбегі.

6. *Камалов А. К. К интерпретации сведений древнеуйгурской Терхинской надписи о племени байарку // Известия Национальной Академии наук РК. Серия общественных наук. 1993. № 6. С. 6–11.*

   Мақалада Терхин жазбасындағы тоғыз-оғыз (ұйғыр) тайпасы байырқу туралы мәліметтерді түсіндіруді ұсынылады.

7. *Katayama A. Tariat inscription // Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Ed. by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir. The Society of Central Eurasian Society. Osaka: Osaka University, 1999. P. 168–176.*

   Ескерткіштің сипаттамасы, жапон-монғол экспедициясы кезінде автор қайта оқыған мәтіннің транслитерациясы мен транскрипциясы, жапон және ағылшын тілдеріне аудармасы берілген. Мәтінді оқу Талат Текиннің нұсқасына негізделген. Автордың ұсыныстарының аз ғана бөлігін кейіннен С. Г. Кляшторный қабылдады.

the monument, transliteration of the text, translation into Russian and interpretation of the information, comments.

3. Klyashtorny S. G. The Terkhin inscription // Acta Orientalia Hungaricae. 1982. T. XXXVI. Fasc. 1–3. P. 335–366.

   The article contains information on the history of the discovery of the monument, offers a revised transliteration, an English translation of the inscription, a historical interpretation of the information as well as comments. It takes into account the clarifications made by Talat Tekin.

4. *The Runic monuments of Uighur Khaganate and history of Eurasian steppes. St. Petersburg: St. Petersburg Oriental Studies, 2010. C. 41–48.*

   The book contains a reconstruction of the Turkic text (transliteration), translation into Russian, comments on the text, history of the discovery of the inscription and information about the content of the inscription, taking into account the clarifications of the text made by experts on Old Turkic runiform writing.

5. *Tekin T. The Terkhin inscription // Acta Orientali Hungarica. 1983. T. XXXVII, Fasc. 1–3. P. 43–68.*

   Based on the reconstruction of the text of the monument, given by S. G. Klyashtorny, T. Tekin gave his reading of certain words and expressions, only some of which were adopted by S. G. Klyashtorny. The main difference of Tekin's interpretation is a different sequence of texts on different sides of the monument.

6. *Kamalov A. K. To the interpretation of information of ancient Uigur Terkhinskaya inscription about the tribe Bayarku // Proceedings of the National Academy of Sciences of the RK. Series of Social Sciences. 1993. № 6. C. 6–11.*

   The article offers an interpretation of the information in the Terkhin inscription about the Tokuz-Oguz (Uighur) tribe Bayarku.

7. *Katayama A. Tariat inscription // Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Ed. by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir. The Society of Central Eurasian Society. Osaka: Osaka University, 1999. P. 168–176.*

   A description of the monument, transliteration and transcription of the text which the author re-read during the Japanese-Mongolian expedition, and translation into Japanese and English are given. The reading of the text is based on Talat Tekin's version. Only a small number of the author's sentences are adopted by S. G. Klyashtorny in the following.

его правовое обоснование, в) описание структуры власти и перечень лиц, наделенных властью; в) сообщение о подчинении мятежных племен после интронизации; г) описание церемонии каганской стелы-манифеста» (Кляшторный 2010: 36). Наконец, третья часть надписи носит историографический характер и содержит упоминание о первых тюркских каганах, о выступлениях огузов, упоминание о первом Уйгурском царстве, описание войны с тюрками, которую вели первый уйгурский каган и Элетмиш Бильге-каган, а также о разгроме и гибели Тюркского эля (каганата). С. Г. Кляшторном удалось выявить совпадения повествования Терхинской надписи с погребальной надписью Элетмиш Бильге-кагана (памятник Могойн Шине-усу), в той части, которая касается информации о походе на племена чиков и установлении в последующие годы двух каганских ставок и уточнить чтение соответствующей части памятника Могойн Шине-усу [Кляшторный 2010: 36–37].

Литература

1. *Шинехуу М. Тарйатин Орхон бичигийн шине дурсгал. Studia archeologica. 6/1. Улаанбаатор, 1975.*

   Предварительная публикация текста надписи монгольским ученым, не получила признания со стороны тюркологов, в связи с тем, что прочтение текста было основано на сравнении языка надписи с монгольским языком. Имеет исключительно историографическое значение.

2. *Кляшторный С. Г. Терхинская надпись. Предварительная публикация // Советская тюркология. 1980. № 3. С. 82–95.*

   Предварительная публикация текста надписи содержит сведения об открытии памятника, транслитерацию текста, перевод на русский язык и интерпретацию сведений, комментарии.

3. *Klyashtornyi S. G. The Terkhin inscription // Acta Orientalia Hungaricae. 1982. T. XXXVI. Fasc. 1–3. P. 335–366.*

   Статья содержит информацию об истории открытия памятника, предлагает уточненные транслитерацию, перевод текста надписи на английский язык, историческую интерпретацию сведений, а также комментарии. Учтены уточнения, сделанные Талатом Текином.

4. *Кляшторный С. Г. Рунические памятники Уйгурского каганата и история евразийских степей. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2010. С. 41–48.*

Терхин стеласының фрагменттері («Остров Қрым» ғылыми-реставрациялық зертханасының көшірмесі). ҚР Ұлттық мұражайы. Астана.

Fragments of the Terkhin stele (copy of the scientific Restoration Laboratory «Ostrov Krim»). National Museum of RK. Astana.

Фрагменты Терхинской стелы (копия научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым»). Национальный музей РК. Астана.

8. *Ölmez M. Uygur Hakanliği yazitlari. Ankara: Bilgesu, 2018. С.74–105.*

Жазба мәтінінің түрік тілінде жариялануы (транслитерациясы және аудармасы), түсініктемелері негізінен лингвистикалық сипатта, мәтіннің алдыңғы басылымдарына сипаттама беріледі. Мәтіннің негізінде Талат Текиннің нұсқасы жатыр.

9. *Klyashtorny S. G. East Turkistan and the qaghans of Ordubaliq. The interpretation of the fourteenth line of the Terkhin inscription // Acta Orientalia Hungarica. 1988. XLII (2–3). 277–280.*

Терхин жазуының 14-ші жолындағы руналық таңбалардың жаңаша оқылуы Елетміш Білге-қағанның заманынан бері ұйғырлардың Шығыс Түркістан оазистерімен тығыз байланыста болғанын айғақтайды.

8. *Ölmez M. Uygur Hakanliği yazitlari. Ankara: Bilgesu, 2018. С. 74–105.*

The text of the inscription is published in Turkish (transliteration and translation), the comments are mainly of a linguistic nature and a description of previous editions of the text is given. The text is based on Talat Tekin's version.

9. *Klyashtorny S. G. East Turkistan and the qaghans of Ordubaliq. The interpretation of the fourteenth line of the Terkhin inscription // Acta Orientalia Hungarica. 1988. XLII (2–3). 277–280.*

A new reading of the runic signs on line 14 of the Terkhin inscription shows close links between Uighurs and the oases of East Turkestan since the reign of Eletmish Bilge-Khagan

Қазақ тіліне аударылған Терхин (Тарьят) жазуының мәтіні

(Кляшторный 1980: 92–94; Кляшторный 2010: 41–44)

Батыс жағы

1 [1] Мен, Көктен жаратылған Елетміш Білге-қаған, Көктен жаратылған (жұбайым) Елбілге-қатунмен (бірге), қаған және қатун атақтарын қабылдап, содан кейін Өтүкеннің батыс шетінде Тез (өзенінің) жоғарғы ағысында ордамды орналастырып және < қамал салуды > бұйырдым. Барыс жылы (750 ж.) және Жылан жылы (753 ж.) екі рет.

2 [2] Мен жазды өткердім. Айдаһар жылы (752 ж.) мен жазды Өтүкеннің ортасында, қасиетті Сюнгюз шыңы мен Киелі Хан шыңының батысында өткіздім. Мен (өзімнің) ордамды осында орналастырып, қамал салуды бұйырдым. Өзімнің мәңгілік [сөзбе-сөз: мыңжылдық және онмыңкүндік] жазуларым мен таңбаларым осында.

3 [3] жалпақ тасқа қашап-оюды, зәулім тасқа орнатуды (сөзбе-сөз: жасауды) бұйырдым. Жоғарыдағы Көк Аспан (мені) жарылқағандықтан, төмендегі Күрең Жер мені мәпелегендіктен, менің Елім және менің Жарлықтарым жаратылды. Күн шығатын жерде (шығыста) алдында тұратын халықтар, ай шығатын жерде (батыста) артында тұратын халықтар.

4 [4] дүниенің төрт түкпіріндегі халықтар (маған) өздерінің еңбектері мен күштерін береді, ал менің дұшпандарым өз үлестерін жоғалтты... Екі (өзен) арасында менің малым мен егістіктерім. Сегіз (өзен), Селенге, Орхон, Тола мені қуантады. Сол елдегі Қарға, Бұрғу (өзендер) бойына мен екі өзенімнің бойына қоныстанамын (көшемін).

The text of the Terkhin (Tariat) inscription translated into Russian

(Klyashtorny 1980: 92–94; Klyashtorny 2010: 41–44)

West side

1 [1] I, Unbearded Eletmish Bilge-khagan, (together with) Unbearded (spouse) Elbilge-katun, having taken on myself the titles of khagan and katun, then commanded to establish my headquarters <and build a fortress> on the western edge of Otuken, in the upper reaches (river) Tez. There, in the year of the Tiger (750) and in the year of the Snake (753) two times

2 [2] I spent the summer. In the year of the Dragon (752) I spent the summer in the middle of Otuken, west of the sacred peak of Sunguz and the Khan's Sacred Peak. I commanded to establish here (my) stakes and erect a fortress. My eternal [lit.: thousand years and ten thousand days] writings and signs here

3 [3] on the flat rock I commanded to carve (lit.: to create) on the heavy stone I commanded to erect. As (I) was favoured by the Blue Sky that is above, as I was nurtured by the Brown Earth that is below, so were created my El and my Establishments. The peoples dwelling in front (in the east), where the sun rises, the peoples dwelling behind (in the west), where the moon rises,

4 [4] The peoples of all the four corners of the world give (to me) their labour and strength, and my enemies have lost their part... Between the two (rivers) my cattle and my croplands. The eight (rivers), the Selenga, the Orkhon, the Tola delight me. By (the rivers) Karga and Burgu in that country, I settle-settle (roam) by my two rivers.

В книге дается реконструкция тюркского текста (транслитерация), перевод на русский язык, комментарии к тексту, а также история открытия надписи и информация по содержанию надписи, с учетом уточнений по прочтению текста, высказанных специалистами древнетюркской рунической письменности.

5. *Tekin T. The Terkhin inscription // Acta Orientali Hungarica. 1983. T. XXXVII, Fasc. 1–3. P. 43–68.*

   На основе реконструкции текста памятника, данного С. Г. Кляшторным, Т. Текин дал свое прочтение отдельных слов и выражений, лишь немногие из которых были приняты С. Г. Кляшторным. Основным отличием интерпретации Т. Текина является иная последовательность текстов на разных сторонах памятника.

6. *Камалов А. К. К интерпретации сведений древнеуйгурской Терхинской надписи о племени байарку // Известия Национальной Академии наук РК. Серия общественных наук. 1993. № 6. С. 6–11.*

   Статья предлагает интерпретацию сведений Терхинской надписи о токуз-огузском (уйгурском) племени байарку.

7. *Katayama A. Tariat inscription // Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Ed. by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir. The Society of Central Eurasian Society. Osaka: Osaka University, 1999. P. 168–176.*

   Даются описание памятника, транслитератация и транскрипция текста, перечитанного автором во время японско-монгольской экспедиции, перевод на японский и английский языки. В основе прочтения текста положена версия Талата Текина. Лишь небольшое количество предложений автора принято в последующем С. Г. Кляшторным.

8. *Ölmez M. Uygur Hakanliği yazitlari. Ankara: Bilgesu, 2018. С. 74–105.*

   Публикация текста надписи на турецком языке (транслитерация и перевод), комментарии в основном носят языковедческий характер, дается характеристика предыдущих изданий текста. В основе текста версия Талата Текина.

9. *Klyashtorny S. G. East Turkistan and the qaghans of Ordubaliq. The interpretation of the fourteenth line of the Terkhin inscription // Acta Orientalia Hungarica. 1988. XLII (2–3). 277–280.*

   Новое чтение рунических знаков 14-й строки Терхинской надписи свидетельствует о тесных связях уйгуров с оазисами Восточного Туркестана со времени правления Элетмиш Бильге-кагана.

Тэрх бітіктасы. Фото – Н. Базылхан.
Terkhin (Tariat) stele. Photo by N. Bazylkhan.
Терхинская (Тарьятская) стела. Фотографии – Н. Базылхан.

https://bitig.kz/index.php?m=2&oid=24&mod=1&tid=1&lang=r

5 [5] Менің жазғы жайлауларымда, Өтүкеннің солтүстік беткейінің батыс шетінде, Тездің (өзенінің) жоғарғы шығысында, (мұнда) мен көшіп жүремін. Менің қалауым бойынша Өтүкен жерінен шыққан Оңғы Өтүкен жерінен жорыққа аттанды. «Әскермен бар, халықтарды (менің қоластыма) жина!» – (мен айттым). «...оңтүстік шекара бойымен, Алтун қарасының бойымен батыс шекара, Көгмен бойымен солтүстік шекараны қорға!»

6 [6] Менің Көктен жаратылған Елетміш Білге-ханымның алпыс ішкі мәртебелі төресі (сөзбе-сөз: адамы) болған. Ішкі бұйрықтың басшысы Ынанчу-бага-таркан (болды), (ал жалпы) ұлы бұйрықтар тоғыз болды: Білге Тай-сенгун-тұтұқ, бесжүзбасы; Күлүг Оңғы Өз-Ынанчу, бесжүзбасы; Ұлұғ Өз-Ынанчу-

7 [7] -Ұрунғу, жүзбасы; Ұлұғ Ұрунғу; төле бектерінің ұлдарының үстіндегі мыңбасы, төлелік Күлүг Ерен; Тардуш бектерінің ұлдарынан үстіндегі мыңбасы, Тардуш Күлүг Ерен, Тардуш Ышбарыш, бес мың сарбаздың басшысы; Алп Ышбара-сенгун Яғлақар

8 [8] ... тоғыз жүз жауынгердің басшысы Тұйқан; ұлы тархан Бұғу. Мыңдық жасақ

9 [9] ... халықтың мыңдық жасағы...; ержүрек Атачук руының мыңдық жасағы.

Солтүстік жағы

1 [10] Менің Ерекше жаралған ханым көптеген бес[мыңдық] адасқандарды (сөзбе-сөз: соқырларды) басып алды... Құтлұғ- шігші, Қанчу Алп Білге-шігші... Хан тозығы жеткен оғыз халқын, (оның) жүз сенгунын, (оның) бір түмен әскерін (сөзбе сөз: халқын) басып алды.

2 [11] Осы жазулар жазылып жатқан кезде – уа, менің ханым! – осында менің Аспан ханымның беделділері, тоғыз-татарлары, он жеті әз бұйрықтар, сенгундар және тоңра (тайпасының) мыңдық жасағы, менің тегіндеріммен бірге ұйғыр халқы болды. Үш жүз гвардияшы мен баға-тархан (басында) гвардия басшылары ержүрек Атачук пен Бегзик Ер-шігшімен бірге тұрды...

3 [12] Менің Көктен жаралған ханымның ұлдары, Білге-тархан Құтлұғ Білге-ябғу, ... шыққан әйгілі (көсемдер) (Исиг йер?) шөлінен шыққан атақты (көсемдер), байырқудың (сегіз) руластары, әздік Шипа Тай-сенгун және оның халқы, тоңра (тайпасынан) Баш Қайбаш (?), үш рулы қарлұқтар – көптеген халықтар (қатысты)! Ябғуға [бағынышты] халық,

4 [13] Менің Көктен жаралған ханымның ұлы... халыққа... Одурған (тұсында)... Чабыш-сенгун және тоғыз-байарқу халқы тағы да тоғыз-татарларды – қаншама халықты бағындырды! Чад [Шад] халқы

5 [14] ... сонда ол шабуылға шықты. Осыны (бұл

5 [5] In my summer pastures, on the western edge of the northern slope of Otüken, east of the headwaters of the (river) Tez, (here) I am pasturing. At my desire, Ongy of the Otuken land has marched from the Otuken land. "Go with an army, gather the nations (under my hand)!" – (said I). "By... the southern frontier, by the Altun nigger the western frontier, by Kögmen the northern frontier defend!"

6 [6] My Unbegotten Eletmish Bilge-khan (had) sixty inner dignitaries (lit.: people). The head of the inner dignitaries (was) Ynanchu-baga-tarkan, (and in all) there were nine great dignitaries: Bilge Tai-sengun-tutuk, a five-hundred man; Kulug Ongy Oz-Unanchu, a five-hundred man; Ulug Oz-Unanchu-

7 [7]-Urungu, a centurion; Ulug Urungu; a thousand man over the sons of the beys of Tolis, Tolis Kulug Eren; thousandth man over the sons of the Tardush begs, Tardush Kulug Eren, Tardush Yshbarysh, chief over five thousand warriors; Alp Yshbara-sengun Yaglakar

[8] ... chief over nine hundred warriors Tuikan; the great tarqan Bugu. A detachment of a thousand

9 [9] ... thousand troop of the tribe of the valiant Atachuk.

North side

1 [10] My Heavenly khan has seized a multitude of lost (lit. blind): five[thousand] men... Kutlug-chighshi, Kanchu Alp Bilge-chighshi... Khan seized exhausted Oguz people, one hundred (his) Senguns, one Tyumen (his) army (lit.: people).

2 [11] When these writings were written – O my khan! – they were present my Heavenly Khan's eminent, Tokuz-Tatars, seventeen Az buyuruk, Senguns and a thousand detachment from (tribe) Tongra, uighur people together with my tegins. Standing there were three hundred guards and baga-tarkans (at the head) with the chiefs of the guard valiant Atachuk and Begzik Er-chigshi...

3 [12] The sons of my Heavenly Khan, Bilge-tarkan Kutlug Bilge-yabgu, eminent (chiefs) from... eminent (chiefs) from the desert (from Isig yer?), (eight)tribal baiyrku, Az Shipa Tai-sengun and his people, Bash Kaibash (?) from (tribe) Tongra, three-tribal Karluks - so many peoples (were present)! The people, [subject to] the Yabgu,

4 [13] the son of my heavenly khan... on the people... (under) Odurgan... the people of Chabysh-Sengun and Tokuz-Bayarku again subdued Tokuz-Tatars - so many peoples! the people of Chada [shada]

5 [14] ... he then attacked. He who has constructed it (this monument), Bilge Kutlug Tarkan-sengun, so many peoples with glory (defeated)! [Against]

Текст Терхинской (Тарьятской) надписи в переводе на русский язык

(Кляшторный 1980: 92–94; Кляшторный 2010: 41–44)

Западная сторона

1 [1] Я, Неборожденный Элетмиш Бильге-каган, (вместе с) Неборожденной (супругой) Эльбильге-катун, приняв на себя титулы каган и катун, тогда повелел поставить свою ставку <и соорудить крепость> на западной окраине Отюкена, в верховьях (реки) Тез. Там, в год Тигра (750 г.) и в год Змеи (753 г.) два раза

2 [2] я проводил лето. В год Дракона (752 г.) я провел лето посредине Отюкена, к западу от священной вершины Сюнгюз и Ханской Священной вершины. Я повелел поставить здесь (свою) ставку и возвести крепость. Свои вечные [букв.: тысячелетние и десятитысячедневные] письмена и знаки здесь

3 [3] на плоском камне я повелел вырезать (букв.: создать) на грузном камне я повелел воздвигнуть. Так как (мне) благоволило Голубое Небо, что наверху, так как меня взлелеяла Бурая Земля, что внизу, то были созданы мой Эль и мои Установления. Народы, обитающие впереди (на востоке), там, где восходит солнце, народы, обитающие позади (на западе), там, где восходит луна,

4 [4] народы всех четырех углов света отдают (мне свои) свои труды и силы, а мои враги утратили свою долю... Между двух (рек) мой скот и мои пашни. Восемь (рек), Селенга, Орхон, Тола радуют меня. По (рекам) Карга и Бургу в той стране, я поселяюсь-переселяюсь (кочую) по двум моим рекам.

5 [5] В моих летних кочевьях, на западном краю северного склона Отюкена, к востоку от верховий (реки) Тез, (здесь) я кочую. По моему желанию, Онгы из Отюкенской земли выступил из Отюкенской земли в поход. «Иди с войском, собирай народы (под мою руку)!» – (сказал я). «По... южную границу, по Алтунской черни западную границу, по Кёгмену северную границу защищай!»

6 [6] У моего Неборожденного Элетмиш Бильге-хана (было) шестьдесят внутренних сановников (букв.: людей). Главой внутренних буюруков (был) Ынанчу-бага-таркан, (а всего) великих буюруков девять было: Бильге Тай-сенгун-тутук, пятисотник; Кюлюг Онгы Оз-Ынанчу, пятисотник; Улуг Оз-Ынанчу-

7 [7] -Урунгу, сотник; Улуг Урунгу; тысячник над сыновьями бегов тёлисов, тёлисский Кюлюг Эрен; тысячник над сыновьями бегов тардушей, тар-

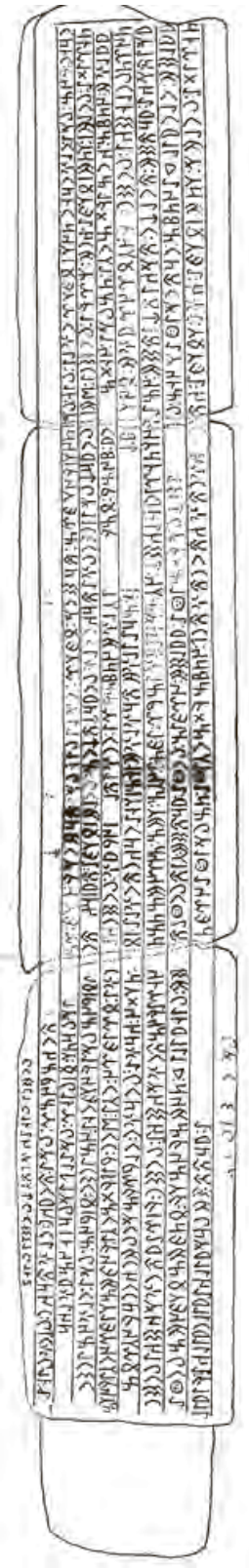

Тэрх бітіктасы мәтін жаңғыртпасы – Н. Базылхан.

General view of the Terkhin inscription. Reconstruction. N.Bazylkhan.

Прорисовка текстов Терхинской стелы – Н. Базылхан.

ескерткішті) тұрғызған Білге Құтлұғ Тархан-сенгун, қаншама халық даңқпен (жеңді)! Ягма мен Лум чышыға [қарсы] екеуін жіберді. Құтлұғ Білге-сенгунға, Ұрұш Құтлұғ-тархан-сенгунға әлгі екеуіне «Жорыққа аттаныңдар!» –

6 [15] деп ол бұйырды. Тардуш Білге-тархан мен Құтлұғ (екеуі де) байырқу (халқынан), яғма, қытай және соғдылардың көсемдері Білге-сенгун, Өзіл Оң-еркін.

Шығыс жағы

1 [16] ...Йоллығ-қаған... Бумын-қаған – (осы) үш қаған патшалықта отырды, олар патшалықта екі жүз жыл отырды.

2 [17] ...олардың халқы ашу-ызаға булығып, қырылды... екі атақты (көсемнің) кесірінен олар нашарлап, жойылды! Қадыр Қасар мен Беди Берсил, атақты [?] оғыздар

3 [18] ...менің ата-бабаларым патшалықта сексен жыл отырды, Өтүкен елінде және оның айналасындағы елдерде (патшалықта отырды), екеуінің (өзендер) арасында және Орхон өзенінде

4 [19] (патшалықта отырды)... олар... жылдар бойы патшалықта отырды ... жылдар өтті. Менің атым (атағым?) жоғарыда Көк Аспан, төменде Күрең жер тағы да

5 [20] ... менің атымды қойды. Жиырма сегіз жасымда, Жылан жылы (741 ж.) мен Түркі елін дүрбелеңге түсірдім, содан кейін мен оны құрттым.

6 [21] ... атты әскерімді жібердім. Мыңдық жасақ кетті. «Одурғандық Өзмыш-тегін келеді!» – деді ол. – «Оны ұстап ал!» – деді ол.

7 [22] ... < мен олардың артынан қудым. Мен Қарақұмды кесіп өтіп, Көгүрда>, Көмүр таулары мен Яр өзеніне жақын жерде, жетінші айда, он төртінші күні үшбайрақты түркі халқына [шабуыл жасадым].

8 [23] ...сол жерде (оларды) талқандадым, олардың ханын (тұтқындадым) Олар сонда өлді, түркі халқын сонда бағындырдым. Сосын тағы да

9 [24] ...Өзмыш-тегін хан болдым. Қой жылы (743 ж.) жорыққа аттандым.

Оңтүстік жағы

1 [25] Екінші рет <мен онымен шайқастым, екінші айда, алтыншы күні мен онымен шайқастым> ... Мешін жылы (744 ж.) мен жорыққа аттандым... Мен онымен соғысып, сол жерде жеңіске жеттім. Олардың ханын мен сол жерде

2 [26] тұтқындадым, < оның үлкен әйелін мен сонда тұтқындадым>... бұдан кейін олардың көсемдері келді... Тауық жылы (745 ж.) мен (сол жерге) бардым және (сонда) тұрдым. Бесінші айда, он үшінші күні олар бүлік шығарды.

3 [27] Сол жерде мен олармен шайқасып, (оларды) жеңдім ... бектерін ... Мен соққы бердім ...

Yagma and Lum chyshy he sent two. Kutlug Bilge Tarkan-sengun and Urushu Kutlug Tarkan-sengun to those two, "Go (to the campaign)!" –

6 [15] he commanded. Tardush Bilge-tarkan and Kutlug (both of the people) baiyrku, the chiefs of the Yagma, Chinese and Sogdians Bilge-sengun, Ozyl Ong-irkin.

East side

1 [16] ...Yollig-Khagan... Bumyn-khagan - (these) three khagans sat on the kingdom, two hundred years they sat on the kingdom.

2 [17] ...their people, having come to a frenzy, died... because of two eminent (leaders) exhausted and died! The famous [?] Kadir Kasar and Bedi Bersil,

3 [18] ...my ancestors sat for eighty years on the kingdom, in the Otuken ale and surrounding el (sat on the kingdom), between the two (rivers) and on the Orkhon river

4 [19] (on the kingdom sat) ... when they ... years they sat on the kingdom ... years have passed. My name (title?) above Blue Sky, below Brown Earth again

5 [20] ... I was named. In my twenty-eight years, in the year of the Snake (741) then I led the Turkic el into confusion, then I ruined it.

6 [21] ... he sent his cavalry. A detachment of a thousand went. "Ozmysh-Tegin from Odurgan is coming!" - he said. "Intercept him!" - he said.

7 [22] ... <I pursued them. I crossed Kara-Kuma and at Kogyur>, near mountains Komur and the river Yar, there [I attacked] the three-named Turkic people in the seventh month, on the fourteenth day

8 [23] ...there (them) I defeated, their khan (I captured) There they perished, there I subdued the Turkic people. Then again.

9 [24] ... Ozmysh-Tegin became khan. In the year of Sheep (743) I set out on campaign.

South side

1 [25] The second time <I fought him, in the second month, on the sixth day I fought him> ... In the year of the Monkey (744) I made a campaign ... I fought with him and gained victory there. Their khan I there

2 [26] captured, <his elder wife I captured there> ... After that came their chiefs ... In the year of Hen (745) I went (there) and (lived) there. In the fifth month, on the thirteenth day, they revolted.

3 [27] There I fought with them and defeated (them)... running... I struck a blow... Having obeyed, the Igders divided [themselves]... Then, in the year of the Dog (746) the three-tribe Karluks, having plotted treason, fled westward, to (the country of) Ten Arrows

4 [28] they came. Then ... in the year of the Pig (747) uch-karluks, tokuz-tatars ...Nine buyuruk, a thousand senguns, all the common people of my father Turjan

душский Кюлюг Эрен, Тардуш Ышбарыш, начальник над пятью тысячами воинов; Алп Ышбарасенгун Яглакар

8 [8] ... начальник над девятью сотнями воинов Туйкан; великий таркан Бугу. Тысячный отряд

9 [9] ... тысячный отряд народа...; тысячный отряд племени доблестного Атачука.

Северная сторона

1 [10] Мой Небесный хан захватил множество заблудших (букв. слепых): пяти[тысячника]... Кутлуг-чигши, Канчу Алп Бильге-чигши... Хан захватил истомленный огузский народ, сто (его) сенгунов, один тюмень (его) войска (букв.: народа).

2 [11] Когда писались эти письмена – о мой хан! – то присутствовали именитые моего Небесного хана, токуз-татары, семнадцать азских буюруков, сенгуны и тысячный отряд из (племени) тонгра, уйгурский народ вместе с моими тегинами. Стояли три сотни гвардейцев и бага-тарканы (во главе) с начальниками гвардии доблестным Атачук и Бегзик Эр-чигши...

3 [12] Сыновья моего Небесного хана, Бильге-таркан Кутлуг Бильге-ябгу, именитые (вожди) из... именитые (вожди) из пустыни (из Исиг йер?), (восьми)племенные байырку, азский Шипа Тай-сенгун и его народ, Баш Кайбаш (?) из (племени) тонгра, трехплеменные карлуки – столь многие народы (присутствовали)! Народ, [подвластный] ябгу,

4 [13] сын моего Небесного хана... на народ... (при) Одургане... народ Чабыш-сенгуна и токуз-байырку опять подчинил токуз-татар – столь многие народы! народ чада [шада]

5 [14] ... он тогда напал. Тот, кто это соорудил (этот памятник), Бильге Кутлуг Таркан-сенгун, столь многие народы со славой (победил)! [Против] ягма и Лум чышы двоих послал. Кутлуг Бильге-сенгуну и Урушу Кутлуг-таркан-сенгуну тем двоим «Идите (в поход)!» –

6 [15] он повелел. Тардушский Бильге-таркан и Кутлуг (оба из народа) байырку, начальники ягма, китайцев и согдийцев Бильге-сенгун, Озыл Онг-иркин.

Восточная сторона

1 [16] ...Йоллыг-каган... Бумын-каган – (эти) три кагана на царстве сидели, двести лет на царстве сидели.

2 [17] ...их народ, придя в неистовство, погиб... из-за двух именитых (вождей) истощился и погиб! Кадыр Касар и Беди Берсил, прославленные [?] огузы

3 [18] ...мои предки восемьдесят лет на царстве сидели, в Отюкенском эле и окружающих его элях (на царстве сидели), между обеими (реками) и на реке Орхон

Тэрх бітіктасы мәтін жаңғыртпасы – Н. Базылхан.

General view of the Terkhin inscription. Reconstruction. N.Bazylkhan.

Прорисовка текстов Терхинской стелы – Н. Базылхан.

Мойынсұнып, игдерлер екіге [бөлінді]... Содан, Ит жылы (746 ж.), үш рулы қарлұқтар сатқындықты ойластырып, батысқа қарай Он жебе (халқының жеріне) қашты

4 [28] олар келді. Сонда... Доңыз жылы (747 ж.) үш-қарлұқтар, тоғыз-татарлар... Тоғыз бұйрықтар, мың сенгундар, әкем Тұрьянның қарапайым жұрты құрметпен хан болуды сұрады: «Ата-бабалардың тектілігі «[осындай]

5 [29] болды!» – деп олар айтты. (Айналадағы) ел, (Өтүкендік елге) (ол) берілді... Содан кейін ол (маған) ябғу атағын берді. Одан кейін Тышқан жылы (748 ж.), (былайша айтқанда), «Берекесі бардың күші бүкіл халықты (берекелендіреді), бейшараның күші бұлақ суына айналады!» – (деп айта отырып), бүкіл халық Тұрьянды қаған деп жариялады,

6 [30] (оны) Көктен жаралған Елетміш Білге-қаған, ал (жұбайын) – Елбілге-қатун деп жариялады. (Өзімді) қаған, (жұбайымды) қатун деп атай отырып, ордамды Өтүкеннің ортасына, Киелі шыңның Сүнгүз шыңының батысына орнаттым.

Тас тасбақадағы жазу:

Бұл [ескерткішті] тұрғызу бұйырған адам – Бөке Тұтам.

respectfully asked to become khan: [Such] was the rank of the ancestors

5 [29] – they said. To (the surrounding) ale, (the Otuken ale) (it) was bestowed... Then he bestowed upon (me) the title of yabgu. After that, in the year of the Rat (748), (saying): "Strength in the one who has prosperity makes the whole nation (prosperous), strength in the one who is not prosperous becomes spring water!" – (thus saying), all the people proclaimed Turyan the khagan,

6 [30] proclaimed (him) the Unbearded Eletmish Bilge-khagan, and (his wife) Elbilge-katun. Calling (himself) a khagan, (his wife) a katun, I established my stake in the middle of Otüken, to the west of the summit of Sunguz the Sacred Peak.

An inscription on a stone tortoise:

The one who had to build this [monument] is Beke Tootam.

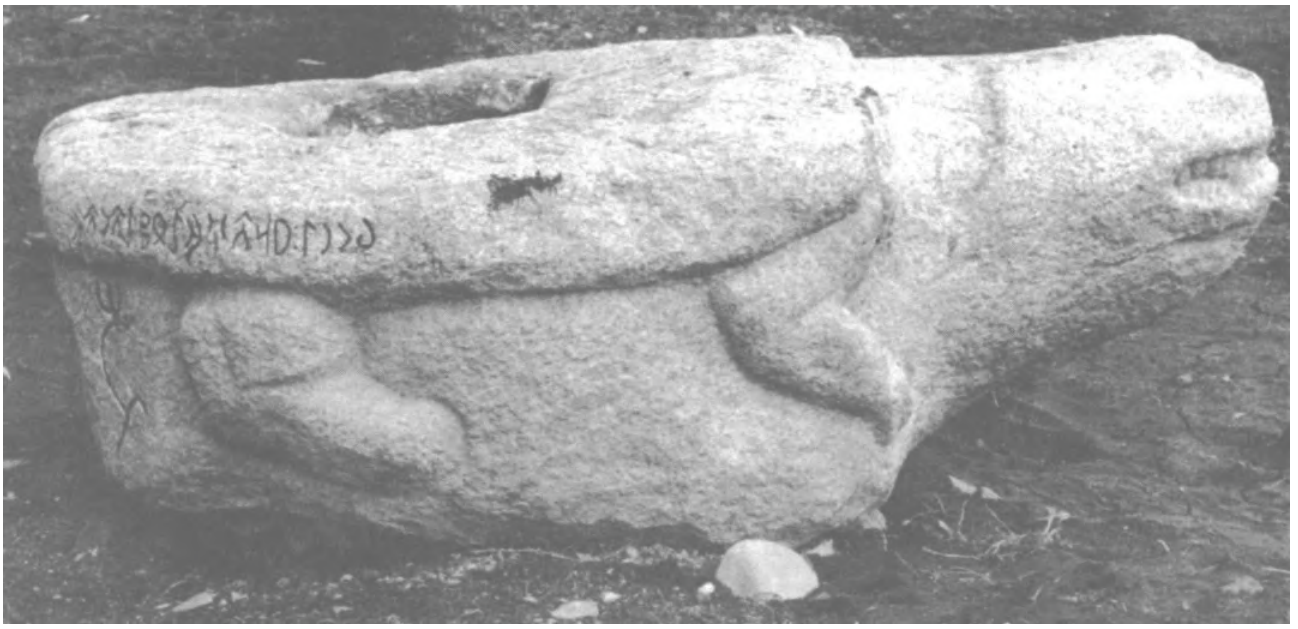

Терхин стеласы. Тасбақа-тұғыр. Кляшторный С. Г. Ұйғыр қағанатының руналық ескерткіштері (2010 ж.), 334 б.
Terkhin stele. Tortoise-ring. Klyashtorniy S. G. Runic monuments of the Uighur Khaganate (2010), p. 334.
Терхинская стела. Черепаха-цоколь. Кляшторный С. Г. Руническое памятники Уйгурского каганата (2010), с. 334.

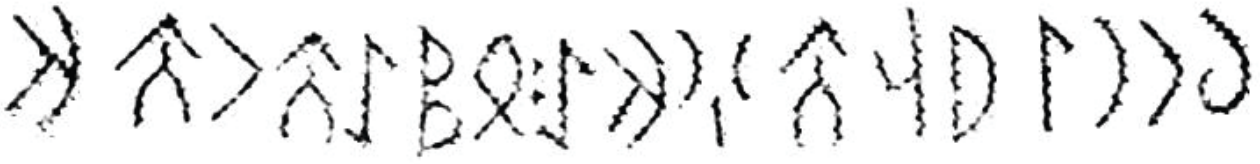

Терхин стеласының тасбақа-тұғырындағы жазу. Кляшторный С. Г. Ұйғыр қағанатының руналық ескерткіштері (2010 ж.), 334 б.
The inscription on the Tortoise-ring of the Terkhin stele. Klyashtorniy S. G. Runic monuments of Uighur Khaganate (2010), p. 334.
Надпись на черепахе-цоколе Терхинской стелы. Кляшторный С. Г. Руническое памятники Уйгурского каганата (2010), с. 334.

4 [19] (на царстве сидели)... когда они... лет они на царстве сидели ... лет прошло. Мое имя (титул?) вверху Голубое Небо, внизу Бурая Земля опять

5 [20] ... меня нарекли. В свои двадцать восемь лет, в год Змеи (741 г.) тогда я привел в смятение Тюркский эль, тогда я его погубил.

6 [21] ... свою конницу послал. Тысячный отряд пошел. «Озмыш-тегин из Одургана идет!» – сказал он. «Перехвати его!» – сказал он.

7 [22] ... <я преследовал их. Я пересек Кара-Кумы и у Кёгюра>, возле гор Кёмюр и реки Яр, там [я напал] на трехзнаменный тюркский народ в седьмом месяце, на четырнадцатый день

8 [23] ...там (их) я разгромил, их хана (я захватил) Там они погибли, там я подчинил тюркский народ. Тогда опять

9 [24] ...Озмыш-тегин ханом стал. В год Овцы (743 г.) я выступил в поход.

Южная сторона

1 [25] Второй раз <я с ним сразился, во втором месяце, на шестой день я с ним сразился> ... В год Обезьяны (744 г.) я выступил в поход... Я с ним сразился и одержал там победу. Их хана я там

2 [26] захватил, <его старшую жену я там захватил>...после этого пришли их вожди... В год Курицы (745 г.) я пошел (туда) и (жил) там. В пятом месяце, на тринадцатый день, они взбунтовались.

3 [27] Там я сразился с ними и победил (их)... бег... Я нанес удар... Подчинившись, игдеры разде[лились]... Затем, в год Собаки (746 г.) трехплеменные карлуки, замыслив измену, бежали на запад, в (страну народа) Десяти стрел

4 [28] они пришли. Тогда ... в год Свиньи (747 г.) уч-карлуки, токуз-татары ...Девять буюруков, тысяча сенгунов, весь простой народ моего отца Турьяна почтительно просили стать ханом: «[Таково] звание предков

5 [29] было!» – они сказали. (Окрестным) элям, (Отюкенскому элю) (его) даровали... Тогда он пожаловал (мне) титул ябгу. После этого, в год Крысы (748 г.), (говоря): «Сила у обладающего благополучием весь народ делает (благополучным), сила у неблагополучного становится родниковой водой!» – (так говоря), весь народ провозгласил Турьяна каганом,

6 [30] провозгласил (его) Неборожденным Элетмиш Бильге-каганом, а (супругу) – Эльбильге-катун. Назвав (себя) каганом, (свою супругу) – катун, я утвердил свою ставку посредине Отюкена, к западу от вершины Сюнгюз Священной вершины.

Надпись на каменной черепахе:

Тот, кому выпало соорудить этот [памятник] – Бёке Тутам.

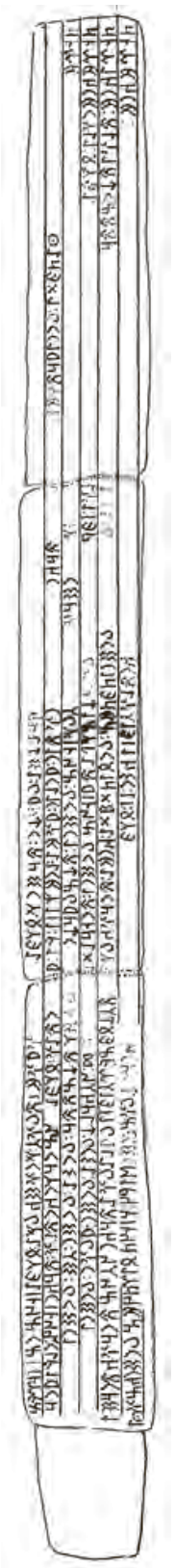

Тэрх бітіктасы мәтін жаңғыртпасы – Н. Базылхан.

General view of the Terkhin inscription. Reconstruction. N.Bazylkhan.

Прорисовка текстов Терхинской стелы – Н. Базылхан.

3. Могойн Шине Усу жазуы

(Селеңге тасы немесе Моян-шор құрметіне арналған жазу)

Түркі руна жазуы бар ескерткішті Моңғолия жерінен 1909 жылы Хельсингфорг университетінің (Хельсинки) доценті, фин монғолтанушы және түркітанушы Густав Рамстедт бастаған ғылыми экспедиция тапқан. Ол Ұлан-Батордан солтүстік-батысқа қарай 360 км жерде, Бұлған аймағы, Сайхан-сомон, Могойн Шине Усу жерінен табылған. Могойн Шине-усу (моң. Жыланның жаңа суы) мекені Үргету алқабының оңтүстік бөлігінде орналасқан. Жазуы бар стела алқаптың оңтүстік бөлігінде, Могойн Шине Усу көлінен шамамен 300 м солтүстікке қарай және Бұлған аймағының Сайхан сомонынан оңтүстік-батысқа қарай 35–40 км жерде орналасқан қаған қорым кешенінің бір бөлігі болып табылады. Жазуы бар ескерткіш алқаптың дәл ортасында орналасқан. С. Г. Кляшторныйдың сипаттамасына сәйкес, жарылған гранитті кесектастар мен сынықтастардан жасалған дөңгелек тас қорған (диаметрі 40 м, биіктігі 0,8 м) құрылымның негізгі бөлігі болып табылады. Г. Рамстедт пен оның серігі Сакари Пельси бұл жерден екі стела фрагментін және ірі түйіршікті сұр граниттен жасалған ірге тасбақаны тапты. Басы мен құйрығы жоғалған тасбақаның гранит мүсіні ұзындығы 1 м, биіктігі 0,4 м, сауытының ені 0,98 м болды. Тас тасбақаның беті қатты эрозияға ұшыраған, бүйірлерінде бедерленген та-

3. An inscription from Mogoin Shine-usu

(Selengin stone or inscription in honour of Moin chur)

A monument with a Turkic runic inscription was discovered in Mongolia in 1909 by a scientific expedition led by the Finnish Mongolist and Turkologist Gustaf Ramstedt, Associate Professor of the University of Helsingforks (Helsinki). It was found in Bulgan aimag, Saihan Somon, Mogoyn Shinu Usu locality, about 360 km northwest of Ulaanbaatar. The area of Mogoyin Shine-usu (mong. Snake New Water) is located in the southern Urgetu valley. The stele with the inscription is part of the Khagan burial complex, located in the southern part of the valley, about 300 m north of Mogoyn Shine-usu Lake, 35-40 km south-west of Saihan somon of Bulgan aimak. The monument with the inscription was located almost in the centre of the valley. According to S. G. Klyashtorny's description, the main part of the structure is a round stone mound (40 m in diameter, 0.8 m high) of torn granite blocks and rubble. G. Ramstedt and his companion Sakari Pelsi discovered two fragments of a stele and a basement turtle of grey coarse granite here. The granite sculpture of the tortoise with the lost head and tail was 1m long, 0.4m high and its shell 0.98m wide. The surface of the stone tortoise was heavily eroded, with relief paws on the sides and carved patterns in the form of closed hexagons on the back of the shell. There was a hole in the centre of the top

Жалпы көрініс. Моян-шор құрметіне арналған ғұрыптық кешен.
General view. Memorial complex in honour of Moyun-chur. N. Bazylkhan, 2005.
Общий вид. Поминальный комплекс в честь Моюн-чура. Н. Базылхан, 2005.
https://bitig.kz/index.php?m=2&oid=23&mod=1&tid=1&lang=r

3. Надпись из Могойн Шине усу

(Селенгинский камень или надпись в честь Моюн-чура)

Памятник с тюркской рунической надписью был обнаружен в Монголию в 1909 г. научной экспедицией во главе с финским монголистом и тюркологом Густавом Рамстедтом, доцентом Гельсингфоргского (Хельсинки) университета. Он был найден в Булганском аймаке, Сайхан-сомон, в местности Могойн Шину-усу, примерно в 360 км к северо-западу от Улан-Батора. Местность Могойн Шине-усу (монг. Змеиная новая вода) находится в южной части долины Ургету. Стела с надписью является частью каганского погребального комплекса, расположенного в южной части долины, примерно в 300 м севернее оз. Могойн Шине-усу, в 35–40 км к юго-западу от Сайхан сомона Булганского аймака. Памятник с надписью был расположен почти в центре долины. По описанию С. Г. Кляшторного, главной частью сооружения является круглый каменный курган (диаметр 40 м, высота 0,8 м) из рваных гранитных глыб и обломков. Г. Рамстедт и его спутник Сакари Пельси обнаружили здесь два фрагмента стелы и цокольную черепаху из серого крупнозернистого гранита. Гранитная скульптура черепахи с утраченными головой и хвостом было длиной в 1 м, высотой – 0,4 м, шириной панциря в 0,98 м. Поверхность каменной черепахи была сильно эрозирована, по бокам были рельефные лапы, а на спине панциря просматривались резные узоры в виде сомкнутых шестиугольников. В центре сверху было отверстие для нижнего штыря стелы. Рядом с каменной черепахой лежали два обломка стелы из светло-серого гранита [Кляшторный 2010: 52–54].

Примерно в 200 м к югу от основного комплекса сооружений имеется еще один каменный курган примерно такого же размера. В 1974 г. памятник и место сооружения были обследованы С. Г. Кляшторным, в 1984 г. – А. Е. Войтовым, а в 1996–1998 гг. японским ученым Такао Мориясу [Moriyasu 1999: 177–195]. Первоначальное состояние надписи зафиксировано на эстампажах Г. Рамстедта, которые хранятся в Рукописном отделе Института восточных рукописей РАН.

Общая длина стелы составляет 3,68 м, нижний фрагмент – 1,18 м, верхний – 2,49–2,50 м. Стела размещалась на черепахе, а ее верхняя часть, скорее всего, включала скульптурное изображение драконов. Ширина северной и южной поверхностей трапециевидной стелы составляет 20–22 см в верхней части, 42–44 см. в нижней части. Соответственно на западной и восточной поверхностей в верхней части – 15,5–16,0 см, в нижней части – 24–29 см. Первоначальная дли-

Могойн Шине усу жазуы. Н. Базылхан, 2005.
Inscription from Moghoin Shine Usu. N. Bazylkhan, 2005.
Надпись из Могойн Шине усу. Н. Базылхан, 2005.

https://bitig.kz/index.php?m=2&oid=23&mod=1&tid=1&lang=r

бандары болды, ал сауытының арқасында жабық алтыбұрыш түрінде оюланған өрнектері болды. Үстінің қақ ортасында стеланың төменгі түйреуішіне арналған тесік болды. Тас тасбақаның жанында ашық сұр граниттен жасалған стеланың екі сынығы жатты [Кляшторный 2010: 52–54].

Негізгі құрылымдар кешенінен оңтүстікке қарай шамамен 200 м жерде шамамен бірдей көлемдегі тағы бір тас қорған бар. 1974 жылы ескерткіш пен құрылыс алаңын С. Г. Кляшторный, 1984 жылы А. Е. Воитов, ал 1996–1998 жж. жапон ғалымы Такао Мориясу [Moriyasu 1999: 177–195] зерттеді. Жазудың бастапқы күйі Г. Рамстедттің эстампаждарында тіркелген, олар РҒА Шығыс қолжазбалары институтының Қолжазба бөлімінде сақтаулы.

Стеланың жалпы ұзындығы – 3,68 м, төменгі фрагменті – 1,18 м, жоғарғысы – 2,49–2,50 м. Стела тасбақаға орналастырылған, ал оның жоғарғы бөлігінде, сірә, айдаһарлардың мүсіндік бейнесі болған. Трапеция тәрізді стеланың солтүстік және оңтүстік беттерінің ені жоғарғы бөлігінде 20–22 см, төменгі бөлігінде 42–44 см. Сәйкесінше, батыс және шығыс беттерінде жоғарғы бөлігінде 15,5–16,0 см, төменгі бөлігінде 24–29 см. Стеланың бастапқы ұзындығы 4 м астам болған. Стелада төрт таңбалық белгі бар, руналық белгілердің биіктігі – 26–28 мм. Белгілер стеланың жоғарғы бөлігінде жақсы сақталған.

Жазудың мәтінін Г.Рамстедт 1913 жылы неміс тілінде [Ramstedt 1913], түркі мәтінінсіз орысша аудармасын 1914 жылы [Рамстедт 1914 жариялады. Г. Рамстедттің басылымын ғалымдар сапалы деп таныды және ол жариялағалы бері басқа ғалымдар тарапынан көп өзгерістер енгізілген жоқ. Г. Рамстедт жазуды «Селеңге тасы», ал С. Е. Малов «Моюн-чур ескерткіші» [Малов 1959: 30–44] деп атады.

Ескерткіш Ұйғыр қағанатының нақты негізін қалаушы Елетміш Білге-қағанның (747–759 жж.) істеріне арналған және ол қайтыс болғаннан кейін көп ұзамай, 759–760 жылдары жазылған құлпытас жазуы болып табылады. Моян-шор – қағанның таққа отырғанға дейінгі қытай жазбаларында «моянь чжо» деп жазылған атының танымал реконструкциясы. Кейіннен ғалымдар «Моянь чжо» атауын «Баян-шор» (буддисттік буян~муян терминінен, санксриттік пунйадан «жақсы, мейірімді») деп қайта қалпына келтірудің дұрыстығын негіздеді. С. Г. Кляшторныйдың пікірінше, «баян сөзінің өзі түркі негізді «бай» болғанымен, көне түркі лексикасында кездеспейді және түркі тілдеріне моңғол тілдерінен (баян «бай») енген [Кляшторный 2010: 68].

Могойн Шине Усу ескерткіші мазмұны жағынан Терхин (Тарьят) жазуына өте жақын. Оның бастапқы бөлігі Ұйғыр мемлекетінің (ел) тарихи өткеніне арналған: он-ұйғыр мен тоғыз-оғыз тарихындағы жүз жылдық кезең, одан кейін түркілер мен

for the bottom pin of the stele. Next to the stone tortoise there were two fragments of a stele of light grey granite [Klyashtorny 2010: 52–54].

About 200m south of the main complex of structures there is another stone mound of about the same size. In 1974 S. G. Klyashtorny surveyed the monument and the site, in 1984 A. E. Voitov surveyed it, and in 1996–1998 the Japanese scientist Takao Moriyasu [Moriyasu 1999: 177–195]. The original state of the inscription is recorded on the engravings of G. Ramstedt, which are stored in the Manuscript Department of the Institute of Oriental Manuscripts of the RAS.

The total length of the stele is 3.68 m, the lower fragment is 1.18m and the upper fragment is 2.49–2.50 m). The stele was placed on a turtle and its upper part most probably included a sculptural representation of dragons. The width of the northern and southern surfaces of the trapezoidal stele is 20–22 cm in the upper part and 42–44 cm in the lower part. The western and eastern surfaces are respectively 15.5–16.0 cm at the top and 24–29 cm at the bottom. The original length of the stele was more than 4 m. There are four tamga signs on the stele, the height of runic signs is 26–28 mm. The signs are better preserved in the upper part of the stele.

The text of the inscription G. Ramstedt published in 1913 in German [Ramstedt 1913], the Russian translation without the Turkic text was published in 1914. [Ramstedt 1914]. The G. Ramstedt's edition is considered by scholars to be of high quality, and not many changes have been made since its publication by other scholars. G. Ramstedt called the inscription "Selenga Stone", and S. E. Malov called it "a monument of Moyun-chur" [Malov 1959: 30–44]. [Malov 1959: 30–44].

The monument commemorates the deeds of the actual founder of the Uighur Khaganate, Eletmish Bilge-khagan (747–759), and is a funerary inscription composed shortly after his death, in 759–760. Moyun-chur is a popular reconstruction of the dotron name of the Khagan, recorded in Chinese writings as "moyun-chjo". Later scholars substantiated the correctness of reconstruction of the name Moyan-chjo as Bayan-chor (from Buddhist term buyan~muyan, from Sankrit Punya "good, gracious"). According to S. G. Klyashtorny, "the word bayan itself, although it has a Turkic base bay 'rich', is not noted in the Old Turkic vocabulary, and came to the Turkic languages from the Mongolian languages (bayan 'rich') [Klyashtorny 2010: 68].

In its content the monument from Mogoyn Shine Usu is very close to Terkhin (Tariat) inscription. Its initial part is about the historical past of the Uighur state (el.): it mentions a century period in the history of ten of Uighurs and nine of Oguzes (On Uighur Tokuz-Oguzes), and then about the rule of Turks

на стелы составляла более 4 м. На стеле имеются четыре тамговых знака, высота рунических знаков – 26–28 мм. Знаки лучше сохранились в верхней части стелы.

Текст надписи Г. Рамстедт издал в 1913 г. на немецком языке [Ramstedt 1913], перевод на русском языке без тюркского текста опубликован в 1914 г. [Рамстедт 1914]. Издание Г. Рамстедта признано учеными качественным, и не так много изменений внесено со времени его публикации другими учеными. Г. Рамстедт назвал надпись «Селенгинским камнем», а С. Е. Малов – «памятником Моюн-чуру» [Малов 1959: 30–44].

Памятник посвящен деяниям фактического основателя Уйгурского каганата Элетмиш Бильге-кагана (747–759 гг.) и является погребальной надписью, составленной вскоре после его смерти, в 759–760 годах. Моюн-чур – это популярная реконструкция дотронного имени кагана, зафиксированного в китайских сочинениях как «моянь чжо». Ученые впоследствии обосновали правильность реконструкции имени «Моянь чжо» как «Баян-чор» (от буддийского термина буян~-муян, от санкскритского пунйа «благой, благодатный»). Как считает С. Г. Кляшторный, «само слово баян, хотя оно и имеет тюркскую основу бай «богатый», в древнетюркской лексике не отмечено и пришло в тюркские языки из монгольских (баян «богатый») [Кляшторный 2010: 68].

По содержанию памятник из Могойн Шине Усу очень близок к Терхинской (Тарьятской) надписи. Начальная его часть посвящена историческому прошлому уйгурского государства (эль): упоминается столетний период в истории десяти уйгуров и девяти огузов (он-уйгур токуз-огуз), а затем о властвования над уйгурами тюрков и кыбчаков. Это единственное упоминание этнонима «кипчак» в древнетюркских рунических текстах, в связи с чем первоначально учеными ставилась под сомнение правильность реконструкции рунических знаков как «кипчак». Позже С. Г. Кляшторный подтвердил правильность этой реконструкции и идентифицировал кипчаков надписи с сирами древнетюркских памятников, называющимися в китайских источниках «сеяньто». Кипчаки-сиры, были главным племенем в огузском племенном союзе до 660-х гг. После вынужденного выхода сиров из этого союза, племенной союз получает наименование «токуз-огузов». Токуз-огузский союз возглавило племя «уйгур». Идея С. Г. Кляшторного о том, что слово кифчак (пустое, полое) было дано сирам уйгурами и в последующем стало наименованием-оберегом, была признана большинством ученых [Кляшторный 1986].

Основную часть повествования надписи Могойн Шину-усу составляет описание военных действий каганской армии в борьбе с восточными тюрками

Могойн Шине усу жазуы. Н. Базылхан, 2005.
Inscription from Moghoin Shine Usu. N. Bazylkhan, 2005.
Надпись из Могойн Шине усу. Н. Базылхан, 2005.
https://bitig.kz/index.php?m=2&oid=23&mod=1&tid=1&lang=r

Жалпы көрініс. Моян-шор құрметіне арналған ғұрыптық кешен. Н. Базылхан, 2005.

General view. A memorial complex in honour of Moyun-chur. N. Bazylkhan, 2005.

Общий вид. Поминальный комплекс в честь Моюн-чура. Н. Базылхан, 2005.

https://bitig.kz/index.php?m=2&oid=23&mod=1&tid=1&lang=r

қыпшақтардың ұйғырларға үстемдік етуі туралы айтылады. Бұл көне түркі руналық мәтіндеріндегі «қыпшақ» этнонимінің жалғыз ескертілуі, осыған байланысты ғалымдар бастапқыда руналық белгілердің «қыпшақ» деп қайта қалпына келтірілуінің дұрыстығына күмәнданған болатын.

Кейінірек С. Г. Кляшторный бұл қайта қалпына келтірудің дұрыстығын растап, қыпшақ жазуларын қытай деректерінде «сеяньто» деп аталатын көне түркі ескерткіштерінің серлерімен сәйкестендірді. Қыпшақ-серлер 660 жылдарға дейін оғыз тайпалық одағының басты тайпасы болды. Серлердің бұл одақтан мәжбүрлі түрде шыққаннан кейін тайпалық одақ «тоғыз-оғыз» атауын алады. Тоғыз-оғыз одағын «ұйғыр» тайпасы басқарды. С. Г. Кляшторныйдың «қыпшақ (бос, қуыс) сөзін серлерге ұйғырлар берген, кейіннен тұмар атауға айналған» идеясын ғалымдардың көпшілігі мойындады [Кляшторный 1986].

Могойн Шине Усу жазбасының негізгі бөлігінде далада үстемдік ету үшін күрестегі қаған әскерінің шығыс түркілерімен әскери әрекеттерінің сипаттамасы, 747–749 жылдардағы Ұйғыр қағанатындағы ішкі соғыстар туралы әңгімелер (сегіз-оғыз тайпаларының барлығы Яғлақарлардың билігіне қарсы болған кездегі), ұйғыр елінің шекарасын нығайтуға және кеңейтуге мүмкіндік берген ұйғырлардың Оңтүстік Сібір мен Шығыс Түркістанға жаулап алу жорықтары туралы баяндаулар құрайды. Жазудың соңғы бөлігі көбірек бүлінген. Мұнда ұйғырлардың Қытайдағы Ань Лушань көтерілісіне және 750 жылдардағы оғыздар мен басқа тайпалардың көтерілісіне қатысуы туралы үзінді мәліметтер сақталған.

Терхин жазуының ашылуы С. Г. Кляшторныйға Могойн Шине Усу ескерткішінің шығыс жағындағы мәтінді (7–10 жолдар) нақтылауға және қайта оқуға мүмкіндік берді [Klyashtorny 1982: 339–340]. 2010 жылы ол Г. Рамстедт пен С. Е. Маловтың басылымдарынан өзгеше жазудың жаңа оқылымын жариялады [Кляшторный 2010: 50–77].

and Kipchaks over Uighurs. This is the only mention of the ethnonym "Kipchak" in the ancient Turkic runiform texts, and that is why originally the scholars questioned the correctness of reconstruction of the runiform signs as "Kipchak". Later, S. G. Klyashtorny asserted the correctness of that reconstruction, and identified Kipchaks from inscriptions with Sirs from ancient Turkic monuments, called in the Chinese sources "Seyanto". Kipchaks-Sirs, were the main tribe in the Oguz tribal union till 660's. After forced leaving that union by Sirs, the tribal union receives the name "Tokuz-Oguz". The Tokuz-Oguz tribal union was headed by a tribe "Uighur". The idea of S. G. Klyashtorny that the word Kipchak (empty, hollow) was given to the Sirs by Uighurs and subsequently became a name-protection, was recognized by a majority of scientists [Klyashtorny 1986].

The main part of the Mogoyn Shinu-usu inscription narration is a description of the military operations of the Khagan army in the fight against the Eastern Turks for a domination in the steppe, the narration about the internal wars in Uighur Khaganate in 747–749 (when all eight Oguz tribes (Sekiz-Oguz) opposed the power of Yaglakars), about the conquest campaigns of Uighurs in Southern Siberia and Eastern Turkestan that allowed to strengthen and expand the borders of Uighur el. The final part of the inscription was the most destroyed. There is fragmentary information about Uighurs' participation in An Lushan rebellion in China and revolt of Oguzes and other tribes in 750s.

The discovery of the Terkhin inscription allowed S. G. Klyashtorny to specify and reread the text (7–10 lines) on the eastern side of the monument from Mogoyn Shinu-Usu [Klyashtorny 1982: 339–340]. In 2010, he published a new interpretation of this inscription that differs from the publications of G. Ramstedt and S. E. Malov [Klyashtorny 2010: 50–77].

Әдебиет

1. *Ramstedt G. I. Zwei uigurische runeninschriften in der Nord Mongolei // Journal de la Societe Finno-ougrienne. № 30. Helsinki, 1930. – 63 s.*

   Г. Рамстедт экспедициясы тапқан екі жазба туралы алғашқы жарияланым – Селеңге тасы мен Суджа жазуы, руналық таңбаларды салу, жазулардың мәтіндеріннің мағынасын ашу және түсіндірмелерімен неміс тіліне аудармасы.

2. *Рамстедт Г. И. Как был найден «Селенгинский камень». Перевод надписи «Селенгинского камня». Труды Троицко-Кяхтинского Отделения Приамурского Отдела Императорского Русского Географического общества. Т.XV. Вып. 1. СПб, 1914. – 49 с.*

References

1. *Ramstedt G. I. Zwei uigurische runeninschriften in der Nord Mongolei // Journal de la Societe Finno-ougrienne. № 30. Helsinki, 1930. – 63 s.*

   First publication of information about two inscriptions found by G. Ramstedt's expedition - Seleni Stone and Sudjina inscriptions, drawing of runic signs, deciphering of texts of inscriptions and translation into German with comments.

2. *Ramstedt G. I. How the "Selenga Stone" was found. Translation of the "Seleni Stone" inscription. Proceedings of Troitsko-Kyakhtinsky Branch of Priamursky Branch of the Imperial Russian Geographical Society. Vol. 1. SPb, 1914. – 49 c.*

за господство в степи, повествования о внутренних войнах в Уйгурском каганате в 747–749 гг. (когда все восемь огузских племен (секиз-огуз) выступили против власти Яглакаров), о завоевательных походах уйгуров в Южную Сибирь и Восточный Туркестан, позволивших укрепить и расширить границы уйгурского эля. Финальная часть надписи оказалась наиболее разрушенной. Здесь сохранились обрывочные сведения об участии уйгуров в восстании Ань Лушаня в Китае и мятеже огузов и других племен в 750-е годы.

Открытие Терхинской надписи позволило С. Г. Кляшторному уточнить и перечитать текст (7–10 строки) на восточной стороне памятника из Могойн Шину-Усу [Klyashtorny 1982: 339–340]. В 2010 г. он опубликовал новое прочтение надписи, которое отличается от публикаций Г. Рамстедта и С. Е. Малова [Кляшторный 2010: 50–77].

Литература

1. *Ramstedt G.I. Zwei uigurische runeninschriften in der Nord Mongolei // Journal de la Societe Finno-ougrienne. № 30. Helsinki, 1930. – 63 s.*

   Первая публикация сведений о двух надписях, найденных экспедицией Г. Рамстедта – Селенинского камня и Суджинской надписи, прорисовка рунических знаков, расшифровка текстов надписей и перевод на немецкий язык с комментариями.

2. *Рамстедт Г. И. Как был найден «Селенгинский камень». Перевод надписи «Селенгинского камня». Труды Троицко-Кяхтинского Отделения Приамурского Отдела Императорского Русского Географического общества. Т.XV. Вып. 1. СПб, 1914. – 49 с.*

   Публикация сведений о Селенгинском памятнике, текст на уйгурском языке и перевод его на русский язык с комментариями.

3. *Кляшторный С. Г. Кипчаки в рунических памятниках // Turcologica–1986. К восьмидесятилетию академика А. Н. Кононова. Москва: Наука, 1986. С. 153–164.*

   На основе реконструкции истории сеяньто и уйгуров, двух главных племен восточных огузов, выдвигается гипотеза об идентичности сиров (сеяньто) и кипчаков, обосновывается вывод о том, что новое имя «кипчак» сирам было дано уйгурами.

4. *Кляшторный С. Г. Рунические памятники Уйгурского каганата и история евразийских степей. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2010. С. 50–77.*

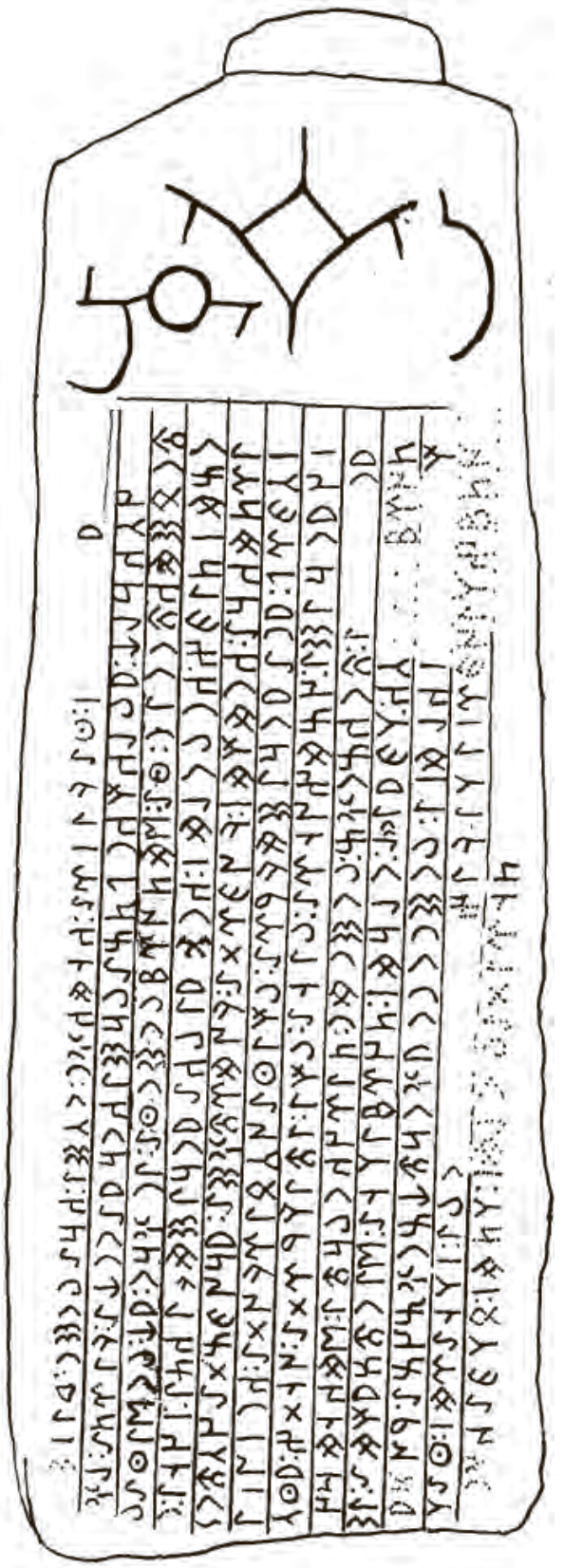

Бірінші бітіктастың 1-беті (1–12 жол).
Н. Базылханның көшірмесі.

1-Side of the first monument (lines 1–12).
Copy by N. Bazylkhan.

1-сторона первого памятника (строки 1–12).
Копия Н. Базылхана.

https://bitig.kz/index.php?lang=r&mod=1&tid=1&oid=23&m=3

Селеңге ескерткіші туралы мәліметтердің, ұйғыр тіліндегі мәтіннің және оның түсініктемелерімен орыс тіліндегі аудармасының жарияланымы.

3. *Кляшторный С. Г. Кипчаки в рунических памятниках // Turcologica–1986. К восьмидесятилетию академика А. Н. Кононова. Москва: Наука, 1986. С. 153–164.*

   Шығыс оғыздарының екі негізгі тайпасы сеяньто мен ұйғырлардың тарихын қайта қалпына келтіру негізінде серлер (сеяньто) мен қыпшақтардың ұқсастығы туралы гипотеза алға тартылып, серлерге «қыпшақ» деген жаңа атауды ұйғырлар берді деген тұжырым негізделеді.

4. *Кляшторный С. Г. Рунические памятники Уйгурского каганата и история евразийских степей. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2010. С. 50–77.*

   Ескерткіш туралы мәліметтер (зерттеу тарихы) жарияланып, жазудың ұйғыр мәтініне жаңа оқылым және түсініктемелерімен аударма беріледі. Қайта қалпына келтірілген мәтін Г. Рамстедт пен С. Е. Маловтың оқуынан ерекшеленеді.

5. *Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. С. 30–44.*

   Негізінен Г. Рамстедттің басылымына негізделген руналық мәтін, ұйғыр мәтінінің транскрипциясы және орыс тіліне аударма жарияланады.

6. *Moriyasu T. Site and inscription of Šine-Usu // Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Ed. by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir. The Society of Central Eurasian Society. Osaka: Osaka University, 1999. P. 177 195.*

   Руналық белгілерді қайта қарау және зерттеу негізінде қайта оқылған жазу. Ескерткіштің сипаттамасы, мәтіннің транслитерациясы мен транскрипциясы, ағылшын және жапон тілдеріне аудармалары, түсініктемелерін қамтыған. Мәтіннің жекелеген бөліктерін оқуға, бұрын оқылмаған руналық белгілерді қайта қалпына келтіруге қызықты түзетулер енгізіледі.

7. *Ölmez M. Uygur Hakanliği yazitlari. Ankara: Bilgesu, 2018. С. 109–186.*

   Ескерткіш және оның ашылу тарихы туралы мағлұматтар, мәтіннің транслитерациясы, руналық жазбаның қайта қалпына келтірілуі, түрік тіліне аударма және мәтінге егжей-тегжейлі лингвистикалық түсініктемелер беріледі.

Publication of information about the Selenga Monument, the text in Uighur and its translation into Russian with commentary.

3. *Kipchaks in runic monuments // Turcologica-1986. To the eightieth birthday of academician A. N. Kononov. Moscow: Nauka, 1986. C. 153–164.*

   On the basis of reconstruction of the history of Seyanto and Uighurs, the two main tribes of the Eastern Oguzes, a hypothesis is put forward about the identity of Sirs (Seyanto) and Kipchaks, a conclusion is grounded that the new name "Kipchak" Sirs was given by Uighurs.

4. *The Runic monuments of Uighur Khaganate and history of Eurasian steppes. St. Petersburg: St. Petersburg Oriental Studies, 2010. C. 50–77.*

   Information about the monument (history of study) is published, a new reading of the Uighur text of the inscription and a translation with commentary is given. The reconstruction of the text differs from the reading by G. Ramstedt and S. E. Malov.

5. *Malov S. E. Monuments of the ancient Turkic script of Mongolia and Kirgizia. M.-L.: Publishing house of AS USSR, 1959. C. 30–44.*

   A runic text, a transcription of the Uighur text and a translation into Russian, based mainly on the publication of G. Rustedt, is published. Ramstedt.

6. *Moriyasu T. Site and inscription of Sine-Usu // Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Ed. by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir. The Society of Central Eurasian Society. Osaka: Osaka University, 1999. P. 177–195.*

   A re-reading of the inscription based on a re-examination and study of the runic signs. Contains a description of the monument, transliteration and transcription of the text, translations into English and Japanese, comments. Interesting corrections to the reading of some parts of the text, reconstruction of previously unread runic signs are made.

7. *Ölmez M. Uygur Hakanliği yazitlari. Ankara: Bilgesu, 2018. C. 109–186.*

   Information is given about the monument and the history of its discovery, transliteration of the text, reconstruction of the runic inscription, translation into Turkish and detailed linguistic commentary on the text.

Публикуется информация о памятнике (история изучения), дается новое прочтение уйгурского текста надписи и перевод с комментариями. Реконструкция текст отличается от прочтения Г. Рамстедта и С. Е. Малова.

5. *Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. С. 30–44.*

Публикуется рунический текст, транскрипция уйгурского текста и перевод на русский язык, основанный на публикации Г. Рамстедта.

6. *Moriyasu T. Site and inscription of Šine-Usu // Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Ed. by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir. The Society of Central Eurasian Society. Osaka: Osaka University, 1999. P. 177–195.*

Перечитанная заново надпись на основе повторного осмотра и изучения рунических знаков. Содержит описание памятника, транслитерацию и транскрипцию текста, переводы на английский и японский языки, комментарии. Делаются интересные поправки к прочтению отдельных частей текста, реконструкция ранее непрочитанных рунических знаков.

7. *Ölmez M. Uygur Hakanliği yazitlari. Ankara: Bilgesu, 2018. С. 109–186.*

Даются информация о памятнике и истории его открытия, транслитерация текста, реконструкция рунической надписи, перевод на турецкий язык и подробные лингвистические комментарии к тексту.

Могойн Шине Усу жазуының мәтіні
(Кляшторный 2010: 60–67)

Солтүстік жағы

1 [1] Мен, Тәңріде болмыш Елетміш Білге-қаған ... (К)үл (?)...

2 [2] Өтүкен елінің үстінен және оның айналасындағы елдердің үстінен, екеуінің (өзендер?) арасында олар билік етті. Олардың өзені Селеңге болды. Онда олардың елі... ерікті (бүлікшіл) деп айтылды...

3 [3] өзен бойында қалған халық, ... жүз жыл бойы он-ұйғырлар мен тоғыз тайпалы оғыздарды басқарды... (Селеңге) және Орхон өзендерінің бойында (билік етті)...

4 [4] түркілер мен қыпшақтар елу жыл бойы биледі. Жиырма алты жасымда (739 ж.), түркі елінде мен ыдұқ құт (?) (болдым?) ... ол берді. Онда олардың бұйруқтары ...

5 [5] қайтадан (қосын) болды. Мен тоғыз тайпалы оғыз халқымды жинап, оны (қоластыма) алдым. Менің әкем Күл Білге-қаған...

6 [6] (қаған) әскері жорыққа аттанды. Мені (қаған) мыңдық жасақтың басында алға жіберді. Кейре (өзенінің) бойында, мен шығыстан оралған кезде қойлар мен қозыларды (өзім айдап әкелдім) ...

7 [7] (оларды) бағындырғаннан кейін мен тағы да жорыққа аттандым. Кейре (өзенінің) жоғарғы ағысында, Үш Бірку маңында мен (қайтадан) хан әскерімен қосылдым. Онда...

8 [8] Мен (олардың артынан) қудым. Олар, мен білгендей, Қарақұмды кесіп өтті. Көгүр маңында, Көмүр тауы мен Яр өзенінің жанында мен үшбайрақты түркі халқына (шабуыл жасадым)...

9 [9] Өзмыш-тегін хан болды. Қой жылы (743 ж.) мен (оған қарсы) жорыққа шықтым. (Бұл жолы), екінші шайқаста мен оны жеңдім. (Бұл болды) <екінші айда>, алтыншы күні. <Мешін жылы (744 ж.) мен жорыққа аттандым... онымен соғысып, жеңдім. Олардың ханын>

10 [10] мен (сол жерде) тұтқындадым, ал оның бәйбішесін (қатун) мен (сол жерде) тұтқынға алдым. Осы (ұрыстан) кейін түркі халқы (ақыры) қаза тапты. Осыдан кейін, Тауық жылы (745 г). <Мен ... барып, онда бір жыл болдым... халық... (бұл туралы) біліп... <Ит жылы (746 ж.)>

11 [11] қарлұқтардың үш рулы (халқы) сатқындық ойлап, батысқа қашты, Он жебе халқына қосылды. Доңыз жылы (747 ж.) <тоғыз рулы татарлар> және үш рулы қарлұқтар ... Тай Білге-тұтұқ (менің қаған-әкем)

Text of an inscription from Mogoyne Shine-usu
(Klyashtorny 2010: 60–67)

North side

1 [1] I, Tengride bolmysh Eletmysh Bilge-khagan (The unarmed organiser of the state and wise in matters of government, the khagan)... (K)yul (?)...

2 [2] Over the Otüken ale and over the surrounding ale, between both (rivers?), they ruled. Their river was the Selenga. There their ale...is said to have been willful (rebellious)...

3 [3] the people remaining along the river, in... a hundred years ruled over the On-Uighurs and the nine-tribal Oguzes... along the rivers (Seleng)a and Orkhon he (ruled)...

4 [4] the Turks and Kibchaks ruled for fifty years. In my twenty-six years (739), in the Turkic ale I (became?) yduk kut (?)... he rejoiced. There their Buyuruk...

5 [5] became (camp) again. I gathered my nine-tribe people of the Oghuz and took them (under my hand). My father, Kul Bilge-khagan...

6 [6] The (khagan's) army marched. I (but) (the Khagan) sent ahead at the head of a thousand detachment. At (the river) Keir, when I returned from the east, (having brought with me) sheep and lambs...

7 [7] Having subdued (them), I set out again on the march. In the upper reaches of (the) river Keire, near Uch Birkyu, I (again) joined the Khan's army. There...

8 [8] I chased (them). They, as I found out, crossed the Karakum. At Kögyur, near the mountain Kömür and the river Yar, I (attacked) the three-marked Turkic people...

9 [9] Ozmysh-Tegin became khan. In the year of the Sheep (743) I went on a campaign (against him). (This time), in the second battle, I defeated him. (This happened) in the <second month>, on the sixth day. <In the year of the Monkey (744) I went on a campaign ... I fought him and was victorious. Their khan>.

10 [10] I (there) captured, and his eldest wife (katun) I (there) captured. After this (battle) the Turkic people (finally) perished. After that, in the year of the Hen (745). <I went to... and spent there a year... the people... After learning (about it)... <In the year of the Dog (746)>.

11 [11] The three-tribe (people) Karluks, plotting treason, fled to the west and joined the people of the Ten Arrows. In the year of the Pig (747) the <nine-tribe Tartars> and the three-tribe Karluks... Tai Bilge-tutuk (my father the Khagan)

Текст надписи из Могойн Шине-усу
(Кляшторный 2010: 60–67)

Северная сторона

1 [1] Я, Тенгриде болмыш Элетмиш Бильге-каган (Неборожденный устроитель государства и мудрый в делах правления каган)… (К)юль (?)…

2 [2] Над Отюкенским элем и над окружающими его элями, между обеими (реками?), они властвовали. Их рекой была Селенга. Там их эль…как сказывают, был своевольным (мятежным)…

3 [3] народ, оставшийся по реке, в… сто лет властвовал над он-уйгурами и девятиплемёнными огузами… по рекам (Селенг)а и Орхон он (властвовал)…

4 [4] тюрки и кыбчаки пятьдесят лет властвовали. В мои двадцать шесть лет (739 г.), в тюркском эле я (стал?) ыдук кутом (?)… он пожаловал. Там их буюруки…

5 [5] вновь стал (лагерем). Я собрал свой девятиплемённой народ огузов и взял его (под свою руку). Мой отец, Кюль Бильге-каган…

6 [6] войско (кагана) выступило в поход. Меня (же) (каган) послал вперед во главе тысячного отряда. У (реки) Кейре, когда я вернулся с востока, (пригнав с собою) овец и ягнят…

7 [7] Подчинив (их), я снова двинулся в поход. В верховьях (реки) Кейре, возле Уч Биркю я (вновь) соединился с войском хана. Там…

8 [8] Я погнался (за ними). Они, как я узнал, пересекли Каракумы. У Кёгюра, возле горы Кёмюр и реки Яр, я (напал) на трехзнамённый тюркский народ…

9 [9] Озмыш-тегин стал ханом. В год Овцы (743 г.) я пошел походом (на него). (На этот раз), во втором сражении, я разгромил его. (Это случилось) во <втором месяце>, на шестой день. <В год Обезьяны (744 г.) я выступил в поход… сразился с ним и одержал победу. Их хана>

10 [10] я (там) пленил, и его старшую жену (катун) я (там) захватил. После этого (сражения) тюркский народ (окончательно) погиб. После этого, в год Курицы (745 г.). <Я пошел в… и провел там год… народ… Узнав (об этом)… <В год Собаки (746 г.)>

11 [11] трехплемённый (народ) карлуков, замыслив измену, бежал на запад и присоединился к народу Десяти стрел. В год Свиньи (747 г.) <девятиплемённые татары> и трехплемённые карлуки… Тай Бильге-тутук (мой отец-каган)

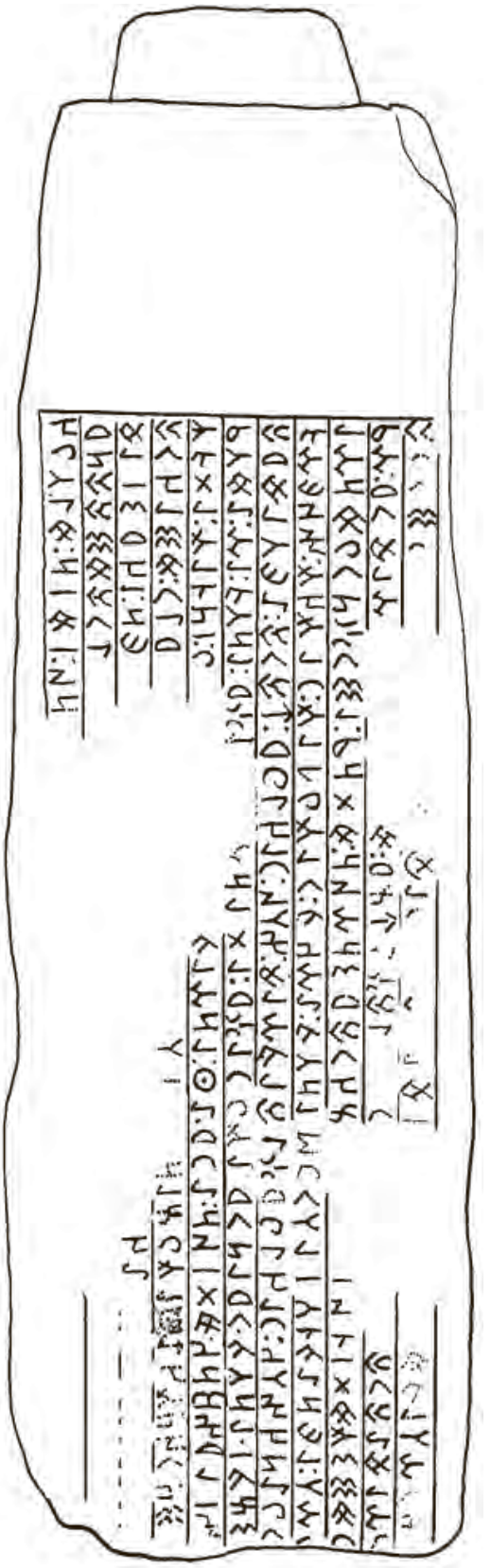

2-беті. Үстінгі бөлігінің мәтіні (1–11-жол).
Н. Базылханның көшірмесі.

2-side. Text of the upper part (lines 1–11).
Copy by N. Bazylkhan.

2-сторона. Текст верхней части (строки 1–11).
Копия Н. Базылхана.

https://bitig.kz/index.php?lang=r&mod=1&tid=1&oid=23&m=3

12 [12] ябғу атағын берді. Содан кейін менің қаған-әкем қайтыс болды. Тышқан жылы (748 ж.) бүкіл халықтың қалауымен... (мен қағанат? болдым) ... мен соғыстым.

Шығыс жағы

1 [13] Бірінші күні... мен (оларды) басып алдым. Онда Бүкегүкте мен (оларды) қуып жеттім. Кешке (уақытта) күн батқан кезде мен олармен шайқастым және сол жерде (оларды) жеңдім. (Осылайша) күн өтті, түн өтті. Екінші күні, күн шыққан кезде, мен сегіз тайпалы оғыздар мен тоғыз тайпалы татарлардың ешқайсысы Бүкегүкте қалмас үшін (жаулармен) шайқастым. Аспан мен жер (сол) халықты менің бағыныштыларым деп жариялады (сөзбе-сөз: менің құлдарым мен күндерім).

2 [14] Сол жерде мен жеңдім! Күнә жасаған атақты адамдарды... Аспан алып кетті (яғни олар өлді). Қарапайым халықты жоймадым, олардың тұрғын үйлері мен малдарын тартып алмадым, тек жаза (құн?) тағайындадым және (оларды) бұрынғыдай өмір сүруге қалдырдым. «Сендер менің халқымсыңдар, – дедім мен, – маған келіңдер, артымнан еріңдер! Мен осылай дедім. Оларды тастап, мен кеттім (көштім), бірақ олар (маған) келмеді. Қайтадан

3 [15] мен (оларды) қуа бастадым және Бұрғу (өзенінің) маңында қуып жеттім. Төртінші айдың тоғызыншы күні мен олармен шайқасып, жеңіске жеттім. Олардың табындарын және (басқа) байлығын, қыздары мен әйелдерін (менің иелігіме) жеткізуді бұйырдым. Бесінші айда олар менің артымнан келді. Сегіз тайпалы оғыздар мен тоғыз тайпалы татарлар соңғысына (адамына) дейін (осында) келді. Мен әскерімді Селеңгеден батысқа қарай, Шіп (өзенінің) жоғарғы ағысына дейін, Йолун алқабының оңтүстік жағына орналастырдым.

4 [16] Олар Кергу мен Сақыш (өзен аңғарлары) бойымен жақындап, Шіп (өзенінің) жоғарғы ағысын кесіп өтті... Олардың қапталы Селеңге (жағасына) жетті. (Осылайша) (олардың) әскерлері орналасты. Мен олармен бесінші айдың жиырма тоғызыншы (күні) (749 ж. 18 маусымда) шайқастым. Онда мен (оларды) жеңдім! Мен (оларды) Селеңгеге қысып, жеңдім! Мен (оларды) басып тастадым (сөзбе-сөз: жаншыдым)! Олардың көпшілігі Селеңгемен төмен кетті. Селеңгеден өтіп, мен (оларды) қудым да, ұрыста (олардың) он жауынгерін ұстап алып, (оларды қашып кеткендерге) жібердім.

5 [17] Мен (оларға айтуды бұйырдым): «Тай-Білгə-тұтұқтың опасыздығынан, бір-екі атақты (ерлердің) опасыздығынан сен, менің халқым, түгел өліп-қырылдың! Сен (өлімнің алдында) едің! (Маған) қайтадан бағын! (Сонда) сен өліп-қырылмайсың! Сен (өлімнің алдында) едің! Мен (бұйыр-

12 [12] gave the rank of yabgu. Then my father-Khagan passed away. In the year of the Rat (748), at the wish of all the people (I became a Khagan?)... I fought

East side

1 [13] On the first day... I (them) captured. There, in Bükegük, I (them) overtook. In the evening (by the time of) sunset, I fought them and there (they) were defeated. (Thus) the day passed and the night passed. On the second day, at sunrise I have fought (with enemies) in order that in Bukegyuk no one remained from eight-tribal Oguzes and nine-tribal Tatars. Heaven and Earth declared (those) people as my subjects (lit.: my slaves and servants).

2 [14] There I have won! The people who have sinned... Heaven has taken away (i.e. they have perished). But the common people I did not destroy, their dwellings and livestock I did not take away, only I imposed a punishment (a ransom?) and left (them) to live as before. "You are my own people," I said, "come to me and follow me!" So I said. Leaving them, I went away (to retreat), but they did not come (to me). Again

3 [15] I pursued them, and overtook them near the river Bourgou. On the ninth day of the fourth month I fought them and won. Their herds and (other) possessions, their maidens and women I commanded to deliver (to my possessions). On the fifth month they came after me. The eight-legged Oguzes and nine-legged Tatars, every last one (person) came (here). I positioned my army to the west of Selenga, up to the headwaters of the (river) Ship, on the south side of the Yolun valley.

4 [16] They approached along (river valleys) Kergyu and Sakish, crossed the upper (river) Ship... Their flank reached (coast) of Selenga. (Thus) positioned (their) army. I fought with them on the twenty-ninth (day) of the fifth month (June 18, 749). I defeated (them) there! I pinned (them) down on the Selenga and defeated them! I (them) crushed (them) (lit.: made them prostrate)! A lot of them went down Selenga. Having crossed Selenga, I pursued (them) and, having captured ten (their) warriors in battle, sent (them to the fleeing).

5 [17] I (commanded to say to them): "Because of the lowliness of Tai-bilgya-tutuk, because of the lowliness of one or two eminent (men), you, all my people, were dying-dead! You were (on the edge of) perdition! Submit (to me) again! (Then) you will not die-but perish! You have been (on the brink of) perdition! I (commanded) to say, "Serve me as before with your labours and your (military) might!" I waited (for them) for two months. They did not come. On the first day of the eighth month I decided (lit.: said): "I will go with an army to march" (16 September 749). When the banners (of my army) were on their way,

12 [12] дал звание ябгу. Затем мой отец-каган скончался. В год Крысы (748 г.) по желанию всего народа... (Я стал каганом?)... я сразился

Восточная сторона

1 [13] В первый день... я (их) захватил. Там, в Бюкегюке, я (их) настиг. Вечером (ко времени) солнечного заката, я сразился с ними и там (их) победил. (Так) минул день и прошла ночь. На второй день, при восходе солнца, я сразился (с врагами) для того, чтобы не осталось в Бюкегюке никого из восьмиплемённых огузов и девятиплемённых татар. Небо и Земля объявили (тот) народ моими подданными (букв.: моими рабами и рабынями).

2 [14] Там я победил! Погрешивших именитых людей... Небо прибрало (т.е. они погибли). Простой же народ я не погубил, их жилища и скот я не отнял, лишь назначил наказание (выкуп?) и оставил (их) жить как прежде. «Вы мой собственный народ, – сказал я, – придите ко мне и следуйте за мной!» Так я сказал. Оставив их, я ушел (откочевал), но они не пришли (ко мне). Опять

3 [15] я стал преследовать (их) и настиг близ (реки) Бургу. На девятый день четвертого месяца я сразился с ними и одержал победу. Их табуны и (другое) достояние, их девиц и женщин я повелел доставить (в мои владения). На пятый месяц они пришли вслед за мной. Восьмиплемённые огузы и девятилемённые татары все до последнего (человека) пришли (сюда). Я расположил свое войско к западу от Селенги, до верховьев (реки) Шип, на южный стороне долины Йолун.

4 [16] Они подошли по (речным долинам) Кергю и Сакыш, пересекли верховья (реки) Шип... Их фланг достиг (берега) Селенги. (Так) расположилось (их) войско. Я сразился с ними на двадцать девятый (день) пятого месяца (18 июня 749 г.). Там я (их) победил! Я прижал (их) к Селенге и победил! Я (их) раздавил (букв.: сделал распростертыми)! Много их ушло вниз по Селенге. Переправившись через Селенгу, я преследовал (их) и, захватив в бою десять (их) воинов, отправил (их к бежавшим).

5 [17] Я (повелел сказать им): «Из-за низости Тай-Бильгя-тутука, из-за низости одного-двух именитых (мужей), ты, весь мой народ, умирал-погибал! Ты был (на краю) гибели! Покорись (мне) вновь! (Тогда) ты не будешь умирать-погибать! Ты был (на краю) гибели! Я (повелел) сказать: «Служи мне, как раньше, своими трудами и своей (воинской) мощью!» Я ждал (их) два месяца. Они не пришли. В первый день восьмого месяца я решил (букв.: сказал): «Пойду-ка я с войском в поход» (16 сентября 749 г.). Когда знамена (моего войска) уже были в пути,

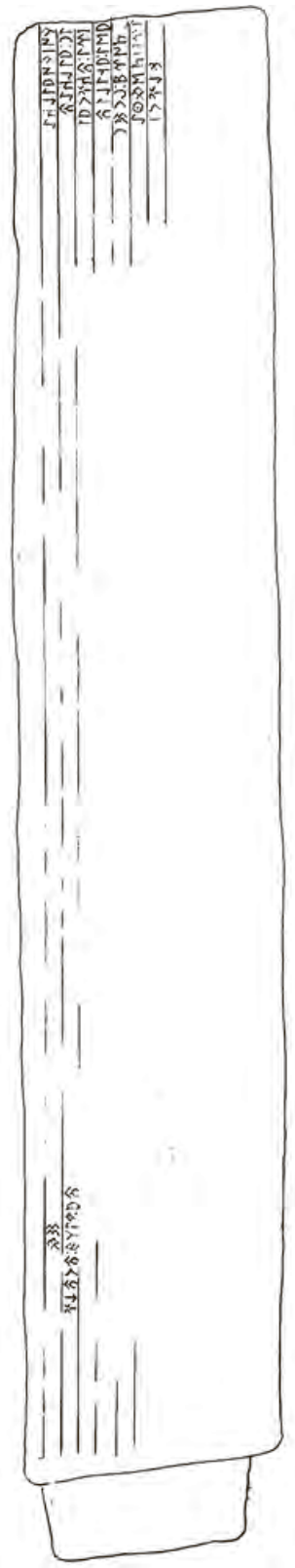

1-беті. Төменгі жағындағы мәтін (12-жол).
Н. Базылханның көшірмесі.

1-side. Text of the lower part (line 12).
Copy by N. Bazylkhan.

1-сторона. Текст нижней части (строка 12).
Копия Н. Базылхана.

https://bitig.kz/index.php?lang=r&mod=1&tid=1&oid=23&m=3

дым): «Маған бұрынғыдай еңбектеріңмен және (әскери) күштеріңмен қызмет ет!» Мен (оларды) екі ай күттім. Олар келген жоқ. Сегізінші айдың бірінші күні мен шештім (сөзбе-сөз: айттым): «Әскермен жорыққа аттанайын» (749 ж. 16 қыркүйек). Менің байрақтарым (менің әскерімнің) жолда болғанда,

6 [18] барлау жасағынан дер кезінде жетті. Олар: «Жау келе жатыр! Жаудың алдыңғы шебі жақын!» - деді. Сегізінші айдың екінші күні Шығалтыр көлінің маңында Қасүйді айналып өтіп, мен (олармен) соғыстым. Онда мен жеңдім де (қашқындарды) қудым. Сол айда, он бесінші күні Кейренің (өзенінің) жоғарғы ағысындағы Үш Біркуге жақын жерде мен татарлармен кездесіп, оларды талқандадым. Халқының жартысы (маған) бағынды,

7 [19] ал (басқа) жартысы ... кетті. Онда мен қосын болып, Өтүкеннің оңтүстік беткейінде қыстадым. Жаулардан құтылдым, азат болдым! Мен екі ұлыма ябғу және шад татақтарын бердім және төле мен тардуш одағы тайпаларының (олардың билеушілері етіп) тағайындадым. Одан кейін Барыс жылы (750 ж.) шықтарға қарсы жорыққа шықтым. Екінші айда, он төртінші күні Кем өзенінің бойында

8 [20] мен оларды талқандадым. Сол жылы Өтүкеннің батыс беткейіндегі Тез өзенінің жоғарғы жағындағы Қасар Қорданда орда құруға бұйырдым. Мен онда қабырғалар (бекініс) тұрғызуды бұйырдым, жазды сонда өткіздім. Онда мен шекараларды (иеліктерімнің) белгіледім. Сол жерде мен өзімнің таңбаларым мен жазуларымды ойып салуды (сөзбе-сөз: жасауды) бұйырдым. Содан кейін,сол жылдың күзінде шығысқа барып, татарларды жауапқа тарттым. Қоян жылы (751 ж.)

9 [21] бесінші айға дейін... <Ұлу> жылы (752 ж.) мен жазды Өтүкеннің ортасында, Сүңгүз шыңында, Қасиетті шыңның батысында Ябаш және Тұқұш өзендерінің қосылатын жерінде өткіздім. Онда орда құрып, қамал салуды бұйырдым. Сонда жалпақ тасқа өзімнің мәңгілік (сөзбе-сөз: мыңжылдық және онмыңкүндік) жазуларым мен таңбаларымды

10 [22] мен сызуды бұйырдым (сөзбе-сөз: жасауды). Тоғыз тайпалы оғыздар... олардың бектері келіп, қауесет бойынша [үш тайпалы қар]лардың басшысы (бізге) шабуыл жасай алмай, текті бектерге де, қарапайым адамдарға да, олардың (бәріне) өздерінің билік еткенін айтты. Ол қырғыздарға (сенімді) адамды жіберіп, (онымен бірге): «Сендер (өздерің) жорыққа шығып, шықтарды алға шығуға мәжбүрлеңдер!» – деп айтады. Ол былай деді: «Мен жорыққа шығамын! Қараңдар, бірге болыңдар, орманда бірігейік».

11 [23] «Өтү[кен]...» деді ол... Тоғызыншы күні мен әскермен жолға шықтым. Шықтарға қарсы тұтұқ басқарған мыңдық жасақты жібердім. Мен әздардан бір адамды олардың одақтастары-

6 [18] came up from the reconnaissance party. They reported: “The enemy is coming! The enemy vanguard is near!” On the second day of the eighth month, at Lake Chygaltir, bypassing Kasui, I fought (with them). There I defeated and pursued (the fugitives). In the same month, on the fifteenth day, near Uch Birkyu, in the upper reaches of the (river) Keire, I encountered the Tatars and defeated them. Half of their people submitted (to me),

7 [19] And (the other) half went to... There I camped and wintered on the southern slope of Otuken. From enemies I became free and liberated! To my two sons I bestowed upon them the titles of yabgu and shad and appointed (them rulers) of the tribes of the Teulis and Tardush alliances. After that, in the year of the Tigris (750), I went on a campaign against the chikas. In the second month, on the fourteenth day, at the river Kem

8 [20] I defeated them.

In the same year, I ordered the establishment of a camp at Kasar Kordan, upstream of the Tez River, on the western slope of Otuken. I ordered the walls (fortress) to be erected there and spent the summer there. There I set the boundaries (of my dominions). There I also ordered to carve (lit.: create) my signs and my writings. Then, in the autumn of the same year, I went east and called the Tartars to account. In the year of the Hare (751)

9 [21] up to the fifth month... In the year <Dragon> (752) I spent the summer in the middle of Otuken, at the summit of Sunguz, west of the Sacred Peak, at the confluence of the rivers Yabash and Tukush. There I commanded to erect a stake and erect a fortress. My eternal (lit.: thousand years and ten thousand days) writings and signs there, on the flat rock,

10 [22] I ordered to draw (lit.: create). Nine-tribe Oguzes... came their Begs and told, that, according to rumours, [the head of three-tribe [Kar]luks, not being able to attack (us), reigned (at himself) both over noble Begs, and over simple people, over (all) them. He sent to the Kyrgyz a (trusted) man and conveyed (with him): “You (yourselves) march and make the chiks march!” So he said: “I will march! Look, keep together, we shall unite in the forest”.

11 [23] “Oth[ken]...” he said. On the ninth day I set out with an army. Against the chiks I have sent a thousand detachment led by Tutuk. To the country of their allies I sent a man of the Az and said (to him): “(All) scout!” The Khan of the Kyrgyz (roamed) along the southern slope of Kogmen.

12[24] ... he dwelt (there) in his dwellings (lit.: in his yurts and buildings). And into the lands of the allies he sent a mounted detachment. There my soldiers attacked his detachment and took his tongue. He said that to their khan (i.e., the khan of the Kyrgyz)

6 [18] подоспели из разведывательного отряда. Они доложили: «Враг на подходе! Вражеский авангард уже близко!» На второй день восьмого месяца, у озера Чыгалтыр, обойдя Касуй, я сразился (с ними). Там я победил и преследовал (бежавших). В том же месяце, на пятнадцатый день, возле Уч Биркю, что в верховьях (реки) Кейре, я столкнулся с татарами и разгромил их. Половина их народа подчинилась (мне),

7 [19] а (другая) половина ушла в... Там я стал лагерем и зазимовал на южном склоне Отюкена. От врагов я стал свободен и освобожден! Моим двум сыновьям я пожаловал звания ябгу и шад и назначил (их правителями) племен союзов тёлисов и тардушей. После этого в год Тигра (750 г.) я пошел в поход на чиков. Во втором месяце, на четырнадцатый день, у реки Кем

8 [20] я их разгромил. В том же году я приказал учредить ставку в Касар Кордане, что у верховьев реки Тез, на западном склоне Отюкена. Я приказал воздвигнуть там стены (крепость) и провел там лето. Там я установил границы (моих владений). Там же я приказал вырезать (букв.: создать) мои знаки и мои письмена. Затем, осенью того же года, я пошел на восток и призвал к ответу татар. В год Зайца (751 г.)

9 [21] вплоть до пятого месяца... В год <Дракона> (752 г.) я провел лето посредине Отюкена, у вершины Сюнгюз, к западу от Священной вершины, у слияния рек Ябаш и Тукуш. Там я повелел воздвигнуть ставку и возвести крепость. Свои вечные (букв.: тысячелетние и десятитысячедневные) письмена и знаки там, на плоском камне,

10 [22] я приказал начертать (букв.: создать). Девятиплемённые огузы... пришли их беги и рассказали, что, по слухам, [глава трехплемённых кар]луков, не будучи в состоянии напасть (на нас), воцарился (у себя) и над благородными бегами, и над простым народом, над (всеми) ими. Он послал к кыргызам (доверенного) человека и передал (с ним): «Вы (сами) выступайте в поход и заставьте выступить чиков!» Так он сказал: «Я выступлю в поход! Смотрите, держитесь вместе, соединимся в лесу».

11 [23] «Отю[кен]...» сказал он... Девятого дня я выступил с войском. Против чиков я послал тысячный отряд во главе с тутуком. В страну их союзников я послал человека из азов и сказал (ему): «Все) разведай!» Хан кыргызов (кочевал) по южному склону Кёгмена.

12[24]... он жил (там) в своих жилищах (букв.: в своих юртах и строениях). А в земли союзников он отправил конный отряд. Там мои воины напали на его отряд и взяли языка. Тот рассказал, что к их хану (т.е. к хану кыргызов)

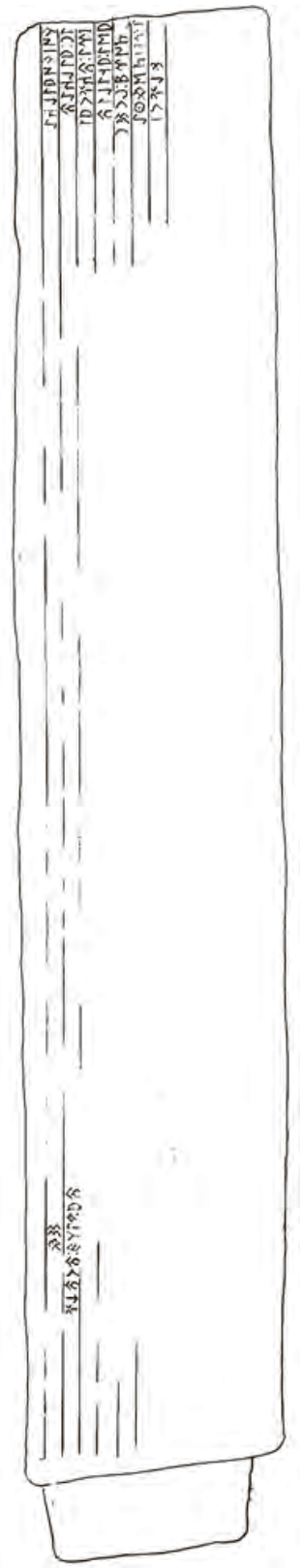

1-беті. Төменгі жағындағы мәтін (12-жол).
Н. Базылханның көшірмесі.

1-side. Text of the lower part (line 12).
Copy by N. Bazylkhan.

1-сторона. Текст нижней части (строка 12).
Копия Н. Базылхана.

https://bitig.kz/index.php?lang=r&mod=1&tid=1&oid=23&m=3

ның еліне жіберіп, оған: «Бәрін барла!» - дедім. Қырғыздардың ханы Көгменнің оңтүстік баурайында (көшіп жүрді).

12[24]... ол (сол жерде) өз үйлерінде тұрды (сөзбе-сөз: киіз үйлері мен құрылыстарында). Ал одақтастардың жерлеріне ол атты жасақ жіберді. Онда менің жауынгерлерім оның жасағына шабуыл жасап, тілді алды. Ол айтты: олардың ханына (яғни қырғыздардың ханына)

Оңтүстік жағы

1 [25] және оның серіктестеріне бір жауынгер келіп, (сол жауынгер): «(Көмек беру үшін) қарлұқтар одақтастарына келмейді!» - деді. (сол) жауынгер осылай айтты. (Одан кейін мен) әскерді қарлұқтарға бағыттадым... Кем мен Қарғудан (өзендерінен) өтіп, Ертіс өзенінен Арқарбашыға қарсы, Ерқамыстан төмен жерде салдармен өттім. Он бірінші айдың он сегізінші күні мен (жаулармен) кездестім. Онда Болчу өзенінің бойында,

2 [26] мен үш тайпалы қарлұқтарды талқандадым. Содан кейін мен асығыс оралдым. (Осы уақытта) менің мыңдық жасағым шықтардың халқын қуып әкелді... Мен жазды өз бекінісімде, Тез өзенінің басында өткіздім. Онда мен шекараларды (иеліктерімнің) белгіледім, ал шық халқына тұтұқ тағайындадым. Олардың бектеріне мен ышбар және тарқан атақтарын бердім... Сонда... бір жауынгер келіп, былай деді, Қазлұқ көлінің жағасында

3 [27]...тауларда (таудан?) ол жауларды көріпті... Ол осындай хабармен келді. Он бесінші күні ... Тайған көлінің маңында (өз әскерімді) жинадым. Сол жерден мен барлаушыны жібердім. Ол қайтып оралды (және хабарлады) (жаулар) Қара Йотулқаннан өткенін. Мен қарсы алуға әскермен жолға шықтым... [қалмады]. Қарлұқтар[ға]

4 [28] (ол) (өзінің) адамын жіберді, [және ол] қауесет бойынша, былай деді: (Ұйғыр елінің) ішінде мен дүрбелең бастаймын, ал сен сырттан... (шабуылда?) сірә, ол былай деді: Басмылдар (маған) жау болып, менің тұрағыма қарай бет алды. Мен оларды (әлі) жеңген жоқпын. Сырттан үш тайпалы қарлұқтар үш қасиетті тауларды [тауды]... [тауды] (басып алды?) Өтүкенде мен сонда

5 [29] [жау]ларды [күй]ретті. Бесінші айдың жиырма алтыншы күні мен (қайтадан) шайқастым, содан кейін (оларды) жеңдім. Ичюй арқылы өтіп, күн шыққан кезде олардың бас-басын жеңдім. Осыдан кейін, мен естігенімдей, түргештер қарлұқтардың малы мен мүлкін тартып алып, олардың қоныстарын тонап, кетіп қалыпты. (Сондықтан) мен өз тұрағымда қалдым (бұдан әрі 40-қа жуық таңба бүлінген)

6 [30] жау болып... [олардың аттары?] арықтады, өз еліне кетті. «Ізіне шығыңдар, – [мен шештім], – ұйғырларды аяққа тік тұрғызыңдар (сөзбе-сөз: бағыттаңдар)!». Сегізінші айда мен (олардың ар-

South side

1 [25] And a warrior came to his companions, and (that warrior) said: "(To the aid of) his allies the Karluks will not come!" Thus said (that) warrior. (Then I moved) an army against Karluks... We crossed (the rivers) Kem and Kargu, and across the river Irtysh I crossed on rafts opposite Arkarbashi, below Erkamysh. On the eighteenth day of the eleventh month I met (the enemies). There, by the river Bolchu,

2 [26] I defeated the three-tribe Karluks. Then I hurried back. (Meanwhile) my thousand-strong detachment drove in the Chik people... I spent the summer at my fortress, at the head of the river Tez. There I established the borders (of my dominions), and to the Chik people I appointed Tutuk. Their runners I granted the titles of yshbars and tarkans... Then... a warrior came and said that by the Kazluk lake

3 [27] ... In the mountains (from a mountain?) he saw that enemies... With such tidings he came. On the fifteenth day ... I assembled (my army) at Lake Taigan. From there I sent a scout. He returned (and reported) that (enemies) have crossed Kara Jotulkan. I set out with an army to meet ... [not] left. [To] the Karluks.

4 [28] (he) sent (his) man, [and he] was heard to say: "Inside (the Uighur el) I will start a distemper, and from outside you... (attack?)". So, probably, he has told: Basmyls, becoming (to me) enemies, have gone to my camp. I have not (yet) subdued them. From outside the three-tribe Karluks (captured?) three sacred mountains - [mountain]... [mountain]... In Otuken I then

5 [29] [enemies] [defeated]. On the twenty-sixth day of the fifth month I (again) fought and then (them) defeated. Having crossed Ichu, at sunrise I defeated them utterly. After that, as I heard, the Turgeshes seized the cattle and property of Karluks, plundered their settlements, and left. (Therefore) I remained at my camp... (about 40 signs are further destroyed)

6 [30] have become enemies... [their horses?] have become emaciated, and they have gone away to their own country. I am the one who has been in the past, "I said to them", I am the one who has been in the past. In the eighth month I followed. I left my campsite at Ersegun, near Yula Lake. From there I pursued (them)...

7 (31) Having stopped (pursuit) of Basmyls, on the twenty-first day... of the month (I attacked?) Karluks. I then defeated their army at Yogra Yarish. Their families, being frightened, have left ten days before. Having set out again, there I encamped...

8 [32] On the eleventh day... [of the month]... I conquered (them). I returned to my own el, to my own people. I reached them (nomadic areas) at Irlyuk

Южная сторона

1 [25] и к его сподвижникам пришел воин, и (этот воин) сказал: «(На помощь) к своим союзникам карлуки не придут!» Так сказал (тот) воин. (Тогда я двинул) войско на карлуков… перешли (реки) Кем и Каргу, а через реку Иртыш я переправился на плотах напротив Аркарбаши, ниже Эркамыша. На восемнадцатый день одиннадцатого месяца я встретился (с врагами). Там, у реки Болчу,

2 [26] я разгромил трехплемённых карлуков. Затем я спешно вернулся. (Тем временем) мой тысячный отряд пригнал народ чиков… Я провел лето у моей крепости, в верховьях реки Тез. Там я установил границы (моих владений), а народу чиков назначил тутука. Их бегам я пожаловал титулы ышбаров и тарканов… Тогда… пришел воин и сказал, что у озера Казлук

3 [27]…в горах (с горы?) он видел, что враги… С такими вестями он пришел. В пятнадцатый день… я собрал (свое войско) у озера Тайган. Оттуда я послал разведчика. Он вернулся (и доложил), что (враги) переправились через Кара Йотулкан. Я выступил с войском навстречу… [не] осталось. [К] карлукам

4 [28] (он) послал (своего) человека, [и тот], по слухам, сказал: «Внутри (Уйгурского эля) я затею смуту, а извне ты… (нападай?)» Так, наверное, он сказал: Басмылы, став (мне) врагами, направились к моей стоянке. Их я (еще) не покорил. Извне трехплемённые карлуки (захватили?) три священные горы – [гору]… [гору]… В Отюкене я тогда

5 [29] [вра]гов [раз]громил. На двадцать шестой день пятого месяца я (снова) сразился и тогда (их) победил. Переправившись через Ичюй, на восходе солнца разгромил их наголову. После этого, как я слышал, тюргеши захватили скот и имущество карлуков, разграбили их стойбища и ушли. (Поэтому) я остался на своей стоянке… (далее разрушено около 40 знаков)

6 [30] стали врагами…[их кони?] отощали, и они ушли в свою страну. «Выступи-ка следом, – [решил я], – подними-ка (букв.: направляй) уйгуров на ноги!». В восьмом месяце я двинулся следом (за ними). Я покинул свою стоянку в Эрсегюне, близ озера Юла. Оттуда я преследовал (их)…

7 (31) Прекратив (преследование) басмылов, в двадцать первый день… месяца (я напал на?) карлуков. Я разгромил тогда их войско при Йогра Ярыше. Их семьи, испугавшись, ушли еще за десять дней до того. Вновь выступив, там стал лагерем…

8 [32] На одиннадцатый день… [месяца]… я победил (их). Я вернулся в свой собственный эль, к своему народу. Я достиг их (кочевий) у Ирлюка и Талакымына. Прежде (жившие) в Китае, огузы и

2-беті. Төменгі бөлігінің мәтіні (11+1 жол).
Н. Базылханның көшірмесі.

2-side. Text of the lower part (line 11+1).
Copy by N. Bazylkhan.

2-сторона. Текст нижней части (строка 11+1).
Копия Н. Базылхана.

https://bitig.kz/index.php?lang=r&mod=1&tid=1&oid=23&m=3

тынан) жүрдім. Мен Йула көлінің жанындағы Эрсегүндегі өз тұрағымды тастап кеттім. Сол жерден мен (оларды) қудым...

7 (31) Басмылдарды (қудалауды) тоқтатып, ... айдың жиырма бірінші күні ... қарлұқтарға (шабуыл жасадым?). Мен сол кезде Йоғра Ярыш жанында олардың әскерін жеңдім. Олардың отбасылары қорқып, он күн бұрын кетіп қалды. Тағы да шығып, сол жерде қосын болды...

8 [32]... [айдың] он бірінші күні... мен (оларды) жеңдім. Мен өз еліме, өз халқыма оралдым. Мен олардың (көштеріне) Ерлүк пен Талақымда жеттім. Бұрын (Қытайда өмір сүрген) оғыздар мен түркілер (сол жерден) өнер көрсетіп, содан кейін (менің жауларыммен) бірігіп кетті. Онда олардың бектері...

9 [33] Менің әскерім үш ... бес жүз (жақсы) қаруланған жаяу әскер байрақ (?) (астында) және (тағы) бір-екі (жүз) асығыс (маған) келді. Сонда Аспан мен Жер менің бағынышты адамдарды жүгіндіОнда мен жеңдім...

10 [34] Сол жерде халық (маған) бағынды... Яр өзенінің бойында Аспанның ұлылығынан (Аспанның ұлылығынан қорқып?) (жеңілген) қарлұқтарға қашып, олармен бірге бірігіп кетті.. Сол жерде мен қайтадан қосын болдым. Орхон мен Балықлық (өзендерінің) қосылған жерінде үстемдік тағын және мемлекеттік орданы орнатуды бұйырды ...

11 [35]...(40-қа жуық таңба бүлінген)... Селеңгеге қарай... (11 таңба бүлінген)... он бірінші айдың жиырмасыншы күні Қара Бұлұқтың шығысында, Соқақуға баратын жолдың бойында, сонда Шігіл тұтұғы...

12 [36] ...Тоғұрғудан өтеді. ... Мен (оларды) жеңдім. [Кар]лұқтар мен басмылдар... жиналды...(отызға жуық таңба бүлінген)...

13 [37] Мен басмылдарға қосын болдым ...

Батыс жағы

1 [38] келді ... қарлұқтардың халқы ... Содан, сегізінші айдың үшінші күні мен жорыққа шықтым ... [қар]лұқтар, олардың қаншасы тірі еді, (барлығы) кетіп, түргештерге келді. Қайтадан қосын болып

2 [39] оныншы айдың екінші күні мен (қайтадан) жолға шықтым... ол айтты... (жиырма төртке жуық таңба бүлінген)... жауларға... шабуыл жасадым... қосын салдым. Сонда, шекараға (иелігімнің) дейін басмылдар мен қарлұқтар қалмады. Қой жылы (755 ж.)

3 [40] мен жазуды оюға (қашауға) бұйырдым (?) және жазды сонда өткіздім... Содан кейін қытай ханы мен қытайлық қаған, айтулары бойынша, (өздерінің астанасынан?) қашып кеткен... бір қыз және сегіз (?) мен оның ұлдарын (өзімде) ұстап

and Talakymyn. Previously (living) in China, Oguzes and Turks advanced (from there) and then united (with my enemies). There they fled...

9 [33] My army of three... five hundred (well) armed infantrymen (under) the banner (?) and (another) one or two (hundred) hurriedly came (to me). Then Heaven and Earth cried out to my subject people. There I conquered

10 [34] There the people (to me) submitted...At [the river] Yar, (having suffered defeat), because of the greatness of Heaven (fearing the greatness of Heaven?), they fled to the Karluks and united with them. There I again became a camp. At the confluence (of the rivers) Orkhon and Balyklyg I then commanded to erect a sovereign throne and a state stadium...

11 [35] ...(spoiled about 40 signs) ... To Selenga ... (spoiled 11 signs) ... on the twentieth day of the eleventh month east of Kara Buluk, on the road to Sokak, there Chigil tutuk ...

12 [36] ... having crossed the Togurga. ... I (them) defeated. [Kar]luks and basmyls ... having gathered ...(spoiled about 30 signs) ...

13 [37] ... I camped... on the Basmyls...

West side

1 [38] came... the people of Karluks... Then, on the third day of the eighth month, I set out on a campaign... [Kar]luks, how many of them were still alive, (all) left and came to Turgesh. Having camped again,

2 [39] on the second day of the tenth month I (again) marched ... he said ... (spoiled about twenty-four marks) ... fell upon ... enemies ... I became a camp. Then, up to the border (of my dominions) there were no more Basmyls and Karluks. In the year of the Sheep (755).

3 [40] I ordered to hammer out (carve) the inscription (?) and spent the summer there... After that the Chinese khan and the Chinese khagan, as they say, fled (from their capital?) ... one daughter and eight (?) his sons I kept (with me) and again became encamped... both nations having taken (under my hand), in the ninth month... I... defeated. There reigning, I sent to his rate the banner (banner squadron) of the august guard.

4 [41] There in my camp... [the beggars] and all the common... people... In China this year... I returned in the second month on the sixth day. In the year of Hen (757) in the tenth month on ... day ... he is said to have granted. That clan (tribe, group?) is said to have been completely wiped out. Then he returned. Two of his daughters.

тюрки выступили (оттуда) и тогда объединились (с моими врагам). Там их беги...

9 [33] Мое войско три... пятьсот (хорошо) вооруженных пехотинцев (под) знаменем (?) и (еще) одна-две (сотни) спешно пришли (ко мне). Тогда Небо и Земля воззвали к подданному мне народу. Там я победил...

10 [34] Там народ (мне) покорился...У [реки] Яр, (потерпев поражение), из-за величия Неба (страшась величия Неба?), они бежали к карлукам и соединились с ними. Там я вновь стал лагерем. У слияния (рек) Орхон и Балыклыг повелел тогда воздвигнуть державный трон и государственную ставку...

11 [35]...(испорчено около 40 знаков)... К Селенге... (испорчено 11 знаков)... на двадцатый день одиннадцатого месяца к востоку от Кара Булука, по дороге к Сокаку, там чигильский тутук...

12 [36] ...переправившись через Тогургу. ... Я (их) победил. [Кар]луки и басмылы... собравшись... (испорчено около тридцати знаков)...

13 [37] ... Я стал лагерем... на басмылов...

Западная сторона

1 [38] пришли... народа карлуков... Затем, на третий день восьмого месяца, я выступил в поход... [кар]луки, сколько их еще было в живых, (все) ушли и пришли к тюргешам. Снова став лагерем,

2 [39] на второй день десятого месяца я (опять) выступил... он сказал... (испорчено около двадцати четырех знаков)... обрушился на... врагов... я стал лагерем. Тогда, до самой границы (моих владений) басмылов и карлуков больше не было. В год Овцы (755 г.)

3 [40] я приказал выбить (вырезать) надпись (?) и провел там лето... После этого китайский хан и китайский каган, как рассказывают, бежали (из своей столицы?) ... одну дочь и восемь (?) его сыновей я удержал (при себе) и снова стал лагерем... оба народа взяв (под свою руку), в девятом месяце... я... разгромил. Там воцарившись, я послал в его ставку знамя (знаменный отряд) августейшей гвардии.

4 [41] Там в моей походной ставке... [бегам] и всему простому... народу... В Китай в этом году... Я вернулся во втором месяце на шестой день. В год Курицы (757 г.) в десятом месяце на... день... по слухам, он даровал. Тот род (племя, группу?) как рассказывают, полностью уничтожили. Затем он вернулся. Двух своих дочерей

5 [42] тот дал (мне). Он сказал: «Против твоих слов я не погрешу, не провинюсь!» но не стал моим подданным. После этого согдийским и китайским (мастерам) я приказал построить на (реке) Селенге (город) Байбалык.

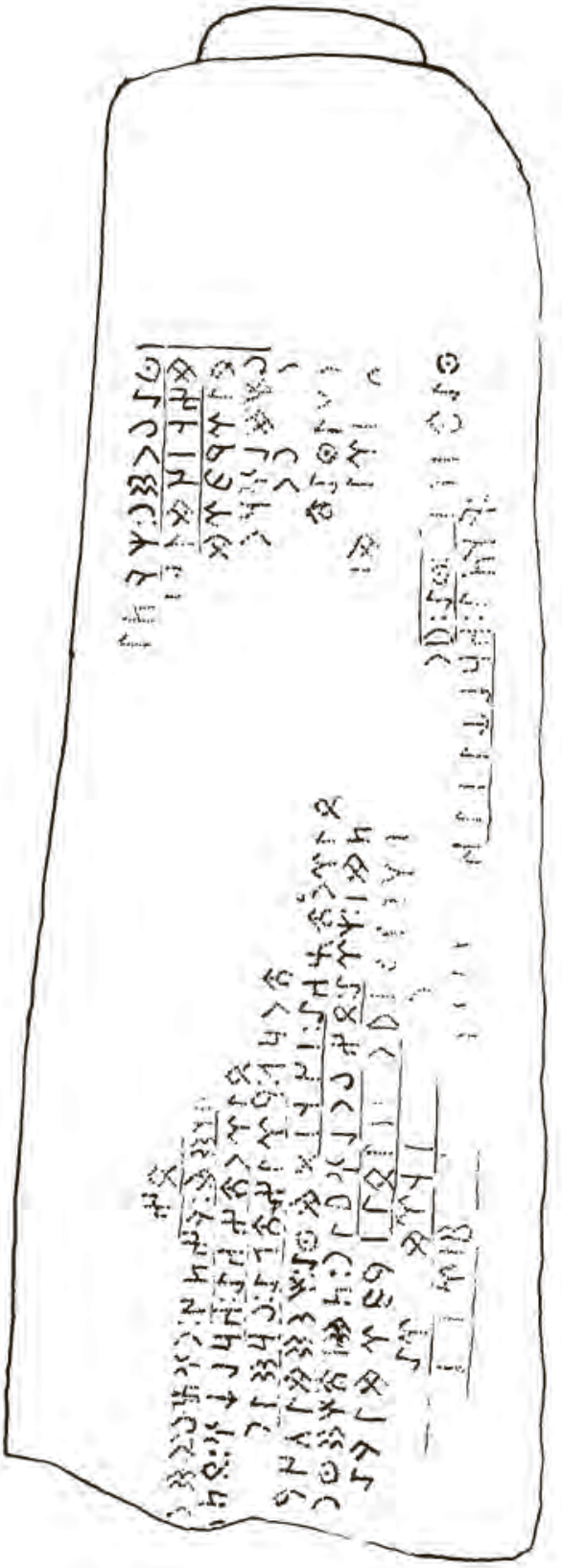

3-беті. Үстінгі бөлігінің мәтіні (1-12+2 жол).
Н. Базылханның көшірмесі.

3-side. Text of the upper part (lines 1-12+2).
Copy by N. Bazylkhan.

3-сторона. Текст верхней части (строки 1-12+2).
Копия Н. Базылхана.

https://bitig.kz/index.php?lang=r&mod=1&tid=1&oid=23&m=3

және тағы да қосқа айналдым... екі халықты да (қоластыма) алып, тоғызыншы айда... мен... жеңдім. Сол жерде патшалық құрып, мен оның ордасына үстем гвардияның байрағын (байрақты жасақты) жібердім.

4 [41] Менің жорықтық ордамда... [бектерге] және барлық қарапайым... халыққа... Осы жылы Қытайға... Мен екінші айда алтыншы күні ораздым. Тауық жылы (757 ж.) оныншы айдың ... күні ... қауесет бойынша ол сыйға тартты. Сол ру (тайпа, топ?) олар айтқандай, олар толығымен жойылды. Сосын қайтып келді. Өзінің екі қызын

5 [42] ол (маған) берді. Ол айтты: «Мен сенің сөзіңе қарсы күнә жасамаймын, кінәлі емеспін!» бірақ менің бағыныштым болмады. Осыдан кейін мен соғды және қытай (шеберлеріне) Селеңге (өзен) бойында Байбалық (қала) салуды бұйырдым.

6 [43] (жолдың бастапқы бөлігі, шамамен тоқсан таңба, жойылды)... байрақ... Қытай (қытайлар?)... бірігіп... жиырма бірінші (күні) ... [асыл бектер?] [жиырма үшінші] (күні) сол жерде мен оларды жеңдім, Ярыш пен Ағұлығ өзендерінің арасында, Йегин шыңында (жоғарғы жағында?) және

7 [44] (жолдың соңғы бөлігі ғана үзінді түрінде оқылады) екінші айда, он алтыншы (күн), үшбайрақты

8 [45] түркі халқы [Г. Рамстедттің оқуы бойынша: сегіз тайпалы оғыздар және тоғыз тайпалы татарлар] қатунның жиені, Өз Білге Бүньин (?)

9 [46] (жолдың соңғы бөлігі ғана сақталған)... [мың] жылқы мен он мың қой бұйырды.

10 [47] (жол толығымен бүлінген)

11 [48] (стеланың батыс жазықтығының шетіндегі қосымша жол) Мен, Білге-елтебердің қолбасшысы, (сол) мың жылқы мен он мың қойды (өзім) қолға түсіріп, (үйіме) айдап әкелдім.

Стеланың оңтүстік және батыс жақтары арасындағы қосымша екі жол

(а) ...Маскүнем (?) Тыңғыл кетті (өлді?), ата-бабалар да, Амаша немерелері (де), бәлкім, қосылды (ол өзіне?) ... мен (оны) білмедім... бар (мәселені?) толығымен аяқтағаннан кейін ол қашып кетті (мезгілсіз қайтыс болды?)

(б) ... (Барлық осы) әшекейлерді (құрылымдарды) мен, Бегзиг (ойлап таптым?). Мен бұл әшекейлерді (тасқа ойып салдым). Осындай керемет әшекейлерді (құрылымдарды) мен жасадым. Қаншама жазуларды (мен жаздым) және бұл жазуды да мен жаздым.

5 [42] that one gave (to me). He said: “Against your words I will not sin, I will not provoke!” but he did not become my subject. After that, I ordered the Sogdian and Chinese (craftsmen) to build on the (river) Selenga (city) Baibalyk.

6 [43] (the initial part of the line, about ninety signs, is broken)... the banner... China (Chinese?)... united... on the twenty first (day)... [noble begs?] on [twenty third] (day) there I defeated them, between (rivers) Jarysh and Agulig, at the top (in the upper reaches?) of Yegina and

7 [44] (only the end part of the line is read fragmentarily)... in the second month, on the sixteenth (day), three-marked

8 [45] a Turkic people [in G. Ramstedt’s reading: eight-tribal Oguzes and nine-tribal Tatars]... a tribal Katun, Oz Bilge Byunin (?)

9 [46] (only the end part of a line is preserved)... got [a thousand] horses and ten thousand sheep

10 [47] (the line is completely destroyed)

11 [48] (additional line on the edge of the western plane of the stele) I, the commander Bilge-elteber, (those) one thousand horses and ten thousand sheep (myself) seized and (brought home).

Additional two lines between the south and west sides of the stele

(a) ...The drunkard (?) Tyngyl left (died?), and the ancestors, the grandsons of Amash (?), must have joined (him to themselves?)... I (that) did not know... all (the matter?) completely finished, he fled (died unexpectedly?)

(b) ... (All these) ornaments (of the structures) (invented?) by me, Begzig. I have (carved) these ornaments (on the stone). Such wonderful ornaments (constructions) I have made. So many inscriptions (I wrote) and this inscription I wrote.

6 [43] (начальная часть строки, около девяноста знаков, разрушена)… знамя… Китай (китайцы?)… соединившись… на двадцать первый (день) … [благородные беги?] на [двадцать третий] (день) там я их победил, между (реками) Ярыш и Агулыг, при вершине (в верховьях?) Йегина и

7 [44] (фрагментарно читается лишь концевая часть строки)… во втором месяце, на шестнадцатый (день), трехзнамённый

8 [45] тюркский народ [по чтению Г. Рамстедта: восьмиплемённые огузы и девятиплемённые татары]… племенник катун, Оз Бильге Бюньин (?)

9 [46] (сохранилась только концевая часть строки)… досталась [тысяча] лошадей и десять тысяч овец

10 [47] (строка полностью разрушена)

11 [48] (добавочная строка по краю западной плоскости стелы) Я, военачальник Бильге-эльтебер, (тех) тысячу коней и десять тысяч овец (сам) захватил и (домой) пригнал.

Дополнительные две строки между южной и западной сторонами стелы

(а) …Пьяница (?) Тынгыл ушел (умер?), и предки, внуки Амаша (?), наверное, присоединили (его к себе?)… я (того) не ведал… все (дело?) полностью завершив, он бежал (скоропостижно скончался?)

(б) … (Все эти) украшения (сооружения) (придумал?) я, Бегзиг. Я эти украшения (вырезал на камне). Такие замечательные украшения (сооружения) я создал. Столь много надписей (я написал) и эту надпись я написал.

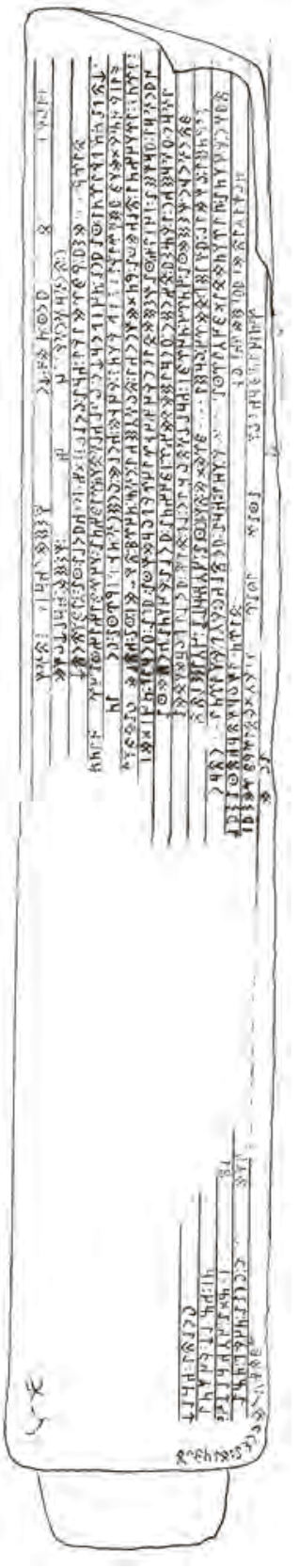

3-беті. Төменгі бөлігінің мәтіні (12+3 жол).
Н. Базылханның көшірмесі.

3-side. Text of the lower part (line 12+3).
Copy by N. Bazylkhan.

3-сторона. Текст нижней части (строка 12+3).
Копия Н. Базылхана.

https://bitig.kz/index.php?lang=r&mod=1&tid=1&oid=23&m=3

4. Тэсин жазуы

Ұйғыр қағанының руналық жазуы бар тастан жасалған ескерткіш 1976 жылы жазда кеңес-моңғол тарихи-мәдени экспедициясының жұмысы барысында табылды, оның құрамында С. Г. Кляшторный және Моңғол Халық Республикасы Ғылым Академиясының Тарих институтының қызметкерлері С. Қаржаубай мен А. Очир болды. Терхин жазуы мен Могойн Шине Усу жазуындағы ұйғыр Елетмиш Білге-қаған 750–753 жж. Тез өзенінің жоғарғы ағысында жазғы орда құруды және тастан қашалған ескерткіштер салуды бұйырғандығы туралы мәліметке байланысты іздестіру жұмыстарын жүргізуге арналған аумақ ретінде Хубсугул аймағындағы (Батыс Хангай) Сангин Далай-нур көліне жақын маңдағы Тэсийн-гол өзенінің бастауы алынды.

Іздестіру сәтті болды: Ноғон-толғой жерінде, Тез өзенінің сол жағалауында қызғылт граниттен жасалған тастың сынығы табылды, ол стеланың төрт жағында көне түркі руна бар стеланың бөлігі болып шықты. Стела Хубсугул аймактық мұражайына апарылды, содан кейін ол Моңғолия Ғылым Академиясының Тарих институтына жеткізілді. 1976–1977 жж. және 1980–1982 жж. стеланың басқа бөліктерін іздестіру нәтиже бермеді.

Табылған тас «Тэсиндік» деп аталатын стеланың төменгі бөлігі болды. С. Г. Кляшторныйдың сипаттамасына сәйкес, ол ұзындығы 0,86 м, беттерінің ені 0,32 м және 0,22 м болатын тікбұрышты блок болды. Руналық таңбалар бойлық сызық ойықтары арасында кең беттер бойынша 6 жолдан, тар беттер бойынша әр бетінде 5 жолдан тұрады. Сақталған жазу өрісінің жалпы ұзындығы 0,76 м, ал таңбалардың биіктігі 3,5–4 см. С. Г. Кляшторный таңбалардың палеографиясы басқа ұйғыр мәтіндерімен – Терхин жазуымен және Могойн Шине Усу жазуымен бірдей екенін анықтады. Соңғылардағы таңбалар да Тэсин стеласының төменгі бөлігінде сақталған таңбалармен ұқсастықты көрсетеді. Бұл таңбалар С. Г. Кляшторныйдың пікірінше, ескерткіштерді жасаушыларға тиесілі [Кляшторный 2010: 78–91].

Тэсин жазуының мәтінін алдын ала қайта қалпына келтіруді С. Қаржаубай [1979] және М. Шинеху [1980] жариялады. Жазудың ғылыми басылымы С. Г. Кляшторныйға тиесілі [1985; 1987]: оның мәтінді қайта қалпына келтіруі мен мәнін түсіндіруін әлемнің жетекші түркітанушылары мойындады. Түрік ғалымы Талат Текин мәтінді оқуға небәрі тоғыз түзету енгізді [1988]. Олардың кейбіреулерін ғана С. Г. Кляшторный 2010 жылы ескерткіштің мәтінін жариялау кезінде қабылдады [Кляшторный 2010: 78–91].

4. Tes inscription

The stone-painted monument with runic inscription of Uighur khagan was found in the summer of 1976 during the work of the Soviet-Mongolian historical and cultural expedition, which included S. G. Klyashtorny and S. Kharjaubay and A. Ochir from the Institute of History of the Academy of Sciences of the Mongolian People Republic. The area for search – from the headwaters of Taisin-gol river near Sangin Dalai-nur lake in Khubsugol aimag (Western Khangai) – was chosen based on Terkhin inscription and inscription from Mogain Shine-Usu, which say that in 750–753 Uighur Eletmish Bilge-Khagan established summer residence near upstream Tez river and ordered construction of stone monuments.

The search turned out to be successful: in the area of Nogon-tolgoi, on the left bank of Tez river, a splinter of reddish granite was found, which turned out to be a part of a stele with Old Turkic runiform inscription on the four sides of the stele. The stele was taken to the Khubsugul Aimak Museum, from where it was later transferred to the Institute of History of the Mongolian Academy of Sciences. Searches for other parts of the stele between 1976–1977 and 1980–1982 gave no results.

The stone found was the lower part of the stele, called "Tes". According to S. G. Klyashtorny's description, it was a rectangular block, 0.86 m long, 0.32 m wide and 0.22 m high. Runic signs are carved between longitudinal lines on wide sides in 6 lines, on narrow sides in 5 lines on each edge. The total length of the preserved writing field is 0.76 m and the height of signs is 3.5–4 cm. S. G. Klyashtorny determined that paleography of signs was identical to other Uighur texts – Terkhin inscription and inscription from Mogoyn Shinu Usu. The tamgas on the latter also reveal similarities with the tamga preserved in the lower part of Tessin stele. According to S. G. Klyashtorny, these tamgas belong to the monument creators [Klyashtorny 2010: 78–91].

The preliminary reconstruction of the text of Tesin inscription was published by S. Kharjaubay [1979] and M. Shinehu [1980]. The scientific publication of the inscription was made by S. G. Klayshtorny [1985; 1987]: his reconstruction and interpretation of the text was recognized by the leading Turkologists of the world. The Turkish scientist Talat Tekin only made nine corrections to the reading of the text [1988]. Only some of them were adopted by S. G. Klyashtorny when he published the text of the monument in 2010. [Klyashtorny 2010: 78–91].

4. Тэсинская надпись

Камнеписный памятник с рунической надписью уйгурского кагана был найден летом в 1976 г. в ходе работы советско-монгольской историко-культурной экспедиции, в составе которой были С. Г. Кляшторный и сотрудники Института истории Академии наук Монгольской Народной Республики С. Харджаубай и А. Очир. Местность для поисковой работы – от истоков реки Тэсийн-гол близ оз. Сангин Далай-нур в Хубсугульском аймаке (Западный Хангай), была выбрана исходя из сообщений Терхинской надписи и надписи из Могойн Шине-Усу о том, что уйгурский Элетмиш Бильге-каган в 750–753 гг. учредил летнюю ставку в верхнем течении реки Тез и велел соорудить камнеписные памятники. Поиск оказался успешным: в местности Ногон-толгой, на левом берегу р. Тэз, был найден осколок камня из красноватого гранита, который оказался частью стелы с древнетюркской рунической надписью, нанесенной по четырем сторонам стелы. Стела была отвезена в Хубсугульский аймакский музей, откуда потом ее переправили в Институт истории Академии наук Монголии. Поиски других частей стелы в 1976–1977 гг. и 1980–1982 гг. не дали результатов.

Найденный камень являлся нижней частью стелы, получившей название «Тэсинской». По описанию С. Г. Кляшторного, он представлял собой прямоугольный в сечении блок длиной в 0,86 м., шириной граней в 0,32 м и 0,22 м. Рунические знаки нанесены между продольными строчными бороздками по широким граням в 6 строк, по узким – в 5 строк на каждой грани. Общая длина сохранившегося поля письма составляла 0,76 м, а высота знаков – 3,5–4 см. С. Г. Кляшторный определил, что палеография знаков идентична с другими уйгурскими текстами – Терхинской надписью и надписью из Могойн Шину Усу. Тамги на последних также обнаруживают сходство с тамгой, сохранившейся в нижней части Тэсинской стелы. Эти тамги, принадлежат, по мнению С. Г. Кляшторного, создателям памятников [Кляшторный 2010: 78–91].

Предварительная реконструкция текста Тэсинской надписи была опубликована С.Харджаубаем [1979] и М. Шинеху [1980]. Научное издание надписи принадлежит С. Г. Кляшторному [1985; 1987]: его реконструкция и интерпретация текста были признаны ведущими тюркологами мира. Турецкий ученый Талат Текин лишь сделал девять поправок в прочтение текста [1988]. Лишь некоторые из них были приняты С. Г. Кляшторным при публикации текста памятника в 2010 г. [Кляшторный 2010: 78–91].

Даты сведений, сохранившиеся в надписи, равно как имена каганов, свидетельствуют о том, что па-

Тэсин стеласының батыс жағы.
The western side of the Tes stele.
Западная сторона Тэсинской стелы.

Klyashtorny S. G. The Tes inscription of the Uighur Bögü qaghan (1985), c.137–156.

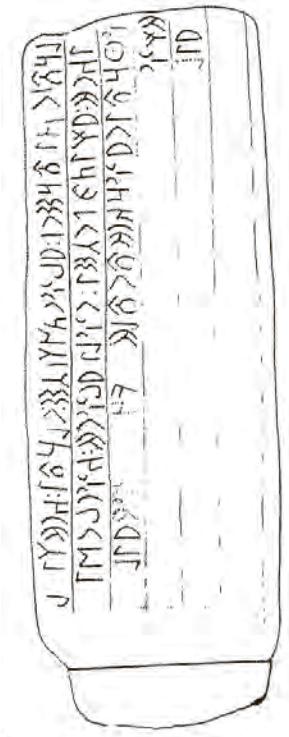

Тэс бітіктасы. Сызбасы – Н. Базылхан.
Drawing of the Tesin stele. N. Bazylkhan.
Прорисовка текстов Тесинской стелы – Н. Базылхан.

Жазбада сақталған мәліметтердің мерзімі, сондай-ақ қағандардың аты-жөндері ескерткіштің Елетміш Білге-қағанның ұлы және мұрагері Бөгү-қағанның (759–779 жж. билік еткен) тұсында, 761–762 жылдары жасалғанын көрсетеді. Жазба VIII ғасырдағы көне ұйғырлардың тарихнамалық жадын зерттеу үшін құнды, өйткені мәтіннің бізге жеткен бөліктері алдыңғы ұйғыр қағандарының билігі туралы баяндайды.

Тэсин жазуының тарихнамалық мәліметтерін Терхин жазуымен және Могойн Шине Усу ескерткішімен салыстыру С. Г. Кляшторныйға 744 жылы Ұйғыр қағанаты құрылғанға дейін жазбалардың авторларының жадында 280 (?) немесе 380 жыл өмір сүрген екі ұйғыр патшалығының болғандығы туралы және 150 жылға созылған құлдырау мен басқа тайпаларға бағынудың екі кезеңі сақталғанын анықтауға мүмкіндік берді [Кляшторный 1987: 28–29]. Өткен кезең туралы мұндай идеяны қытай деректері растайды, оған сәйкес V ғ. ұйғырлардың ата-бабалары Афучжило көсем бастаған биікарбалы (қыт. гаочэ/гаоцзюй) тайпалары Ганьсу, Жоңғария және Моңғолияның іргелес аймақтарында жүз жылға жуық уақытқа созылған хандық құрды. VI ғ. кейінірек тегрег (қыт. теле/телэ) атала бастаған гаогюйлер Түркі қағанатының қарамағында болды. 647 ж. Шығыс Түркі қағанаты, содан кейін Сір қағанаты (қыт. сеяньто) ыдырағаннан кейін Тумиду есімді ұйғыр көсемі өзін қаған деп жариялады.

Ұйғыр (тоғыз-оғыз) мемлекеті 788–789 жж. Шығыс Түркі қағанаты қайта жанданғаннан кейін өмір сүруін тоқтатты. Бұл ұйғыр патшалығын (647–788 жж.) кейбір ғалымдар «алғашқы Ұйғыр қағанаты» деп атайды. Ақырында, Шығыс түркілерге бағыну кезеңі 742 ж. басмылдардың көсемі, ал 744 ж. ұйғырлардың көсемі қаған болып жарияланғанда аяқталды. Тарихнамалық мәліметтерден басқа, Тэсин жазбасында 757–762 жж. ұйғырлардың Тан империясына көтерілісшілермен күресте тан әулетіне көмек көрсету мақсатында бірнеше әскери жорықтар жасағандығы туралы оқиғалар айтылады [Камалов 2001: 107–116; Камалов 2017: 177–185].

Әдебиет

1. *Харджаубай С. Тэсийн гэрэлт хошоо // Хэл зохиол субдал. т. XIII. д.15. Улаан-баатар, 1979. С. 117–124.*

   Тэсин жазуы туралы ақпарат және моңғол тілінде мәтіннің алдын ала реконструкциясы мен түсіндірмесі берілген.

2. *Шинехуу М. Орхон-Селенгийн руни бичигийн шинэ дурсгал // Археологийн субдал. т. 8, д.1. Улаан-баатар, 1980. С. 36–41.*

The dates of information preserved in the inscription, as well as the names of khagans, testify that the monument was created in 761–762, during the reign of Bogu khagan (ruled in 759–779), the son and successor of Eletmish Bilge-Khagan. The inscription is valuable for studying the historiographical memory of the ancient Uighurs of the 8th century, because the extant parts of the text tell about the reigns of the previous Uighur khans.

Comparison of the historiographical data of Tes inscription with those of Terkhin inscription and Mogain Shine-usu monument allowed S. G. Klyashtorny to establish that before formation of Uighur Khaganate in 744 the memory of the inscription authors preserved the existence of two Uighur kings that existed 280 (?) or 380 years, and two periods of decline and subordination to other tribes, lasting 150 years. [Klyashtorny 1987: 28–29] Such an idea of the past is confirmed by the Chinese sources, according to which in the fifth century ancestors of Uighurs, tribes of the High Bodies (ch. Gaoce/Gaojiu) led by the leader Afuzhilo created a khanate on the territory of Gansu, Dzungaria, and adjoining areas of Mongolia, which existed for almost hundred years. In the VI century the Gaoguys, who became known now as tegreg (kitsel/tele), were subordinated to the Turkic Khaganate. In 647, after the disintegration of the Eastern Turkic Khaganate, and then of the Syrian Khaganate (Seyanto) the Uighur chieftain named Tumidu proclaimed himself as Khagan.

The Uighur (Tokuz-Oguz) state ceased to exist after the revival of the Eastern Turkic Khaganate in 788–789. This Uighur kingdom (647–788) is called by some scientists “the first Uighur Khaganat”. Finally the period of subordination to the Eastern Turks ended in 742, when the leader of Basmyls was proclaimed a Khagan, and in 744 a leader of Uighurs was proclaimed a Khagan. In addition to historiographical information, the Teshin inscription mentions the events of 757–762 when Uighurs made several military campaigns to the Tang empire to assist the Tang dynasty in fighting the rebels [Kamalov 2001: 107–116; Kamalov 2017: 177–185].

References

1. *Kharjaubai S. Tesin gerelt hoshoo // Khal zohiol subdal. vol. XIII. v.15. Ulaanbaatar, 1979. C.117–124.*

   The information about Tes inscription and the preliminary reconstruction and interpretation of the text in Mongolian language are given.

2. *Shinehuu M. Orkhon-Selenghiin runi bichigiin shine dursgal // Archaeological Subdal. vol. 8, д.1. Ulaanbaatar, 1980. C. 36–41.*

мятник был создан в 761–762 гг., во время правления Бёгю-кагана (правил в 759–779 гг.), сына и преемника Элетмиш Бильге-кагана. Надпись ценна для изучения историографической памяти древних уйгуров VIII в., поскольку дошедшие до нас части текста повествуют о правлении предыдущих уйгурских каганов. Сопоставление историографических сведений Тэсинской надписи с таковыми Терхинской надписи и памятника из Могойн Шине-усу позволило С. Г. Кляшторному установить, что до образования Уйгурского каганата в 744 г. авторы надписи сохраняли память о существовании двух уйгурских царств, просуществовавших 280 (?) или 380 лет, и двух периодах упадка и подчинения другим племенам, длившихся 150 лет. [Кляшторный 1987: 28–29] Такое представление о прошлом подтверждается китайскими источниками, согласно которым в V в. предки уйгуров племена высокотележников (кит. гаочэ/гаоцзюй) во главе с вождем Афучжило создали ханство на территории Ганьсу, Джунгарии и прилегающих областях Монголии, которое просуществовало почти сто лет. В VI в. гаогюй, которые стали называться теперь тегрег (кит. теле/телэ), были в подчинении Тюркского каганата. В 647 г., после распада Восточно-тюркского каганата и затем Сирского каганата (кит. сеяньто) уйгурский вождь по имени Тумиду провозгласил себя каганом. Уйгурское (токуз-огузское) государство прекратило существование после возрождения Восточно-тюркского каганата в 788–789 гг. Это уйгурское царство (647–788 гг.) некоторыми учеными называется «первым Уйгурским каганатом». Наконец, период подчинения восточным тюркам закончился в 742 г., когда каганом был провозглашен вождь басмылов, а в 744 г. – вождь уйгуров. Кроме историографических сведений в Тэсинской надписи упоминаются события 757–762 гг., когда уйгуры совершили несколько военных походов в Танскую империю с целью оказания помощи танской династии в борьбе в повстанцами [Камалов 2001: 107–116; Камалов 2017: 177–185].

Литература

1. *Харджаубай С. Тэсийн гэрэлт хошоо // Хэл зохиол субдал. т. XIII. д.15. Улаан-баатар, 1979. С. 117–124.*

   Дается информация о Тэсинской надписи и предварительная реконструкция и интерпретация текста на монгольском языке.

2. *Шинехуу М. Орхон-Селенгийн руни бичигийн шинэ дурсгал // Археологийн субдал. т. 8, д.1. Улаан-баатар, 1980. С. 36–41.*

   Публикация содержит информацию о найденной Тэсинской надписи, прочтение рунического.

Тэсин стеласының оңтүстік жағы.
The south side of the Tes stele.
Южная сторона Тэсинской стелы.

Klyashtorny S.G. The Tes inscription of the Uighur Bögü qaghan (1985), c. 137–156.

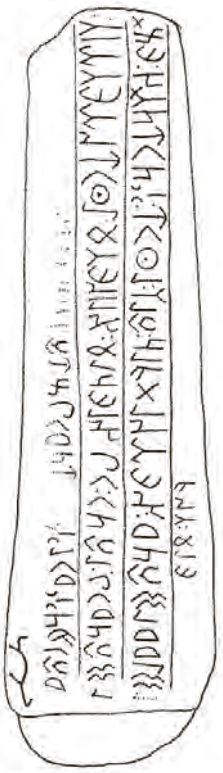

Тэс бітіктасы. Сызбасы – Н. Базылхан.
Drawing of the Tesin stele. N. Bazylkhan.
Прорисовка текстов Тесинской стелы – Н. Базылхан.

Басылымда табылған Тесин жазуы, руна жазуын оқу туралы мәліметтер қамтылған.

3. *Klyashtorny S. G. The Tez inscription of the Uighur Bögü-kaghan // Acta Orientalia Hungarica. XXXIX (1). 1985. P. 137–156.*

Мақалада ескерткіштің орналасқан жері, оның сипаттамасы, руналық мәтінді қайта қалпына келтіру, транслитерация, ағылшын тіліне аудармасы және мәліметтерді түсіндіру туралы ақпараттар бар.

4. *Кляшторный С. Г. Надпись уйгурского Бёгю-кагана в северо-западной Монголии // Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. Москва: Наука, 1987. С. 19–37.*

Мақалада Тэсин жазуының ашылу тарихы, ескерткіштің сипаттамасы, руналық мәтінді қайта қалпына келтіру, транслитерация, орыс тіліне аудармасы және мәліметтердің түсіндірілуі қамтылған. Маңызды түзетулер, нақтылаулар мен толықтырулар бар.

5. *Tekin T. Nine notes on the Tes inscription // Acta Orientalia Hungarica. 1988. T. XLII (1). P. 111–118.*

Мақалада С. Г. Кляшторный ұсынған руналық таңбаларды оқуға тоғыз түзету бар, кейінірек олардың бір бөлігін ғана қабылдаған.

6. *Кляшторный С. Г. Рунические памятники Уйгурского каганата и история евразийских степей. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2010. С. 78–92.*

Кітапта Тэсин ескерткішінің ашылу тарихы, оның сипаттамасы, руналық мәтінді қайта қалпына келтіру және жетекші түркітанушылардың пікірлерін ескере отырып орыс тіліне аудармасы, жазба деректеріне түсініктемелер мен пікірлер берілген.

7. *Камалов А. К. Древние уйгуры. VIII–IX вв. Алматы: Наш мир, 2001.*

Кітапта Ұйғыр қағанаты тарихының жалпы контекстіне сәйкес келетін көне ұйғыр руналық ескерткіштерінің, соның ішінде Тэсин жазуының жалпы сипаттамасы берілген.

8. *Osawa T. Tes Inscription // Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Ed. by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir. The Society of Central Eurasian Society. Osaka: Osaka University, 1999. P. 158–167.*

Ескерткішті қайта қарау, оның сипаттамасы, мәтіннің транслитерациясы мен транскрипциясы, ағылшын және жапон тілдеріне аудармалары, түсініктемелер.

The publication contains the information about found Tes inscription, reading of runic.

3. *Klyashtorny S. G. The Tez inscription of the Uighur Bogu-Khagan // Acta Orientalia Hungarica. XXXIX (1). 1985. P. 137–156.*

This article contains information about its location, description, reconstruction of runic text, transliteration, translation into English and interpretation of information.

4. *Klyashtorny S. G. An inscription of Uighur Byogyu-Khagan in northwestern Mongolia // Central Asia. New monuments of writing and art. Moscow: Nauka, 1987. C. 19–37.*

The article contains the history of Tessin inscription discovery, description of the monument, reconstruction of runic text, transliteration, Russian translation and interpretation of information. There are important corrections, clarifications and additions.

5. *Tekin T. Nine notes on the Tes inscription // Acta Orientalia Hungarica. 1988. T. XLII (1). P. 111–118.*

The article contains nine amendments to the reading of runic signs, proposed by S. G. Klyashtorny, who later adopted only a part of them.

6. *Runic monuments of Uighur Khaganate and history of Eurasian steppes. St. Petersburg: St. Petersburg Oriental Studies, 2010. C. 78–92.*

The book tells the history of Tessin monument discovery, its description, reconstruction of the runic text and translation to Russian taking into account the opinions of the leading Turkic experts, interpretation of the inscription data and comments.

7. *Kamalov A. K. Ancient Uighurs. VIII–IX cc. Almaty: Our World, 2001.*

The book contains a description of the ancient Uighur runic monuments, including Tessin inscriptions, the information from which fit into the general context of the history of the Uighur Khaganate.

8. *Osawa T. Tes Inscription // Traditional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Ed. by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir. The Society of Central Eurasian Society. Osaka: Osaka University, 1999. P. 158–167.*

Revisit of the monument, description, text transliteration and transcription, translations into English and Japanese, comments.

3. *Klyashtorny S.G. The Tez inscription of the Uighur Bögü-kaghan // Acta Orientalia Hungarica. XXXIX (1). 1985. P. 137–156.*

Статья содержит информацию о местонахождении памятника, его описание, реконструкцию рунического текста, транслитерацию, перевод на английский язык и интерпретацию сведений.

4. *Кляшторный С. Г. Надпись уйгурского Бёгю-кагана в северо-западной Монголии // Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. Москва: Наука, 1987. С. 19–37.*

Статья содержит историю открытия Тэсинской надписи, описание памятника, реконструкцию рунического текста, транслитерацию, перевод на русский язык и интерпретацию сведений. Имеются важные корректировки, уточнения и дополнения.

5. *Tekin T. Nine notes on the Tes inscription // Acta Orientalia Hungarica. 1988. T. XLII (1). P. 111–118.*

Статья содержит девять поправок в прочтение рунических знаков, предложенного С. Г. Кляшторным, которой позже принял только часть из них.

6. *Кляшторный С. Г. Рунические памятники Уйгурского каганата и история евразийских степей. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2010. С. 78–92.*

В книге дается история открытия Тэсинского памятника, его описание, реконструкция рунического текста и перевод на русский язык с учетом мнений ведущих тюркологов, интерпретация сведений надписи и комментарии.

7. *Камалов А. К. Древние уйгуры. VIII–IX вв. Алматы: Наш мир, 2001.*

В книге содержится общее описание древнеуйгурских рунических памятников, в том числе Тэсинской надписи, сведений которой вписываются в общий контекст истории Уйгурского каганата.

8. *Osawa T. Tes Inscription // Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Ed. by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir. The Society of Central Eurasian Society. Osaka: Osaka University, 1999. P. 158–167.*

Повторный осмотр памятника, его описание, транслитерация и транскрипция текста, переводы на английский и японский языки, комментарии.

Тэсин стеласының оңтүстік жағы.
The south side of the Tes stele.
Южная сторона Тэсинской стелы.

Klyashtorny S.G. The Tes inscription
of the Uighur Bögü qaghan (1985), с. 137–156.

Тэсин жазуының қазақ тіліне аудармасы

(С. Г. Кляшторныйдың реконструкциясы [1987. С. 32–33])

Батыс жағы

1 [1] (жол түгел бүлінген)

2 [2] ...жылы ...

3 [3] ...көтерілген (киізде, яғни таққа отырғызылған) ...

4 [4] ... көтерілген (киізде). Менің ұйғұр ханы (елге) билік еткен кезде Тауық жылы (757 ж.)...

5 [5] ...Менің Елетміш-ханым өлді. (Оның жаны) ұшып кетті. Оның ұлы, менің ябғуым, қаған болды.

6 [6] ...патшалық құрды. Оның ұлдары (біреуі) – тардуштардың ябғуы, (ал екіншісі) – төлелердің шады болды. Менің ханым елді басқарды (немесе: менің ханым Елтұтмыш)

Солтүстік жағы

1 [7]...Ертеде жаратылған (немесе: пайда болған)... ұйғыр қағандары патшалыққа отырды, (олар дана және ұлы қағандар болды)

2 [8]...олар патшалыққа отырды. Үш жүз жыл бойы олар көптеген (сөзбе-сөз: мыңдаған) елдерге билік етті. Сосын олардың халқы өлді.

3 [9]...Бұзықтартардың көсемдерінің (айдап салуынан) (олардың халқы?) бүлікші болып, елеусіз Күлдің және екі беделдінің (арандатуы) салдарынан (олардың адамдары) қырылды.

4 [10]...Беді Берсіл мен Қадыр Қасар сонда өлді. Менің сол халқым көптеген (ішкі) дау-дамайлар мен жанжалдарды тудырған.

5 [11]...Бұрынғы заманда табғаштарға қарсы көтеріліс жасап, олар жеңіліске ұшырады. Ұйғыр қағандары (ол кезде) он жыл билік жүргізді. (Сосын тағы) жетпіс жыл өтті.

Шығыс жағы

1 [12]...Көктен туған Елетміш патшалықта ұйғыр қағаны болып отырды.

2 [13]...олды. Қаған ... екі (?) болды. Осыдан кейін Од кенч қаған болды.

3 [14]...сол себепті ... отыз (жыл) елді басқарды. Содан кейін ол өлді.

4 [15]...Менің Көктен туған Елетміш-қағаным патшалықта отырды, елді басқарды.

Translation of the Tes inscription into Russian

(reconstruction by S. G. Klyashtorny [1987. P. 32–33])

West side

1 [1] (line completely broken)

2 [2] ...in the year ...

3 [3] ...was lifted up (on the felt, i.e. placed on the throne) ...

4 [4] ... was lifted up (on the felt). When my Uighur khan ruled (el) ... in the year of the hen (757)...

5 [5] ...My Eletmish khan died. (His soul) flew away. His son, my yabgu, became Khagan.

6 [6] ...sat down to the kingdom. His sons became (one) yabgu tardushi, (and the other) shad teulis. My khan ruled with ale (or: my khan Eltutmysh)

North side

1 [7]...When in former times were created (or: arose)... Uighur Khagans sat on the kingdom, (they were wise and great Khagans)

2 [8]...they sat on the kingdom. For three hundred years by multitude (lit. thousand) of their els they ruled. Then their people perished.

3 [9]...Having become rebellious because of (the instigation of) the Buzuk chiefs (their people?), perished because of (the instigation of) the lowly Kül and the two notable (their people) died.

4 [10]...Bedi Bersil and Kadir Kasar then died. That people of mine were plotting many (internecine) strife and quarrels.

5 [11]... In former times, having risen against Tabgachs, they were defeated. The Uighur khagans reigned for ten years (then). (Then another) seventy years passed.

East side

1 [12]...Unbegotten Eletmish the Uighur Khagan sat on the kingdom.

2 [13]... was. Khagan ... two (?) were. After that Od kench became Khagan.

3 [14]... because of ... thirty (years) ruled el. Then he died.

4 [15]...My unbearded Eletish-Khagan sat on the kingdom, and ruled over el.

5 [16]... Thanks to the wisdom of my Khagan, on the

Перевод Тэсинской надписи на русский язык

(реконструкция С. Г. Кляшторного [1987. С. 32–33])

Западная сторона

1 [1] (строка полностью разрушена)

2 [2] ...в год ...

3 [3] ...был поднят (на войлоке, т.е. возведен на трон) ...

4 [4] ...был поднят (на войлоке). Когда мой уйгурский хан правил (элем)...в год курицы (757)...

5 [5] ...Мой Элетмиш-хан умер. (Душа его) улетела. Его сын, мой ябгу, каганом стал.

6 [6] ...на царство сел. Сыновья его стали (один) – ябгу тардушей, (а другой) – шадом тёлисов. Мой хан элем правил (или: мой хан Эльтутмыш)

Северная сторона

1 [7]...Когда в прежние времена были сотворены (или: возникли)... уйгурские каганы на царство сели, (они были мудрые и великие каганы)

2 [8]...они на царстве сидели. Триста лет множеством (букв. тысячью) своих элей они правили. Потом их народ погиб.

3 [9]...Став мятежным из-за (наущений) вождей бузуков (их народ?), погиб из-за (подстрекательства) ничтожного Кюля и двух именитых (их народ) погиб.

4 [10]...Беди Берсил и Кадыр Касар тогда погибли. Тот мой народ затевал многие (междоусобные) распри и ссоры.

5 [11]...В прежние времена, восстав на табгачей, они были разбиты. Уйгурские каганы десять лет (тогда) царствовали. (Потом еще) прошло семьдесят лет.

Восточная сторона

1 [12]...Неборожденный Элетмиш уйгурским каганом на царстве сидел.

2 [13]...был. Каган ... двое (?) были. После этого Од кенч каганом стал.

3 [14]...из-за ... тридцать (лет) элем правил. Потом он умер.

4 [15]...Мой неборожденный Элетмиш-каган на царстве сидел, элем правил.

5 [16]...Благодаря мудрости моего кагана, на на-

Тэсин стеласының солтүстік жағы.
The north side of the Tes stele.
Северная сторона Тэсинской стелы.

Klyashtorny S. G. The Tes inscription of the Uighur Bögü qaghan (1985), c.137–156.

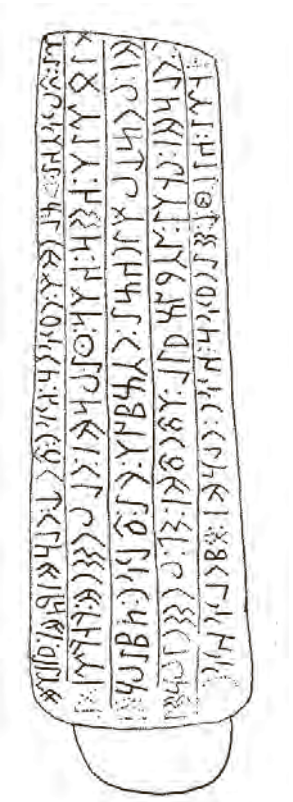

Тэс бітіктасы. Сызбасы – Н. Базылхан.
Drawing of the Tesin stele. N. Bazylkhan.
Прорисовка текстов Тесинской стелы – Н. Базылхан.

5 [16]...Менің қағанымның даналығының арқасында, алда тұратын халықтарға, Күн шығыс бағытында (жорыққа аттанды?).

6 [17]...оны мадақтап, (ел) басына отырғызды...

Оңтүстік жағы

1 [18]...Күл-бек-білге-қаған...

2 [19]...ол Тезге, Қасар Көругке қоныстанды, бекініс салды, орда тұрғызды. (Онда) ол жазды өткізді.

3 [20]...Шығыста, Елсарға [?] қоныстанды. Ол жерде өзінің таңбалары мен жазуларын соғуды, осылай салуды бұйырды.

4 [21]...тоғыз бұйрұқ... менің ұйғырларым, Тай...

5 [22] (жол толығымен бүлінген)

nations that live ahead, on the side of the sunrise (went on a march?).

6 [17]... praising him, they made him the head (of el)...

South side

1 [18]...Kul-beg-bilge-Khagan...

2 [19]...he settled on Tez, in Kasar Korug, built a fortress, erected a stake. (There) he spent the summer.

3 [20]...In the East, in Elsar [?] His signs and his writings he commanded there to be hammered out, so constructed.

4 [21] ... nine Buyuruk... My Uighurs, Tai ...

5 [22] (line completely destroyed)

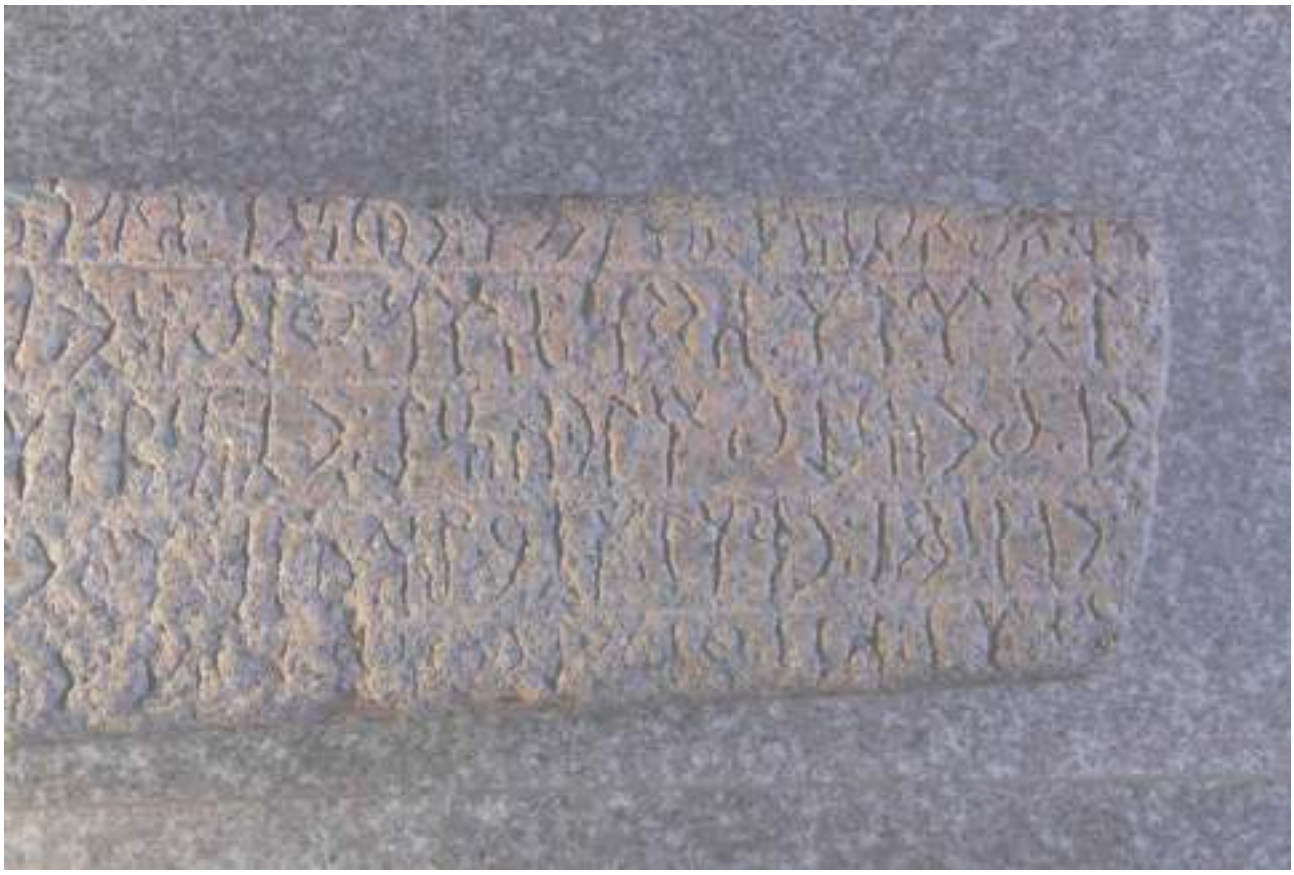

Тэс бітіктасы. Жоғары тұсы. Фото – Н. Базылхан.
Tesin inscription. Photo by N. Bazylkhan.
Тэсинская стела. Верхняя часть. Фотография – Н. Базылхан.

роды, что живут впереди, в стороне солнечного восхода (пошел походом?).

6 [17]...вознося хвалу, его посадили главою (эля)...

Южная сторона

1 [18]...Кюль-бег-бильге-каган...

2 [19]...он поселился на Тезе, в Касар Коруге, построил крепость, воздвиг ставку. (Там) он провел лето.

3 [20]...На Востоке, в Эльсаре [?] он поселился. Свои знаки и свои письмена там повелел выбить, так соорудить.

4 [21]...девять буюруков... Мои уйгуры, Тай ...

5 [22] (строка полностью разрушена)

Тэсин стеласының шығыс жағы.
The eastern side of the Tes stele.
Восточная сторона Тэсинской стелы.

Klyashtorny S. G. The Tes inscription
of the Uighur Bögü qaghan (1985), c. 137–156.

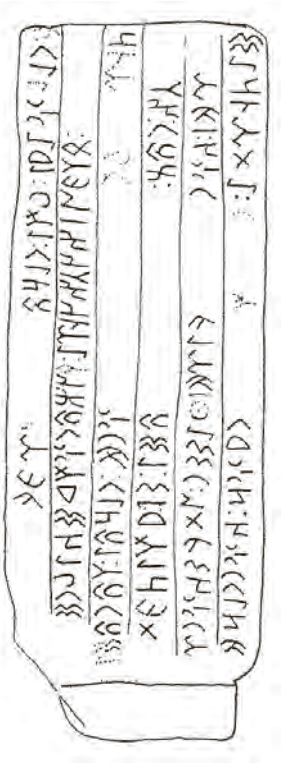

Тэс бітіктасы. Сызбасы – Н. Базылхан.
Drawing of the Tesin stele. N. Bazylkhan.
Прорисовка текстов Тесинской стелы – Н. Базылхан.

5. Сэврэй тасы
(ұйғыр-соғды билингвасы)

Моңғолия территориясынан Оңтүстік Гобиден табылған руналық таңбалы тастар туралы мәліметтерді алғаш рет И. А. Ефремовтың басшылығымен КСРО Ғылым академиясының Моңғолия палеонтологиялық экспедициясы 1948 жылы жариялады, ал 1949 жылы А. П. Окладников Гоби Алтайындағы ұқсас олжалар туралы хабарлады. 1968 жылы моңғол академигі Б. Ринчен Сэврэй сомонындағы (Оңтүстік Гоби) руналық жазудың суретін жариялады. 1969 жылы кеңестік түркітанушы С. Г. Кляшторный ескерткішті сол жерде қарап, бір тастағы екі жазудың эстампажын жасады. Бұл ескерткіш «Сэврэй ескерткіші» деп аталды. Тас Сэврэй-сомоннан оңтүстік-шығысқа қарай 6 км жердегі жазықтан табылған. Ол қызыл түйіршікті жарықшақталған мәрмәр болатын. Тастың бір жағы ғана ойылып, тегістелген және оған екі жазу: бірі түркі руна жазуы, екіншісі соғды жазуы жазылған. Тастың қалған қырлары қатқыл ойылған. Тастың биіктігі 0,8 м, тегістелген бетінің ені 0,45 (0,47) м, қалыңдығы 0,7 м. Жазулар жазылған тастың беті өте қатты бүлінген, тек жеке таңбалар оқылған. Түркі руналық таңбаларын С. Г. Кляшторный, ал соғды мәтінін иранист В. А. Лившиц оқыды, ал нәтижелері 1971 жылы «Кеңестік түркология» журналындағы бірлескен мақалада жарияланды [Кляшторный-Лившиц 1971]. Сэврэй тасын жапон түркітанушылары Такао Мориясу, Акио Катаяма және соғдытанушы Ютака Йошида 1997 жылы Моңғол-жапон экспедициясы кезінде қайта қарады. Олар таңбалардың өте аз бөлігін қалпына келтіре алды [Yoshida et al, 1999: 225–227]. 2010 жылы Ұйғыр қағанатының руналық ескерткіштері туралы кітапқа Сэврэй тасы туралы бөлімді енгізген кезде жапон ғалымдары жасаған түзетулердің ешқайсысын С. Г. Кляшторный қабылдамады [Кляшторный 2010: 78–85]. М.Өлмез, өзінің Ұйғыр қағанатының ескерткіштері туралы кітабына жазу мәтіндерін қоса отырып, соғды мәтінінің екі реконструкциясын (В. А. Лившицтің және Й. Йошиданың) және түркі мәтінінің біріктірілген нұсқасын берді [Ölmez 1918: 52–54].

Ұйғыр Бөгү-қағанға 763 ж. Тан императоры берген «Инъги цзянгун» қытай атағының қысқаша түрін беретін «Инги Яғлақар» есімінің (С. Г. Кляшторный бойынша; сөзбе-сөз: қыт. «батыл, әділ»; ал А. Катаяма бұл таңбаларды басқаша оқиды) ұйғыр бөлігінде сақталуының арқасында Сэврэй ескерткішінің мерзімін анықтау мүмкін болды. Сэврэй тасы, С. Г. Кляшторныйдың пікірінше, 763 жылы Қытайдан Ордубалыққа ұйғыр әскерінің жолында Бөоүю-қаған тұрғызған салтанатты ескерткіш. Қағанның ұйғыр әскері 762

5. Sevray stone
(Uighur-Sogdian bilingual)

For the first time in 1948, the Mongolian paleontological expedition of the USSR Academy of Sciences under the leadership of I. A. Efremov made public the news about the stones with rune signs found in the Southern Gobi in Mongolia, and in 1949 the same finds in the Gobi Altai were reported by A. P. Okladnikov. In 1968 a Mongolian academician B. Rinchen published a drawing of a rune inscription from Sevray somon (Southern Gobi). In 1969, a Soviet Turkologist S. G. Klyashtorny examined the monument in situ, made prints of the two inscriptions on one stone. This monument was named "Sevray Monument". The stone was discovered on a plain 6 km south-east of the Sevray soum. It was a red-grained, cracked marble. Only one face of the stone was hewn and ground, and there were two inscriptions on it, one in the Turkic runic script, the other in Sogdian script. The other facets of the stone were roughly chipped away. The stone was 0.8m high, 0.45 (0.47)m wide and 0.7m thick. The surface of the stone, on which the inscriptions were placed, was extremely destroyed, and only the individual signs were readable. The Turkic runic signs were read by S. G. Klyashtorny, and the Sogdian text by Iranist V. A. Livshits, and the results were published in a joint article in the journal "Soviet Tyrkology" in 1971 [Klyashtornyi-Livshits 1971]. The Sevray stone was re-examined by the Japanese Turkologists Takao Moriyasu, Akio Katayama and sogdologist Yutaka Yoshida during the Mongolian-Japanese expedition in 1997. They managed to reconstruct a very small part of signs [Yoshida et al., 1999: 225–227]. None of the corrections made by Japanese scientists was accepted by S. G. Klyashtorny when including the section about the Savrai stone in the book about the runiform monuments of Uighur Khaganate in 2010. [M. Olmez, including the texts of inscriptions in his book about the monuments of Uighur Khaganate, gave both reconstructions of Sogdian text, by V. A. Livshits and Y. Yoshido, and a united version of the Turkic text [Ölmez 1918: 52–54].

The dating of the Sevray monument was possible due to the preserved in the Uighur part of the inscription the name "Ingi Yaglakar" (according to S. G. Klyashtorny; literally: Chinese: "brave and fair"; A. Katayama reads these signs differently. "A. Katayama reads these signs differently), which is a short form of the Chinese title of Uighur Bugu-Khagan "Yingi tszyangun", bestowed upon him by the Tang emperor in 763. The Uighur army of Khagan was on the territory of Tang empire since the end of 762, participating in suppression revolt of An Lushan – Shi Chaoi. While in China, Byogyu-Khagan

5. Сэврэйский камень
(уйгуро-согдийская билингва)

Впервые известия о камнях с руническими знаками, найденными на территории Монголии в Южном Гоби обнародовала Монгольская палеонтологическая экспедиция Академии наук СССР под руководством И. А. Ефремова в 1948 г., а в 1949 г. об аналогичных находках в Гобийском Алтае сообщал А. П. Окладников. В 1968 г. монгольский академик Б. Ринчен опубликовал рисунок рунической надписи из Сэврэйского сомона (Южный Гоби). В 1969 г. советский тюрколог С. Г. Кляшторный осмотрел памятник на месте, сделал эстампажи двух надписей на одном камне. Этот памятник получил название «Сэврэйского камня». Камень был обнаружен на равнине в 6 км к юго-востоку от Сэврэй-сомона. Он представлял из себя краснозернистый трещиноватый мрамор. Только одна грань камня была затесана и подшлифована, и на ней были нанесены две надписи: одна на тюркской рунике, другая – согдийским письмом. Остальные грани камня были грубо отколоты. Высота камня была 0,8 м, ширине по затесанной плоскости – 0,45 (0,47) м, толщина – 0,7 м. Поверхность камня, на которую нанесены надписи, чрезвычайно разрушена, прочитывались только отдельные знаки. Тюркские рунические знаки были прочитаны С. Г. Кляшторным, согдийский текст – иранистом В. А. Лившицем, а результаты опубликованы в 1971 г. в совместной статье в журнале «Советская тюркология» [Кляшторный-Лившиц 1971]. Сэврэйский камень был повторно осмотрен японскими тюркологами Такао Мориясу, Акио Катаяма и согдиологом Ютака Йошида во время монгольско-японской экспедиции в 1997 г. Они смогли реконструировать очень незначительную часть знаков [Yoshida et al, 1999: 225–227]. Ни одна из поправок, сделанных японскими учеными, не была принята С. Г. Кляшторным при включении раздела о Сэврэйском камне в книгу о рунических памятниках Уйгурского каганата в 2010 г. [Кляшторный 2010: 78–85] М. Олмез, включая тексты надписи в книгу о памятниках Уйгурского каганата, дал обе реконструкции согдийского текста – В. А. Лившица и Й. Йошида, и объединенный вариант тюркского текста [Ölmez 1918: 52–54].

Датировка Сэврэйского памятника оказалась возможной благодаря сохранившемуся в уйгурской части надписи имени «Инги Яглакар» (по С. Г. Кляшторному; досл.: кит. «храбрый, справедливый»; А.Катаяма читает эти знаки по-другому) представляющего собой краткую форму китайского титула уйгурского Бёгю-кагана «Инъи цзянгун», пожалованного ему танским императором в 763 г. Сэврэйский камень, по мнению С. Г. Кляшторного, был триумфальным памятником, воздвигнутым Бёгю-каганом в 763 г. на пути следования уйгурского войска из Китая в Ордубалык. Уйгурская армия находилась на территории Танской империи с конца 762 г., участвуя

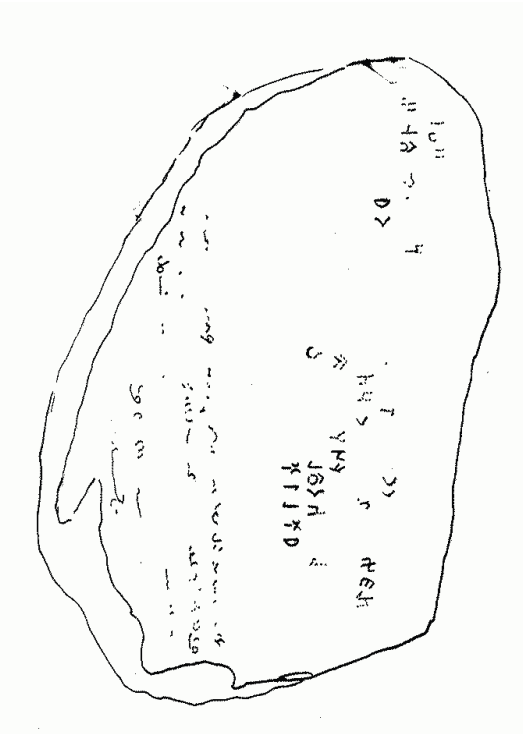

Сэврэй тасы. Соғды және көне түркі руналық мәтіндер. Кляшторный С. Г., Лившиц В. А. Сэврэйский камень (1971), 109 б.

Sevray stone. Sogdian and Old Turkic runic texts. Klyashtorny S. G., Livshits V. A. Sevrai stone (1971), p. 109.

Сэврэйский камень. Согдийский и древнетюркский рунический тексты. Кляшторный С. Г., Лившиц В. А. Сэврэйский камень (1971), с. 109.

жылдың аяғынан бастап Тан империясының территориясында болған, Ань Лушаньдағы Ши Чаои көтерілісін басуға қатысқан. Қытайда жүргенде Бөгү-қаған манихейлік дінмен жақын танысып, өзімен бірге төрт соғдылық манихейді далаға алып кетеді. Көп ұзамай манихейлікті қағанаттың мемлекеттік діні деп жариялап, елден тыс жерлерде манихейлерді қолдау саясатын жүргізе бастады.

Таста сақталған жекелеген сөздер мен тіркестердің Ұйғыр қағанатының тарихын қайта жаңғырту үшін аса құндылығы жоқ. С. Г. Кляшторный мен В. А. Лившицтің пікірінше, «Орталық Азияның соңғы түркі әулеттерінің мәдени-идеологиялық саясатының жаңа бағыты, соғды Батысына бағдарлануы» туралы куәландырған соғды жазуының тас жазба ескерткішінде болуы әлдеқайда маңызды [Кляшторный, Лившиц 1971: 112].

became closely acquainted with the Manichaean religion and took four Sogdian Manichaeans with him to the steppe. He soon declared Manichaeism to be the state religion of the Khaganate and began to implement a policy of supporting Manichaeans outside the country.

The separate words and expressions preserved on the stone are not of great value for the reconstruction of the history of Uighur Khaganate. Of much greater value is the Sogdian inscription itself, which in the opinion of S. G. Klyashtorny and V. A. Livshits attested to the "new orientation of the cultural and ideological policy of the last of the Central Asia Turkic dynasties, the orientation towards the Sogdian West" [Klyashtorny and Livshits 1971: 112]. [The latter was a new orientation of the Turkic dynasty in Central Asia, oriented towards the West.]

Әдебиет

1. *Кляшторный С. Г., Лившиц В. А. Сэврэйский камень // Советская тюркология. №3. 1971. С. 106–112.*

   Мақалада ескерткіш туралы мәліметтер, оның ашылу тарихы, мәтіндердің транскрипциясы мен аудармасы, жазба деректеріне түсініктемелер мен интерпретациялар ұсынылады.

2. *Кляшторный С. Г. Руническое памятники Уйгурского каганата и история евразийских степей. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2010. С. 92–101.*

   Ескерткіштің ашылу және зерделеу тарихының очерктерін қамтиды, соғды мәтінінің транслитерациясын және В. А. Лившиц аудармасын және түркі мәтіні мен С. Г. Кляшторныйдың аудармасын, сондай-ақ Ұйғыр қағанатының тарихы контекстіндегі жазба мәліметтерін түсіндіруді береді.

3. *Yoshida Yu., T. Moriyasu, A. Katayama. Sevrey Inscription // Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Ed. by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir. The Society of Central Eurasian Society. Osaka: Osaka University, 1999. P. 225–227.*

   Ескерткішті қайта қарау және жазуларды зерттеу нәтижелері жарияланды. Авторлар аздаған таңбалар мен сөздерді қайта қалпына келтіреді.

4. *Ölmez M. Uygur Hakanliği yazitlari. Ankara: Bilgesu, 2018. P. 52–59.*

   Ескерткіштің ашылу тарихы, транскрипциясы, транслитерациясы және С. Г. Кляшторныйдың, В. А. Лившицтің және жапон ғалымдары Ю. Йошиданың, Т. Мориясудың, А. Катаяманың оқулары негізінде мәтіндердің түрік тіліне аудармасы, сондай-ақ түсіндірмелі библиография беріледі.

References

1. *Klyashtorny S. G., Livshits V. A. Sevei stone // Soviet Türkology. no. 3. 1971. C.106–112.*

   The article provides information about the monument, date of its discovery, offers a transcription and translation, comments, and interpretation of inscription information.

2. *Runic monuments of Uighur Khaganate and history of Eurasian steppes. St. Petersburg: Peterburg Oriental Studies, 2010. C. 92–101.*

   The article contains a review on the history of discovery and study of the monument, gives a transliteration of Sogdian text and translation by V. A. Livshits and Turkic text and translation by S. G. Klyashtorny, and interpretation of the inscriptions in the context of Uighur Khaganate history.

3. *Yoshida Yu., T. Moriyasu, A. Katayama. Sevrey Inscription // Regional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Ed. by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir. The Society of Central Eurasian Society. Osaka: Osaka University, 1999. P. 225–227.*

   The results of second inspection of the monument and study of inscriptions are published. Authors reconstruct few signs and words.

4. *Ölmez M. Uighur Hakanligi yazitlari. Ankara: Bilgesu, 2018. P. 52–59.*

   The history of the discovery of the monument, transcription, transliteration and translation into Turkish texts based on readings by S. G. Klyashtorny, V. A. Livshitz and Japanese scholars Y. Yoshida, T. Moriyasu, A. Katayama as well as a commented bibliography are given.

в подавлении восстании Ань Лушаня – Ши Чаои. Находясь в Китае, Бёгю-каган близко познакомился с манихейской религией и увозил с собой в степь четырех согдийских манихеев. Вскоре он объявил манихеизм государственной религией каганата и стал осуществлять политику поддержки манихеев за пределами страны.

Отдельные слова и выражения, сохранившиеся на камне, не представляют большой ценности для реконструкции истории Уйгурского каганата. Гораздо большее значение имеет само наличие на камнеписном памятнике согдийской надписи, которое, по мнению С. Г. Кляшторного и В. А. Лившица, свидетельствовало о «новой ориентации культурно-идеологической политики последней из тюркских династий Центральной Азии, ориентации на согдийский Запад» [Кляшторный, Лившиц 1971: 112].

Литература

1. *Кляшторный С. Г., Лившиц В. А. Сэвэйский камень // Советская тюркология. №3. 1971. С. 106–112.*

   Статья содержит информацию о памятнике, дате историю его открытия, предлагает транскрипцию и перевод текстов, комментарии и интерпретацию сведений надписи.

2. *Кляшторный С. Г. Рунические памятники Уйгурского каганата и история евразийских степей. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2010. С. 92–101.*

   Содержит очерки истории открытия и изучения памятника, дает транслитерацию согдийского текста и перевод В. А. Лившица и тюркского текста и перевод С. Г. Кляшторного, а также интерпретацию сведений надписи в контексте истории Уйгурского каганата.

3. *Yoshida Yu., T. Moriyasu, A. Katayama. Sevrey Inscription // Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Ed. by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir. The Society of Central Eurasian Society. Osaka: Osaka University, 1999. P. 225 227.*

   Публикуются результаты повторного осмотра памятника и изучения надписей. Авторы реконструируют незначительное количество знаков и слов.

4. *Ölmez M. Uygur Hakanliği yazitlari. Ankara: Bilgesu, 2018. P. 52–59.*

   Даются история открытия памятника, транскрипция, транслитерация и перевод на турецкий текстов на основе прочтений С. Г. Кляшторным, В. А. Лившицем и японских ученых Ю. Йошида, Т. Мориясу, А. Катаяма, а также комментированная библиография.

Сэврэйлік соғды-түркі жазуының мәтіні

(С. Г. Кляшторный бойынша 2020: 78–85)

Соғды жазуы

... жыл. Сонда ұйғұр қаған мырза (?)...
және кейін Иналь-тарханға (?)...
және кейін ұйғұр қағанына (ол айтты), яғни: ...
Сосын ... сонда ...
... қағанға ол осылай деді ...
... олар ... және кейін (?) ...

Ұйғұр жазуы

...он (?)... бүлік(шіл?)...
...ру (?)...
Күл]-тар(қан)...
...(ы)нал Құтлұ(ғ).....
Инги Яғлақа(р)...

Text of the Sogdian-Turkic inscription Sevray

(by S. G. Klyashtorny 2020: 78–85)

Sogdian inscription

(1) ... year. Then the lord Uighur khagan (?)...
(2) and then to (?) Inal-tarkhan ...
(3) And then (he addressed) the Uighur kahan, de maul: ...
(4) Then ... there ...
(5) ... to the Khagan he so addressed ...
(6) ... they ... And then (?) ...

Uighur inscription

(3) ...ten (?) ...rebellious (?) ...
(4) ...genus (?)...
(5) Kyu(l)-tar(kan)...
(6) ...(l)nal Kutlu(g).....
(7) Ingi Jaglaka(r)...

Текст Сэврэйской согдийско-тюркской надписи

(С. Г. Кляшторный 2020: 78–85)

Согдийская надпись

... год. Тогда господин уйгурский каган (?)...

и затем к (?) Иналь-тархану...

и затем (он обратился) к уйгурскому кагану, де мол: ...

Потом ... там ...

... к кагану он так обратился ...

... они ... И затем (?) ...

Уйгурская надпись

...десять (?)... мятеж(ный?)...

...род (?)...

Кю(ль]-тар(кан)...

...(ы)нал Кутлу(г).....

Инги Яглака(р)...

6. Қарабалғасун трилингвасы

Қарабалғасун жазуы Ұйғыр қағанатының ең ірі ескерткіштерінің бірі болып табылады. Ол 821 жылдан басталатын ұйғыр билеушілерінің іс-әрекеттерін хронологиялық тәртіпте сипаттай отырып, әңгімедегі соңғысы Қытайдың ресми деректерінде Чүнде-қаған (билік еткен жылдары: 821–824) деген атпен белгілі Тәңірді ұлұғ болмыш алп құтлұғ білге қаған туралы айтылады. Қарабалғасун жазбасының жанрлық белгісі туралы С.Г. Кляшторный «түркі, ұйғыр және қырғыз тектілерінің ең көрнекті өкілдерінің істерін олардың ең жақын туыстары немесе өздері құрастырған есте қаларлық ескерткіштері, сондай-ақ көздері тірі кездеріндегі мадақтамалары...» дей келе, «тарихи-өмірбаяндық мәтін» деп анықтайды [Кляшторный. 1964: 53–54]. Ескерткіш Ұйғыр қағанатының астанасы – «Орду-балық» деген атпен белгілі Қарабалғасун қаласында ұйғыр қағанының істерін мадақтау және Ұйғыр қағанаты мен Тан Қытайы арасындағы, яғни 821 жылы тағы бір ұйғыр-тан келісімі хандық неке арқылы бекітілген, достық қарым-қатынастың қалпына келуінің белгісі мақсатында орнатылған. Соңғысы стелада қытай тарихи жазуының дәстүріне сай жазылған қытай жазуының болуымен дәлелденеді. Сонымен қатар стеланың бір бөлігіне соғды тілінде мәтін қашалған. Ұйғырлардың тасқа қашалған ескерткішінде соғды жазуының пайда болуы, сондай-ақ бұрын Сэврэй тасы (763 ж.) жағдайындағыдай, Шығыс Түркістан оазистеріне бақылауын кеңейтуге бағытталған ұйғыр сарайының батыстық саясатының күшейгенін айғақтайды.

Ескерткіш Ұйғыр қағанатының астанасы – Қарабалғасун (Орду-балық) қаласында орнатылған, оның қирандылары Моңғолия аумағында, Орхон өзенінің сол жағалауында, басқа тарихи аймақтан солтүстік-шығысқа қарай 17 км жерде орналасқан, яғни Моңғол империясының астанасы – Қарақорым қаласының қирандылары және Эрдени-Дзу буддалық монастырынан солтүстікке қарай 15 км жерде. Орхон ұйғырларының астанасын 840 жылы Енисей қырғыздары басып алып, өртеп жіберген. Қарабалғасун қаласының қирандыларын 1871 жылы орыс саяхатшысы Падерин ашты, ал кейінірек Н. М. Ядринцев (1889) және В. В. Радлов (1891) сипаттады. Н. М. Ядринцев экспедиция барысында тастан жасалған ескерткіштің сынықтарын тапты. Қытай және соғды жазбаларында жазулары бар екі үлкен стела сынықтарын ол Санкт-Петербургке алып кетті. 1891 жылдан бастап түрколог В. В. Радлов ескерткіштің фрагменттеріндегі түркі руналық таңбаларының мәнін ашумен айналыса бастады. Кеңес заманында Қарабалғасунда қазба жұмыстарын 1949 жылы С. В. Киселевтің басшылығымен бірлескен Кеңес-Моңғол экспедициясы жүргізді.

6. Karabalgasun trilingua

The Karabalgasun inscription is one of the largest monuments of the Uighur Khaganate. It is dated 821, on the basis of the fact that it describes the deeds of Uighur rulers in chronological order, and the last in the narration is about Tengrida ulug bolmysh alp kutlug ulug bilge khagan, known in official Chinese sources as Chunde-Khagan (years of rule: 821–824). S.G. Klyashtorny defined the genre of Karabalgasun inscription as a «historical and biographical text», which is «both memorial and lifetime eulogies of outstanding representatives of the Turkic, Uighur and Kyrgyz nobility... composed by their nearest relatives or by themselves» [Klyashtorny 1964: 53–54]. The monument was erected in the capital city of the Uighur Khaganate, Karabalgasun, also known as «Ordu-balyk», to praise the deeds of the Uighur Khaganate and to mark the restoration of friendly relations between the Uighur Khaganate and Tang China – in 821, another Uighur-Tang treaty was concluded, secured by a dynastic marriage. The latter is indicated by the presence of a Chinese inscription on the stele, written in accordance with the traditions of Chinese historiography. In addition, a text in Sogdian language was carved on a part of the stele. The appearance of the Sogdian inscription on the Uighur stone monument, as before in the case of the Sevrai stone (763), indicated an increase in the western policy of the Uighur court to expand its control over the oases of East Turkestan.

The monument was erected in Karabalgasun (Ordu-balyk), the capital of the Uighur Khaganate, whose ruins are located on the territory of Mongolia, on the left bank of the Orkhon river, 17 km north-east of another historical site – the ruins of Karakorum, the capital of the Mongol Empire, and 15 km north of the Erdeni-Dzu Buddhist monastery. The capital of the Orkhon Uighurs was captured and burned in 840 by the Yenisei Kyrgyz. The ruins of the city of Karabalgasun were discovered in 1871 by the Russian traveler Paderin, and described a little later by N. M. Yadrintsev (1889) and W. W. Radloff (1891). Radlov (1891). N. M. Yadrintsev found fragments of a stone monument during his expedition. He took two large fragments of a stele with inscriptions in Chinese and Sogdian script to St Petersburg. Since 1891, the Turkic Turkologist W. Radloff started to decipher Turkic runic signs on fragments of the monument. In Soviet times, excavations at Karabalgasun were carried out by a joint Soviet-Mongolian expedition led by S. V. Kiselev in 1949.

Of the three versions of the Karabalgasun monument, the Chinese one is the best preserved. The Chinese inscription on the monument was studied by E. Koch, Deveria and H. Schlegel. The Chinese text of

6. Карабалгасунская трилингва

Карабалгасунская надпись является одним из крупнейших памятников Уйгурского каганата. Она датируется 821 г., на основании того, что в ней описываются деяния уйгурских правителей в хронологическом порядке, а последним в повествовании рассказывается о Тенгрида улуг болмыш алп кутлуг улуг бильге кагане, известном в официальных китайских источниках как Чундэ-каган (годы правления: 821–824 гг.). Жанровая принадлежность Карабалгасунской надписи С. Г. Кляшторным определяется как «историко-биографический текст», представляющий собой «как мемориальные, так и прижизненные восхваления деяний виднейших представителей тюркской, уйгурской и кыргызской знати.., составленные их ближайшими родственниками или ими самими» [Кляшторный 1964: 53–54]. Памятник был поставлен в столице Уйгурского каганата – городе Карабалгасуне, также известном как «Орду-балык», с целью восхваления деяний уйгурского кагана и в ознаменование восстановления дружественных отношений между Уйгурским каганатом и танским Китаем – в 821 г. был заключен очередной уйгуро-танский договор, закрепленный династийным браком. На последнее указывает наличие на стеле китайской надписи, написанной в соответствии с традициями китайского историописания. Наряду с этим,

Қарабалғасұн трилингвасы –
А. Гейкелемнің бітіктасты қайта қалпына келтіруі, 1892 ж.

Karabalgasun trilingua –
reconstruction of a stele by A. Heikel, 1892

Карабалгасунская трилингва –
реконструкция стелы А. Гейкелем, 1892 г.

https://bitig.kz/index.php?lang=r&mod=1&tid=1&oid=26&m=3

Қарабалғасұн бітіктасы. Жоғарғы бөлігі. (821 ж.). Фото – Н. Базылхан.
The tip of the Karabalgasun inscription (821). Photo by – N. Bazylkhan.
Навершие Карабалгасунской стелы (821 г.). Фотография – Н. Базылхан.

Қарабалғасун ескерткішінің үш нұсқасының ішінде Қытай жазбасы ең жақсы сақталған. Ескерткіштегі қытай жазуын Э. Кох, Деверия, Г. Шлегель зерттеген. Жазудың Қытай мәтінін алғаш рет В. П. Васильев 1897 жылы орыс тіліне аударып, басып шығарды. Иероглифтік мәтінді жапон ғалымы Ханеда Тору реконструкциялап, түсіндірді және 1957 жылы оның еңбектер жинағында жарық көрді. Жазудың қытай нұсқасының орыс тіліне аудармаларының соңғысын Ханеда Торудың реконструкциясы негізінде А. К. Камалов жасаған [Камалов 2001: 194–197].

Қарабалғасун жазуының соғды нұсқасы ішінара сақталған және оның оқылуы мен түсіндірілуі көбінесе қытай мәтініндегі мәліметтерге байланысты. Соғды нұсқасының фрагменттерін алғаш рет 1930 жылы Олаф Хансен басып шығарды. 1980 жылдары атақты кеңестік және ресейлік соғдытанушы В. А. Лившиц жазуды қайта оқып шықты, мәтінге алдын ала реконструкция және аударма жасады, бірақ оны жарияламады.

Руна жазуымен жазылған ұйғыр (түркі) бөлігінен аз ғана сөздер мен сөз тіркестері сақталған [Radloff 1895:175–460]. Соғды және түркі нұсқаларын жапон ғалымдары Т. Мориясу, Ю. Йошида, А. Катаяма (1999) қайтадан оқыды. Олар ұсынған мәтіндердің жаңаша оқылуы М.Өлмездің кітабында ескерілген [Ölmez 2018: 29–49]. С. Г. Кляшторный «Ұйғыр қағанатының жазба ескерткіштері туралы» кітабында (2011) өзінің жеке оқылымдары мен мәтіндердің түсініктемелерін орналастырған, олардың арасында руна жазуындағы Қарабалғасун жазуы жоқ, сондықтан оған сілтеме жасамаған. Қарабалғасун жазбасынан алынған мәліметтерді талқылауға әлемнің көптеген белгілі шығыстанушылары, соның ішінде Э. Шаванн, П. Пельо, В. Хеннинг және т.б. қатысты [Mackerras 1972: 184–187].

Қарабалғасун жазуының маңыздылығы оның VIII ғасырдың аяғы мен IX ғасырдың басындағы Ұйғыр қағанатының тарихы туралы, яғни ресми Тан тарихнамасында жеткілікті егжей-тегжейлі баяндалмаған құнды мәліметтерді қамтитындығында. Бұл жазба ұйғыр билеушілерінің ұзақ уақыт бойы – қағанат құрылғаннан бастап 821 жылға дейін билік етуінің өзіндік шежіресі болып табылады. Сонымен бірге ол 821 жылы таққа отырған билеушінің әрекеттері туралы егжей-тегжейлі баяндайды. Сонымен қатар, соғды нұсқасының сақталған фрагменттерінен көріп отырғанымыздай, жазудың әртүрлі нұсқаларындағы бұл баяндау ұйғырлар тарихының әртүрлі аспектілеріне назар аударады: егер Тан империясының өкілі (өкілдері) құрастырған қытай нұсқасын ұйғыр-тан қарым-қатынасын баяндаудың орталығына айналдырса, соғды нұсқасында батыстық (ортаазиялық) саясат туралы көбірек айтылады және бірнеше

the inscription was first translated into Russian and published by V. P. Vasiliev in 1897. The hieroglyphic text was reconstructed and interpreted by the Japanese scientist Haneda Toru and was published in the collection of his works in 1957. The last translation of the Chinese version of the inscription into Russian, made on the basis of Haneda Toru reconstruction, was made by A. K. Kamalov [Kamalov 2001: 194–197]. The Sogdian version of the Karabalgasun inscription has survived partially, and its reading and interpretation largely depend on the information available in the Chinese text.

Fragments of the Sogdian version were first published by Olaf Hansen in 1930. In the 1980s, the famous Soviet and Russian Sogdian scholar V. A. Livshits re-read the inscription and made a preliminary reconstruction and translation of the text, but did not publish it.

Only separate words and expressions have survived from the Uighur (Turkic) part written in runic writing [Radloff 1895:175–460]. The Sogdian and Turkic versions were read anew by the Japanese scholars T. Moriyasu, Y. Yoshida, A. Katayama (1999). Their proposed new reading of the texts is taken into account in M. Olmez's book [Ölmez 2018: 29–49]. S. G. Klyashtorny in his book about written monuments of Uighur Khaganate (2011) put his own readings and interpretations of the texts, among which the Karabalgasun inscription on runika was not included, so he did not address it. Many famous Orientalists of the world, including E. Chavannes, P. Pelliot, W. Hennig and others, took part in the discussion of Karabalgasun inscription information. [Mackerras 1972: 184–187].

The significance of the Karabalgasun inscription is that it contains valuable information on the history of Uighur Khaganate of the late 8th – early 9th centuries, which is not adequately documented in the official Tang historiography. The inscription is a peculiar chronicle of the rule of Uighur rulers in a fairly long period, from the beginning of the establishment of the Khaganate to 821. At the same time, it gives a particularly detailed account of the deeds of the ruler who came to the throne in 821. However, as seen from the surviving fragments of the Sogdian version, this narrative in different versions of the inscription focused on different aspects of Uighur history: while the Chinese version, apparently compiled by a representative of the Tang empire, makes Uighur-Tang relations the focus of the story, the Sogdian version tells more about the western (Central Asian) policy of the Uighur khans and repeatedly invokes the Muslim world and the Manichean church. The Karabalgasun inscription is the only source in which there is a direct indication of the conversion of the Uighur ruler to Manichaeism. It informs about four Manichean monks whom Byogyu-khagan met during a military campaign to China

на части стелы был вырезан текст на согдийском языке. Появление на камнеписаном памятнике уйгуров согдийской надписи, также, как и ранее, в случае с Сэврэйским камнем (763 г.), свидетельствовало об усилении западной политики уйгурского двора, направленного на расширение контроля над оазисами Восточного Туркестан.

Памятник был сооружен в столице Уйгурского каганата – г. Карабалгасуне (Орду-балык), развалины которого находятся на территории Монголии, на левом берегу реки Орхон, в 17 км к северо-востоку от другой исторической местности – развалин столицы Монгольской империи – г. Каракорума, и в 15 км к северу от буддийского монастыря Эрдэни-Дзу. Столица орхонских уйгуров была захвачена и сожжена в 840 г. енисейскими кыргызами. Развалины города Карабалгасун были обнаружены в 1871 г. русским путешественником Падериным, а несколько позже описаны Н. М. Ядринцевым (1889 г.) и В. В. Радловым (1891 г.). Н. М. Ядринцев в ходе экспедиции обнаружил обломки камнеписного памятника. Два больших обломка стелы с надписями на китайском и согдийском письменностях, он вывез в Санкт-Петербург. С 1891 г. расшифровкой тюркских рунических знаков на фрагментах памятника стал заниматься тюрколог В. В. Радлов. В советское время раскопки на Карабалгасуне проводились совместной советско-монгольской экспедицией под руководством С. В. Киселева в 1949 г.

Из трех версий Карабалгасунского памятника наиболее сохранившейся является китайская. Китайскую надпись на памятнике изучали Э. Кох, Девериа, Г. Шлегель. На русский язык китайский текст надписи впервые был переведен и опубликован В. П. Васильевым в 1897 г. Иероглифический текст был реконструирован и интерпретирован японским ученым Ханеда Тору и издан в сборнике его трудов в 1957 г. Последний из переводов китайской версии надписи на русский язык, выполненный на основе реконструкции Ханеда Тору, принадлежит А. К. Камалову [Камалов 2001: 194–197].

Согдийская версия Карабалгасунской надписи сохранилась частично, а ее прочтение и интерпретация во многом зависят от информации, имеющейся в китайском тексте. Фрагменты согдийской версии впервые были изданы Олафом Хансеном в 1930 г. В 1980-е гг. известный советский и российский согдиолог В. А. Лившиц перечитал надпись, сделал предварительную реконструкцию и перевод текста, однако не опубликовал его.

От уйгурской (тюркской) части, написанной руническим письмом, сохранились лишь отдельные слова и выражения [Radloff 1895:175–460]. Согдийская и тюркская версии заново были прочитаны японскими учеными Т. Мориясу,

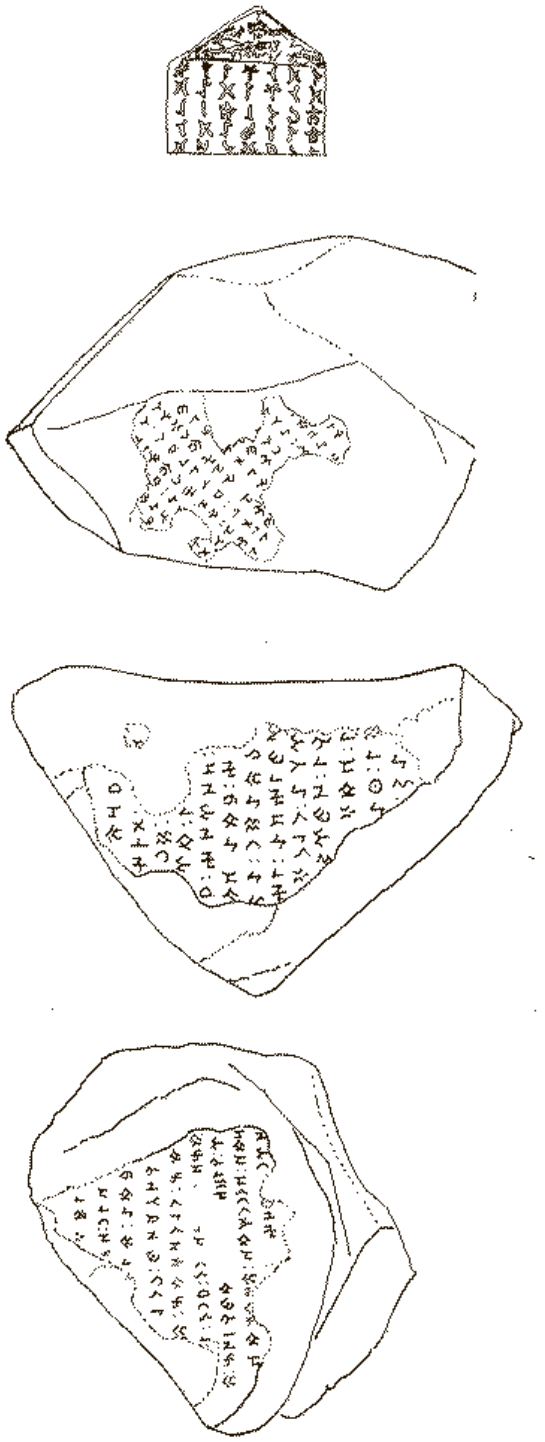

Бітіктас сынық бөлшектерінің мәтін көшірмелері (Н. Базылхан).

Paper moulded copies of shrapnel fragments (N.Bazylkhan).

Прорисовка текстов осколочных фрагментов (Н. Базылхан).

https://bitig.kz/index.php?lang=r&mod=1&tid=1&oid=26&m=3

Қарабалғасұн бітіктас сынық бөлшектерінің эстампаж көшірмелері (В. В. Радлов, А. Гейкел).
Estamped copies of shrapnel fragments (W. W. Radloff, A. Geikel).
Эстампажные копии осколочных фрагментов Карабалгасунской стелы. (В. В. Радлов, А. Гейкел).

https://bitig.kz/index.php?lang=r&mod=1&tid=1&oid=26&m=3

Ю. Йошида, А. Катаяма (1999 г.). Предложенное ими новое прочтение текстов учтено в книге М. Олмеза [Ölmez 2018: 29–49]. С. Г. Кляшторный в своей книге о письменных памятниках Уйгурского каганата (2011) поместил свои собственные прочтения и интерпретации текстов, в число которых Карабалгасунская надпись на рунике не входила, поэтому к ней он не обращался. В обсуждении сведений Карабалгасунской надписи принимали участие многие известные востоковеды мира, в том числе Э. Шаванн, П. Пельо, В. Хеннинг и др. [Mackerras 1972: 184–187].

Значение Карабалгасунской надписи заключается в том, что она содержит ценные сведения по истории Уйгурского каганата конца VIII - начала IX вв., которая недостаточно подробно излагается в официальной танской историографии. Надпись представляет собой своеобразную хронику правления уйгурских правителей в достаточно длительный период – с начала установления каганата до 821 г. При этом она особенно подробно рассказывает о деяниях правителя, вступившего на престол в 821 г. При этом, как видно из сохранившихся фрагментов согдийской версии, эта повествование в разных версиях надписи акцентировала внимание на различных аспектах истории уйгуров: если китайская версия, которая, очевидно, составлялась представителем (представителями) Танской империи, делает уйгуро-танские взаимоотношения центром повествования, то согдийская версия рассказывает больше о западной (среднеазиатской) политике уйгурских каганов и неоднократно ссылается на мусульманский мир и манихейскую церковь. Карабалгасунская надпись является единственным источником, в котором есть прямое указание на обращение уйгурского правителя в манихейство. Она сообщает о четырех манихейских монахах, с которыми познакомился Бёгю-каган во время военного похода в Китай и которых увез с собой в Ордубалык. Бёгю-каган обратился в религию Света, которая стала вскоре государственной религией. Уйгурский манихеизм пережил каганат и получил большое развитие в Уйгурском Турфанском княжестве или государстве Кочо на северо-востоке Восточного Туркестана.

Литература

1. *Васильев В. П. Китайские надписи на орхонских памятниках в Кошоцайдаме и Карабалгасуне. Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. III. Санкт-Петербург, 1897.*

   В книге содержится один из ранних переводов китайской версии Карабалгасунской надписи на русский язык.

2. *Hansen O. Zur soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun //*

Көне түрік бітік және соғды,
қытай жазулы беттерінің бөлшектері
Fragments of sides with ancient Turkic and Sogdian, Chinese script.
Фрагменты сторон с древними тюркской и согдийской, китайской письменностью.

https://bitig.kz/index.php?lang=r&mod=1&tid=1&oid=26&m=2

Ордұ-балық (Қарабалғасұн) ескерткіші.
The monument to the Ordu Balyk (Karabalgasun).
Памятник Орду-балык (Карабалгасун).

https://bitig.kz/index.php?lang=r&mod=1&tid=1&oid=26&m=2

рет мұсылман әлемі мен манихей шіркеуіне сілтеме жасайды. Қарабалғасун жазуы ұйғыр билеушісінің манихейлік дінді қабылдағанын тікелей көрсететін бірден-бір дереккөз болып табылады. Онда Қытайдағы әскери жорық кезінде Бөгүқағанның төрт манихей монахтарымен танысып, оларды Ордубалыққа өзімен бірге алып кеткені туралы әңгімелейді. Бөгү-қаған Нұр дінін қабылдап, көп ұзамай ол мемлекеттік дінге айналды. Ұйғыр манихейлігі қағанаттан аман қалып, Ұйғыр Тұрфан княздігінде немесе Шығыс Түркістанның солтүстік-шығысындағы Кочо мемлекетінде қатты дамыды.

Әдебиет

1. *Васильев В. П. Китайские надписи на орхонских памятниках в Кошоцайдаме и Карабалгасуне. Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. III. Санкт-Петербург, 1897.*

   Кітапта Қарабалғасун жазбасының қытай нұсқасының ең алғашқы орыс тіліндегі аудармаларының бірі бар.

2. *Hansen O. Zur soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun // Journal de la Societe Finno-Ougrienne. XLIV-3. Heksinki, 1930. – 39 p.*

   Кітапта Қарабалғасун жазбасының соғды нұсқасының транслитерациясы, мәтінге түсініктемелері бар аудармасы берілген.

3. *Камалов А. К. Древние уйгуры. VIII–IX вв. Алматы: Наш мир, 2001. – С. 194–197.*

   Ұйғыр қағанатының әскери-саяси тарихына қосымша ретінде жапон ғалымы Ханеда Тору иероглифтік мәтінді реконструкциялау негізінде жасалған Қарабалғасун жазбасының қытай нұсқасының орыс тіліне аудармасы келтірілген.

4. *Лившиц В. А. Согдийская версия Карабалгасунской надписи. Машинописная рукопись, переданная С. Г. Кляшторному (из архива А. К. Камалова).*

5. *Hayashi T., Moriyasu T. Palace and City of Qara-Balgasun // Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Osaka University: the Society of Central Eurasian Studies, 1999. P. 199–208.*

   Мақалада Қарабалғасун туралы әдебиеттерге шолу жасалып, қала қирандыларына қайта шолу жасалған.

6. *Moriyasu T., Yoshida Yu., Katayama A. Qara-Balgasun Inscription // Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Osaka University:*

and whom he took with him to Ordubalyk. Byogyu-khagan converted to the Religion of Light, which soon became the state religion. Uighur Manichaeism survived the Khaganate and developed greatly in the Uighur princedom of Turfan or the Kocho state in the northeast of East Turkestan.

References

1. *Vasiliev V.P. Chinese inscriptions on Orkhon monuments in Koshotsaidam and Karabalgasun. Collection of Orkhon Expedition papers / Kitaiskie nadpisi na orhonskih pamyatnikah v Koshocaidame i Karabalgasune. Sbornik trudov Orhonskoi ekspedicii/. Vol. III. St. Petersburg, 1897. (in rus)*

   The book contains one of the earliest translations of the Chinese version of the Karabalgasun inscription into Russian.

2. *Hansen O. Zur soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun // Journal de la Societe Finno-Ougrienne. XLIV-3. Heksinki, 1930. – 39 p.*

   The book contains a transliteration, a translation of the Sogdian version of the Karabalgasun inscription, with commentary on the text.

3. *Kamalov A. K. Ancient Uighurs /Drevnie uiguri/. VIII–IX centuries. Almaty: Our World, 2001. – C. 194–197. (in rus)*

   As an appendix to the military and political history of the Uighur Khaganate a Russian translation of the Chinese version of the Karabalgasun inscription, made on the basis of the reconstruction of the hieroglyphic text by Japanese scholar Haneda Toru, is given.

4. *Livshits V. A. Sogdian version of Karabalgasun inscription. A typewritten manuscript given to S. G. Klashtorny/Sogdiiskaya versiya Karabalgasunskoi nadpisi. Mashinapisnaya rukopis_ peredannaya S. G. Klyashtornomu/ (from the archive of A. K. Kamalov) (in rus).*

5. *Hayashi T., Moriyasu T. Palace and City of Qara-Balgasun // Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Osaka University: the Society of Central Eurasian Studies, 1999. P. 199–208.*

   The article provides a review of the literature on Karabalgasun and a re-examination of the ruins of the city.

6. *Moriyasu T., Yoshida Yu., Katayama A. Qara-Balgasun Inscription // Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Osaka University: the Society of Central Eurasian Studies, 1999. P. 209–223.*

Journal de la Societe Finno-Ougrienne. XLIV-3. Heksinki, 1930. – 39 p.

Книга содержит транслитерацию, перевод согдийской версии Карабалгасунской надписи с комментариями к тексту.

3. *Камалов А. К. Древние уйгуры. VIII–IX вв. Алматы: Наш мир, 2001. – С. 194–197.*

В качестве приложения к военно-политической истории Уйгурского каганата дается перевод на русский язык китайской версии Карабалгасунской надписи, выполненный на основе реконструкции иероглифического текста японским ученым Ханеда Тору.

4. *Лившиц В. А. Согдийская версия Карабалгасунской надписи. Машинописная рукопись, переданная С. Г. Кляшторному (из личного архива А. К. Камалова)*

5. *Hayashi T., Moriyasu T. Palace and City of Qara-Balgasun // Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Osaka University: the Society of Central Eurasian Studies, 1999. P. 199–208.*

Статья дает обзор литературы о Карабалгасуне и повторное обследование развалин города.

6. *Moriyasu T., Yoshida Yu., Katayama A. Qara-Balgasun Inscription // Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Osaka University: the Society of Central Eurasian Studies, 1999. P. 209–223.*

Публикуются описания фрагментов памятника с тюркским и согдийским текстами, заново прочтенными японскими учеными. Даются комментарии к реконструкции текстов.

7. *Müller W. K. Ein iranisches Sprachdenkmal aus der nordlichen Mongolei // Sitzungsberichte der Preuftischen Akademie der Wissenschaften. Berlin. 1909. P. 726–730.*

Статья обсуждает сведения согдийской версии Карабалгасунской надписи.

8. *Ölmez M. Uygur hakanlığı yazıtları. Ankara: BilgeSu, 2018. P. 29–49.*

Один из последний трудов, содержащих руническую надпись Карабалгасунской стелы, транслитерацию и комментированный перевод на турецкий язык.

9. *Radloff W. Atlas der Alterthümer der Mongolei. Arbeiten der Orchon Expedition. I–IV. St. Petersburg, 1892, 1893, 1896, 1899.*

Radloff W. Das Uigurische Denkmal von Kara-Balgasun // Die Alttürkischen Inscrihpiften de

Көне түрік бітік және соғды,
қытай жазулы беттерінің бөлшектері.
Fragments of sides with ancient Turkic and Sogdian and Chinese scripts.
Фрагменты сторон с древними тюркской и согдийской, китайской письменностью.

https://bitig.kz/index.php?lang=r&mod=1&tid=1&oid=26&m=2

Ордұ-балық - I бітіктасының жоғарғы бөлігі.
The Ordu-balyk is the upper part of Monument I.
Орду-балык - верхняя часть I памятника.

https://bitig.kz/index.php?lang=r&mod=1&tid=1&oid=26&m=2

Ордұ-балық (Қарабалғасұн) ескерткіші. Жалпы көрінісі.
Monument to Ordu-balyk (Karabalgasun). General view.
Памятник Орду-балык (Карабалгасун). Общий вид.

https://bitig.kz/index.php?lang=r&mod=1&tid=1&oid=26&m=2

the Society of Central Eurasian Studies, 1999. P. 209–223.

Жапондық ғалымдар қайта оқыған түркі және соғды мәтіндері жазылған ескерткіш фрагменттерінің сипаттамалары жарияланады. Мәтіндерді қайта құруға түсініктемелер беріледі.

7. *Müller W. K. Ein iranisches Sprachdenkmal aus der nordlichen Mongolei // Sitzungsberichte der Preuftischen Akademie der Wissenschaften. Berlin. 1909. P. 726–730.*

Мақалада Қарабалғасун жазбасының соғды нұсқасының деректері талқыланады.

8. *Ölmez M. Uygur hakanlığı yazıtları. Ankara: BilgeSu, 2018. P. 29–49.*

Қарабалғасун стеласының руналық жазуы, транслитерациясы және түрік тіліне түсініктеме аудармасы бар соңғы еңбектердің бірі.

9. *Radloff W. Atlas der Alterthümer der Mongolei. Arbeiten der Orchon Expedition. I–IV. St. Petersburg, 1892, 1893, 1896, 1899.*

Radloff W. Das Uigurische Denkmal von Kara-Balgasun // Die Alttürkischen Inscrihpiften de Mongolei. Dritte Lieferung Die Denkmäler von Koscho-Zaidam, die ubrigen denkmaler des Orchon bechens und denkmaler im flussgebiete des Jenissei. St. Petersburg, 1895. P. 283–298.

Радлов В. В. Предварительный отчет о результатах экспедиции для археологического исследования бассейна р. Орхона. Сборник трудов Орхонской экспедиции. I. Санкт-Петербург, 1892. С. 1–54.

Радлов В. В. Атлас древностей Монголии. Труды Орхонской экспедиции, I–IV. Санкт-Петербург, 1892, 1893, 1896, 1899.

Академик В. В. Радловтың барлық аталған еңбектерінде Қарабалғасун қирандыларының сипаттамасы және Қарабалғасун стеласы туралы мәліметтер бар.

10. *Ханеда Тору. Тодай кайкоцу си но кэнкю (Исследования уйгуров в танскую эпоху) // Ханеда хакасэ сигаку ромбун сю (Сборник трудов профессора Ханеда Тору). Т. 1. Рэкиси хан (Исторические работы). Киото, 1957. С. 305–310.*

Ұйғыр Тан уақыты туралы мақалада жапон тіліне аудармасы бар Қарабалғасун стеласының қытайша мәтіні берілген. Жазба деректері Ұйғыр қағанатының тарихы контексінде орналастырылған.

Descriptions of fragments of the monument with Turkic and Sogdian texts re-read by Japanese scholars are published. Comments are given on the reconstruction of the texts.

7. *Müller W. K. Ein iranisches Sprachdenkmal aus der nordlichen Mongolei // Sitzungsberichte der Preuftischen Akademie der Wissenschaften. Berlin. 1909. P. 726–730.*

The article discusses the information in the Sogdian version of the Karabalgasun inscription.

8. *Ölmez M. Uygur hakanlığı yazıtları. Ankara: BilgeSu, 2018. P. 29–49.*

One of the last works to contain the runic inscription of the Karabalgasun stele, a transliteration and a commented translation into Turkish.

9. *Radloff W. Atlas der Alterthümer der Mongolei. Arbeiten der Orchon Expedition. I–IV. St. Petersburg, 1892, 1893, 1896, 1899.*

Radloff W. Das Uigurische Denkmal von Kara-Balgasun // Die Alttürkischen Inscrihpiften de Mongolei. Dritte Lieferung Die Denkmäler von Koscho-Zaidam, die ubrigen denkmaler des Orchon bechens und denkmaler im flussgebiete des Jenissei. St. Petersburg, 1895. P. 283–298.

Radloff W. Preliminary report on the results of the expedition for archaeological study of the Orkhon river basin. Proceedings of the Orkhon Expedition. I. St.Petersburg, 1892. C. 1–54.

Radloff W. Atlas of antiquities of Mongolia. Proceedings of the Orkhon expedition, I–IV. St Petersburg, 1892, 1893, 1896, 1899.

All these works of Academician Radloff W. contains a description of Karabalgasun ruins and information about Karabalgasun stele.

10. Haneda Toru. Todai kaikotsu shi no kenkyu (Studies of Uyghurs in the Tang Era/Issledovaniya uigurov v tanskuyu epohu/) // Haneda hakase shigaku rumbun shu (Collection of works by Prof. Haneda Toru/ Sbornik trudov professora Haneda Toru/). T. 1. Rekishi khan (Historical works). Kyoto, 1957. C. 305–310. (in rus)/

The article on Uighur Tang time contains the Chinese text of the Karabalgasun stele, with a translation into Japanese. The information of the inscription is put in the context of the history of the Uyghur Khaganate.

11. *Yadrintsev N. M. Report of expedition to Orkhon, made in 1889 by order of East Siberian department of the Imperial Geographical Society. Proceedings of Orkhon expedition/ Otchet ekspedicii na Orhon_ sovershennoi v1889 g._ po porucheniyu*

Mongolei. Dritte Lieferung Die Denkmäler von Koscho-Zaidam, die ubrigen denkmaler des Orchon bechens und denkmaler im flussgebiete des Jenissei. St. Petersburg, 1895. P. 283–298.

Радлов В. В. Предварительный отчет о результатах экспедиции для археологического исследования бассейна р. Орхона. Сборник трудов Орхонской экспедиции. I. Санкт-Петербург, 1892. С. 1–54.

Радлов В. В. Атлас древностей Монголии. Труды Орхонской экспедиции, I–IV. Санкт-Петербург, 1892, 1893, 1896, 1899.

Все указанные труды академика В. В. Радлова содержат описание развалин Карабалгасуна и сведения о Карабалгасунской стеле.

10. *Ханеда Тору. Тодай кайкоцу си но кэнкю (Исследования уйгуров в танскую эпоху) // Ханеда хакасэ сигаку ромбун сю (Сборник трудов профессора Ханеда Тору). Т. 1. Рэкиси хан (Исторические работы). Киото, 1957. С. 305–310.*

Статья об уйгурах танского времени содержит китайский текст Карабалгасунской стелы, с переводом на японский язык. Сведения надписи поставлены в контекст истории Уйгурского каганата.

11. *Ядринцев Н. М. Отчет экспедиции на Орхон, совершенной в1889 г., по поручению Восточно-Сибирского отдела императорского Географического общества. Труды Орхонской экспедиции. Вып.1, 1892. С. 51–113.*

Статья содержит одно из ранних описаний развалин уйгурской столицы – г. Карабалгасуна.

12. *Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. Москва: Наука, 1964.*

Книга дает характеристику древнетюркских рунических памятников, исторический контекст их создания. Сведения рунических надписей позволяют автору реконструировать историю древнетюркской эпохи. Хотя книга не охватывает период существования Уйгурского каганата, к последнему применимы характеристика эпохи и классификация тюркских рунических надписей.

13. *Mackerras C. The Uighur Empire according to the T'ang dynastic histories. A study in Sino-Uighur relations 744–840. Canberra, 1972.*

Книга содержит комментированные переводы жизнеописаний уйгуров из двух танских династийных историй. В комментариях обсуждается вопрос о личности Небесного кагана, упоминаемого в Карабалгасунской надписи.

11. *Ядринцев Н. М. Отчет экспедиции на Орхон, совершенной в 1889 г., по поручению Восточно-Сибирского отдела императорского Географического общества. Труды Орхонской экспедиции. Вып.1, 1892. С. 51–113.*

    Мақалада Ұйғыр астанасы – Қарабалғасун қаласының қирандыларының ертедегі сипаттамасы берілген.

12. *Кляшторный С. Г. Древнетюркские руническое памятники как источник по истории Средней Азии. Москва: Наука, 1964.*

    Кітапта көне түркі руналық ескерткіштеріне сипаттама, олардың жасалуының тарихи жағдайы берілген. Руна жазбаларынан алынған мәліметтер авторға көне түркі дәуірінің тарихын қайта құруға мүмкіндік береді. Кітап Ұйғыр қағанатының өмір сүрген кезеңін қамтымағанымен, соңғысына қатысты дәуірдің ерекшеліктері мен түркі руналық жазбалары қолданылған.

13. *Mackerras C. The Uighur Empire according to the T'ang dynastic histories. A study in Sino-Uighur relations 744–840. Canberra, 1972.*

    Кітапта екі Тан әулетінің тарихынан ұйғырлардың өмірбаяндарының түсініктеме аудармалары берілген. Түсініктемелерде Қарабалғасун жазбасында айтылған Аспан қағанының жеке тұлғасы туралы мәселе талқыланады.

Ұйғыр жазбасы

(Moriyasu T., Yoshida Yu., Katayama A. аудармасы. Qara-Balgasun Inscription // Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Osaka University: the Society of Central Eurasian Studies, 1999. С. 219–224)

Транслитерациясы

I. (1) bu täŋrikän (2) [ay] täŋridä q-(3)ut bulmïš al-(4) p bilgä täŋ-(5)ri uyγur qa(6)γan...(9)... [bitidimiz]

II.(3)...qamaγ...(4)...elin-...(5)...-qanuγošak...(6)... ärigmä...(7)...-kidä yeg[irmi?]...(8)...ilgärü kün tuγsuq...(9)...ešidip yaŋïlayu...(10)...kerü kün batsïq... (12)... dinavaranč...

III. (1)...atïn (немесе: -tïn) yarat-...(2)...din[avar?]... (3)...adïnqa...(4)...täŋri mar n-...(5)...törün yay-...(6)... yemä...(7)...aftadan ata-...(8)...[ö]rgintä? in-...(9)... birlä uluγ...(10)...-ki ögrünč...(11)...qamaγ...(12)... anta...(13)...[dinava]ranč...

IV. (1)...-mqa...(2)...(3)... -qïn qanyu...(4)...yemä biz...(5)...küčlüg boltu...(6)...-miz ol uruγsuz bilgä... (7)...-mïzqa qorqunu yanu ïnančliγ...(8)...bir? eki... ämgäksizin...(9)...-rmaq qunušmaq tarṭïšmaq...(10) ... ašin ičgün maŋa?...

Vostochno_Sibirskogo otdela imperatorskogo Geograficheskogo obschestva. Trudi Orhonskoi ekspedicii/. Vol.1, 1892. C. 51–113. (in rus)/

The article contains one of the earliest descriptions of the ruins of Uighur capital – Karabalgasun.

12. *Klyashtorny S. G. Ancient Türkic runic monuments as a source for the history of Central Asia/ Drevnetyurkskie runicheskie pamyatniki kak istochnik po istorii Srednei Azii/ Moscow: Nauka, 1964. (in rus)*

    The book gives a description of the ancient Turkic runic monuments, the historical context of their creation. The information from the runic inscriptions allow the author to reconstruct the history of ancient Turkic era. Although the book does not cover the period of Uighur Khaganate, the characteristics of the era and Turkic runiform inscriptions are applicable to the latter.

13. *Mackerras C. The Uighur Empire according to the T'ang dynastic histories. A study in Sino-Uighur relations 744–840. Canberra, 1972.*

    The book contains commentary translations of Uighur biographies from two Tang dynastic histories. The commentary discusses the identity of the Heavenly Khagan mentioned in the Karabalgasun inscription.

Uighur inscription

(translation by: Moriyasu T., Yoshida Yu., Katayama A. Qara-Balgasun Inscription // Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Osaka University: the Society of Central Eurasian Studies, 1999. С. 219–224)

Transliteration

I. (1) bu täŋrikän (2) [ay] täŋridä q-(3)ut bulmïš al-(4) p bilgä täŋ-(5)ri uyγur qa(6)γan...(9)... [bitidimiz]

II.(3)...qamaγ...(4)...elin-...(5)...-qanuγošak...(6)... ärigmä...(7)...-kidä yeg[irmi?]...(8)...ilgärü kün tuγsuq...(9)...ešidip yaŋïlayu...(10)...kerü kün batsïq... (12)... dinavaranč...

III. (1)...atïn (or: -tïn) yarat-...(2)...din[avar?]...(3)... adïnqa...(4)...täŋri mar n-...(5)...törün yay-...(6)... yemä...(7)...aftadan ata-...(8)...[ö]rgintä? in-...(9)... birlä uluγ...(10)...-ki ögrünč...(11)...qamaγ...(12)... anta...(13)...[dinava]ranč...

IV. (1)...-mqa...(2)...(3)... -qïn qanyu...(4)...yemä biz...(5)...küčlüg boltu...(6)...-miz ol uruγsuz bilgä... (7)...-mïzqa qorqunu yanu ïnančliγ...(8)...bir? eki... ämgäksizin...(9)...-rmaq qunušmaq tarṭïšmaq...(10) ... ašin ičgün maŋa?...

Уйгурская надпись

(перевод по: Moriyasu T., Yoshida Yu., Katayama A. Qara-Balgasun Inscription // Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Osaka University: the Society of Central Eurasian Studies, 1999. С. 219–224)

Транслитерация

I. (1) bu täŋrikän (2) [ay] täŋridä q-(3)ut bulmïš al-(4) p bilgä täŋ-(5)ri uyγur qa(6)γan…(9)… [bitidimiz]

II.(3)…qamaγ…(4)…elin-…(5)…-qanuγošak…(6)… ärigmä…(7)…-kidä yeg[irmi?]…(8)…ilgärü kün tuγsuq…(9)…ešidip yaŋïlayu…(10)…kerü kün batsïq… (12)… dinavaranč…

III. (1)…atïn (или: -tïn) yarat-…(2)…din[avar?]…(3)… adïnqa…(4)…täŋri mar n-…(5)…törün yay-…(6)… yemä…(7)…aftadan ata-…(8)…[ö]rgintä? in-…(9)… birlä uluγ…(10)…-ki ögrünč…(11)…qamaγ…(12)… anta…(13)…[dinava]ranč…

IV. (1)…-mqa…(2)…(3)… -qïn qanyu…(4)…yemä biz…(5)…küčlüg boltu…(6)…-miz ol uruγsuz bilgä… (7)…-mïzqa qorqunu yanu ïnančliγ…(8)…bir? eki… ämgäksizin…(9)…-rmaq qunušmaq tartïšmaq…(10) … ašin ičgün maŋa?…

Перевод на русский язык

I. Эту надпись [написали мы] в честь божественного уйгурского Тенгри кагана (титулованного как) Ай Тенгрида Кут Болмиш Алп Билге.

II. …все…его страна…манихейские инспекторы… двадцать (?)…на восток в сторону восхода солнца… слушая…обновляя…на западе в сторону заката солнца…манихейская священнослужительница…

III. …делать его известным (или: делать из)…[манихейский священнослужитель?]… другим…богоподобный Мар Н-…законом…и…номинировать афтадана (манихейского епископа)…на (или от) трона (?)…с большой (или: с великой)… радостью (или: радостный)… все… там…[манихейская священнослужительница?]

IV. …моему… что (или: который)… и мы… стали могущественными… что бессемянный (неродовитый), мудрый…боясь нашей…надежности… один (?) или два… без боли… грабя, борясь друг с другом…еду и напиток для меня (?)…

Қазақ тіліне аудармасы

I. Бұл Тәңірі жазуды Ай Тәңріде Құт Болмыш Алп Білге (титулды) ұйғыр қағанның құрметіне [біз жаздық].

II. ...барлығы...оның елі...манихей инспекторлары...жиырма (?)...шығысқа қарай күн шығысқа қарай...тыңдап...жаңартып...батыста күн батқанға қарай...манихейлік діни әйел қызметкер...

III. ...оны атақты ету (немесе: жасау)...[манихейлік діни қызметкер?]...басқа... Мар Н-Тәңріге ұқсас... заңмен...және...афтаданды (манихей епископын) мадақтап...таққа (немесе одан)...үлкен (немесе: ұлы)... қуанышпен (немесе: қуанышты)...бәрі...сол жерде...[манихейлік діни әйел қызметкер?]

IV. ...менің...бұл (немесе: қайсы)...және біз...күшті болдық...бұл тұқымсыз (ұрықсыз), білге... біздің... сенімділігіміздан қорқып...бір (?) немесе екі... ауырт-палықсыз... тонап, бір-бірімен тартысып... мен үшін тамақ пен сусын (?)...

Translation into English

I.MThis inscription [was written by us] in honour of the divine Uighur Tengri Khagan (titled as) Ay Tengrid Kut Bolmish Alp Bilge.

II.M...all...his country...Manichean inspectors...twenty (?)...eastwards towards sunrise...listening...renewing... westwards towards sunset...Manichean priestess...

III. ...make it known (or: make of)...[Manichean clergyman?]...by...other...godlike Mar H-...law...and... nominate aftadan (Manichean bishop)...to (or from) the throne (?)...with great (or: great)...joy (or: joyful)... all...there...[Manichean priestesses?]

IV. ...my...that (or: which)...and we...became mighty... that seedless (ungenerous), wise...fearing our... reliability...one (?) or two...without pain...robbing, fighting each other...food and drink for me (?)...

В. А. Лившицтің аудармасындағы Соғды жазбасы
(С. Г. Кляшторныйға берілген машинкамен басылған қолжазба)

(1) Бұл мақтау ескерткішін [немесе «мақтаныш стеласын», «мадақтау стеласын»] құдай берген [немесе «қожайын»] билік дарындылығын көктен алған ұйғыр қаған Алп-білгеге біз жаздық.

(2) Ұлы дана әмірші [немесе: «билеуші, патша»], билік дарындылығын құдайлардан алған, біз мекендеген дүниенің ұлы түркі билеушісі Ay-tängridä Qut bulmis Tegin ügä ескерткішті [немесе: стеланы] біз жаздық. Біз ... [?]

(3) [Ескерткіш тұрғызғандардың ішінде [?]yaglagar Oguz il ügäsi alpu inanci baga-tarqan t(...), yaglaqar Ögä ötür baga-tarqan; yaglaqar Ögä Qutluq

(4) ... олар [-қағандар?] дарындылығы мен бақытының арқасында билік етті және [?] соншалықты дана [және] батыл әмірші ... ... осы уақытқа дейін [?]... болды ма?

(5) ... ол [тақта отырды?] өзінің күші мен батылдығының арқасында ол ақылды және парасатты болды және күшті әскерге ие болды. Ол денесін тастап кеткенде [-өлген соң], одан кейін Kül-Bilge qagan [қаған] болды...

(6) ... және даналық [?], соның арқасында... түркілер [?] билеушілерге айналды ... [және патшалық] иелік етті ... содан кейін патшалықты қайтадан алды...

(7) ... ол басты [немесе: «талқандады, тыныштандырды»] және барлық билеушілер [оған?] ...; ол

Sogdian inscription translated by V. A. Livshits
(Typewritten manuscript given to S. G. Klyashtorny)

(1) This monument of praise [or “stela of praise”] to the divine [or “lord”] Uighur Khagan Alpu-Bilga, who received his charisma from heaven, we wrote

(2) The great wise sovereign [or: «ruler, king»], who received his charisma from the gods, to the great Turkic ruler of the inhabited world Ay-tängridä Qut bulmis Tegin ügä a monument [or: a stele] we wrote. We ... [?]

(3) [Among those who built the monument [?] yaglagar Oguz il ügäsi alpu inanci baga-tarqan t(...), yaglaqar Ögä ötür baga-tarqan; yaglaqar Ögä Qutluq

(4)) ... they [-hagans?] possessed through charisma and fortune, and was there [?] any sovereign so wise [and] brave sovereign ... who ... until then [?]

(5) ... he remained [on the throne?] because of his power and his courage, he was wise and shrewd, and [possessed] a strong army. When he left his body [-deceased], after him [Khagan became] Kül-bilge qagan...

(6) ... and wisdom [?] Turks [?] became rulers ... [and the kingdom] possessed ... then the kingdom again received ...

(7) ... he suppressed [or: «defeated, pacified»], and all the rulers to [him?] ...; he erected the throne [?]

Согдийская надпись в переводе В. А. Лившица

(Машинописная рукопись, переданная С.Г. Кляшторному)

(1) Этот хвалебный памятник [или «хвалебную стелу», «стелу похвалы»] божественному [или «господину»] уйгурскому кагану Алпу-бильге, получившему харизму от неба, мы написали

(2) Великий мудрый государь [или: «правитель, царь»], получивший харизму от богов, великому тюркскому правителю обитаемого мира Aytängridä Qut bulmis Tegin ügä памятник [или: стелу] мы написали. Мы ... [?]

(3) [Среди тех, кто сооружал памятник [?] yaglagar Oguz il ügäsi alpu inanci baga-tarqan t(...), yaglaqar Ögä ötür baga-tarqan; yaglaqar Ögä Qutluq

(4) ... они [-каганы?] владели благодаря харизме и счастью, и был ли [?] какой-либо государь, столь мудрый [и] храбрый государь ... который ... до тех пор [?] ...

(5) ... он пребывал [на престоле?] благодаря своей мощи и своему мужеству, он был мудр и проницателен, и [обладал] сильным войском. Когда он покинул свое тело [-умер], то после него [каганом стал] Kül-bilge qagan...

(6) ... и мудрость [?], благодаря которой... тюрки [?] становились правителями ... [и царством] владели ... затем царство снова получили...

(7) ... он подавил [или: «разгромил, умиротворил»], и все правители к [нему?] ...; он воздвиг престол [?] правления. Много лет он держал [в своих руках] царство. Когда Kül-bilge qagan покинул [свое тело], [на престол] сел [Täng]ridä bulmiš il-itmiš B[ilge-qagan]...

(8) [...] qagan сел [на престол]. Когда ... удивительным образом совершенно изменилось, во всех признаках [проявилось?], что такого места [правления] государя нет во [всех] четырех сторонах [света], каган опечалился [или: «встревожился»], что с такой харизмой и с таким счастьем, и мудростью, с [такими] силой и [мудростью]...

(9) ... и [?] ответ прибыл такой: «от этой печали [или «скорби, горести»] спасайтесь [или: «спаситесь»] и так постарайтесь [?] [букв. «употребите силу [войско]»]». И когда божественный [или: «господин»] государь этот ответ услышал... войску..., это войско...

(10)...стали, все верующие [?]...религию господина Мар-Мани... Когда эти... сопровождающие сказали: «божественный [или: «господин»] государь... страну [или «землю»]»...счи[тай?] четыре».

(11) ...Мы имеем идола [или: «идолов, истуканов»]

[?] патшалық тағын көтерді. Ол ұзақ жылдар бойы патшалықты [қолында] ұстады. Kül-bilge qagan [денесін] тастап кеткенде, [Täng]ridä bulmiš il-itmiš B[ilge-qagan] [таққа] отырды...

(8) [...] qagan [таққа] отырды. ғажайып түрде толығымен өзгергенде, барлық белгілерде [көрінді?], [әлемнің] барлық төрт жағында әміршінің мұндай орны жоқ, қаған мұндай дарынмен және осындай бақыт пен даналықпен, [осындай] күш пен [парасаттылықпен] қайғырды [немесе: «үрейленді»]...

(9) ... және [?] жауап былай келді: «осы қайғыдан [немесе «уайымнан, күйзелістен»] құтқарылыңыз [немесе: «құтылыңыз»] және солай тырысыңыз [?] [сөзбе-сөз: «[әскердің] күшін пайдаланыңыз»]». Сол кезде құдай берген [немесе: «қожайын»] әмірші бұл жауапты естігенде ... әскерге ..., бұл әскер ...

(10) ... болды, барлық сенушілер [?]... Мар-Мани мырзаның діні... Бұл... жолсеріктер: «құдайлық [немесе: «мырза»] әмірші... ел [немесе «жерді»]... төртеу деп сан[а]».

(11) ... Бізде пұт [немесе: «пұттар, құдай бейнелері»] және дінбұзар әдет-ғұрып [немесе: «діни ғұрып» немесе тіпті: «заң»] бар. Біз жындарға табынамыз. Енді мырза [немесе: «құдай берген»] әмірші..., бұл қолды [осылай!] ... барлығын [бәрін ...] қабылда [«ал», «кездес», «қабыл ал»] жанып тұрған от дін – Мар-мани мырзаның діні». ... Содан кейін мырза [немесе: «құдай берген»] әмірші ... «Кездесе алмайсың» [немесе: «Кездестірмейсің»]...

(12) ... Мырза [немесе: «құдай берген»] әмірші келісіп, [және] бұйрық берді: «[Мар-мани дінін] қабылда, өйткені [осы уақытқа дейін] жындарға табындық, құрбандық шалдық және ғибадат еттік. ... Біз пұттарды аталған [барлық?] жерде [мырзаныың [немесе: құдай берген] әміршісінің билігіндегі [?]!]»..., қашан...

(13) ... [ел үшін болған?] зиянсыз. Bügü-qagan [бұл дүниеден] кеткенде (~қайтыс болғанда), содан кейін [таққа] Alpu qutlug bilgä qagan отырды... Ол өзі өте дана және... [болған]... және мемлекеттік істерді жоғары дәрежеде [?] басқарды [«жасады»] және мемлекетті [даналықпен] басқарды. Ол [- Alpu qutlug bilgä qagan] өлген [«мәйітті тапсырған»] кезде, Tangridä bolmiš külüg bilgä qagan қаған болып отырды...

(14) ... Qutlug bilgä qagan [осы] дүниеден өткен [-өлді] [кезде], содан кейін Tängridä ülüg bulmiš alpu qutlug ulug bilgä-qagan таққа отырды, ұлы... және даналықпен, ұлы күш пен батылдықпен... [мен?] бақыт пен бақытты ниетпен [?]...ол [мемлекетті] өте жақсы және шебер басқарды [«ұстады»], содан кейін...

(15)...бақыт, әмірші тағында [?] өзіңіз отырғанда, ал [осы арада] мемлекеттік істер өте қиынға соқты және... күші мен батылдығы арқылы жауды [қай-

For many years he held [in his hands] the kingdom. When Kül-bilge qagan left [his body], [on the throne] sat [Täng]ridä bulmiš il-itmiš B[ilge-qagan]...

(8) [...] qagan sat down [on the throne]. When ... wonderfully completely changed, in every sign [manifested?] that there was no such place [of rule] of a sovereign in [all] the four sides [of the world], qagan grieved [or: "alarmed"] that with such charisma and with such happiness and wisdom, with [such] strength and [wisdom] ...

(9) ... and [?] the answer came, "from this sorrow [or "sorrow"] save [or: "be saved"] and so try [?] [lit. «use your strength [army].» And when the divine [or: "lord"] sovereign heard this answer... to the army..., that army...

(10) ... became, all believers [?]... the religion of Mr. Mar-Mani... When these... attendants said: "the divine [or: "lord"] sovereign... country [or «land»]»... count[s] four.»

(11) ...We have an idol [or: «idols, statues»] and a heretical rite [or: «religious ritual» or even: «law»]. We worship demons. Now the lord [or: «divine»] sovereign ..., this hand [so! all [all ...] accept ["receive", "perceive", lit. "meet, receive"] the religion of burning fire - the religion of lord Mar-Mani ...» . Then the lord [or: «divine»] sovereign ... «You will not be able to meet» [or: «You will not meet»]...

(12) ... The lord [or: "divine"] sovereign agreed [and] deigned thus to command: 'Accept [the religion of Mar-Mani], for [hitherto] we have offered veneration, sacrifices and the worship of demons... Shall we idolize [all?] the said land, [which is under the dominion of [?] the lord [or: divine] sovereign!»... when...

(13 ... [so that the country would be?] without damage'. When Bügü-qagan left [this world] (~dead), then Alpu qutlug bilgä qagan ascended [the throne]... He himself [was] very wise and ... was ... and in the highest degree [?] wisely ruled [«did»] the affairs of state and [wisely] ruled the state. When he [-Alpu qutlug bilgä qagan] died [«handed over his body»], Tangridä bolmiš külüg bilgä qagan sat as Khagan...

(14) ...[When] Qutlug bilgä qagan [this] world passed [-dead], then ascended Tängridä ülüg bulmiš alpu qutlug ulug bilgä-qagan, with great...and wisdom, with great power and courage... [with?] happiness and happy intentions [?]...he very well and skilfully ruled ['held'] [the state], and then...

(15) ...Luckily, on the throne [?] of the sovereign you remain, and [meanwhile] affairs of state have become

и еретический обряд [или: «религиозный ритуал» или даже: «закон»]. Мы поклоняемся демонам. Теперь господин [или: «божественный»] государь ..., эту руку [так!] ... все [всё...] прими [«получи», «восприми», букв. «встреть, получи»] религию горящего огня – религию господина Мар-Мани». ... Затем господин [или: «божественный»] государь... «Вы не сможете встретить» [или: «Вы не встретите»]...

(12)...Господин [или: «божественный»] государь согласился [и] соизволил так приказать: «Примите [религию Мар-Мани], ибо [до сих пор] мы приносили почитание, жертвоприношения и поклонение демонам ... Сможем идолов [во всей?] названной земле, [которая под властью [?] господина [или: божественного] государя!]»..., когда...

(13) ...[чтобы страна была?] без ущерба''. Когда Bügü-qagan покинул [этот мир] (~умер), тогда воссел [на престол] Alpu qutlug bilgä qagan... Он сам [был] очень мудрым и ... был ... и в высшей степени [?] мудро вершил [«делал»] государственные дела и [мудро] правил государством. Когда он [-Alpu qutlug bilgä qagan] умер [«вручил тело»], каганом сел Tangridä bolmiš külüg bilgä qagan...

(14)...[Когда] Qutlug bilgä qagan [этот] мир прошел [-умер], затем воссел Tängridä ülüg bulmiš alpu qutlug ulug bilgä-qagan, с великим...и мудростью, с великой мощью и храбростью... [со?] счастьем и счастливыми намерениями [?]...он очень хорошо и умело правил [«держал»] [государством], и тогда...

(15)...счастье, на престоле [?] государя вы пребываете, а [между тем] государственные дела стали очень тяжелыми и...Найдется ли кто-либо, чтобы посредством мощи и мужества врага [отразить?] и [благодаря] мудрости веры ... государь не ... благодаря мощи и мужеству он у всех благородных [?] вызвал [«установил»] храбрость [таким способом] господин [или «бог» или «божественный»]...

(16)...такой ответ одобрил, и всем...старшим [или «главным» или «старейшинам»] он пожаловал имя il ügäsi alpu qutlug [...], а сам... отделился от всех, стал жить [?букв. «быть»] иначе [чем все?]... и внутри [в пределах каганата?] охранял веру... стало тяжелым... когда...

(17)...так он стал прославленным государем [своего] времени, и тогда он вновь выказал желание [возвести] религиозные монументы [или: «памятники», «стелы»] ... Он сам был храбрым государем, который [снаряжал?] себя [букв. «свое тело»] посредством знака ангела Иакова... к... пришел за советом [?]... почтение пусть изложит [государю...]... восшествия на престол не было [?] в ...

(18)...признаки [величия?] повсеместно он сделал величественными [букв. «тяжелыми»], мощными и мужественными [или: «храбрыми, смелыми»].

таратындар бар ма?] және сенім даналығының [арқасында] ... әмірші ... күш пен батылдықтың арқасында ол барлық текті [?] батылдықты [«орнатты»] [осылайша] мырза [немесе «құдай» немесе «құдай берген»]...

(16) ... ол осындай жауапты мақұлдады, және ол барлық ... үлкендерге [немесе «бас» немесе «ақсақалдарға»] il ügäsi alpu qutlug [...] атын берді, және өзі ... бәрінен бөлініп, өмір сүре бастады [сөзбе-сөз: «болу»] басқаша [бәрінен де?]... және іштей [қағанат шегінде?] сенімін қорғады... ауыр болды... сол кезде...

(17) ... осылайша ол [өз] заманының атақты әмірішісіне айналды, содан кейін ол қайтадан ғұрыптық ескерткіштерді [немесе: «ескерткіштер», «стелалар»] [тұрғызуға] ниет білдірді ... Ол өзі [сөзбе-сөз: «өзінің денесін»] періште Жақыптың белгісі арқылы [жарақталған ?] ержүрек болды... кеңес алу үшін келді [?]... [әміршіге...] құрмет көрсетсін... таққа отыру болған жоқ [?] ...

(18) ... [ұлылық?] белгілерін барлық жерде ол ұлы [сөзбе сөз: «ауыр»], күшті және батыл [немесе: «ержүрек, батыр»] етті. Қырғыз хақанының [жауынгерлерін?] ... өз қолымен [немесе: «өзінің қолбасшылығымен»] ол [әртүрлі бағытта?] олардың патшалығын [қырғыздардың?] талқандады ... қағанын басып тастады [немесе: «күйретті»] және көптеген құжаттар [сөзбе-сөз: «жазбаша мәтіндер»] [тұтқынға алынған] байлықтар [жеткізілді] және [көптеген] олжалар [?] таратылды. Және де көп...

(19) [және көп [?]] рет ... ол күшті Тибет әскерін және «төрт тугри» [елін] талқандады [немесе «жеңді»], және ол көптеген басқа елдердің әміршілерін [«өзіне»] тәуелді ретінде қабылдады. Сондай-ақ үш қарлұқ халқын ..., бірнеше рет [?] Тибетті... Сонымен, [өзінің] ұлы даналығының арқасында ол [елдің] ішінде [және елден тыс] дінді [қорғады], және ол таңдаулылар және жаңадан келгендер үшін ұлы әлемді қамтамасыз етті (бұл жерде манихейлік иерархтар туралы және жалпы манихейлік қауымдастықтардың шыңы туралы айтылып отыр – В. Л.).

(20) ... ол қабылдау үйлерін [?? «шақыру мұнараларын?»] салған [? сөзбе-сөз: «байлаған» - мұнда өрілген шыбық құрылымдары туралы айтылып отыр?]. Ол Alpu incu bilgä yapgu атағын берді [және?] біздің [?] ... қаған, үш түргештен тұратын он руға әмірші [?] болды [бұл жерде түргеш тайпаларының үш конфедерациясы туралы айтылып отыр?] және ... qagan ... барша [немесе: «барлық»] араб елдерінің [үстінен?] yapgu болды ... тыныштық жасады [«орнатты»]. Сондай-ақ барлық араб

(21) әміршілеріне ... және жарияланды [?]: «бақытты [?] әмірші төменге [солай!] кеткен кезде, ол Хорасан әміріне және басқа да көптеген жергілікті әмірлер мен билеушілерге бұйрық жіберді ...»

very hard and...Is there anyone to be found, through the power and courage of the enemy [to repel?] and [thanks to] the wisdom of faith... sovereign is not ... through might and courage he has caused [«established»] courage in all the noble ones

(16) ... this answer approved, and to all... the elders [or «chief» or «elders»] he bestowed the name il ügäsi alpu qutlug [...], and himself... separated himself from all, began to live [? lit. «to be»] differently [than all?]... and within [within the Khaganate?] guarded the faith... became heavy... when...

(17) ... so he became the illustrious sovereign of [his] time, and then he again expressed his desire [to erect] religious monuments [or: «monuments», «steles»] ... He himself was a brave sovereign who [equipped?] himself [lit. 'his body'] by means of the sign of the angel Jacob ... c... came for counsel [?] ... honour let him expound [the sovereign ...] ... ascension to the throne was not [?]

(18) ... signs [of greatness?] everywhere he made majestic [lit. «heavy»], powerful and courageous [or: «brave, bold»]. [The warriors?] of the Kirghiz hakan ... by his hand [or: «under his leadership»] he [in different directions?] dispersed and seized their kingdom ... [the Kyrgyz?] khagan suppressed [or: «defeated»], and many documents [lit. «written texts»] [for captured] wealth [were put] and [many] gifts [?] were given out. And also many

(19) [And many [?] strong Tibetan army he defeated [or 'defeated'] and [the country of] the 'four tugri', and he took the sovereigns of very many other countries as dependents ['his']. And also the three Karluk peoples ..., Tibet many times [?] So due to [his] great wisdom he [guarded] religion within [the country] [and outside the country?], and he provided [«made»] great peace for the chosen (it means the Manichean hierarchs and generally about the top of Manichean communities – V. L.) and novices.

(20) ... he built [? lit. 'tied up' – referring to structures made of wattle and daub?] inn-keeps [?? 'towers of invitations:?']. He bestowed the title of Alpu incu bilgä yapgu [and?] our [?] qagan, who [?] was sovereign over ten clans of three Turgesh [are we talking about three confederations of Turgesh tribes? qagan ... became yapgu [over?] all [or: «all»] the Arab sovereigns ... arranged [«established»] pacification. And also to all the Arab

(21) sovereigns ... and it was announced [?] was, 'when the happy [??] sovereign went down [so!], he sent orders to the emir of Khorasan and many other local emirs and rulers ...' ... the novices ... named [?] who ... four countries [of the world] reveal [?

[Воинов?] киргизского хакана ... своей рукой [или: «под своим водительством»] он [в разных направлениях?] рассеял и захватил их царство...[киргизского?] кагана подавил [или: «разгромил»], и много документов [букв. «письменных текстов»] [на захваченные] богатства [было поставлено] и [много] даров [?] было роздано. И также много...

(19) [И много [?]] раз ... сильное тибетское войско он разбил [или «поражал»] и [страну] «четыре тугри», и он принял государей очень многих других стран в качестве зависимых [«своих»]. И также три карлукских народа ..., Тибета много раз [?] ... Так благодаря [своей] великой мудрости он [охранял] религию внутри [страны] [и вне пределов страны?], и он обеспечил [«сделал»] великий мир для избранных (речь идет о манихейских иерархах и вообще о верхушке манихейских общин – В. Л.) и послушников.

(20)...он соорудил [? букв. «связал» – речь идет о сооружениях из плетней?] постоялые дворы [?? «башни приглашений:?»]. Он пожаловал титул Alpu incu bilgä yapgu [и?] наш [?] ... qagan, который [?] был государем над десятью родами трех тюргешей [речь идет о трех конфедерациях тюргешских племен?] и ... qagan ... стали yapgu [над?] всеми [или: «всем»] арабскими государями... устроил [«установил»] умиротворение. И также всем арабским

(21) государям ... и объявлено [?] было: «когда счастливый [?] государь ушел вниз [так!], он послал приказ эмиру Хорасана и многим другим местным эмирам и правителям ...» ...послушники ... по имени [?] которые ... четыре страны [света] раскрывают [? «открывают»?] ... – вплоть до Мумин-Амира. От [«присущего ему»?] счастья государь...

(22) ...много раз ... он устанавливал великий мир ... на всей территории ... арабов ... от страха и ужаса, [которые они испытывали?] перед счастливым государем ... В нижних областях государь [?] ... большие религиозные памятники [или: «сооружения»] ..., а также правителей, которые из [всех] четырех сторон [света] ... и все царство

(23) Услышал [?] и выразил удовлетворение, [и также] в этом царстве один религиозный памятник [или: «стелу»] ... не было. Затем, когда господин [или: «божественный государь»] ... [умер?], Alpu-bilgä qagan.

(24)...вниз четыре стороны [света]... так требовали...

(Комментарий В. А. Лившица: фрагменты 8 и 10 содержат лишь отдельные слова, без контекста. См. Hansen 1930, С. 21–23)

...жаңадан келушілер ... атты [?] ... [әлемнің] төрт елін - Мумин-Амирге дейін [?«ашады»?] .... [«Өзіне тән»?] бақыттан әмірші...

(22) ... талай рет ... ол ұлы бейбітшілік орнатты ... бүкіл аумақта ... арабтардың ... қорқыныш пен үрейден [олар бастан кешірген?] бақытты әмірші алдында ... Төменгі аймақтарда әмірші [?] ... ұлы діни ескерткіштер [немесе: «құрылымдар»] ..., сондай-ақ [дүниенің] төрт жағынан [әлемнің] [барлық] билеушілері ... және бүкіл патшалық

(23) [?] естіп, ризашылығын білдірді, [сонымен қатар] бұл патшалықта бір діни ескерткіш [немесе: «стела»] ... болған жоқ. Сонда мырза [немесе: «тәңірі әмірші»] ... [өлген?] кезде Alpu-bilgä qagan.

(24)...төмен [әлемнің] төрт жағы... сондай талап етті...

(В. А. Лившицтің түсініктемесі: 8 және 10 фрагменттерде контекстсіз жеке сөздер ғана бар бар. Қар. Hansen 1930, 21–23 б.)

Ютака Йошида аудармасындағы соғды жазбасы

(Moriyasu T., Yoshida Yu., Katayama A. Qara-Balgasun Inscription // Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Osaka University: the Society of Central Eurasian Studies, 1999. P. 215–219)

№6 = Yoshida Fr 2

1/4 ...патшалық...

2/5 ... Білге қаған...

3/6 ... патшалығынан... болған...

4/7 ... Күл Білге қаған (өзінің) денесін тастады (яғни өлді)...

5/8 ... ол... -л (оның) ұлылығы мен байлығына қатысты ...

6/9 ... әскермен бірге ол ... станға (орналасқан жері анықталмаған) [барды] ...

7/10 ... әскермен бірге...осында, Өтүкен елінде ...

8/11 ... от жағушы дін (орнына?), (сен) Құдай тәрізді Мар Мани дінін аласың ...

9/12 ... [ол] Ксартак...ку деген жердегі пұттарды өртеп жіберді, бәрі отқа оранды ...

10/13 ... ол болды...және...ол патшалықтың көптеген жұмыстарын [аяқтады] ...

11/14 ... үлкен білім мен даналыққа қатысты (және де) қабілет пен ерлікке қатысты ...

12/15 ... [қабілет] пен ерлікке қатысты, ол болмады...және діни білім...

13/16 ...[өзі] туылған кезден бастап ол көрнекті және барлық [басқа] адамдардан ерекше болды ...

14/17 ... ол Жақып періштесінің ерекшеліктеріне ие билеуші болды ...

'reveal'?] ... - Up to Mumin-Amir. From [«inherent»?] happiness the sovereign ...

(22) ...many times ... he has established a great peace ... throughout the territory ... Arabs ... from the fear and terror [they felt?] before the happy sovereign ... In the lower regions the sovereign [?] great religious monuments [or: «edifices»] ... as well as rulers who from [all] the four sides [of the world] ... and the whole kingdom.

(23) Heard [?] and expressed satisfaction, [and also] in that kingdom one religious monument [or: «stele»] ... was not. Then when the lord [or: «divine sovereign»] ... [died?], Alpu-bilgä qagan.

(24)... down the four sides [of the world]... so demanded...

(V. A. Livshits' comment: fragments 8 and 10 contain only single words, without context. See Hansen 1930, pp. 21–23).

Sogdian inscription translated by Yutaka Yoshida

(Moriyasu T., Yoshida Yu., Katayama A. Qara-Balgasun Inscription // Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Osaka University: the Society of Central Eurasian Studies, 1999. P. 215–219).

№6 = Yoshida Fr 2

1/4 ...kingdom...

2/5 ... Bilge Khagan...

3/6 ... was ... out of the kingdom...

4/7 ... Kul Bilge Khagan left (his) body (i.e. died)...

5/8 ... he... -l with respect to (his) majesty and wealth...

6/9 ... together with the army he [went] to... the camp (place not identified)...

7/10 ...together with the army..., here in the country of Otuken...

8/11...(instead of?) the religion that kindles fire, (you) get the religion of the God-like Mar Mani...

9/12...[he burned] idols in a place called Xartak...ku, all on fire...

10/13...he was...and...he [completed] many works of the kingdom...

11/14...in regard to great knowledge and wisdom (and in regard to) ability and manhood...

12/15...concerning [ability] and manhood, he was not...and religious knowledge...

13/16... from the moment of [his] birth he was eminent and different from all [other] people...

14/17... he was a ruler who had the traits of the Angel of Jacob...

Согдийская надпись в переводе Ютака Йошида

(Moriyasu T., Yoshida Yu., Katayama A. Qara-Balgasun Inscription // Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Osaka University: the Society of Central Eurasian Studies, 1999. P. 215-219)

№6 = Yoshida Fr 2

1/4 ...царство...

2/5 ... Билге каган...

3/6 ... был... из царства...

4/7 ... Кюль Билге каган покинул (свое) тело (т.е. умер)...

5/8 ... он... -л в отношении (его) величества и богатства...

6/9 ... вместе с армией он [поше]л в...стан (место не идентифицировано)...

7/10...вместе с армией...,здесь в стране Отюкен...

8/11...(вместо?) религии, зажигающей огонь, (ты) получаешь религию Богоподобного Мар Мани...

9/12... [он сжег] идолов в местечке по названию Ксартак...ку, все в огне...

10/13...он был...и...он [завершил] многие работы царства...

11/14...в отношении большого знания и мудрости (и в отношении) способности и мужественности...

12/15...в отношении [способности] и мужественности, он не был...и религиозное знание...

13/16...с момента [своего] рождения он был выдающимся и отличался от всех [других] людей...

14/17...он был правителем, которому были свойственны черты Ангела Йакова...

15/18...он выбрасывал [врага] своими руками везде и взял царство [, которое стало] пустым и...

16/19...он сам принял царство. Опять, народ трех карлуков... от злого [тибетского народа]...

17/20...царь (народа) [тюрге]ш, каган, который был правителем (народа) «трех тюргешей десяти стрел» и...

18/21... он отправил приказы местным амирам и правителям. Они...

19/22...правитель (поставил?) безмерный и большой религиозный м[онумент]...

20/23...он не исходил [из ми]ра. Когда бого[подобный] правитель...

21/24... вниз по четырем направлениям...

№7a =Yoshida Fr 6

1/10... числом в четыре...

2/11... вы не можете принять [религию]...

3/12... вниз. Когда бого[подобный] Можак (по имени) Неврван...

4/13... [Когда] он (т.е. каган) покинул (свое) тело

15/18 ... ол [жауды] барлық жерде өз қолымен лақтырып және [босап қалған] патшалығын алды ...

16/19 ... ол өзі патшалықты қабылдады. Тағы да, үш қарлұқ халқын зұлымдықтан [Тибет халқынан]...

17/20 ...[түрге]ш (халқының) патшасы, қаған, «он оқ үш түргеш» (халқының) билеушісі және...

18/21 ... ол жергілікті әмірлер мен билеушілерге бұйрықтар жіберді. Олар ...

19/22 ... билеуші орасан зор және үлкен діни б[ітіктас] (орнатты?) ...

20/23 ... ол [дүние]ден келген жоқ. Құдай[сияқты] билеуші келген кезде ...

21/24... төрт бағытта төмен ...

№7a =Yoshida Fr 6

1/10 ... төрт саны ...

2/11 ... сендер [дінді] қабылдай алмайсыңдар...

3/12... төмен. Құдай[сияқты] Неврувaн (атты) Можак ...

4/13... ол (яғни қаған) (өз) денесін тастаған (яғни өлген) [кезде], Тәңріде Болмыш Білге қаған [мұрагер болды]...

5/14 ... ол [патшалықты] өте жақсы және тәртіппен ұстады. Содан кейін...

6/15 ... [қабілеті] және ерлігі [жағынан] [ол] барлық текті адамдардан ерекшеленетін...

7/16 ... [сыртынан мемлекетке қатысты] және ішкі жағынан мемлекетке қатысты. Себебі дейін ...

8/17 ... ол қасында тұрды... кеңесші ретінде...

9/18 ... ол қағанды басып тастады...

10/19 ... бірнеше рет...

11/20 ... Қаған...

12/21 ... қадағалаушылар...

13/22 ... ақырында...

14/23 ...-ал ...

№7b =Yoshida Fr 9

1/32 .....

2/33 ... Құдай және дін...

3/33 ... ұлы ашумен...бірге...

4/35 ... (сондықтан) ол (оны) толық түсіндіре алатындай ...

5/36 ... және байлық пен көп [қару?]...

6/37 ... сонымен, дінге қатысты үлкен даналықпен шегінде және ...

7/38 ... Ябғу... бүкіл мұсылман әлемі...

8/39 ... және (оның) даңқы төрт жаққа тарады, осылайша ...

9/40... барлық төрт жаққа да, патшалықтар ...

10/41... Алп Білге қаған...

11/42 ... барлық осында тұратындар...

№ 9 =Yoshida Fr 3

1 ... ***...

15/18...he threw out [the enemy] with his own hands everywhere and took the kingdom [which had become] empty and...

16/19...he took the kingdom himself. Again, the people of the three Karluks... from the evil [Tibetan people]...

17/20...the king (of the people) of [the] [turgh]sh, the Khagan, who was the ruler (of the people) of the 'three turghesh of ten arrows' and...

18/21 ... he sent orders to the local amirs and rulers. They...

19/22...the ruler (placed?) an immeasurable and great religious m[onument]...

20/23...he did not emanate [from the] world. When a god[like] ruler...

21/24... down the four directions...

№7a =Yoshida Fr 6

1/10... by a number of four...

2/11... you cannot accept [religion]...

3/12... down. When the god[s] Mozhak (by name) Nevruvan...

4/13... [When] he (i.e. the Khagan) left (his) body (i.e. died), Tangrida Bolimish Bilge Khagan [inherited]...

5/14 ... he kept [the kingdom] very well and in order. Then...

6/15... [in terms of his ability] and manliness [he] distinguished himself from all the noble men...

7/16... [outwardly with regard to the state] and inwardly with regard to the state. For up to...

8/17... he stood by... as a consultant...

9/18... he suppressed the Khagan...

10/19... many times...

11/20... Khagan...

12/21... inspectors...

13/22... subsequently...

14/23...al

№7b =Yoshida Fr 9

1/32.....

2/33... God and religion...

3/33...together with...great wrath...

4/35...(so that) he could explain (it) completely...

5/36... and wealth and many [weapons?]

6/37... so, with much wisdom regarding religion within and...

7/38... Yabgu... the whole Muslim world...

8/39... and (his) fame spread in the four directions, so that...

9/40... to all four directions also, kingdoms...

10/41... Alp Bilge Khagan...

11/42... which abide here...

(т.е. умер), Тангрида Болимиш Билге каган [наследовал]...

5/14... он держал [царство] очень хорошо и в порядке. Потом...

6/15... [в отношении его способности] и мужественности [он] отличался от всех знатных людей...

7/16... [снаружи в отношении государства] и внутри в отношении государства. Потому что вплоть до...

8/17... он стоял рядом... как консультант...

9/18... он подавил кагана...

10/19... много раз...

11/20... Каган...

12/21... инспекторы...

13/22... впоследствии...

14/23...-ал ...

№7b =Yoshida Fr 9

1/32.....

2/33... Бог и религия...

3/33... вместе с...великим гневом...

4/35... (так что) он мог объяснить (ее) полностью...

5/36... и богатство и много [оружия?]...

6/37... так, с большой мудростью в отношении религии в пределах и...

7/38... Ябгу... весь мусульманский мир...

8/39... и (его) слава распространилась по четырем направлениям, так что...

9/40... на все четыре стороны также, царства...

10/41... Алп Билге каган...

11/42... которые пребывают здесь...

№ 9 =Yoshida Fr 3

1 ... ***...

2 ... Кюль Тегин Уге...

3 ... *** Уге...

4 ... от...

№ 10a +13 (=Yoshida Fr 7)

10a	1/12 ...[распространение]... [было без вмешательства]...
	2/13 ... когда [Кутлуг Бильге каган проследовал из мира]...
13	2/16 ... когда...
	3/17 ... он не сидел на троне. С...
	4/18 ... Они дают религиозную церемонию (?). Также много [раз]...
	5/19 ... он.. –л (и) [он учредил] большой мир для избранных и инспекторов...
	6/20 ... он назначил...как Анварзкар, приложенный к...

2 ... Күл Тегін Үге...

3 ... *** Үге...

4 ... одан...

№ 10a +13 (=Yoshida Fr 7)

10a 1/12 ...[тарату]... [кедергісіз болды]...

2/13 ... [Құтлұғ Білге қаған дүниеден озған] кезде...

13 2/16 ... сол кезде...

3/17 ... ол тақта отырмаған. Содан...

4/18 ... Олар діни рәсім жасайды (?). Солай бірнеше [рет]...

5/19 ... ол.. –л (және) таңдаулылар мен қадағалаушыларға үлкен әлем

[орнатты] ...

6/20 ... ол тағайындады ... Анварзкар ретінде, түсірілген ... Тағы да бүкіл ислам

[әлемінде]...

7/21... Мумин Әмірге (яғни Халифқа) дейін бақытты әміршіден [қорыққандықтан]...

8/22 ... ол... -л және барлық патшалықта бірге ...

Қытай жазбасы

(Ханеда Торудың реконструкциясынан А. К. Камалов аудармасын жасаған. Тодай кайкоцу си но кэнкю (Исследование уйгуров в танскую эпоху) // Сборник трудов профессора Ханеда Тору. Т. 1. Исторические работы. Киото, 1957. С. 305–310. Жақшаның ішіндегі арнайы белгіленген ескертулер аударма авторының ескертулері болып табылады)

Ішкі министр Ел Үгесі Яғ[лақар]...[Ба]ға тарқан... [Е]л [Үгес]і...

(1) Ескерткіштің алғысөзін тоғыз рулы ұйғырлардың Ай Тәңріде құт болмыш Алп Білге ... қағанның азаматтық [басқаруда] данышпан, әскери [істерде] рухты Алп Инанчу Баға тарқан жазды.

(2)...Баға тарқан Ел Үгесі (қыт. Се-юй-цзя-ли-цзя-сы)...Ел Үгесі

(3) Жер мен Аспан бөлінгенде, күн мен ай жарқырап [бір-біріне] жақындағанда, Аспан мандатын алған билеуші бүкіл Аспан асты елін нұрға бөлеп жатқаны естілді. Ізгілікпен түрленіп, [ол] бәрін нұрландырды. [Әлемнің] төрт жағы біріктірілді, жазалар қатаң болды және [дүниенің] сегіз жағынан өз міндеттеріне қайта оралды... сыртқы және ішкі [жерлер] тынышталған кезде таулар мен өзендердің арасында астана салынды. Ең басында Гули Пейлоның әкесі – Ху-шу,

№ 9 =Yoshida Fr 3

1 ... ***...

2 ... Kul Tegin Uge...

3 ... *** Uge...

4 ... of ...

№ 10a +13 (=Yoshida Fr 7)

10a 1/12 ... [spread] ... [was without interference] ...

2/13 ... when [Kutlug Bilge Khagan proceeded from the world]...

13 2/16 ... when ...

3/17 ... he was not sitting on the throne. C...

4/18 ... They give a religious ceremony (?). Also many [times] ...

5/19 ... he ... -l (and) [he established] a great peace for the elect and the inspectors...

6/20 ...he appointed...as Anwarzkar attached to...Again throughout the Islamic [world]...

7/21 ... up to the Mumin Amir (i.e. Khalifa) because of [the fear of] the fortunate sovereign...

8/22 ... he ... -l and in the whole kingdom with ...

Chinese inscription

(Translation by A. K. Kamalov from the reconstruction by Haneda Toru. Todai kaikotsu si no kenkyu (Study of Uighurs in the Tang era) // Proceedings of Professor Haneda Toru. T. 1. Historical works. Kyoto, 1957. P. 305–310. Specially marked notes in brackets are those of the author of the translation)

Inner Minister El Ugasi Yag[lakar]...[Ba]ga tarkan... [E]l [Ugas]i...

(1) The preface of the monument of the Uighur Khagan of nine surnames Ai tengrida kut bolmysh alp bilge, wise in civil [government], spirited in military [affairs]... Alp Inanchu Baga tarqan composed.

(2)...Baga tarkan El Ugashi (Chinese- Se-yu-jia-li-jia-sy)...El Ugashi

(3) It is heard that when the Earth and Heaven were separated, the sun and the moon, shining, approached [each other], the ruler, who received the mandate of Heaven, covered all the Celestial Empire with light. Transformed by virtue, [he] illuminated everything. The four sides [of the world] were united, punishments became severe and from the eight sides [of the world] all returned to their duties... when the outer and inner [lands] were pacified, a capital was built among mountains and rivers. In the very beginning Guli Peilo's father, Hu-shu,

Опять во всем исламском [мире]...

7/21... вплоть до Мумин Амир
(т.е. Халифа) из-за [страха]
удачливого государя...

8/22 ... он... -л и во всем царстве с ...

Китайская надпись

(Перевод выполнен А. К. Камаловым с реконструкции иероглифического текста Ханеда Тору. Тодай кайкоцу си но кэнкю (Исследование уйгуров в танскую эпоху) // Сборник трудов профессора Ханеда Тору. Т. 1. Исторические работы. Киото, 1957. С. 305–310. Особо помеченные примечания в скобках принадлежат автору перевода)

Внутренний министр Эль Угаси Яг[лакар]...[Ба]га таркан...[Э]ль [Угас]и...

(1) Предисловие памятника премудрого в гражданском [управлении], одухотворенного в военных [делах] кагана уйгуров девяти фамилий Ай тэнгрида кут болмыш алп бильге... Алп Инанчу Бага таркан сочинил.

(2)...Бага таркан Эль Угаси (кит. Се-юй-цзя-ли-цзясы)...Эль Угаси

(3) Слышали, что, когда Земля и Небо разделились, солнце и луна, светя, приближались [друг к другу], правитель, получивший мандат Неба, светом охватил всю Поднебесную. Преобразуя добродетелью, [он] освещал всё. Четыре стороны [света] были объединены, наказания стали строгими и с восьми сторон [света все] возвращались к исполнению обязанностей... когда были умиротворены внешние и внутренние [земли], среди гор и рек была построена столица. В самом начале отец Гули Пэйло – Ху-шу,

(4) воспринял государство в северных краях, построил столицу на равнине [реки] Орхон (Ухунь). Просветленно и мудро управлял государством. По истечении многих лет, [его] сын Гули-каган наследовал престол. По небесным качествам [он] был храбрым и решительным. Весь народ подчинился [ему]... каган находился на престоле, умиротворял и взращивал простой народ подобно тому, как высиживают куриные яйца. Через несколько лет после того, как... басмылский каган

(5) Ашина сменил мандат [Неба] (т.е. совершил переворот), вновь получил наше старое государство. В это время уйгуры девяти фамилий, басмылы сорока фамилий, карлуки трех фамилий, различные фамилии, – все сказали: «Когда в прежнюю эпоху было процветание, каганы все получали ... прибыли к Гао-цзу». После того как Кюль Бильге каган... скончался, [его] сын Тенгрида

(4) солтүстік аймақтардағы мемлекетті қабылдады, Орхон (Ухунь) [өзенінің] жазығына астана салды. Мемлекетті жарқындықпен және даналықпен басқарды. Көптеген жылдар өткеннен кейін [оның] ұлы Гули-қаған таққа мұрагер болды. Көктен дарыған қасиеттері бойынша [ол] батыл және кесімді болды. Бүкіл халық [оған] бағынды... қаған тақта отырды, тауық жұмыртқаларын бастырған сияқты қарапайым халықты тыныштандырды және өсірді. Бірнеше жылдан кейін... басмыл қаганы

(5) Ашина [Аспан] мандатын ауыстырды (яғни төңкеріс жасады), біздің көне мемлекетімізді қайта алды. Бұл кезде тоғыз рулы ұйғырлар, қырық рулы басмылдар, үш рулы қарлұқтар, түрлі рулар: «Бұрынғы дәуірде өркендеу болған кезде, қағандар бәрін алған... Гао-цзуға жеткен». Күл Білге қаганнан... қайтыс болған соң, [оның] ұлы Тәңріде

(6) болмыш елетміш білге қаған таққа отырды. [Ол] батыр, дана, ержүрек және батыл болды. Барлық мемлекеттерге [өзінің] тайсалмайтындығын көрсетті. [Оның] орнына ұлы Тәңріде құт болмыш елтұтмыш алп күлүг білге қаған мұрагер болды. [Ол] батылдықпен, ұлылықпен және батылдықпен басқалардан ерекше ерекшеленді. Әлемнің барлық мемлекеттері [оған] бағынатындықтарын білдірді. Ұлы Тан (әулетінің) императоры Сюаньцзун шаңға оранған кезде (яғни қашып кетті), Ши Сыминнің ұлы – Чаои,

(7) бай тартуларымен және тәтті сөздерімен күш біріктіріп, Тан әулетін (сөзбе-сөз: Тан құрбандық орындарын) жою үшін әскер сұрады. Оның рақымды ұмытып, қасиетті заттармен ұры сияқты ойнайтынына Қаған ашуланды. [Ол] жеке өзі күшті және батыл батырларды шығарды. Үкімет жасақтарымен мүйіз құрып, біріккен күшпен алға ұмтылды. Ел астанасы Ло[ян] қайтарылды. [Тан] императоры ұйғырлармен мәңгілікке аға-інілердің мемлекеті, мәңгілікке ағасы мен жиенінің мемлекеті болу туралы келісім жасады. Содан кейін қаған әскерлерді шығыс астанада (Лоян) орналастырды. Сонда [ол] адамгершілік пен әдет-ғұрыптың жойылғанын, халықтың тәлімгерлерден бас тартқанын көрді.

(8) Жуй-си және басқаларын – жалпы [ол] төрт монахты [өз] мемлекетіне әкелді. [Олар] екі пұтты таратып, үш шекараға еніп кетті. [Ма]ни заңының тәлімгерлері нұрлы қақпаға жасырын түрде жетіп, жеті бөлімді меңгерді. [Олардың] таланттары теңіздер мен таулардан асып түсті. [Олардың] шешендігі [Аспаннан] құлаған өзен сияқты болды. Сондықтан [олар] ұйғырларға әділ ілімді аша алды. [Олар] ет тағамдарынан бас тартты, сүт өнімдері ережеге енгізілді. [Осы арқылы олар] үлкен абырой орнатты. [Сонда [оларға]: «Сендер барлық жақсылықты біріктірдіңдер», – деп айтылды. Осы кезде тұтықтар, чигшілер, ішкі және сыртқы министрлер, сыма – бәрі айтты:

(9) «Енді біз бұрынғы күнәларымызға өкінеміз. Біз әділ ілімге құрметпен қызмет етеміз. Біз

(4) perceived the state in the northern regions, and built a capital on the plain [of the river] Orkhon (Wuhun). Enlightened and wisely he ruled the state. After many years, [his] son Guli-Khagan succeeded to the throne. By heavenly qualities [he] was brave and determined. All the people obeyed [him]... The Khagan was on the throne, pacifying and nurturing the common people just as hens hatch their eggs. A few years after… Basmyl Khagan.

(5) Ashina replaced the mandate [of Heaven] (i.e. made a coup), got our old state again. At that time the Uighurs of nine surnames, Basmyls of forty surnames, Karluks of three surnames, various surnames, all said: «When in the old era there was prosperity, the Khagans all received. came to Gao-tsu.» After Kul Bilge Khagan ... died, [his] son Tengrida

(6) bolmish ellemish bilge Khagan succeeded to the throne. [He] was brave, wise, courageous and brave. To all states showed [his] firmness. [The Khagan was the son of Tengrida kut bolmysh eltutmysh alp külug bilge khagan. He [was] especially distinguished from [all] others by courage, greatness and bravery. All states of the universe expressed [to him] submission. When emperor Xuanzong of Great (dynasty) Tang was covered with dust (i.e., fled), the son of Shi Simin – Chaoyi,

(7) with rich offerings and sweet speeches requested an army, [to] having joined forces, to destroy the Tang dynasty (lit.: Tang altars). The Khagan was furious that he, forgetting mercy, was stealing sacred objects. [He] personally fielded strong and brave heroes. With government troops made the horn, united forces rushed forward. Returned capital Lo[yan]. [Tang] emperor has concluded with Uighurs the agreement to be states of the senior and junior brothers forever, to be states of the uncle and the nephew forever. Then the Khagan stationed his troops in the eastern capital (Luoyang). Then [he] saw that manners and customs were ruined, and the people rejected the preceptors.

(8) Jui-si and others, four monks in all, [he] brought to [his] state. [They] spread the two idols, penetrated the three limits. The teachers of [Ma]ni's law secretly reached the bright gate, mastered the seven divisions. [Their] talents surpassed the seas and the mountains. [Their] eloquence was like a river falling [from Heaven]. Therefore [they] were able to reveal righteous teachings to the Uighurs. [They rejected meat food and made dairy products a rule. [By this they] established great merit. Then [they] were told: «You have combined all possible goodness. At this time the Tutuks, the Chigshis, the internal and external ministers, the Shima, all reported:

(9) «We now repent of [our] former sins. We respectfully serve the righteous doctrine. We accept the decree and declare [it]. How can the elusiveness and concealment of this law be received and

(6) болмыш элетмиш бильге каган наследовал престол. [Он] был храбрым, мудрым, смелым и отважным. Всем государствам показывал [свою] непреклонность. [Ему] преемствовал [его] сын Тенгрида кут болмыш эльтутмыш алп кюлюг бильге каган. [Он] смелостью, величием и храбростью особо отличался от [всех] остальных. Все государства вселенной выразили [ему] покорность. Когда император Сюаньцзун Великой (династии) Тан покрылся пылью (т.е. бежал), сын Ши Сымина – Чаои,

(7) богатыми подношениями и сладкими речами просил войска, [чтобы] объединив силы, уничтожить Танскую династию (досл.: алтари Тан). Каган разгневался, что тот, забыв милость, воровски играет святыми предметами. [Он] лично выставил сильных и храбрых героев. С правительственными войсками составил рог, объединенными силами устремился вперед. Возвратил столицу Ло[ян]. [Танский] император заключил с уйгурами соглашение навсегда быть государствами старшего и младшего братьев, навеки быть государствами дяди и племянника. Тогда каган расположил войска в восточной столице (Лояне). Тогда [он] увидел, что нравы и обычаи разрушены, народ отвергает наставников.

(8) Жуй-си и других – всего четырех монахов [он] привез в [свое] государство. [Они] распространяли две кумирни, проникали в три предела. Наставники закона [Ма]ни сокровенно достигли светлых ворот, овладели семью разделами. [Их] таланты превосходили моря и горы. [Их] красноречие было подобно падающей [с Небес] реке. Поэтому [они] смогли открыть уйгурам праведное учение. [Они] отвергли мясную пищу, молочные продукты ввели в правило. [Этим они] установили большие заслуги. Тогда [им] сказали: «Вы соединили всю возможную благость». В это время тутуки, чигши, внутренние и внешние министры, сыма – все доложили:

(9) «Ныне раскаиваемся в [своих] прежних грехах. Почтительно служим праведному учению. Принимаем указ и объявляем [его]. Как можно получить и удержать неуловимость и сокровенность этого закона! Еще трижды раскаиваемся, что прежде не знали [его], демона называли буддой. Ныне уже исправили заблуждения, нельзя возвращаться к проступкам. Особо надеемся...» ...Поскольку имели искренние устремления, отправились и получили подношения. Все имевшиеся вырезанные и нарисованные изображения бесов приказал сжечь. Отвергли моления духам и поклонение демонам

(10) и приняли учение Света. [Страна], в которой [существовал] варварский обычай [вдыхать] ис-

Жарлықты қабылдаймыз және [оны] жариялаймыз. Бұл заңның түсініксіздігі мен құпиялығын қалай алуға және сақтауға болады! Біз [оны] бұрын білмегенімізге тағы үш рет өкінеміз, ібілісті будда деп атадық. Енді адасушылықтар түзелді, теріс қылықтарға қайта оралу мүмкін емес. Біз әсіресе үміттенеміз...» ...Олар шын жүректен ұмтылғандықтан, олар жолға шығып, құрбандықтар алды. Барлық қол жетімді ойылған және боялған жындардың бейнелерін өртеуге бұйрық берді. Рухтарға дұға етуден және жындарға табынудан бас тартылды

(10) және Нұр ілімін қабылдады. Қанның буын жұтудың жабайы дәстүрі [болған] [ел] етсіз тамақ жейтін елге айналды. Адамдарды өлтірген мемлекет жақсылыққа шақыратын мемлекетке айналды. Сондықтан кемел дана адамдардың лауазымды тұлғалары жоғарыда әрекет етті, төменде бұйырды [немесе: жоғарыдан жеке үлгімен, төменнен бұйрықпен?]. Заң билеушісі [олардың] әділ дінді қабылдағанын естігенде, ол шынайы ұмтылыстарды қатты мақұлдады ... Ол өз жолын тарату үшін барлық ер монахтар мен әйел монахтарды [өз] мемлекетіне апаруды қалады. Ол ынталы ізбасарларды шығыс пен батысқа жіберуді бұйырды.

(11) Тон баға қаған таққа отырды. [Ол] батыл және дарынды, ержүрек және шешімді болды. [Елдің] ішіне және сыртына Нұр таратты. [Оның] ұлы Тәңріде болмыш күлүг білге қаған таққа мұрагер болды. [Ол] мемлекеттің әдет-ғұрыптарын ретке келтірді және өзгертті, барлық жерде тәртіп орнатты. [Оның] ұлы Құтлұғ білге қаған таққа отырды. Көктен дарыған қасиеттері бойынша [ол] көңілді болды. Ол қайтыс болғаннан кейін оның орнына Тәңріде ұлығ болмыш алп құтлұғ ұлығ білге қаған мұрагер болды.

(12) Алп білге қаған тұңғиықтағы айдаһар (яғни билеуші) болды, барлық билеушілердің ішінде [ол] ең үлкені болды. Тұтұқтар, шігшілер, ішкі және сыртқы министрлер, [сыма] және басқа да лауазымды адамдар: «Аспан қағанына асыл тақ түсірілгендіктен, ол көмекшілерді қабылдауы керек. Қазір Алп қағанның билігінде теңіз бен тауға сай, мемлекет көлемімен пара-пар талант бар. Заңдар мен жарлықтар жарқын болуы керек. Біз әсіресе көктегі рақым барлық бағыныштылар сұрағандай болады деп үміттенеміз және

(13) қаған таразыда өлшейтін кезде, [тек] барлық кеңесшілерден ерекшеленуін. Ол дүниеге келген сәтте ерекше жақсы белгілер болды. Бала кезінен [ересек болғанға дейін] ол батыл, дана және күшті болды. Шатырлардың көлеңкесінде тағдыр анықтап, жеңісті мың жылдан астам уақытқа шешті. Мейірімділігімен, сыпайылығымен, қайырымдылығымен, түрлендіруімен қарапайым халықты тыныштандырып, тәрбиеледі. Осылайша ол ұрпаққа үлгі болды. Мемлекет үшін ол әскери тұрақтарды аралады, оның есептерін ешкім бол-

withheld! Three times more we repent that we did not know [it] before, a demon called a buddha. Now we have already corrected our delusions, we cannot go back to the transgressions. Especially hopeful...» ...Because they had sincere aspirations, they went and received offerings. All the carvings and drawings of demons that were available were ordered to be burned. They rejected prayers to spirits and the worship of demons

(10) and embraced the doctrine of the Light. [The country] in which [there was] a barbaric custom [of inhaling] the fumes of blood was transformed into a country where fasting food is eaten. The state in which killing was done has been transformed into a state where good is promoted. Therefore the officials of the perfect wise men at the top acted, at the bottom ordered [or: at the top by personal example, at the bottom by order?] When the ruler of the law heard that [they] had embraced a righteous religion, he deeply approved of the earnest aspirations... Wished to take all the monks and nuns to [his] state to spread his own way. Ordered zealous followers to be sent east and west.

(11) Ton baga Khagan succeeded to the throne. [He] was brave and talented, courageous and determined. Inside and outside [the country] spread Light. [His] son Tengrida bolmish külug bilge Khagan inherited the throne. [The Khagan was the head of the state. [His] son Kutlug bilge Khagan succeeded to the throne. By heavenly qualities [he] was buoyant. After he passed away, he was succeeded by Tengrida ulug bolmish alp kutlug ulug bilge Khagan.

(12) Alp bilge Khagan was a dragon in the abyss (i.e. was a ruler), among all the rulers [he] was the most senior. Tutuqi, chigshi, internal and external ministers, [sima] and other officials all said: «Since a precious throne has been sent down to the celestial khagan, one should get [him] helpers. Now Alp Khagan has a talent for governing the state which is commensurate to the sea and the mountain, equal to the size of the state. Laws and decrees must be enlightened. Particularly hope that the heavenly favour will be such as all subjects ask for, and

(13) when the Khagan is weighed on the scales, [to] distinguish himself from all advisers.» There were special good omens at the time of his birth. From his childhood until [the time when he became] an adult, he was brave, wise and mighty. He determined the lot under the shadow of the tents, deciding victory beyond a thousand years. With kindness, gentleness, grace and transformation he soothed and nurtured the common people. Thus he became an example for generations. For the sake of the state detoured military camps, [his] calculations no one could foresee. Earlier, the state of the Kirghiz in the north drew about four hundred thousand bowstrings. Their Khagan from the childhood

парения крови, преобразовалась в страну, где едят постную еду. Государство, в котором убивали, превратилось в государство, где поощряется добро. Поэтому чиновники совершенномудрых людей наверху действовали, внизу приказывали [или: сверху личным примером, снизу приказом?]. Когда правитель закона услышал о том, что [они] приняли праведную религию, глубоко одобрил искренние устремления... Пожелал увезти всех монахов и монахинь в [свое] государство, чтобы распространить собственный путь. Приказал ревностных последователей рассылать на восток и запад.

(11) Тон бага каган наследовал престол. [Он] был храбрым и талантливым, отважным и решительным. Внутри и за пределами [страны] распространял Свет. [Его] сын Тенгрида болмыш кюлюг бильге каган наследовал трон. [Он] упорядочил и изменил нравы государства, установил во всем порядок. [Его] сын Кутлуг бильге каган наследовал трон. По небесным качествам [он] был жизнерадостным. После того, как он скончался, ему преемствовал Тенгрида улуг болмыш алп кутлуг улуг бильге каган.

(12) Алп бильге каган был драконом в пучине (т.е. был правителем), среди всех правителей [он] был самым старшим. Тутуки, чигши, внутренние и внешние министры, [сыма] и другие чиновники – все сказали: «Поскольку Небесному кагану ниспослан драгоценный трон, должно получить [ему] помощников. Ныне Алп каган обладает талантом в управлении государством, который соизмерим с морем и горой, равносилен размеру государства. Законы и указы должны быть просветленными. Особо надеемся, что небесная милость будет такой, какую просят все подданные, и

(13) когда каган будет взвешивать на весах, [чтобы] отличался от всех советников». В момент, когда он родился, были особые благие знамения. С детства до [того момента, когда он стал] взрослым, он был храбрым, мудрым и могущественным. Определял жребий под сенью шатров, решал победу далее, чем на тысячу лет. Добротой, мягкостью, благосклонностью и преобразованием успокаивал и взращивал простой народ. Тем самым для поколений стал образцом. Ради государства объезжал военные лагеря, [его] расчеты никто не мог предугадать. Ранее, государство кыргызов на севере натянуло около четырёхсот тысяч тетив. Их каган с детства

(14) был храбрым, смелым, мудрым и отважным, воинственным, обладающим могучей силой. С первой стрелы попадал в цель. Каган кыргызов встретил стрелу и погиб. Коров и лошадей было [взято] огромное количество. Оружие громоз-

жай алмады. Бұған дейін солтүстіктегі қырғыздар мемлекеті төрт жүз мыңдай садақ жіптерін тартқан болатын. Олардың қаған бала кезінен

(14) батыр, батыл, дана және ержүрек, жауынгер, алып күшке ие болды. Бірінші жебеден нысанаға тиетін. Қырғыздың қағаны жебеге кезігіп, қаза тапты. Алынған сиырлар мен жылқылардың саны өте көп болды. Қару-жарақ таудай үйілді. [Олардың] мемлекеті жойылды. [Олардың жерлері] халықтан айырылды. Оған қоса қарлұқтар тибеттіктермен бірге бірнеше рет тонаумен басып кірді. [Содан кейін] Юн-хэ-худағы эдиздердің қапталдағы әскерлері жауға тойтарыс берді. Дана жоспарлар үлкен қашықтыққа [таралды]...

(15) ...[Бей]тің жартылай қолға түсті, жартылай қоршауға алынды. Содан Аспан қаған бүкіл әскерді жеке өзі басқарып, ... қарсы жорыққа шығып, басты жауызды жойып, қаланы, азықтандыру жерлерін, қарапайым халықты, малды қайтарды. Кімде-кім таза, мейірімді, сабырлы болса, соларды тыныштандырып, бақты. Тәртіпті бұзғандарды қуды. Содан кейін тәтті сөздермен У-мей шөліндегі жолаушыларды тыныштандырды, сонымен қатар қарапайым халықты да тыныштандырды. [Ол қайтыс болғаннан кейін таққа Тәңріде алп күлүг білге қаған мұрагер болды].

(16) ... қалдырды. Содан кейін тибеттіктердің бүкіл әскері шабуылдап, Кучуды қоршап алды. Аспан қаған әскерлерімен көмекке келді. Қаңыраған [жердегі] тибеттіктер Юйшуға қашты. [Оларды] төрт жақтан қоршап алып, бірден жойды. Мәйіттер пен сүйектердің сасып кеткені сонша, адамдар шыдай алмады. Сосын [олар үшін] ортақ қабірлер жасалды. Қалып қалғанның бәрін суға батырып, өртеп жіберді. [Қаған қайтыс болғаннан кейін оның орнына Тәңріде құт болмыш алп білге қаған отырады]...

17) ... халық құтырған тонауға ерді, салық түсімдері жетіспеді. Аспан қағанының өзі жасақтарды басқарды, жауыз әскерлерін талқандады. [Олар] қашып, Інжу [Чжэньчжухе] өзеніне жетті. Олар халықты көптеп тұтқындады, түйелер, жылқылар, ірі қара малдар, сансыз көп арбалар [алынды], халықтың қалдықтары бағынды ...

(18) ... қылмыстарын өздері түсініп, көз жасымен сұрап, дұға етті. Аспан қаған олардың шынайы адалдығын ескеріп, қылмыстарын кешірді. Содан кейін олардың билеушісімен (қыт. ван) ол халықты кәсіпке қайта оралуды бұйырды. Осы кезден бастап [олар] бағынышты болды. Билеуші (ван) өзі жиналғандарға келіп, ташлык [тайпасының] оң және сол қапталдарымен бірге жергілікті өнімдерді ұсынды... [Ол қайтыс болғаннан кейін Тәңріде ұлұғ болмыш алп күшлүг білге қаған [оның] орнына келді.

(19) ... әскер, берілген шенеуніктер барлығын жақындатты. Зұлымдардың шекарасына жетті, ұшқыр маршпен кесе-көлденең шықты. Бірнеше шабандоздың басында өзі ұрандап: «Оларды мін-

(14) was brave, bold, wise and courageous, warlike, possessing mighty power. He hit the target with the first arrow. The Khagan of the Kyrgyz met an arrow and died. Cows and horses were [taken] in great numbers. Weapons were piled up on a mountain. [Their] state was destroyed. [Their lands] were deprived of population. Still the Karluks, together with the Tibetans, invaded repeatedly with plunder. [Then] the flanking forces of the Edizi in Yun-he-hu resisted the enemy. Wise designs [spread] over vast distances...

(15)...[Bei-]tin was half captured, half surrounded. Then the Heavenly Khagan personally led the whole army, marched on... and destroyed the chief villain, restored the city, the feeding lands, the common people, the livestock. Those who were pure and good, he pacified and nurtured. Those who were out of order, he banished. Then with sweet speeches he pacified the wayfarers in the Wu-mei desert, and also pacified the common people. [After he passed away, the throne was succeeded by Tengrida alp kulug bilge Khagan].

(16) ...left. Then all army of Tibetans attacked and surrounded Kucha. Heavenly Khagan with armies came to the rescue. Tibetans in the forsaken [lands] fled to Yuysha. From four parties have surrounded [them] and have once destroyed. Corpses and bones stank so badly that people could not endure. Then [common graves were made [for them]. All that remained was drowned and burned. [After the Khagan passed away he was succeeded by Tengrida kut bolmysh alp bilge Khagan]...

(17) ... the people followed frantic plundering, there was a shortage of tax receipts. The celestial Khagan himself commanded the troops, and defeated the villainous troops. [They] fled and reached the Pearl River [Zhenzhuhe]. Captured the population in great numbers, camels, horses, cattle, wagons [took] in incalculable numbers, the remnants of the people submitted...

(18)...themselves aware of the crimes, begged and pleaded with tears. The celestial khagan, considering their sincere loyalty, forgave their crimes. Then with their ruler (kith. wan) ordered the people to return to business. From that time [they] obeyed. The ruler (wan) himself arrived for an audience, presented the local products, together with the left and right flanks [of the tribe] of Tashlik... [After he passed away, Tengrida ulug bolmysh alp kuchlug bilge Khagan] succeeded [him].

(19)... The army, the regimented officials all approached. Reached the borders of villains, with swift march went out to the front. Himself at the head of several horsemen, issuing a cry, spread the order: «By all means defeat them!». The strong enemy was indeed defeated. In pursuit of the fugitives they followed them northwards. Catching up, they were

дилось горой. [Их] государство было уничтожено. [Их земли] лишились населения. Еще карлуки вместе с тибетцами неоднократно вторгались с грабежом. [Тогда] фланговые войска эдизов в Юнь-хэ-ху оказали сопротивление противнику. Мудрые замыслы [распространились] на огромные дали...

(15)...[Бэй]тин наполовину был захвачен, наполовину окружен. Тогда Небесный каган возглавил лично всю армию, пошел походом на... и уничтожил главного злодея, возвратил город, земли кормления, простой народ, живность. Тех, кто были чисты и добры, успокаивал и взращивал. Тех, кто нарушал порядок, изгонял. Затем сладкими речами успокоил путников в пустыне У-мэй, а также успокоил простой народ. [После того, как он скончался, трон наследовал Тенгрида алп кюлюг бильге каган].

(16) ...оставил. Затем вся армия тибетцев напала и окружила Кучу. Небесный каган с войсками пришел на помощь. Тибетцы в заброшенных [землях] бежали в Юйшу. С четырех сторон окружили [их] и разом уничтожили. Трупы и кости зловонили так, что люди не могли перенести. Затем [для них] создали общие могилы. Все, что осталось, было утоплено и сожжено. [После того, как каган скончался, ему наследовал Тенгрида кут болмыш алп бильге каган]...

(17) ... народ последовал бешенным грабежам, был недостаток в поступлении подати. Небесный каган сам управлял войсками, разгромил злодейские войска. [Они] убежали и дошли до реки Жемчужины [Чжэньчжухэ]. Пленили население в огромном количестве, верблюдов, лошадей, скот, повозки [взяли] в неисчислимом количестве, остатки народа подчинились...

(18)...сами осознавая преступления, со слезами просили и молили. Небесный каган, учитывая их искреннюю верность, простил их преступления. Затем с их правителем (кит. ван) приказал народу возвратиться к делам. С этого времени [они] подчинились. Правитель (ван) сам прибыл на аудиенцию, представил местные продукты, вместе с левым и правым флангами [племени] ташлык... [После того как скончался, преемствовал [ему] Тенгрида улуг болмыш алп кучлуг бильге каган].

(19)... армия, пожалованных чиновников всех приблизил. Достиг границ злодеев, стремительным маршем вышел наперерез. Сам во главе нескольких всадников, издав клич, распространил приказ: «Непременно одержать над ними победу!». Сильный враг действительно был разбит. Преследуя бежавших, следовали на север. Догнав, разгромили. Убили около десяти тысяч человек.

детті түрде жеңіңдер!» деп бұйрық таратты. Күшті жау шынымен де жеңілді. Қашқындарды қуып, солтүстікке қарай жүрді. Қуып жетіп, талқандады. Он мыңға жуық адам қаза тапты.

(20) ... қарлұқтарға, тибеттіктерге шабуыл жасады. Байрақтарын жұлып алып, басын шауып, құлағын кесіп тастады, қашқындарды қуып, солтүстікке қарай жүрді. Батыста Ферғана (Бэхана) мемлекетіне жетіп, [оның] халқын, сондай-ақ мал мен мүлкін басып алды. Ябғу оның бұйрығын қабылдамай, өз жерлерін тастап кетті.

(21) ... Тоғыз рудан Білге қаған тағы да қарлұқтардың бағыныштылығын қабылдады ... билеуші етіп дана, қайырымды Йенчу (қыт. Чжэньчжу) тағайындады ... бір оқ (Ханеданың пікірінше: он оқ), үш [түргештер] ...

(22) Әлемде монахтар тыныштық туралы [тыныштық елі туралы?] ең жоғары қауесетті таратты. Заң ашылғаннан бері... әлі де бағынды

(23) ... жер бетінде ... иеленді ... сыртқы мемлекеттер ... табысталды ...

(24) ... апаттарды тоқтатты [немесе: тынышталдырды]...

defeated. About ten thousand people were killed.

(20)... attacked the Karluks, the Tibetans. He snatched the banners, beheaded and cut off the ears, pursued those who fled, and followed northwards. In the west he reached the state of Fergana (Bakhan), seized [its] population, and also cattle and property. Yabgu did not accept his order, and left his lands.

(21) ... Bilge Khagan of nine surnames again accepted allegiance of Karluks ... appointed as ruler the wise and benevolent Yenchu (Ch. Zhenchu) ... one arrow (Haneda suggests: ten arrows), three [turks]...

(22) In the universe the monks spread the highest rumour of tranquillity [land of tranquillity?] From the time the law was revealed... have yet obeyed

(23) ... have ... in the land ... external states ... ... handed over ...

(24) ... ceased [or: pacified] calamities ...

(20)... напал на карлуков, тибетцев. Выхватил знамена, обезглавил и отрезал уши, преследуя бежавших, следовал на север. На западе достиг государства Фергана (Бэхана), захватил [его] население, а также скот и имущества. Ябгу не принял его приказа, покинул свои земли.

(21) ... Бильге каган девяти фамилий вновь принял верность карлуков ... назначил правителем мудрого и благосклонного Йенчу (кит. Чжэньчжу)... одна стрела (Ханеда предполагает: десять стрел), три [тюргешей]...

(22) Во вселенной монахи распространили высочайший слух о спокойствии [о земле спокойствия?]. С того времени, как открылся закон... еще подчинились

(23) ... имели ... на земле ... внешние государства ... вручили...

(24) ... прекратил [или: умиротворил] бедствия...

7. Қара-шор тегін ұйғыр-қытай жазуы

Қара-шор тегін ескерткіші – көне түркі руна және қытай иероглифтері, яғни екі жазу қашалған қара граниттен жасалған құлпытас. Тақтатасты 2012 жылы Қытайдың Сиань қаласының тұрғындары тауып алған және сақтауға жергілікті қалалық Ұлы Танның батыс астанасының мұражайына өткізілген. Сиань қаласы көне дәуірде «Чанъань» деп аталған және Тан империясының (618–907 жж.) батыс астанасы болған. Қытай жазуына сәйкес, ескерткіш 795 жылы қайтыс болған және Чанъань маңындағы Чжан-ду-юань аймағында жерленген (бұл аймақ әлі анықталған жоқ) ұйғыр ханзадасы Қара-шор тегіннің эпитафиясы екені бірден белгілі. Ғылыми әдебиеттерде ескерткіш «Қара-шор тегін жазулары» немесе «Чанъань жазулары» деп аталды. Жаңадан табылған жазу туралы ақпаратты ғаламторға жариялағаннан кейін ол әртүрлі елдердің ғалымдарының назарын аударды. Қазіргі уақытта жазуларды қайта қалпына келтіру және олардың мәліметтерін түсіндіру мәселелері талқыланатын ғылыми жарияланымдар жеткілікті түрде көптеп жарияланды.

Тақтатас Қытайдағы Сиань мұражайына түскеннен кейін бірден ҚХР әлеуметтік ғылымдар академиясында «Түркі-ұйғырлардың қытай және түркі жазуларындағы соңғы кезде табылған тарихи материалдарды зерттеу» ғылыми жобасы ұйымдастырылды. Қара-шор тегін жазуларын зерттеу нәтижелері 2013 жылы «Тан зерттеулері» (Тан яньцзю) журналында Ло Синьнің редакторлығымен жарияланды. Журналға Фолькер Рыбатски мен У Го-шэннің, Ло Ши, Ченгиз Алйилмас, Ло Синь, Ван Сяо-фу, У Юй-гуй, Чжу Юй-ци, Ху Хунның мақалалары енді.

Гранит тақтасындағы мәтіндер өте жақсы жағдайда сақталған: қытай жазуында бір ғана иероглиф зақымданған, руналық жазумен жазылған ұйғыр мәтінінің басым бөлігі айтарлықтай олқылықтарсыз қайта қалпына келтірілген. Осы уақытқа дейін ұйғыр мәтінін оқудың өз нұсқаларын түрік ғалымдары Чингиз Алйилмаз, Ерхан Айдин, Мехмет Өлмез және жапон зерттеушісі Хаяши Тошио да берді. Сондай-ақ, қазақ шығыстанушысы Жанымхан Ошан [Ошан 2013] интернет материалдарына негізделген Қара-шор жазуы туралы ақпарат жариялады. Қытай ғалымдарының пікірталастары Тан деректерінен алынған мәліметтерді талдау шеңберінен шықпады, сондықтан ескерткішке тек Орта мемлекет тұрғысынан көзқарас қалыптастырды. Шетелдік түркітанушылардың зерттеулеріне келер болсақ, олар негізінен ұйғыр мәтінінің палеографиялық және лингвистикалық ерекшеліктеріне назар аударды, ал қытай бөлігінен көбінесе даталық оқиғалар келтірілді (мысалы, ұйғыр ханзадасының Чанъанға келуі және оның қайтыс болуы, ханзаданың ата-бабаларының есімдері).

7. Uighur-chinese Kara-chor tegin inscription

The Kara-chor Tegin monument is a black granite tombstone with two inscriptions engraved in Old Turkic runic and Chinese hieroglyphics. The slab was found in 2012 in Xi'an, PRC, which was the western capital of the Tang Empire (618–907) and deposited in the local city museum of the western capital of the Great Tang. The Chinese inscription made it clear at once that the monument was an epitaph to a Uighur prince, Kari-chor tegin, who died in 795 and was buried in the Zhang-du-yuan area, not far from Chang'an (this area has yet to be identified). In scientific literature, the monument has been called the "Kara-chor tegin inscription" or "inscriptions from Chang'an". Immediately after the information about the newly discovered inscription was posted on the Internet, it attracted the attention of scientists from different countries. By now, a large number of scientific publications have been published, discussing the reconstruction of the inscriptions and the interpretation of their information.

Immediately after the arrival of the plate at the Xi'an Museum in China, a research project "Research of newly discovered historical materials in Chinese and Turkic writing of the Uighur Turks" was organized at the Academy of Social Sciences of the People's Republic of China. The results of the research on the Kari-chor tegin inscription were published in the journal Tang Studies (Tang Yanjiu) in 2013, edited by Luo Xin. This included articles by Volker Rybatsky and Wu Guo-sheng, Luo Shi, Chengiz Aliyilmas, Luo Xin, Wang Xiao-fu, Wu Yu-gui, Zhu Yu-qi, and Hu Hoon.

The texts on the granite slab are preserved in reasonably good condition: in the Chinese inscription only one character is damaged, most of the small Uighur text in runic script has been reconstructed without significant lacunae. By now, Turkish scholars Cingiz Aliyilmaz, Erhan Aydin, Mehmet Olmez and Japanese scholar Hayashi Toshio have also given their variants of reading the Uighur text. Information about the Kari-chora inscription, based on Internet materials, was also published by Kazakh orientalist Zhanymkhan Oshan [Oshan 2013]. The discussions of the Chinese scholars almost did not go beyond the analysis of the Tang sources and therefore created a view of the monument exclusively from the point of view of the Middle Kingdom. As for the studies of foreign Turkologists, they were mainly focused on the paleographical and linguistic peculiarities of the Uighur text, while from the Chinese part the dated events (such as the Uighur prince's arrival to Chang'an and his death, the names of the prince's ancestors) were given more often.

The Chinese text consists of 222 characters. The Chinese version is written according to the standards adopted for epitaphs and contains wording peculiar

7. Уйгуро-китайская надпись Кара-чор тегина

Памятник Кара-чор тегина представляет собой надгробную плиту из черного гранита с выгравированными с двумя надписями, выполненными на древнетюркской рунике и китайской иероглифике. Плита была найдена в 2012 г. жителями г. Сиань КНР, называвшегося в древности «Чанъанем» и являвшегося западной столицей Танской империи (618–907 гг.), и передана на хранение в местный городской Музей западной столицы Великой Тан. По китайской надписи сразу выяснилось, что памятник представлял собой эпитафию уйгурского принца Кари-чор тегина, умершего в 795 г. и погребенного в местности Чжан-ду-юань, поблизости от Чанъани (эта местность до сих пор не идентифицирована). В научной литературе памятник получил название «надписи Кара-чор тегина» или «надписи из Чанъани». Сразу же после помещения информации в интернете о вновь открытой надписи, она привлекла внимание ученых разных стран. К настоящему времени уже опубликовано достаточно большое число научных публикаций, в которых обсуждаются те или вопросы реконструкции надписей и интерпретацией их сведений.

Сразу после поступления плиты в Сианьский музей в Китае был организован научный проект «Исследование недавно открытых исторических материалов на китайской и тюркской письменностях тюрков-уйгуров» в Академии социальных наук КНР. Результаты исследований надписи Кари-чор тегина опубликованы в журнале «Танские исследования» (Тан яньцзю) в 2013 г. под редакцией Ло Синя. Сюда вошли статьи Фолькера Рыбатски и У Го-шэна, Ло Ши, Ченгиз Алйилмас, Ло Синя, Ван Сяо-фу, У Юй-гуй, Чжу Юй-ци, Ху Хуна.

Тексты на гранитной плите сохранились в достаточно хорошем состоянии: в китайской надписи повредился только один иероглиф, большая часть небольшого уйгурского текста руническим письмом реконструируется без значительных лакун. К настоящему времени, свои варианты прочтения уйгурского текста также дали турецкие ученые Чингиз Алйилмаз, Ерхан Айдин, Мехмет Олмез и японский исследователь Хаяши Тошио. Информацию о надписи Кари-чора, основанную на интернет материалах, опубликовал также казахский востоковед Жанымхан Ошан [Ошан 2013]. Обсуждения китайских ученых, почти не выходили за пределы анализе сведений танских источников и потому создавали взгляд на памятник исключительно с точки зрения Срединного государства. Что касается исследований зарубежных тюркологов, то они были в основном сосредоточены на палеографических и лингвистиче-

Қара-Шор тегін ұйғыр-қытай жазуы.
Ölmez M. Uygur Hakanlığı yazıtları (2018), с. 325.

Uighur-Chinese inscription Kara-chor tegin. Ölmez M. Uygur Hakanlığı yazıtları (2018), p. 325.

Уйгуро-китайская надпись Кара-чор тегина. Ölmez M. Uygur Hakanlığı yazıtları (2018), с. 325.

Қытай мәтіні 222 таңбадан тұрады. Қытайлық нұсқа эпитафиялар үшін қабылданған стандарттарға сәйкес жазылған және Қытай императорының дүние құру қызметі тұжырымдамасына тән тұжырымдарды қамтиды. Екі нұсқада да эпитафия бағышталған марқұмның аты-жөні бар: ұйғыр мәтінінде ол «Қари-чор тегін» деп аталады, ал қытай мәтінінде «ұйғыр ханзадасы Ге-чжо» («Ге-чжо» ұйғыр тіліндегі «Қари-чор» дегенді білдіреді). Екі нұсқада да ұйғыр ханзадасының әкесінің аты «Чавыш тегін» кездеседі, ол қытай тілінде «Ча-би-ши тэ-цзинь»деп беріледі.

Қытай нұсқасының мәліметтердің ерекшелігі мынада: 1) Қари-чор тегіннің Чанъаньға келуінің, оның қайтыс болуының және жерленуінің нақты күндері (сондай-ақ жерлеу орны); 2) Қари-чор тегіннің әкесі Чавыш-тегіннің ұйғырлардың Ан Лушань көтерілісін басу мақсатында Қытайға әскери жорығына қатысуы туралы мәліметтер; 3) марқұм ханзаданың үлкен ағасы Апа-чордың Чанъаньда болуы туралы хабарлама; 4) император сарайындағы сарай күзетінде ханзаданың қызметте болуы туралы хабарлама; 5) жазудың авторы туралы мәліметтер; 5) соңғы поэтикалық бөлім.

Руна жазуындағы ұйғыр мәтіні қытай мәтінінен кейін жүреді және қытай иероглифтік бөлігінен қалған шектеулі кеңістікте көлденеңінен жазылған 17 қысқа жолдан тұрады. Әр жол 1 немесе 2 сөзден тұрады.

Екі мәтіннің мәліметтері бір-бірін толықтырады. оның ерекшелігі құрамында: 1) шежірелік сипаттағы толығырақ ақпарат және 2) жазбаның жасалған күні. Екі жазудан алынған жалпыланған ақпарат келесідей. Ұйғыр ханзадасы Қори чор тегін Чанъанға 794 жылдың 5-ші айында келді. Оған императорлық гвардияда сарай лауазымы берілді. 795 жылдың 5-ші айының 20-сы күні ол 20 жасында аурудан қайтыс болды. 795 жылдың 6-шы айының 7-ші күні Чанъань уезінің Чжэнду алқабында жерленген. Дәл осы уақытта оның үлкен ағасы Апа-чор (А-бо чжо) Чанъанда болатын. Император жерлеуді ұйымдастыру туралы жарлық шығарды: ханзада астаналық уездің Чжэнду алқабында жерленді. Қари чор тегін ханзада Яғлақар ханның ұрпағы, Чавыш тегіннің ұлы, Хан Тұтұқтың жиені, Бөгү Білге Тәңірі ханның інісі болған. Құлпытас жазуын Императорлық кітапханаының сарай қызметкері Цуй Шуға құрастыруды бұйырды. Ұйғыр жазуы Доңыз жылы, 795 жылы 6-шы айдың 7-ші күні жазылған.

to the concept of the world-building function of the Chinese emperor. Both versions include the name of the deceased person to whom the epitaph was dedicated: in the Uighur text, he is called Kara-chor tegin, while the Chinese version refers to him as "the Uighur prince Ge-jo" ("Ge-jo" translates to Uighur "Kara-chor"). Both versions also contain the name of the Uighur prince's father "Chavysh tegin", which in Chinese is translated as "Cha-bi-shi te-jin".

The peculiarity of the information of the Chinese version is the presence of: 1) the exact dates of Kari-chor tegin's arrival in Chang'an, his death and burial (as well as the place of burial); 2) information about participation of Chavish-tegin, father of Kari-chor tegin in a military campaign to China to suppress the rebellion of An Lu-shan; 3) information about stay of Apa-chor, elder brother of the late prince in Chang'an; 3) information about prince's service in the palace guard of imperial court; 4) information about the author of inscription; 5) the concluding poetical part.

The Uighur text in runic script follows the Chinese text and consists of 17 short lines written horizontally in the limited space left over from the Chinese characters. Each line consists of 1 or 2 words.

The information in the two texts is complementary: 1) more detailed genealogical information, and 2) the date of the inscription. A summary of the information extracted from the two inscriptions is as follows. Uighur prince Kara-chor tegin arrived in Chang'an in the 5th month of 794. He was given a palace post in the imperial guard. On the 20th day of the 5th month of 795, he died of illness at the age of 20. He was buried on the 7th day of the 6th month of 795 in the Zhengdu valley of Chang'an County. At the same time, his older brother Apa-chor (A-bo-jo) was in Chang'an. The emperor decreed a funeral: the prince was buried in the Zhengdu valley of the capital's Chang'an district. Prince Kara-chor tegin was a descendant of Jaglakar Khan, son of Chavish tegin, nephew of Khan Tutuk, younger brother of Byogyu Bilge Tengri Khan. The tomb inscription was ordered to be composed by Tsui Shu, a palace official of the Imperial Library. The Uighur inscription was compiled in the year of the Pig on the 7th day of the 6th month, 795.

ских особенностях уйгурского текста, в то время, как из китайской части чаще всего приводили датированные события (например, прибытие уйгурского принца в Чанъань и его смерть, имена предков принца).

Китайский текст состоит из 222 иероглифов. Китайская версия написана в соответствии со стандартами, принятыми для эпитафий и содержит формулировки, свойственные концепции мироустроительной функции китайского императора. Обе версии содержат имя покойного, которому была посвящена эпитафия: в уйгурском тексте он называется «Кари чор тегином», а китайская «уйгурским принцем Гэ-чжо» («Гэ-чжо» передает уйгурское «Кари чор»). Обе версии также содержат имя отца уйгурского принца «Чавыш тегин», которое по-китайски передается как «Чаби-ши тэ-цзинь».

Особенностью информации китайской версии является наличие: 1) точных дат прибытия Кари-чор тегина в Чанъань, его смерти и захоронения (а также и места захоронения); 2) сведения об участии Чавыш-тегина, отца Кари-чор тегина, в военном походе уйгуров в Китай с целью подавления восстания Ань Лу-шаня, 3) сообщение о пребывании в Чанъани Апа-чора, старшего брата покойного принца, 3) сообщение о службе принца в дворцовой охране при императорском дворе, 4) сведения об авторе надписи, 5) завершающая стихотворная часть.

Уйгурский текст руническим письмом следует за китайским текстом и состоит из 17 коротких строк, написанных горизонтально в ограниченном пространстве, оставшемся от китайской иероглифической части. Каждая строка состоит из 1 или 2 слов.

Сведения двух текстов дополняют друг друга. отличается тем, что в ней содержатся: 1) более подробные сведения генеалогического характера, и 2) дата создания надписи. Обобщенная информация, извлеченная из двух надписей выглядит следующим образом. Уйгурский принц Кари Чор тегин прибыл в Чанъань в 5 месяце 794 г. Ему дали дворцовую должность в императорской гвардии. 20 числа 5 месяца 795 г. он скончался от болезни в возрасте 20 лет. Погребен в 7 день 6 месяца 795 г. в долине Чжэнду уезда Чанъань. В это же время в Чанъани находился его старший брат Апа-чор (А-бо чжо). Император издал указ о организации похорон: принц был захоронен в долине Чжэнду столичного уезда. Принц Кари чор тегин являлся потомком Яглакар хана, сыном Чавиш тегина, племянником Хан Тутука, младшим братом Бёгю Билге Тенгри хана. Надгробную надпись было приказано составить дворцовому чиновнику Императорской библиотеки Цуй Шу. Уйгурская надпись была составлена в год Свиньи 7 дня 6 месяца 795 г.

Қытай мәтіні
(А. К. Камаловтың аудармасы)

Армияларды басқаратын оң гвардия генералы марқұм ұйғыр ханзадасы Қари чордың алғы сөзімен жазылған құлпытас жазуы.

Істерді жүргізу үшін құрметті атағы бар Құпия құжаттар мекемесінің жазушысы балық түріндегі қызғылт сөмкені алғаннан кейін [мәтінді императорға ұсынды]. Цуй Шу [осы эпитафияны] құрастырды.

Ұйғыр ханзадасы Қари-чор қағанның немересі. Біздің мемлекет бүлікші [Әл] Лушаньның көтерілісін басқан кезде, оның әкесі Чавыш-тегін варварлық [әскерлерді] басқару және жұмылдыру арқылы керемет көмек көрсетті. Сондықтан [император] оған үлкен мейірімділік танытты, оған басқа мемлекеттердің [билеушілеріне] қарағанда көбірек сый-сияпаттар берді.

[Қари-чор] өткен жылдың 5-ші айында (794 ж.) император сарайына келіп, императорлық гвардияда қызмет етіп, шетелдіктерге арналған бөлімге тағайындалды.

[Қари-чор] әсемдіктен ләззат алып, жателдік тайпаны ағартты.

Бұл бақытсыздықпен қалай күресуге болады? 11-ші жылдың 5-ші айының 20-сы күні Чжэньюань (795 жылдың 11 маусым) 20 жасында аурудан қайтыс болды. Сол жылдың 6-шы айының 7-ші күні (795 жылдың 28 маусымы) Чанъань уезінің Чжэнду алқабында жерленді.

Ханзаданың үлкен ағасы Апа-чор (қыт. А-бо чжо) руларымен бірге қайғы-қасіретті бөліседі және марқұмның қайғысына ортақтасады. Рәсімдер бөлімінің рәсімдік хаттамаларда олқылықтарсыз ұйымдастыруы туралы жерлеуді рәсімдеуге қатысты императордың жарлығы болды.

Әттең! Осындай қысқа тағдыр! Марқұмның өмірі аяқталды.

Сондықтан тасқа құлпытас жазуы қашалған, онда былай деп жазылған:

Варварлардың ханзадасы батырлық рухқа ие болды. Туылу – бұл басы, өлім – бұл соңы. Жан кетеді, қабір қалады.

Ұйғыр жазуы (М. Өлмездің аудармасы және реконструкциясы)

Бу...Бөгүк Яғлақар Қан, аты Чавыш тегін оғлу, Қан Тұтұқ атысы, Бөгү Білгә тәңри қан [інісі] Қари чор тегін сыны. Йоғи Тавғач Қан йоғладды. Лағзын йил алтинч айка йети йаңика.

Ұйғыр жазуының аудармасы

Егер біреу «бұл не?» десе, бұл Яғлақар ханның немересі, Чавыш тегіннің ұлы, Хан тұтұқтың жи-

Chinese text
(translation by A. K. Kamalov)

Tombstone with a preface by the late Uighur prince Kara-chor, general of the right driving armies of the Guards.

The compiler of the Institution of Hidden Documents with the title of dignitary for filing cases, after receiving a pink bag in the shape of a fish [presented the text to the emperor]. Cui Shu composed [this epitaph].

The Uighur prince Kari-chor is the grandson of the Khagan. When our state suppressed the rebellion of the rebel [Al] Lushan, his father Chavish-tegin rendered outstanding help by controlling and mobilizing the barbarian [troops]. Therefore [the emperor] treated him with great favour and bestowed upon him greater gifts than [the rulers of] other states.

[Kari-chor] arrived at the imperial court in the 5th month of the previous year (794), served in the imperial guard, and was assigned to the Office for foreigners.

[Kari-chor] enjoyed splendour and enlightened a foreign tribe.

How can this misfortune be dealt with! On the 20th day of the 5th month of the 11th year, Zhen-yuan (June 11, 795) died of illness at the age of 20. On the 7th day of the 6th month of the same year (June 28, 795) he was buried in Zhengdu Valley in Chang'an County.

The princeəs elder brother Apa-chor (Ch. A-bo-jo) joined the tribes to share the grief and grieve for the deceased. Regarding funerary decorations, there was an imperial decree that the Ritual Department should organise the ceremony without omissions in the ceremonial protocols.

Sadly, such a short fate! The life of the deceased came to an end.

So they carved a tombstone inscription on the stone which reads:

The Prince of Barbarians [had] a heroic spirit. Birth is the beginning, death is the end. The soul leaves, the grave remains".

Uighur inscription (translation and reconstruction by M. Olmez)

Bu...Bogyuk Yaglakar kan, aty Chavish tegin oglu, kan Totok atysy, Bogyu Bilge tengrı kan [inisi] Kara-chor tegin sını. Yogi Tavgach qan yogladdy. Lagzin yil altinch ayka yeti yanika.

Translation of a Uighur inscription

If someone says "what is this?", this is the grave

Китайский текст
(перевод А. К. Камалова)

Надгробная надпись с предисловием покойного уйгурского принца Кари чора, генерала правой Водительствующей армиями гвардии.

Сочинитель учреждения Потаенных документов с титулом сановника для подачи дел, после получения розовой сумки в виде рыбы [представил текст императору]. Цуй Шу составил [эту эпитафию].

Уйгурский принц Кари-чор является внуком кагана. Когда наше государство подавило восстание мятежника [Аль] Лушаня, его отец Чавиш-тегин оказал выдающуюся помощь, управляя и мобилизуя варварские [войска]. Поэтому [император] обращался с ним с большой благосклонностью, одарил его бóльшими дарами, чем [правителей] других государств.

[Кари-чор] прибыл к императорскому двору в 5-м месяце прошлого года (794 г.), служил в императорской гвардии и был приписан в Ведомство для иноземцев.

[Кари-чор] наслаждался великолепием и просветил иноземное племя.

Как можно справиться с этим несчастьем?! 20 числа 5 месяца 11 года Чжэнь-юань (11 июня 795 г.) скончался от болезни в возрасте 20 лет. В 7 день 6 месяца того же года (28 июня 795 г.) был погребен в долине Чжэнъду уезда Чанъань.

Старший брат принца Апа-чор (кит. А-бо чжо) вместе с племенами разделяет горе и печалится об умершем. Касательно погребальных украшений, был императорский указ, чтобы Департамент ритуалов организовал церемонию без упущений в церемониальных протоколах.

Увы! Такая короткая судьба! Жизнь умершего пришла к концу.

Поэтому вырезали на камне надгробную надпись, которая гласит:

Принц варваров [имел] героический дух. Рождение – это начало, смерть – это конец. Душа покидает, остается могила».

Уйгурская надпись (перевод и реконструкция М. Олмеза)

Бу...Бёгюк Яғлақар Қан, аты Чавиш тегин оғлу, Қан Тоток атысы, Бёгю Билгә тәңри қан [иниси] Қари чор тегин сыны. Йоги Тавғач Қан йогладды. Лагзын йил алтинч айка йети йаңика.

Перевод уйгурской надписи

Если кто-то скажет «что – это?», это – могила Қари чор тигина, внука Яғлақар хана, сына Чавиш тиги-

ені, Бөгү Білге Тәңірі ханның [кіші інісінің] қабірі. Қытай ханы оның жерлеу рәсімін ұйымдастырды. Доңыз жылы, 6-айдың 7-ші күні [құрастырылған].

of Kara-chor tigin, grandson of Yaglakar khan, son of Chavish tigin, nephew of Khan totok, [younger brother] Bygyu Bilge Tengri khan. The Chinese khan organized his funeral ceremony. [Composed] in the year of the Pig, the 7th day of the 6th month.

Жазу туралы жарияланымдар

1. *Alyilmas C. Gechuo muzhi" tujue wen ming de shidu // Tang yanjiu. 2013. vol. 19, P. 443–446.* 成吉思。“葛 啜 墓誌“ 突厥文铭的释读。唐研究。 第十九卷。
2. *Luo Xin. "Gechuo muzhi" Yanjiu chuanlian //Tang yanjiu. 2013. vol. 19. P. 423–424.* 羅新。“葛 啜 墓誌“ 研究专棟。唐研究。 第十九卷。
3. *Luo Xin. Gezhuo de jiashi // Tang yanjiu. 2013. vol. 19. P. 447–454.* 羅新。“葛 啜 的家世”，唐研究。 第十九卷。
4. *Hu Hong. Huihu Gechuo wangzi zangdi zhangduyuan kao // Tang yanjiu. 2013. vol. 19. P. 487–497.* 胡鴻。迴鶻葛 啜王子葬地张杜原考。唐研究。 第十九卷。
5. *Alyilmaz C. Kari Çor Tigin Yazıtı // Uluslararasi Türkçe Edebiyat Kültür E Pğitim Dergisi. 2013. vol. 2/2. P. 1–61.*
6. *Ölmez M. Uygur Hakaligi Yazitlari, Ankara: Bilgesu Yayincilik. 2018. P. 200–210.*
7. *Rybatzki V. and Wu Guosheng. Xi'an xin faxian tangdai gechuo wangzi gu tujue luni wen muzhi zhi jedu yanjiu // Tang yanju. 2013. vol. 19. P. 425–442.* 芮跋辞，吳国圣。西安新发现唐代葛 啜王子古、突厥鲁尼文墓誌之解读研究。唐研究。 第十九卷。
8. *Wang Xiaofu. Ze kehan yu chebishi tejin // Tang yanjiu. 2013. vol. 19. P. 455–460.* 王小甫。则可汗与车鼻尸特勤。唐研究。 第十九卷。
9. *Wu Yugui. Huihu "Tianqin kehan yishang zisun" rutang kao // Tang yanjiu. 2013. vol. 19. P. 461–476.* 吳玉贵。迴鶻 ‘天親可汗以上子孙’ 入唐考。唐研究。 第十九卷。
10. *Zhu Yuqi. "Gezhuo muzhi" zuozhe cuishu kaolu // Tang yanjiu. 2013. vol. 19. P. 477–486.* 朱玉麒。“葛 啜墓誌” 作者崔述考略。唐研究。第十九卷。
11. *Aydin E. and Ariz E. Xi-an Yazıtı Üzerinde Yeni Okuma ve Anlamlandırmalar // Bilig. 2014. vol.71. P. 65–80.*
12. *Hayashi T. Epitaph of an Uighur Prince Found in Xi'an // Türk Dili Araştırmaları Yilliği. 2013. cilt 61, nr. 2. P. 209–214.*

Publications on the inscription

Publications on the inscription

1. *Alyilmas C. Gechuo muzhi" tujue wen ming de shidu // Tang yanjiu. 2013. vol. 19, P. 443–446.* 成吉思。“葛 啜 墓誌“ 突厥文铭的释读。唐研究。 第十九卷。
2. *Luo Xin. "Gechuo muzhi" Yanjiu chuanlian //Tang yanjiu. 2013. vol. 19. P. 423–424.* 羅新。“葛 啜 墓誌“ 研究专棟。唐研究。 第十九卷。
3. *Luo Xin. Gezhuo de jiashi // Tang yanjiu. 2013. vol. 19. P. 447–454.* 羅新。“葛 啜 的家世”，唐研究。 第十九卷。
4. *Hu Hong. Huihu Gechuo wangzi zangdi zhangduyuan kao // Tang yanjiu. 2013. vol. 19. P. 487–497.* 胡鴻。迴鶻葛 啜王子葬地张杜原考。唐研究。 第十九卷。
5. *Alyilmaz C. Kari Çor Tigin Yazıtı // Uluslararasi Türkçe Edebiyat Kültür E Pğitim Dergisi. 2013. vol. 2/2. P. 1–61.*
6. *Ölmez M. Uygur Hakaligi Yazitlari, Ankara: Bilgesu Yayincilik. 2018. P. 200–210.*
7. *Rybatzki V. and Wu Guosheng. Xi'an xin faxian tangdai gechuo wangzi gu tujue luni wen muzhi zhi jedu yanjiu // Tang yanju. 2013. vol. 19. P. 425–442.* 芮跋辞，吳国圣。西安新发现唐代葛 啜王子古、突厥鲁尼文墓誌之解读研究。唐研究。 第十九卷。
8. *Wang Xiaofu. Ze kehan yu chebishi tejin // Tang yanjiu. 2013. vol. 19. P. 455–460.* 王小甫。则可汗与车鼻尸特勤。唐研究。 第十九卷。
9. *Wu Yugui. Huihu "Tianqin kehan yishang zisun" rutang kao // Tang yanjiu. 2013. vol. 19. P. 461–476.* 吳玉贵。迴鶻 ‘天親可汗以上子孙’ 入唐考。唐研究。 第十九卷。
10. *Zhu Yuqi. "Gezhuo muzhi" zuozhe cuishu kaolu // Tang yanjiu. 2013. vol. 19. P. 477–486.* 朱玉麒。“葛 啜墓誌” 作者崔述考略。唐研究。第十九卷。
11. *Aydin E. and Ariz E. Xi-an Yazıtı Üzerinde Yeni Okuma ve Anlamlandırmalar // Bilig. 2014. vol.71. P. 65–80.*
12. *Hayashi T. Epitaph of an Uighur Prince Found in Xi'an // Türk Dili Araştırmaları Yilliği. 2013. cilt 61, nr. 2. P. 209–214.*

на, племянника Хан тоток, [младшего брата] Бёгю Билге Тенгри хана. Китайский хан организовал его похоронную церемонию. [Составлено] в год Свиньи, 7 дня 6-го месяца.

Публикации о надписи

1. *Alyilmas C. Gechuo muzhi" tujue wen ming de shidu // Tang yanjiu. 2013. vol. 19, P. 443–446.* 成吉思。“葛 啜 墓誌“ 突厥文铭的释读。唐研究。 第十九卷。

2. *Luo Xin. "Gechuo muzhi" Yanjiu chuanlian //Tang yanjiu. 2013. vol. 19. P. 423–424.* 羅新。“葛 啜 墓誌“ 研究专棟。唐研究。 第十九卷。

3. *Luo Xin. Gezhuo de jiashi // Tang yanjiu. 2013. vol. 19. P. 447–454.* 羅新。“葛 啜 的家世”，唐研究。 第十九卷。

4. *Hu Hong. Huihu Gechuo wangzi zangdi zhangduyuan kao // Tang yanjiu. 2013. vol. 19. P. 487–497.* 胡鴻。迴鶻葛 啜王子葬地张杜原考。唐研究。 第十九卷。

5. *Alyilmaz C. Kari Çor Tigin Yazıtı // Uluslararasi Türkçe Edebiyat Kültür E Pğitim Dergisi. 2013. vol. 2/2. P. 1–61.*

6. *Ölmez M. Uygur Hakaligi Yazitlari, Ankara: Bilgesu Yayincilik. 2018. P. 200–210.*

7. *Rybatzki V. and Wu Guosheng. Xi'an xin faxian tangdai gechuo wangzi gu tujue luni wen muzhi zhi jedu yanjiu // Tang yanju. 2013. vol. 19. P. 425–442.* 芮跋辞，吳国圣。西安新发现唐代葛 啜王子古、突厥鲁尼文墓誌之解读研究。唐研究。 第十九卷。

8. *Wang Xiaofu. Ze kehan yu chebishi tejin // Tang yanjiu. 2013. vol. 19. P. 455–460.* 王小甫。则可汗与车鼻尸特勤。唐研究。 第十九卷。

9. *Wu Yugui. Huihu "Tianqin kehan yishang zisun" rutang kao // Tang yanjiu. 2013. vol. 19. P. 461–476.* 吳玉贵。迴鶻 ‘天親可汗以上子孙’ 入唐考。唐研究。 第十九卷。

10. *Zhu Yuqi. "Gezhuo muzhi" zuozhe cuishu kaolu // Tang yanjiu. 2013. vol. 19. P. 477–486.* 朱玉麒。“葛 啜墓誌” 作者崔述考略。唐研究。 第十九卷。

11. *Aydin E. and Ariz E. Xi-an Yazıtı Üzerinde Yeni Okuma ve Anlamlandırmalar // Bilig. 2014. vol.71. P. 65–80.*

12. *Hayashi T. Epitaph of an Uighur Prince Found in Xi'an // Türk Dili Araştırmaları Yilliği. 2013. cilt 61, nr. 2. P. 209–214.*

13. *Oshan Zh. Qari chor tegin epitafiyalyq eskertkishi zhane ogham qatysty tarihi maghlumattar // Otan tarihi. 2013. vol. 4(64). P. 50–57.*

14. *Kamalov A. "He seized all qagan's sons and grandsons and presented them to the court": on genealogical accounts of the Sino-Turkic epitaph of Kari Cor-tegin // Manunscripta Orientalia. 2022. 28(1). P. 31–39.*

13. *Oshan Zh. Qari chor tegin epitafiyalyq eskertkishi zhane ogham qatysty tarihi maghlumattar // Otan tarihi. 2013. vol. 4(64). P. 50–57.*

14. *Kamalov A. "He seized all qagan's sons and grandsons and presented them to the court": on genealogical accounts of the Sino-Turkic epitaph of Kari Cor-tegin // Manunscripta Orientalia. 2022. 28(1). P. 31–39.*

13. *Oshan Zh. Qari chor tegin epitafiyalyq eskertkishi zhane ogham qatysty tarihi maghlumattar // Otan tarihi. 2013. vol. 4(64). P. 50–57.*

14. *Kamalov A. "He seized all qagan's sons and grandsons and presented them to the court": on genealogical accounts of the Sino-Turkic epitaph of Kari Cor-tegin // Manunscripta Orientalia. 2022. 28(1). P. 31–39.*

8. Гурвалжин уул жазуы

Моңғолияның Бұлғын аймағының Гурван бұлақ сұмынының «Гурвалжин уул» жеріндегі жартасқа үш сөзден тұратын қысқаша түркі руна жазуы қашалған. Жазулардың жанында екі таңба да бар. Жазба туралы ақпаратты алғаш рет А. Н. Самойлович 1929 жылы жергілікті тұрғыннан алған. Бұл жазуды А. Н. Самойлович 1935 жылы жариялаған. Сәл кейінірек, яғни 1938 жылы бұл жазу туралы мәліметтер белгілі түрік ғалымы Х. Оркунның кітабына енгізілді. 1968 жылы ұқсас мәліметтерді жапон ғалымдары О. Намнандорж бен Б. Ринчен жариялады. 1969 жылы қазақ ғалымы Н. Базылхан үш сөздің өзіндік оқылымын жариялады. 1975 жылы кеңестік түркітанушы С. Г. Кляшторный алғаш ашушылардың мәтінді оқығанын қолдады. Бұл оқылымды қазіргі таңда әлем түркітанушыларының көпшілігі, соның ішінде түрік ғалымдары К. Алйиылмаз және М. Өлмез қолдап отыр.

Мәтін: teŋri kuli bitidim

Аудармасы: [Мен], Тәңірдің құлы, жаздым

Руна белгілердің, сондай-ақ рулық таңбалардың палеографиялық ерекшеліктеріне сәйкес ғалымдар бұл шағын қысқа түркі жазуын Ұйғыр қағанатының өмір сүрген кезіне жатқызады. Мехмет Өлмз таңбалардың Қарабалғасун жазуының таңбаларымен үлкен ұқсастық көрсетеді деп есептейді [Ölmez 2018: 212].

Әдебиет

1. *Orkun H. N. Eski türk yazıtları. C. I–IV. Istanbul, 1936–1941.*
2. *Кляшторный С. Г. Эпиграфические исследования в Монголии. 1975 // Археологические открытия. 1975. Москва: Наука, 1976. С. 580.*
3. *Alyılmaz C. Cürbelcin (Gurvaljin Uul) Yazıtıya Ilgili Bazı Duzetmeler // Kirgizstan – Türkiye Manas Universitesi. Socyal Bilimler Dergesi, 7. 2005. Cilt. 13. S. 73–75.*
4. *Ölmez M. Uygur hakanlığı yazıtları. Ankara: BilgeSu, 2018.*

8. The inscription Gurvaljin uul

A short three-word Turkic runic inscription is carved on a rock in Gurvaljin uul, Gurvan bulak somon of Bulga aimag of Mongolia. There are also two tamgas next to the inscriptions. Information about the inscription was first received by A. N. Samoilovich from a local resident in 1929. A. N. Samoilovich published this inscription in 1935, a bit later, in 1938, information about the inscriptions was included in the book by the famous Turkish scientist H. Orkun, a famous Turkish scientist, published this information in a book in 1938. In 1968, similar information was published by the Japanese scholars O. Namnandorjom and B. Bekmila. Namnandorjom and B. Rinchenom. In 1969 a Kazakh scientist N. Bazylkhan, published his reading of the three words. In 1975 a Soviet Turkologist S. G. Klyashtorniy supported this reading of the text by its discoverers. This reading is now supported by most Turkologists of the world, including Turkish scholars C. Aliyilmaz and M. Olmez.

Text: teŋri kuli bitidim

Translation: [I], Tengri kuli, wrote

According to the paleographic features of runic signs, as well as generic tamgas, scientists attribute this lapidary Turkic inscription to the time of Uighur Khaganate. Mehmet Olmez believes that the signs are very similar to the signs of Karabalgasun inscription [Ölmez 2018: 212].

References

1. *Orkun H.N. Eski türk yazıtları. C. I–IV. Istanbul, 1936–1941.*
2. *Klyashtorny S. G. Epigraphic research in Mongolia/ Epigraficheskie issledovaniya v Mongolii/. 1975 // Archaeological discoveries. 1975. Moscow: Nauka, 1976. C. 580. 9 in rus)*
3. *Alyılmaz C. Cürbelcin (Gurvaljin Uul) Yazıtıya Ilgili Bazı Duzetmeler // Kirgizstan – Türkiye Manas Universitesi. Socyal Bilimler Dergesi, 7. 2005. Cilt. 13. S. 73–75.*
4. *Ölmez M. Uygur hakanlığı yazıtları. Ankara: BilgeSu, 2018.*

8. Надпись Гурвалжин уул

Краткая тюркская руническая надпись из трех слов высечена на скале в местности «Гурвалжин уул» сомона Гурван булак Булгинского аймака Монголии. Рядом с надписями имеются также две тамги. Впервые информация о надписи была получена А. Н. Самойловичем от местного жителя в 1929 г. А. Н. Самойлович опубликовал эту надпись в 1935 г. Чуть позже, в 1938 г., сведения о надписи были включены в книгу известного турецкого ученого Х. Оркуна. В 1968 г. подобные сведения были опубликованы японскими учеными О. Намнандоржом и Б. Ринченом. В 1969 г. казахский ученый Б. Базылхан опубликовал свое прочтение трех слов. В 1975 г. советский тюрколог С. Г. Кляшторный поддержал прочтение текста его первооткрывателями. Это чтение в настоящее время поддержано большинством тюркологов мира, включая турецких ученых Ч. Алйилмаз и М. Олмез.

Текст: teŋri kuli bitidim

Перевод: [Я], Тенгри кули, написал

По палеографическим особенностям рунических знаков, а также родовым тамгам, ученые относят эту лапидарную тюркскую надпись ко времени существования Уйгурского каганата. Мехмет Олмез считает, что знаки обнаруживают большое сходство со знаками Карабалгасунской надписи [Ölmez 2018: 212].

Литература

1. *Orkun H.N. Eski türk yazıtları. C. I–IV. Istanbul, 1936–1941.*
2. *Кляшторный С. Г. Эпиграфические исследования в Монголии. 1975 // Археологические открытия. 1975. Москва: Наука, 1976. С. 580.*
3. *Alyılmaz C. Cürbelcin (Gurvaljin Uul) Yazıtıya Ilgili Bazı Duzetmeler // Kirgizstan – Türkiye Manas Universitesi. Socyal Bilimler Dergesi, 7. 2005. Cilt. 13. S. 73–75.*
4. *Ölmez M. Uygur hakanlığı yazıtları. Ankara: BilgeSu, 2018.*

Гурвалжин тауындағы түрік бітік жазуы.
A Turkic inscription bitig on Mount Gurvaljin.
Тюркская надпись битиг на горе Гурвалжин.

https://bitig.kz/index.php?lang=r&mod=1&tid=1&oid=96&m=2

Гурвалжин тауындағы түрік бітік жазуы.
A Turkic inscription bitig on Mount Gurvaljin.
Тюркская надпись битиг на горе Гурвалжин.

https://bitig.kz/index.php?lang=r&mod=1&tid=1&oid=96&m=2

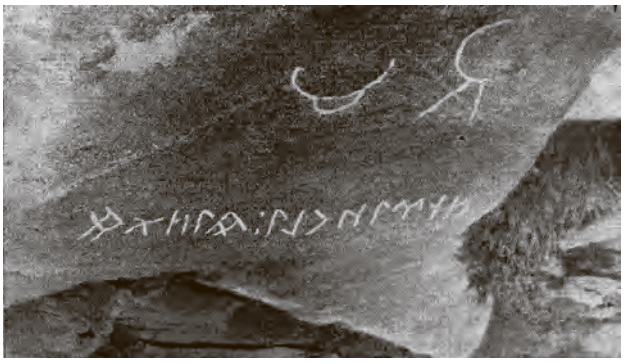

Гурвалжин уул тауындағы түрік бітік жазуы.
Кляшторный бойынша.

A Turkic inscription bitig on Gurvaljin uul.
By Klyashtorniy.

Тюркская надпись битиг на горе Гурвалжин уул.
По Кляшторному.

https://bitig.kz/index.php?lang=r&mod=1&tid=1&oid=96&m=2

9. Сүүж жазуы

«Сүүж жазуы» деген атпен белгілі көне түркі жазуының ескерткішін Г. Рамстедт 1900 жылы Солтүстік Моңғолиядағы Селеңге өзенінің жоғарғы ағысындағы Балған аймағының Сүүжийн-Дабан сомоны жерінен тапқан. 1909 жылы өзінің аудармасына негіз болған руналық мәтінді көшіріп алған.

Қазіргі уақытта стеланың жерде екені белгісіз, ол жоғалған болуы мүмкін. Жазудың түпнұсқасы біз-ге жеткен жоқ. Г. Рамстедт бұл жазбаның мәтінін 1913 жылы Елетміш Білге-қағанның құрметіне «Селеңге тасы» деп атаған (Моюн-чура немесе Могойн Шине Усу жазуы) ұйғыр жазуымен бір-ге жариялады. Жазуды ғалым ұйғыр ескерткіші деп қабылдаған, сондықтан кейінгі ғалымдар бас тартты, себебі бұл жазу еске алу сипатына ие және қырғыз ақсүйегінің құрметіне қабір стела-сына қашалған.

Алғаш рет Г. Рамстедт жариялаған жазба мәтіні кейін көптеген түркітанушылардың аудармасын-да бірнеше рет қайта басылып шықты. Елеулі келіспеушіліктер негізінен «Яғлакар хан» туралы айтылған бірінші жолға түседі. Г. Рамстедттің ай-туынша, ұйғырша Яғлақар-хан-ата «ұйғыр жері-не келген», ал С. Е. Маловтың айтуынша, «ұйғыр жерінен келген» (нұсқалары: Яғлақар-хан деп аталатын ұйғыр жерінен немесе Яғлақар ханнан ұйғыр елінен) деп баяндайды.

Бұл жолды мүлдем басқа оқуды С. Г. Кляшторный ұсынды, ол «ата» сөзін «өту» етістігінің туынды-сы ретінде түсіндіруге сүйене отырып, бірінші жолдағы өрнекті қырғыз ақсүйегі Бойла Құтлұғ-ярғанның сөздері деп санады: «Ұйғыр жерінде Яғлақар ханды (жебемен) өлтіріп, мен (мұнда) келдім».

Ғалым жазудың кейіпкері – қырғыз Бойла Құтлұғ-ярғанды ұйғыр көсемі Құтлұғ баға тарқанның бұй-рұғы (бұйрық берушісі) деп түсіндірді, яғни Ұйғыр қағанатын талқандауға көмектескен, қырғыздар-мен одақ құрған ұйғыр көсемі Күлүг баға тар-канмен сәйкестендірді. «Осындай сәйкестендіру арқылы ұйғыр тайпаларының 840–847 жж. Шығыс Түркістанға қоныс аударуы Моңғолияда ұйғыр халқының жойылуына әкелмеді деген қорытын-дыға келуге болады. Селеңге бойындағы көне ұйғыр жерлері едәуір ұйғыр әскері бар ұйғыр наменгерінің қоластында қалды» (Кляшторный 1959, 165-бет).

Сондай-ақ, Г.Рамстедт жазудың кейіпкерінің тәлімгері жазбада «манихей немесе христиан тәлімгері» дегенді білдіретін арамей тіліндегі «мар» (мырза, ұстаз) сөзі арқылы аталғанына на-зар аударды. «Мар» сөзінен манихейлік дәлелді көрген Г. Рамстедтке қарағанда, С. Г. Кляшторный

9. Sudjin inscription

A monument of Old Turkic writing, known as the "Sudjin inscription", was found by G. Ramstedt in 1900 in Northern Mongolia in the area of Suuzhiin-Daban somon of the Balgan aimag at the head of the Selenga river. In 1909 he copied the runic text which was the basis for his translation. In 1909 he copied the runic text which was the basis for its translation.

At present, it is unknown where the stele is; it is possible that it has been lost. The original inscription has not reached us. G. Ramstedt published the text of this inscription in 1913 along with the Uighur inscription in honour of Eletmish Bilge-Khagan, which he called "Selenga Stone" (inscription Moyun-chura or Mogoyn Shine Usu). The inscription was mistaken by the scholar for a Uighur monument, which subsequent scholars rejected: the inscription had a memorial character and was carved on a tomb-stone in honor of a Kyrgyz nobleman.

The text of the inscription first published by G. Ramstedt was later reprinted many times in translation by many Turkic scholars. A serious controversy basically comes down to the first line where 'Yaglakar khan' is mentioned. According to G. Ramstedt, the Uighur Yaglakar khan-ata is 'a newcomer in the Uighur land', and according to S. E. Malov 'came from the Uighur land' (variants: from the Uighur land called Yaglakar khan, or from the Uighur land from Yaglakar khan).

A completely different reading of this line was offered by S. G. Klyashtorny who, based on the interpretation of 'ata' as a derivative of the verb 'to pass over', considered the expression in the first line to be the words of a Kyrgyz nobleman Boyl Kutlug-yargan: "Having killed (with arrow) in the Uighur land Yaglakar khan, I came (here)".

The scientist interpreted differently the relation of the inscription's hero, Kyrgyz Boyl Kutlug-yargan as a buiuruk (servant) of the Uighur chief Kutlug baga tarkan, identified by him with the Uighur chief Kulug baga tarkan, who allied with the Kyrgyz and helped them to break the Uighur Khaganate. "With this identification, we can conclude that the migration of the Uighur tribes to the Eastern Turkestan in 840-847 did not lead to the extinction of the Uighur population in Mongolia. The ancient Uighur lands along Selenge remained under the rule of Uighur viceroy, who had a significant Uighur troops" (Klyashtorny 1959, p. 165).

Even G.Ramstedt paid attention to the fact that the mentor of the inscription hero is named in the inscription with the Aramaic word "mar" (lord, teacher), which meant "Manichean or Christian mentor in the faith". In contrast to G. Ramstedt, who saw in the word "mar" evidence of Manicheism,

9. Суджинская надпись

Памятник древнетюркской письменности, известный как «Суджинская надпись», был найден Г. Рамстедтом в 1900 г. в Северной Монголии в местности Сүүжийн-Дабан сомона Балганского аймака в верховьях реки Селенги, в 1909 г. скопировал рунических текст, легший в основу его перевода.

В настоящее время неизвестно, где находится стела, возможно, что она утеряна. Оригинал надписи до наш не дошел. Текст надписи Г. Рамстедт опубликовал в 1913 г. вместе с уйгурской надписью в честь Элетмиш Бильге-кагана, которую он назвал «Селенгинским камнем» (надпись Моюн-чура или Могойн Шине Усу). Надпись была принята ученым за уйгурский памятник, отчего последующие ученые отказались: надпись носит поминальный характер и вырезана на надгробной стеле в честь кыргызского вельможи.

Текст надписи, впервые опубликованный Г. Рамстедтом, в последующем неоднократно переиздавался в переводе многих тюркологов. Серьезные разногласия сводятся, в основном, к первой строке, в которой упоминается «Яглакар-хан». Согласно Г. Рамстедту, уйгурский Яглакар-хан-ата сообщает о том, что он – «пришелец в земле уйгурской», а, по С. Е. Малову, «пришел из уйгурской земли» (варианты: из уйгурской земли, называемой Яглакар-хан, или из уйгурской земли от Яглакар-хана).

Совершенно иное чтение этой строки предложил С. Г. Кляшторный, который, исходя из интерпретации слова «ата» как производное от глагола «переходить», считал выражение, заключенное в первой строке, словами кыргызского вельможи Бойла Кутлуг-яргана: «Убив (стрелой) в уйгурской земле Яглакар-хана, я (сюда) пришел».

Ученый по-иному интерпретировал отношение героя надписи – кыргызского Бойла Кутлуг яргана как буюрука (приказчика) уйгурского вождя Кутлуг бага таркана, идентифицированного им с уйгурским вождем Кюлюг бага тарканом, который вошел в союз с кыргызами и помог им сокрушить Уйгурский каганат. «При таком отождествлении можно прийти к выводу, что миграция уйгурских племен в Восточный Туркестан в 840–847 гг. не привела к исчезновению уйгурского населения в Монголии. Древние уйгурские земли по Селенге остались под властью уйгурского наместника, располагавшего значительным уйгурским войском» (Кляшторный 1959, с. 165).

Еще Г. Рамстедт обратил внимание на то, что наставник героя надписи назван в надписи арамейским словом «мар» (господин, учитель), которое означало «манихейский или христианский наставник в вере». В отличие от Г. Рамстедта, который видел в слове «мар» свидетельство манихейства, С. Г. Кляшторный рассматривает его как указание на христианское верование кыргызов.

қырғыздардың христиандық сенімінің көрсеткіші ретінде қарастырады.

В.Тишин ұсынған «қырғыз оғлы» (қырғыздың ұлы) тіркесінің соңғы түсіндірмесі назар аударарлық. Бұл өрнекті ол «қырғыздарға бағынышты» деп түсіндіреді. Осы түсінікке сүйене отырып, Суджадан табылған құлпытас жазуы қырғыздардың қоластындағы ұйғыр ақсүйегінің құрметіне жазылған деген тұжырым жасалады.

Суджа жазуы – Ұйғыр қағанаты құлаған кездегі руналық ескерткіш және 840 жылдан кейінгі кезеңге жатады.

S. G. Klyashtorny considers it as an indication of the Christian beliefs of the Kyrgyz.

A recent interpretation of the expression "kyrgyz ogly" (son of a kyrgyz) proposed by V. Tishin. He interprets this expression as "a subject of the Kyrgyz". On the basis of this understanding the conclusion is made that the funeral inscription from Suja is composed in honor of Uighur nobleman, who was a subject of the Kyrgyz.

The Sudjin inscription is a runic monument dating back to the time of the fall of the Uighur Khaganate and is dated after 840.

Жазу мәтіні

(Г. Рамстедт және С. Е. Малов бойынша; Ramstedt 1913, с. 1–9; Малов 1951, с. 76–77)

(1) Мен, Яғлақар-хан-ата, ұйғыр жерінен (немесе: Яғлақар-хан деп аталатын ұйғыр жерінен; немесе: Яғлақар ханнан ұйғыр жерінен; Г.Рамстедт бойынша: мен ұйғыр жеріндегі келімсекпін).

(2) Мен қырғыздың ұлымын. Мен – Бойламын, жоғарғы төрешімін.

(3) Мен – өгə – бақытты баға-тарханның бұйруғымын (бұйрық берушісі, бұйырушысы).

(4) Мен туралы қауесеттер мен сұрақтар күн шыққанға дейін және күн батқанға дейін жетті.

(5) Мен бай болдым. Менің мал қораларым он болды. Менің малым сансыз болды.

(6) Менің інілерім жеті, ұлдарым үш, қыздарым үш болды. Мен ұлдарыма үй қожалығын бердім (яғни үйлендірдім). Қыздарымды

(7) мен қыздарымды қалыңмалсыз (?) бердім. Менің тәлімгеріме мен жүз еркек және тұрғылықты жер (тұрақ) бер(дім).

(8) Мен жиендерім мен немерелерімді бердім. Енді мен өлдім.

(9) Менің ұлым! Ерлігіңмен (?) менің ұстазымдай бол! Ханға қызмет ет! Сабырлы бол!

(10) Менің үлкен ұлым кетті (жорыққа?)

(11) Мен көрмедім. Ұлым…

Text of the inscription

(by G. Ramstedt and S. E. Malov; Ramstedt 1913, pp. 1–9; Malov 1951, pp. 76–77)

(1) I, Yaglakar Khan-ata, came from the Uighur land (or: from the Uighur land called Yaglakar Khan; or: from the Uighur land by Yaglakar Khan; according to G. Ramstedt: I am a stranger in the Uighur land)

(2) I am a son of the Kyrgyz. (1) I am a boyla, a high judge.

(3) I am ogya, buyuruk (clerk, orderly) of happy bag-tarkhan.

(4) Rumours and inquiries about me reached before sunrise and sunset.

(5) I was rich. My cattle pens were ten. My cattle were without number.

(6) My younger brothers were seven, my sons three, my daughters three. I endowed my sons with households (i.e., married). My daughters.

(7) I have given them in marriage without ransom (?). I have given to my tutor a hundred husbands and a dwelling place.

(8) I gave away my nephews and grandchildren. Now I am dead.

(9) My son! By valour (?) be like my master! Serve the Khan! Be brave!

(10) My eldest son has gone (on a campaign?)

(11) I have not seen. Son...

С. Г. Кляшторныйдың реконструкциясы және интерпретациясы

(1) Ұйғыр жерінде Яғлақар ханды (жебемен) өлтіргеннен кейін мен (мұнда) келдім.

(2) Мен қырғыздың ұлымын. Мен – Бойла Құтлұғ ярган.

(3) Мен – Құтлұғ баға таркқан билеушінің (ögä) бұйрықшысымын (bujuruq).

(4) Мен туралы айтылған сөз күннің шығуы мен батуынам(елдерге) жетті.

Reconstruction and interpretation by S. G. Klyashtorny

(1) Having killed (with an arrow) in the Uighur land of Yaglakar Khan, I (came here).

(2) I am the son of a Kyrgyz. I am Boyla Kutlug yargan.

(3) I am an orderly (*bujuruq*) of the ruler (*ögä*) Kutlug baga tarkan.

(4) The word of mouth about me has reached (countries of) sunrise and sunset

Заслуживает внимания недавняя интерпретация выражения «кыргыз оглы» (сын кыргыза), предложенная В. Тишиным. Это выражение трактуется им как «подданный кыргызов». Исходя из такого понимания, делается вывод о том, что погребальная надпись из Суджи составлена в честь уйгурского вельможи, который являлся подданным кыргызов.

Суджинская надпись является руническим памятником, относящимся ко времени падения Уйгурского каганата и датируется временем после 840 г.

Текст надписи

(по Г. Рамстедту и С. Е. Малову; Ramstedt 1913, с. 1–9; Малов 1951, с. 76–77)

Я, Яглакар-хан-ата, пришел из уйгурской земли (или: из уйгурской земли, называемой Яглакар-хан; или: из уйгурской земли от Яглакар-хана; по Г. Рамстедту: я пришелец в земле уйгурской)

Я сын киргизский. Я – бойла, высокий судия.

Я – огя – буюрук (приказчик, приказный) счастливого бага-тархана

Слухи и расспросы обо мне достигли до восхода и захода солнца

Я был богат. Моих загонов для скота было десять. Скота у меня было без числа.

Моих младших братьев было семь, моих сыновей – трое, моих дочерей три. Я сыновей своих наделил домохозяйствами (т.е. женил). Своих дочерей девиц я выдал (замуж) без выкупа (?). Моему наставнику я да(л) сто мужей и местожительство (стоянку)

Я выдал моих племянников и внуков. Теперь я умер.

Мой сын! По доблести (?) будь как мой учитель! Служи хану! Мужайся!

Мой старший сын ушел (в поход?)

Я не видел. Сын...

Реконструкция и интерпретация С. Г. Кляшторного

(1) Убив (стрелой) в Уйгурской земле Яглакар-хана, я (сюда) пришел.

(2) Я сын кыргызский. Я — Бойла Кутлуг ярган.

(3) Я — приказный (bujuruq) правителя (ögä) Кутлуг бага таркана.

(4) Молва обо мне достигла (стран) солнечного восхода и заката

(5) Мен бай болдым. Он ауылым бар еді, малым сансыз еді.

(6) Менің інілерім жетеу, ұлдарым үшеу, қыздарым үшеу болды. Мен ұлдарыма үй (қожалықтар) бердім,

(7) Қыздарымды қалыңмалсыз (күйеуге) бердім. Тәлімгеріме (сенімімдегі) жүз күйеу мен тұрақ бердім.

(8) Мен ұлдарым мен қыздарымның балаларын көрдім. Енді мен өлдім.

(9) Менің ұлым, күйеулердің арасында менің тәлімгерімдей (сенімімдегі) бол! Ханға қызмет ет! Батыл бол!

(10) Менің үлкен ұлым кетті (жорыққа?),

(11) [оны] мен көрмедім (өлер алдында)... ұлым...

(9) Балам, адамдар арасында маған жолбасшы бол! Ханға қызмет ет! Батыл бол!

(10) Менің үлкен ұлым (жорысқа?),

(11) [оны] көрмедім (өлгенше)... ұлым...

(5) I was rich. I had ten ails, my cattle were innumerable.

(6) My younger brothers were seven, my sons were three, my daughters three. To my sons I gave my houses (farms),

(7) my daughters I gave (marriages) without ransom. To my instructor (in the faith) I have given a hundred husbands and a car park.

(8) I have seen the children of my sons and daughters. Now I have died.

(9) My son, be among the husbands as my instructor (in the faith)! Serve the Khan! Be brave!

(10) My eldest son has gone away (to campaign?),

(11) [him] I did not see (before he died)... son...

Әдебиет

1. *Ramstedt G. Zwei uigurische Runeninschriften // Journal de la Societe Finno-Ougrienne. XXX. Helsingfors, 1913. S. 1–9.*
2. *Малов С. Е. Образцы древнетурецкой письменности. Ташкент, 1926 (литография).*
3. *Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва – Ленинград: Наука, 1951. С. 76–77.*
4. *Кляшторный С. К. Историко-культурное значение Суджинской надписи // Проблемы востоковедения. № 5. Москва: Наука, 1959. С. 162–169.*
5. *Orhun H. N. Eski Turk Yazitlari. T. 1. Istanbul, 1939. P. 155–159.*
6. *Зуев Ю. А. Киргизская надпись из Суджи // Советское востоковедение. 1958. № 3. С. 133–135.*
7. *Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971, С. 353–354.*
8. *Мори Масао. Суджи хибунно ичи кайшаку – сайшоно сангйони цуите // Кодай торуко минзокуши кэнкю. 2. Токио, 1992. С. 158–176.*
9. *Ölmez M. Uygur Hakanliği yazitlari. Ankara: Bilgesu, 2018. P. 187–189.*
10. *Тишин В. В. Кто же ты, «сын кыркыза?» или снова о Суджинской надписи // Тюркологический сборник 2015–2016: Тюркский мир Евразии / ред. колл.: Т. Д. Скрынникова (пред.), Т. И. Султанов, И. В. Зайцев. Москва: Наука, 2018. С. 275–295.*

References

1. *Ramstedt G. Zwei uigurische Runeninschriften // Journal de la Societe Finno-Ougrienne. XXX. Helsingfors, 1913. S. 1–9.*
2. *Malov S. E. Samples of ancient Turkish script. Tashkent, 1926 (lithograph).*
3. *Malov S. E. Monuments of the ancient Turkic script. Moscow – Leningrad: Nauka, 1951. C. 76–77.*
4. *Klyashtorny S. K. Historical and cultural significance of the Sudjino inscription // Problems of Oriental Studies. № 5. Moscow: Nauka, 1959. C. 162–169.*
5. *Orhun H. N. Eski Turk Yazitlari. T. 1. Istanbul, 1939. P. 155–159.*
6. *Zuev Y. A. Kyrgyz inscription from Suja // Soviet Oriental Studies. 1958. № 3. C. 133–135.*
7. *Aydarov G. The language of Orkhon monuments of the ancient Turkic writing of the VIII century. Almaty, 1971, P. 353–354.*
8. *Mori Masao. Suji hibunno ichi kaishaku – saishono sangyoni tsuite // Kodai toruko minzokushi kenkyu. 2. Tokyo, 1992. C. 158–176.*
9. *Ölmez M. Uygur Hakanliği yazitlari. Ankara: Bilgesu, 2018. P. 187–189.*
10. *Tishin V. V. Who are you, "son of kyrkyz?" or again about the Suja inscription // Türkological collection 2015–2016: The Turkic world of Eurasia / ed: T. D. Skrynnikova (foreword), T. I. Sultanov, I. V. Zaitsev. Moscow: Nauka, 2018. C. 275–295.*

(5) Я был богат. У меня было десять аилов, мой скот был неисчислим.

(6) Моих младших братьев было семь, моих сыновей было трое, моих дочерей – три. Своим сыновьям я дал дома (хозяйства),

(7) своих дочерей выдал (замуж) без выкупа. Моему наставнику (в вере) я дал сто мужей и стоянку.

(8) Я видел детей своих сыновей и дочерей. Теперь я умер.

(9) Мой сын, будь среди мужей как мой наставник (в вере)! Служи хану! Будь мужествен!

(10) Мой старший сын ушёл (в поход?),

(11) [его] я не видел (перед смертью)... сын...

Литература

1. *Ramstedt G. Zwei uigurische Runeninschriften // Journal de la Societe Finno-Ougrienne. XXX. Helsingfors, 1913. S. 1–9.*
2. *Малов С. Е. Образцы древнетурецкой письменности. Ташкент, 1926 (литография).*
3. *Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва – Ленинград: Наука, 1951. С. 76–77.*
4. *Кляшторный С. К. Историко-культурное значение Суджинской надписи // Проблемы востоковедения. № 5. Москва: Наука, 1959. С. 162–169.*
5. *Orhun H. N. Eski Turk Yazitlari. T. 1. Istanbul, 1939. P. 155–159.*
6. *Зуев Ю. А. Киргизская надпись из Суджи // Советское востоковедение. 1958. № 3. С. 133–135.*
7. *Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971, С. 353–354.*
8. *Мори Масао. Суджи хибунно ичи кайшаку – сайшоно сангйони цуите // Кодай торуко минзокуши кэнкю. 2. Токио, 1992. С. 158–176.*
9. *Ölmez M. Uygur Hakanliği yazitlari. Ankara: Bilgesu, 2018. P. 187–189.*
10. *Тишин В. В. Кто же ты, «сын кыркыза?» или снова о Суджинской надписи // Тюркологический сборник 2015–2016: Тюркский мир Евразии / ред. колл.: Т. Д. Скрынникова (пред.), Т. И. Султанов, И. В. Зайцев. Москва: Наука, 2018. С. 275–295.*

Сүүж жазуы
Ramstedt G. Zwei Uighurische (1913), с. 1–9.

Sudjin inscription.
Ramstedt G. Zwei Uighurische (1913), с. 1–9.

Суджинская надпись.
Ramstedt G. Zwei Uighurische (1913), с. 1–9.

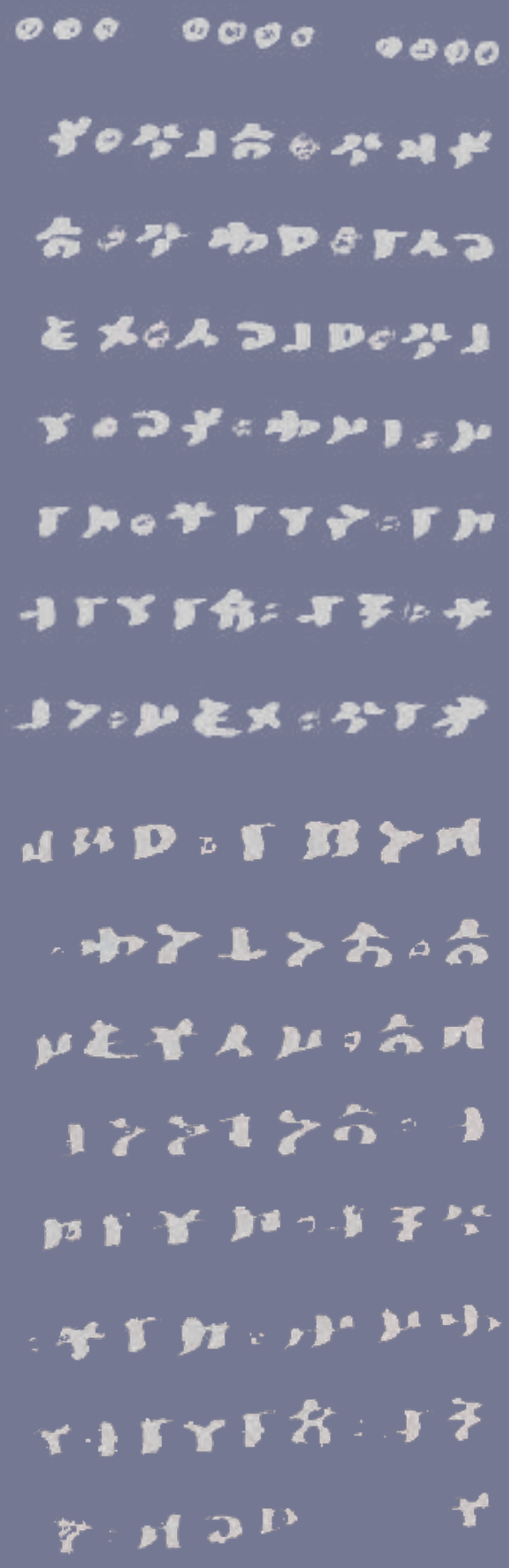

Шығыс Түркістанның көне түркі және көне ұйғыр жазуы (ШҰАР)

Ancient Turkic and ancient Uighur writing Eastern Turkestan (XUAR)

Древнетюркская и древнеуйгурская письменность Восточного Туркестана (СУАР)

1. «Ырқ бітіг»

Көне түркі жазуында қағазға жазылған бұл ескерткіш ағылшын ғалымы, саяхатшысы А. Стейннің екінші экспедициясында (1906–1908 жылдары) Дунхуан жанындағы Миран қамалынан табылған. 10 ғасырда жазылған деп қаралатын бұл ескерткіш 13.2 х 8 см. көлеміндегі дәптер түрінде бүктелген 29 парақтан тұрады. Шығарманың жазылған уақты тұралы әр түрлі пікірлер бар: 17 наурыз 930 жыл (Ж. Гамильтон), 4 наурыз 942 жыл (Л. Базен) [Восточный Туркестан 1992: 343].

104 жолдық мәтінде 65 әр түрлі оқиғалар (балдар) баяндалған. Оларды И. В. Стеблева төртке бөліп қарайды: 1) адамдардың және жануарлардың өміріне байланысты көріністер, 2) миф және ертегі сюжеттері, 3) табиғат көріністері, 4) ғибратты сөздер. Ғалым балдардың баяндалу техникасын зерттей келе, олардың Орхон мәтіндеріне ұқсап келетіндігін анықтайды: алдымен тезис, кейін қорытындыға алып келетін мазмұндың дамуы, соңында – қорытынды [Стеблева 1976: 120]. Балдар мазмұнына сай «Сонша біліңдер: игі ол» немесе «Сонша біліңдер: жаман ол» деп аяқталады: 54-бал. Qul sabı begiŋerü ötünür quzgun sabı teŋrigerü yalvarur üze teŋri eshidti asra kisi bilti

1. «Yrk Bitig»

This monument, written on paper in Old Turkic script, was found on the second expedition of the British scientist and traveler A. Stein (1906–1908) at Miran Castle near Dunhuang. This monument, thought to have been written in the 10th century, measures 13.2 by 8 cm and consists of 29 sheets folded into a voluminous notebook. The date of the writing is different: March 17, 930 (J. Hamilton), March 4, 942 (L. Bazin) [East Turkestan */Vostochnii Turkestan/* 1992: 343].

The 104-line text sets out 65 different events (bals). They are divided by I. V. Stebleva into four parts: 1) scenes related to the life of people and animals, 2) mythical and fairy tale scenes, 3) nature scenes, 4) instructive words. Having studied the technique of exposition of the bals, the scholar finds that they are similar to Orchon texts: first the thesis, then the development of the content that leads to the conclusion [Steleva1976: 120].

Scores end with “so much know: this is good” or “so much know: this is evil” according to the content: 54-bals. Qul sabı begiŋerü ötünün quzgun sabı

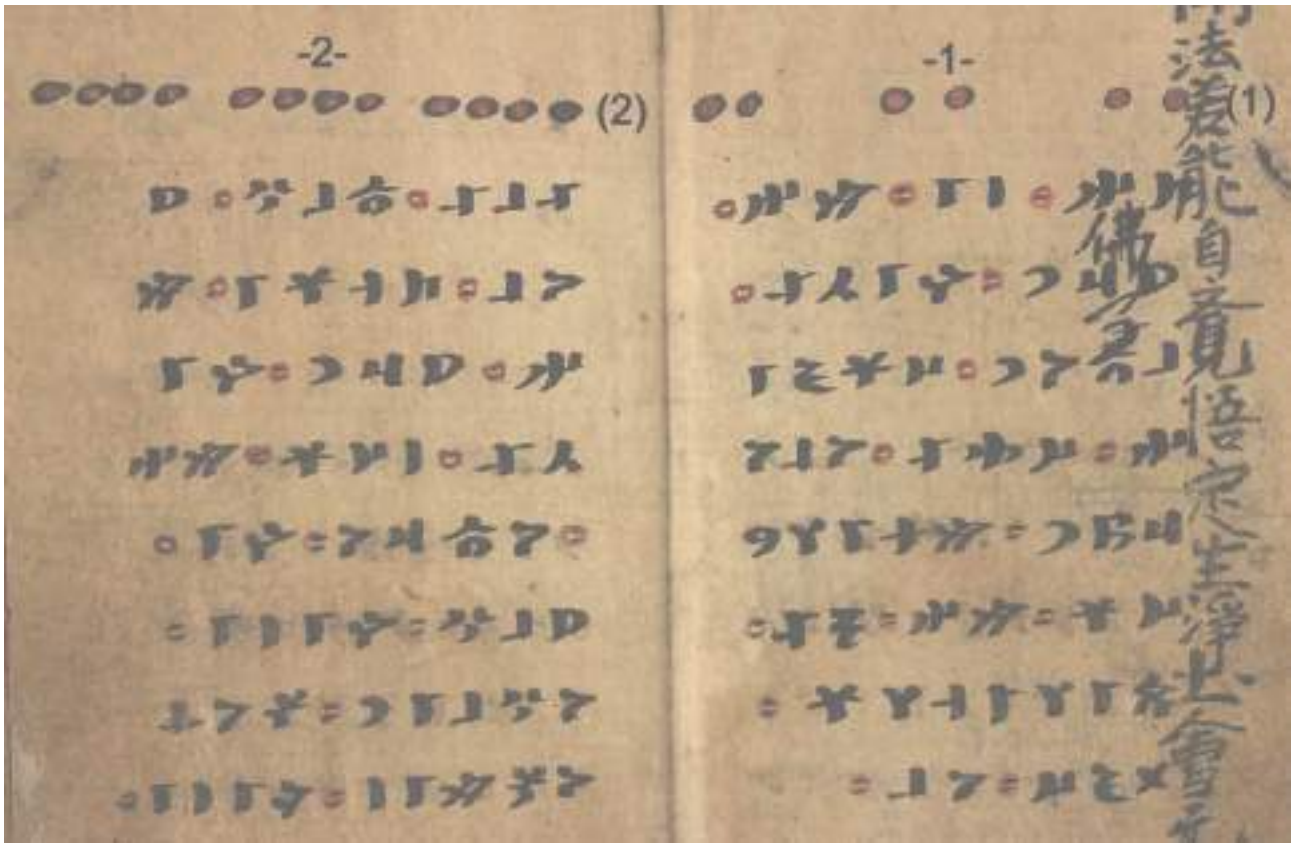

Fikret Yildirim. Irk bitig ve runic harfli metinlerin dili. Doktora tezi. Isnanbul. 2013.
http://dspace.yildiz.edu.tr/xmlui/handle/1/217

1. «Ырк битиг»

Этот памятник древнетюркской письменности на бумаге найден английским ученым и путешественником А. Стейном (1906–1908 гг.) в замке Миран близ Дуньхуана во время второй экспедиции. Памятник предположительно, написанный в X в. состоит из 29 страниц размером 13,2 х 8 см., сложенный в виде тетради. Насчет датировки произведения существуют разные мнения: 17 марта 930 г. (Дж. Гамильтон) и 4 марта 942 г. (Л. Базен) [Восточный Туркестан 1992: 343].

В 104-х строчном тексте изложено 65 различных событий (гаданий). Их И. В. Стеблева разделяет на четыре части: 1) сцены, связанные с жизнью людей и животных; 2) мифические и сказочные сюжеты; 3) сцены природы и 4) поучительные слова. Изучая, технику повествования ученый обнаруживает, что они сходны с орхонскими текстами: сначала тезис, затем развитие содержания, которое приводит к заключению, и, наконец, заключение [Стеблева 1976: 120].

В соответствии с содержанием текст заканчивается словами «Столько знайте: это хорошо» или «Столько знайте: это плохо»: 54-стих. Qul sabı begiŋerü ötünür quzgun sabı teŋrigerü yalvarur

ter, ança biliŋ edgü ol. (Құл сөзімен бекке өтінеді, құзғын сөзімен көкке жетті, жоғарыда тәңрі есітті, төменде кісілер білді, -дер. Сонша біліңдер: игі ол). 63-бал. Qanlıq süsi avka ünmis sagır içre elik keyik kirmis qan eligin tutmıs qara qamag süsi ögirer ter, ança biliŋler edgü ol. (Қандық әскер аңға шықты, қора ішіне киік кірді, қан киікті қолға түсірді. Бұған бүкіл әскер қуанды, -дер. Сонша біліңдер: игі ол). 45-бал. Keyik oglı men otsuz subsuz qaltı uyın neçök yorıyın ter, ança biliŋler yabız ol (Киік баласымын, Отсыз, сусыз қалай күн көрем, қалай жүрем, -дер. Сонша біліңдер: жаман ол).

65 оқиғаның (балдың) 39-ына жақсы (игі) ол, 19-ына жаман ол деп баға берілген болса, 7 (4, 10, 13, 14, 21, 48, 51 балдар) оқиғада бал аяқталмаған, тек ança biliŋler (сонша біліңдер), деп аяқталады. «Сонша біліңдер: игі ол» немесе «Сонша біліңдер: жаман ол» деген қорытынды жоқ. Бірақ бал мазмұнына қарай, жақсы немессе жаман жағына болжауға болады.

Зерттеліп жатқанына ғасырдан астам уақыт өтсе де, әлі де мәтіндердің мазмұны туралы ғалымдар арасында ортақ бір пікір жоқ. Бұл туралы С. Г. Кляшторный былай жазады: «Ырк битиг» по праву считается одним из труднейших для понимания древнетюркских текстов. Перевод почти каждой из шестидесяти пяти притч, содержащихся в ней, представляет немалую сложность, а во многих случаях и посейчас остаётся предположительным» [Кляшторный1981: 126].

«Ырқ бітіг» бойынша соңғы зертеулердің авторларының бірі Ресей қытайтанушысы, жазушы Б. Виногородский болса, шығарманы «первотекст тюркского и всего евразийского мира» ретінде қарайды [Виногородский 2020: 11].

Қолжазба қазір Британ музейінде (Лондон) сақтаулы. А. Стейннің өтініші бойынша «Ырқ бітігдің» алғашқы транслитерациясын, ағылшын тіліне аударма сын В. Томсен 1912 жылы жариялайды. 1993 жылы Т. Текин де ағылшын тіліндегі өз зерттеуін жариялайды. 1951 жылы С. Е. Малов «Ырқ бітігдің» түпнұсқа мәтінін және алғашқы орысша аударма сын жасайды [Малов 1951]. С. Е. Маловтан кейін И. В. Стеблева [1976], В. М. Яковлев [2004], Б. Виногродский және Ф. Черницын [2020], А. Н. Гаркавецтер де [2022] мәтінді өздерінің пайымдаулары бойынша орыс тіліне аударады. 2005 жылы болса, ақын және әдебитеттанушы А. В. Преловский «Ырқ бітігді» өлең жолдарымен орыс тіліне аударады [2005].

Шығарманың алғашқы түрікше аударма сын Һ. Н. Орқун [1938] жасаған болса, одан кейін Т. Текин (2004) өзінің аударма сын ұсынды. 2013 жылы Гөйбәй Улуч жетекшілігінде бір топ әзірбайжан ғалымдары «Ырқ битиг. Көне ұйғыр тілінде жазылған бал кітабы» атты еңбектерін жариялады [2013].

teŋrigerü yalvarur üze teŋri eshidti asra kisi bilti ter, ança biliŋ edgü ol. (With the slave word Bek, with the word raven reached heaven, above-Lord, below-people, – der-(plural) (So much know: this is good). 63-bal. Qanlıq süsi avka ünmis sagır içre elik keyik kirmis qan eligin tutmıs qara qamag süsi ögirer ter, ança biliŋler edgü ol. (The king's army went out hunting, a saiga came into the barn, king grabbed the saiga. The whole army rejoiced at this, – der-(plural) (So much know: this is good). 45-bal. Keyik oglı men otsuz subsuz qaltı uyın neçök yorıyın ter, ança biliŋler yabız ol (how will I live without fire and water, how will I be, – der-(plural) (So much know: this is evil).

Of the 65 events (bals), 39 were rated as good, 19-as bad, 7 (4, 10, 13, 14, 21, 48, 51 baals) the story ends with the bal not completed, but only ança biliŋler (know so much). There is no conclusion: "so much know: this is good" or "so much know: this is evil". But, judging from the content of the bal, one can assume a good or a bad side.

Although it has been studied for more than a century, there is still no consensus among scholars on the content of the texts. S. G. Klyashtorny: The "Yrk Bitig" is considered to be one of the most difficult ancient Turkic texts to understand. The translation of almost each of the sixty-five parables contained in it is quite difficult, and in many cases even now remains speculative" [Klyashtorny1981:126].

One of the authors of recent studies on "Yrk Bitig" is the Russian Sinologist, writer B. Vinogorodsky, who considers the work as "the primary text of the Turkic and the entire Eurasian world" [Vinogorodsky 2020:11].

The manuscript is now held in the British Museum (London). At A. Stein's request, the first transliteration of "Yrk Bitig", an English translation, is published by W. Thomsen in 1912. In 1993, T. Tekin also published his own study in English. In 1951, S. E. Malov makes the original text and the first Russian translation of "Yrk Bitig" [Malov 1951]. Following S. E. Malov, I. V. Stebleva [1976], V. M. Yakovlev [2004], B. Vinogrodsky and F. Chernitsyn [2020], A. N. Garkavets [2022] translate the text into Russian. In 2005, the poet and literary critic A. V. Prelovski translated "Yrk Bitig" into Russian in verse [2005].

The first Turkish translation of the work was by H. N. Orkun [1938], followed by a translation by T. Tekin (2004). In 2013, a group of Azerbaijani scientist under the leadership of Goybai Uluch made a presentation titled "Yrk Bitig. Book of Bals written in the ancient Uighur language" [2013].

üze teŋri eshidti asra kisi bilti ter, ança biliŋ edgü ol (Словом раба донесли до Бека, словом ворона донесли до Тенгри, наверху Тенгри услышал, внизу люди узнали, – говорят. Столько знайте: это хорошо). 63-гадание. Qanlıq süsi avka ünmis sagır içre elik keyik kirmis qan eligin tutmıs qara qamag süsi ögirer ter, ança biliŋler edgü ol (Кровавое войско пошло на охоту, в сарай вошел сайгак, кровь схватила сайгака, взяли под черную стражу. Этому радовалось все войско, – говорят. Столько знайте: это хорошо). 45-гадание. Keyik oglı men otsuz subsuz qaltı uyın neçök yorıyın ter, ança biliŋler yabız ol (Я олененок, как я могу жить без еды и воды, как я смогу идти. Столько знайте: это плохо).

Из 65 событий 39 были оценены как хорошие (добрые), 19 – как плохие (злые), а в 7 событиях (4, 10, 13, 14, 21, 48, 51) история заканчивается только на ança biliŋler (столько знайте) бал не завершен. Нет никаких выводов: Столько знайте: это хорошо» или «Столько знайте: это плохо». Но, Но, в зависимости от содержания можно предположить, что трактовку к лучшему или к худшему.

Несмотря на то, что этот памятник изучается уже более века среди специалистов до сих пор нет единого мнения о содержании его текстов. Об этом С. Г. Кляшторный пишет: «Ырк битиг» по праву считается одним из труднейших для понимания древнетюркских тестов. Перевод почти каждой из шестидесяти пяти притч, содержащихся в ней, представляет немалую сложность, а во многих случаях и сейчас остаётся предположительным» [Кляшторный 1981: 126].

Одним из авторов последних исследований по «Ырк битиг» является российский китаевед, писатель Б. Виногородский рассматривает это произведение как «первотекст тюркского и всего евразийского мира» [Виногородский 2020: 11].

Рукопись хранится в Британском музее (Лондон). По просьбе А. Стейна в 1912 году В. Томсеном публикуется первая транслитерация «Ырк битига» и перевод на английский язык. В 1993 году Т. Текин также публикует свои исследования на английском языке. В 1951 году С. Е. Малов создает оригинальный текст и первый русский перевод «Ырк битига» [Малов 1951]. Вслед за С. Е. Маловым переводят текст на русский язык И. В. Стеблева [1976], В. М. Яковлев [2004], Б. Виногродский, Ф. Черницын [2020] и А. Н. Гаркавец [2022]. В 2005 году поэт и литературовед А. В. Преловский переводит «Ырк битиг» на русский язык стихами [2005].

Первый турецкий перевод произведения сделан Х. Н. Оркуном [1938], за ним свою версию перевода предложил Т. Текин [2004]. В 2013 году группа азербайджанских ученых под руководством Гёйбая Улуч опубликовала «Ырк битиг. Книга гаданий, написанная на древнеюйгурском языке» [2013].

Fikret Yildirim. Irk bitig ve runic harfli metinlerin dili.
Doktora tezi. Isnanbul. 2013.
http://dspace.yildiz.edu.tr/xmlui/handle/1/217

Бұл оқиғаларды (балдарды) И. В. Стеблева поэзия туындысы ретінде қарайды. «Ырқ бітіг» тұралы арнайы ғылыми еңбек жазған ғалым Т. Еңсегенұлы да шығарманы өлеңдер жинағы деп есептейді және оның қазақ тіліндегі поэтикалық аудармасын жасайды [2012].

Ф. Йылдырым [Стамбул, 2013] және А. А. Жумабаевалар [Алматы, 2021] «Ырқ бітіг» бойынша PhD диссертацияларын қорғаған.

These events (bals) are considered by I. V. Stebleva as a work of poetry. Scholar T. Ensegenovich, who wrote a special scholarly work "Yrk bitig", also considers the work a collection of poems and makes its poetic translation into the Kazakh language[2012].

F. Yildirim [Istanbul, 2013] and A. A. Zhumabaev [Almaty, 2021] defended PhD theses on "Yrk Bitig".

Әдебиет

1. *Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: Этнос, языки, религии. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы . 1992. – 687 с.*
2. *Стеблева И. В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. М., 1976. – 216 с.*
3. *С. Г. Кляшторный Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках. // Тюркологический сборник. 1977. М.: 1981. С. 117–138.*
4. *Ырк Битиг. Книга знаков. Руническое руководство евразийской мудрости. Перевод и толкования Бронислава Виногродского и Федора Черницына. М.: Издательский дом «Русская Философия», 2020.*
5. *Thomsen V. Dr. M. A. Stein's Manuscript in Turkish "Runic" Script from Miran and Tun-huang // Journal of Royal Asiatic Society, 1912. С. 181–227.*
6. *Tekin T. Irk Bitig: The Book of Omens. – Wiesbaden: Horossowitz, 1993.*
7. *Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. С. 80–92*
8. *Ырк битиг: Древнетюркская гадательная книга. Перевод, предисловие, примечания и словарь В. М. Яковлева /Бюллетень Общества востоковедов РАН. Приложение 4. м.: ИВ РАН, 2004. – 282 с. + 52 табл.*
9. *Ырқ біміг. Древнетюркская руническая книга гаданий, X век: набор, транскрипция, перевод, словарь / А. Н. Гаркавец; – Алматы: Баур, 2022. – 96 с.*
10. *Каменные письмена. Древнетюркская поэзия VI–XII веков / Сост., пер., лит. обр. А. В. Преловского. – М.: Новый ключ, 2005.*
11. *Orkun H. N. 1938, Eski Türk Yazıtları. II. İstanbul, 1938. С. 70–93.*
12. *Теки T. Irk Bitig. Eski Uygurca Fal Kitabı. – Ankara: Öncu Kitap, 2004.*

References

1. *Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: Этнос, языки, религии. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы . 1992. – 687 с.*
2. *Стеблева И. В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. М., 1976. – 216 с.*
3. *С. Г. Кляшторный Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках. // Тюркологический сборник. 1977. М.: 1981. С. 117–138.*
4. *Ырк Битиг. Книга знаков. Руническое руководство евразийской мудрости. Перевод и толкования Бронислава Виногродского и Федора Черницына. М.: Издательский дом «Русская Философия», 2020.*
5. *Thomsen V. Dr. M. A. Stein's Manuscript in Turkish "Runic" Script from Miran and Tun-huang // Journal of Royal Asiatic Society, 1912. С. 181–227.*
6. *Tekin T. Irk Bitig: The Book of Omens. – Wiesbaden: Horossowitz, 1993.*
7. *Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. С. 80–92*
8. *Ырк битиг: Древнетюркская гадательная книга. Перевод, предисловие, примечания и словарь В. М. Яковлева /Бюллетень Общества востоковедов РАН. Приложение 4. м.: ИВ РАН, 2004. – 282 с. + 52 табл.*
9. *Ырқ біміг. Древнетюркская руническая книга гаданий, X век: набор, транскрипция, перевод, словарь / А. Н. Гаркавец; – Алматы: Баур, 2022. – 96 с.*
10. *Каменные письмена. Древнетюркская поэзия VI–XII веков / Сост., пер., лит. обр. А. В. Преловского. – М.: Новый ключ, 2005.*
11. *Orkun H. N. 1938, Eski Türk Yazıtları. II. İstanbul, 1938. С. 70–93.*
12. *Теки T. Irk Bitig. Eski Uygurca Fal Kitabı. – Ankara: Öncu Kitap, 2004.*

И. В. Стеблева рассматривает их как произведение поэзии. Ученый Т. Енсегенулы, написавший специальный научный труд об «Ырк битиге», также считает произведение сборником стихов и создает его поэтический перевод на казахский язык [2012].

Ф. Йылдырым [Стамбул, 2013] и А. А. Жумабаева [Алматы, 2021] защитили PhD диссертации по проблематике «Ырк битиг».

Литература

1. *Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: Этнос, языки, религии. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы . 1992. – 687 с.*
2. *Стеблева И. В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. М., 1976. – 216 с.*
3. *С. Г. Кляшторный Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках. // Тюркологический сборник. 1977. М.: 1981. С. 117–138.*
4. *Ырк Битиг. Книга знаков. Руническое руководство евразийской мудрости. Перевод и толкования Бронислава Виногродского и Федора Черницына. М.: Издательский дом «Русская Философия», 2020.*
5. *Thomsen V. Dr. M. A. Stein's Manuscript in Turkish "Runic" Script from Miran and Tun-huang // Journal of Royal Asiatic Society, 1912. C. 181–227.*
6. *Tekin T. Irk Bitig: The Book of Omens. – Wiesbaden: Horossowitz, 1993.*
7. *Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. С. 80–92*
8. *Ырк битиг: Древнетюркская гадательная книга. Перевод, предисловие, примечания и словарь В. М. Яковлева /Бюллетень Общества востоковедов РАН. Приложение 4. м.: ИВ РАН, 2004. – 282 с. + 52 табл.*
9. *Ырқ біміг. Древнетюркская руническая книга гаданий, X век: набор, транскрипция, перевод, словарь / А. Н. Гаркавец; – Алматы: Баур, 2022. – 96 с.*
10. *Каменные письмена. Древнетюркская поэзия VI–XII веков / Сост., пер., лит. обр. А. В. Преловского. – М.: Новый ключ, 2005.*
11. *Orkun H. N. 1938, Eski Türk Yazıtları. II. İstanbul, 1938. C. 70–93.*
12. *Теки T. Irk Bitig. Eski Uygurca Fal Kitabı. – Ankara: Önci Kitap, 2004.*

Fikret Yildirim. Irk bitig ve runic harfli metinlerin dili.
Doktora tezi. Isnanbul. 2013.
http://dspace.yildiz.edu.tr/xmlui/handle/1/217

13. *Irk bitig. Qədim Uyğur Dilində Yazılmış Fal Kitabı. Göybəy Uluç Aygün Hüseynli Dilbər Mehdiyeva Özcan Qır İrana İbrahimova Ceyran Sərxanbəyova. Bakı, 2013.*

14. *Еңсегенұлы Т. «Ырқ біміг». – Алматы: Тоғанай Т. 2012.–160 б.*

15. *Fikret Yildirim. Irk bitig ve runic harfli metinlerin dili. Doktora tezi. Isnanbul, 2013.*

16. *Жумабаевалар А. А. Лингвокультурологическая кодификация и интерпретация памятника «Ырык Битиг» (Гадательная Книга). Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD). Алматы, 2021.*

13. *Irk bitig. Qədim Uyğur Dilində Yazılmış Fal Kitabı. Göybəy Uluç Aygün Hüseynli Dilbər Mehdiyeva Özcan Qır İrana İbrahimova Ceyran Sərxanbəyova. Bakı, 2013.*

14. *Еңсегенұлы Т. «Ырқ біміг». – Алматы: Тоғанай Т. 2012.–160 б.*

15. *Fikret Yildirim. Irk bitig ve runic harfli metinlerin dili. Doktora tezi. Isnanbul, 2013.*

16. *Жумабаевалар А. А. Лингвокультурологическая кодификация и интерпретация памятника «Ырык Битиг» (Гадательная Книга). Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD). Алматы, 2021.*

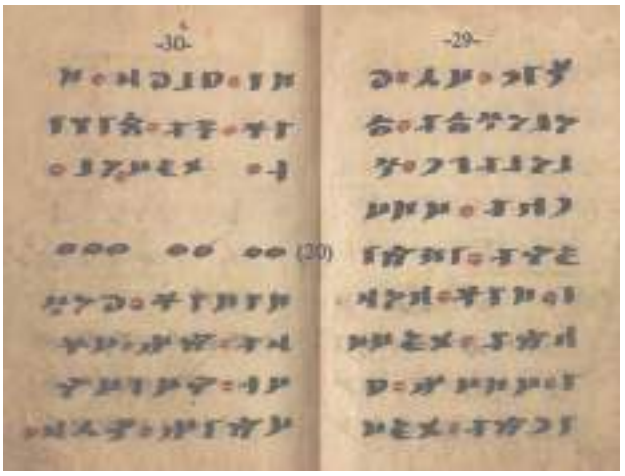

Fikret Yildirim. Irk bitig ve runic harfli metinlerin dili. Doktora tezi. Isnanbul. 2013.
http://dspace.yildiz.edu.tr/xmlui/handle/1/217

13. *Irk bitig. Qədim Uyğur Dilində Yazılmış Fal Kitabı. Göybəy Uluç Aygün Hüseynli Dilbər Mehdiyeva Özcan Qır İrana İbrahimova Ceyran Sərxanbəyova. Bakı, 2013.*

14. *Еңсегенұлы Т. «Ырқ бітіг». – Алматы: Тоғанай Т. 2012.–160 б.*

15. *Fikret Yildirim. Irk bitig ve runic harfli metinlerin dili. Doktora tezi. Isnanbul, 2013.*

16. *Жумабаевалар А. А. Лингвокультурологическая кодификация и интерпретация памятника «Ырык Битиг» (Гадательная Книга). Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD). Алматы, 2021.*

2. «Майтри симит»
(Майтримен кездесу)

VIII–IX ғасырлар арасында ұйғыр жазуында жазылған 27 көріністен тұратын үлкен көлемдегі тохар тілінен аударылған сахна шығармасы болып есептелінеді. Ғылымға бұл ескерткіштің 7 нұсқасы белгілі. Олардың әр түрлі көлемдегі алты нұсқасы Германияда сақтаулы. Екі нұсқасы Тұрпан маңындағы Сәңгім деген жерден, үш нұсқасы Муртуқтан табылған, кейінгі нұсқаның табылған жері анық емес.

«Майтри симит» бойынша алғаш зерттеу жүргізген неміс ғалымы Ф. В. Мюллер болды. Ол 1907 жылы ескерткіштің оныншы бөлімі туралы мақала жазады [Müller 1907]. 1916 жылы ұйғырша «Майтри симитті» оның тохарша түпнұсқасымен салыстырады [Müller 1916].

А. М. Фон Габайн 1957жылы Майнц (113 парақ) [Gabain 1957] және 1961 жылы Берлин (114 парақ) қалаларындағы нұсқаларының факсимилелерін басып шығарады [Gabain 1961]. Түрік ғалымы Шинаси Текин болса, осы басылымдарға негізделген докторлық зерттеуін 1960 жылы жазады. Бірақ ол кітап болып тек 1976 жылы жарық көреді [Tekin 1976]. Ш. Текін бұл еңбегінде мәтіндің транскрипциясын, түрікше аудармасын, комментарийлер және сөздер мен қосымшалардың индексін береді. Ш. Текін бұл кітабын тағы да толықтырып, неміс тілінде Berliner Turfantexte сериясында жариялайды [Tekin 1980].

«Майтри симит» туралы О. Ф. Серткая, Ж. Лаут, Ген Шимын, П. Циме, А. Сәмәт, М. Өлмез, Е. Карадаг сияқты ғалымдардың терең зерттеулері түркітанудың танымал басылымдарында жарияланған.

«Майтри симиттің» ең толық нұсқасы 1959 жылы Шығыс Түркістанның (Қазіргі ҚХР ШҰАР) Қумул облысына қарасты Төмүрті ауылынан табылған. Бұл нұсқа Германияда сақталып жатқан нұсқаларынын біршама толық болып шығады. Ұзындығы 47,5 см. ені 21,7 см. болған қолжазба қоңыр түсті қатты, қалың қағазға қара сиямен жазылған, жалпы көлемі 293 парақ, яғни 586 бет. Әр бір бетке 30–31 жол мәтін жазылған. Бұл қолжазба қазір Үрімші қаласындағы музейде сақтаулы. Бұл қолжазбаны алғаш зерттеген қытай ғалымдары ғалымдары Фең Жияшең және Ген Шимин болды. 1988 жылы ұйғыр ғалымдары А. Хожа, И. Йүсүп, Д. Қәмбири бұл нұсқаның кіріспесі мен алғашқы төрт тарауын ұйғыр және қытай тілдеріне аударып, 120 бетінің факсимилесі мен транскрипциясын Үрімшіде жариялайды [Исрапил 1988].

2010 жылдары Германияның Гөттинген университеті Түркітану және Орталық Азия зерттеулері бөлімінде үш үлкен жоба бойынша зерттеу жү-

2. “Maytry simit”
(Meeting with Maytry)

Large volume, consisting of 27 scenes written in Uighur script between the eighth and ninth centuries, is considered a stage work translated from Tocharian. Science knows 7 versions of this monument. Six versions of various sizes are preserved in Germany. Two versions were found in a place called the barn near Turpan, three versions were found in Murtuk, with the location of the later version not known.

The first study of the «Maytry simit» was by the German scientist F. W. Müller. He wrote an article about the tenth part of the monument in 1907 [Müller 1907]. In 1916 the Uighur version of «Maytry simit» is compared with its Tocharian original [Müller 1916].

A. M. von Gaben prints facsimiles of the Mainz (113 leaves) [Gabain 1957] and Berlin (114 leaves) versions in 1961 [Gabain 1961]. The Turkish scholar Shinasi Tekin writes a doctoral dissertation based on these publications in 1960. However, it was not published as a book until 1976 [Tekin 1976]. In this work, Tekin gives a transcription of the text, a Turkish translation, a commentary and an index of words and appendices. Tekin again supplements this book and publishes it in the Berliner Turfantexte series in German 1980 [Tekin 1980].

In-depth studies on “Maytry simit” by such scientists as O. F. Sertkaya, J. Laut, Gen Shimyn, P. Tsime, A. Samat, M. Olmez, E. Karadag have been published in popular Turkology publications.

The most complete version of the “Maitri Simit” was discovered in 1959 in the village of Tomurty in the Kumul Province of East Turkestan (now Xinjiang UAR of the PRC). This version appears to be slightly more complete than those preserved in Germany. It is 47.5 cm long and 21.7 cm wide. The manuscript was written in black ink on a hard, thick brown paper with a total of 293 pages, that is, 586 pages. Each page has 30–31 lines of text written on it. This manuscript is now preserved in a museum in Urumqi. The first to examine this manuscript were Chinese scientists Feng Jiashen and Gen Shimin. In 1988, the Uighur scholars A. Khoja, I. Yusup, and D. Kambiri translated the introduction and the first four chapters of this version into Uighur and Chinese, and published a facsimile and transcription of 120 pages in Urumqi [Israpil 1988].

In the 2010s, the Department of Turkic Studies and Central Asian Studies at the German University of Göttingen carried out research work on three major projects: on the manuscripts of the Shuan Zhang Biography (supervisor C. Rohrborn), on

2. «Майтри симит»
(Встреча с Майтри)

Считается масштабным произведением переведенным с тохарского языка на уйгурский, датируемый VIII и IX вв. и состоящий из 27 сцен. Науке известны 7 версий памятника. Шесть версий разного размера хранятся в Германии. Две версии найдены в местности Сангым близ Турфана, три версии найдены в Муртуке, местонахождение поздней версии неизвестно.

Первое исследование «Майтри симит» проведено немецким ученым Ф. В. Мюллером. В 1907 году он опубликовал статью по анализу десятой части памятника [Müller, 1907]. В 1916 году сравнил уйгурский перевод «Майтри Симит» с тохарским оригиналом [Müller, 1916].

А. М. Фон Габайн в 1957 г. опубликовал факсимиле версий, хранящихся в Майнце (113 листов) [Gabain 1957] и в 1961 г. факсимиле Берлинских версий (114 листов) [Gabain 1961]. В 1960 году турецкий ученый Шинаси Текин написал докторскую, посвященную анализу этих публикаций. Но, в виде книги докторская ученого публикуется только в 1976 г. [Tekin 1976]. Ш. Текин дает транскрипцию текста, турецкий перевод, комментарии и индекс слов и приложений. В 1980 году Ш. Текин дополняет собственное исследование и публикует в серии Berliner Turfantexte на немецком языке [Tekin 1980].

Углубленные исследования «Майтри симит» таких ученых как: О. Ф. Серткая, Ж. Лаут, Генг Шимын, П. Циме, А. Самет, М. Олмез, Е. Карадаг опубликованы на страницах видных тюркологических изданий.

Наиболее полная версия «Майтри симит» обнаружена в 1959 г. в селе Тумурты Кумульской области Восточного Туркестана (нынешний КНР СУАР). Эта версия является наиболее полной, чем версии, хранящиеся в Германии. Рукопись объемом 293 страниц (586 листов) написана черными чернилами на твердой плотной бумаге коричневого цвета длинною 47,5 см. и шириной 21,7 см. На каждой странице размещено 30–31 строк. Рукопись хранится в музее города Урумчи. Первыми исследователями рукописи являются китайские ученые Фенг Джияшенг и Генг Шимын. В 1988 году уйгурские ученые А. Ходжа, И. Йусуп и Д. Камбири перевели и опубликовали в Урумчи введение и первые четыре главы на уйгурский и китайский языки с факсимиле и транскрипцией этого памятника на 120 страницах [Исрапил 1988].

В 2010-х годах в отделе Тюркологии и Среднеазиатских исследований Геттингенского университета Германии проведены исследо-

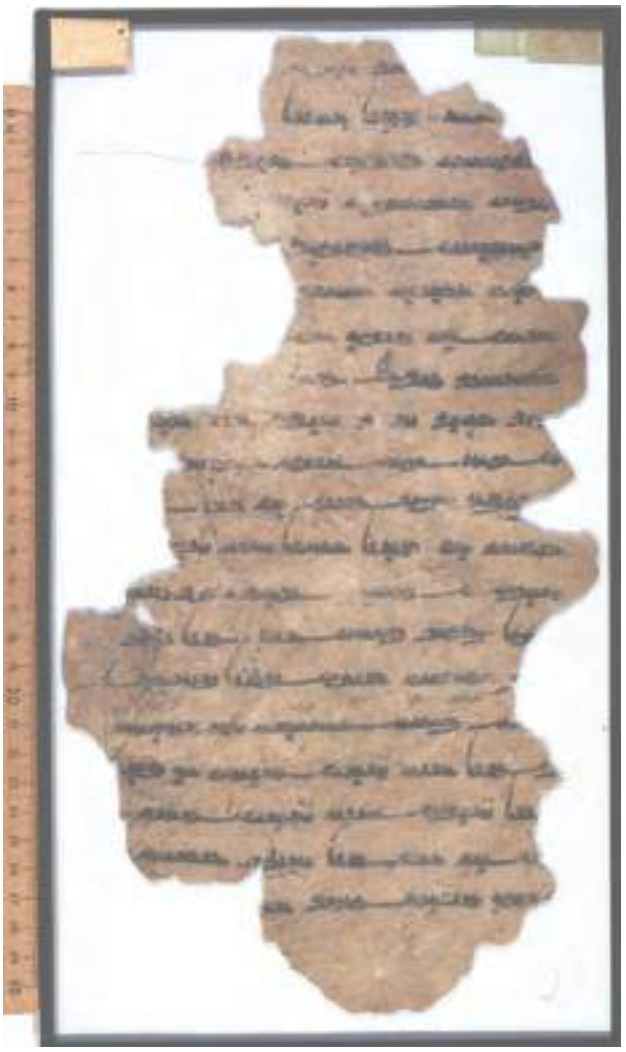

Jens Peter Laut. Die „begangenen" und „angehäuften" Sünden. *https://freidok.uni-freiburg.de/fedora/objects/freidok:1554/datastreams/FILE1/content*

мыстары жүргізілген: «Шуән Жаңдың өмірбаяны» қолжазбалары бойынша (жетекшісі К. Рөрборн), «Майтри симит» қолжазбалары бойынша (жетекшісі Абләт Сәмәт), «Daśakarmapathāvadānamālā» қолжазбалары бойынша (жетекшісіЖ. Вилкнес). Ұйғыр жазуындағы мәтіндердің қолжазбалары Берлин-Бранденбург ғылым академиясының (BBAW – Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften) Турпан зерттеулері бөлімінде сақтаулы. Оларды https://turfan.bbaw.de/dta/index.html сайтында көруге болады.

2012 жылы Көне түркі және қазақ жазба әдеби мұралары (б.д.д. V ғ. бастап – XX ғ. дейін) 10 томдық басылымдың 5 томында Е.Сыламхандың «Майтри Симит Ном Бітік. Құмыл нұсқасының» кіріспесі және алғашқы төрт тарауының факсимилесі, транскрипциясы, жолма-жол және еркін аудармасы жарық көреді [Сыламхан 2012]. 2014 жылы болса, ғалымдың ескерткіш бойынша ғылыми зерттеуі жарияланады [Сыламхан 2014].

Будда дінінде діни кітаптарды көшіргізіп тарату, Будда ескерткіштерін жасату сауапты іс есептелінген. «Майтри симиттің» Құмыл нұсқасын Упаси Чү Таш Йгән атты бір ауқатты кісі көшірткізген: ... men üch erdinke kirtgünch köngüllüg. Upasi Chü Tash Yigen Tutuq kishim Tüzün birle kin keltechi Maytri burhanqa tosalim tep bir Maytri sü bezetdimiz, bir «Maytri simit» nomin yeme bititdimiz. Yeme bu buyanigh eng öngre awirarbiz Tengri Bögü El Bilge Arslan tengri uighur terkenimiz qutinga, alqatmish on uighur eli, otuz tigit oghlani, toquz elchi bilgesi ming tapinur, tümen ichrekileri birle ming tümen yilqa tegi el ashayu yarliqamaqlari bolsunlar.

(... мен үш әрдиніге шексіз сенетін Упасі Чү Таш Йігән әйелім Түзүн мен бірге кейін келетін бурқанға кездесейік деп, бір Майтри ескерткішін жасаттық, «Майтри симит» номын көшірткіздік. Бұлардың сауабын ең алдымен бағыштаймыз: Тәңрі Бөгү Әл Білге Арслан тәңрі ұйғыр патшамыз құтына, мақтауға лайық Он ұйғыр еліне, отыз шахзадаларына, тоғыз данышпан елшілеріне, мың табынатын түмен ішіндегілері мен бірге мың түмен жылға дейін елін басқарып, жарылқатсын!)

the manuscripts of Maytry simit (supervisor Ablyat Samat), and on the manuscripts of Daśakarmapathāvadānamālā (supervisor J. Wilknes). The manuscripts of Uighur texts are held in the Department of Turpan Studies of the Berlin-Brandenburg Academy of Sciences (BBAW – Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften). You can see them at https://turfan.bbaw.de/dta/index.html.

In 2012 the ancient Turkic and Kazakh written literary heritage (from the 5th century BC to the 20th century) was published in 5 volumes of the 10-volume edition of E. Sylamkhan's work "Maytry simit Nom Bitig. The introduction to the "Kumyl version" and the facsimile, transcription, and free translation of the first four chapters will be published [Sylamkhan 2012]. A study of the scholar's monument published in 2014 [Sylamhan 2014].

It is common in the Buddhist religion to distribute religious books and to create Buddhist monuments. The Kumyl version of the "Maytry simit" was copied by a wealthy man called Upashi Chu Tash Egan:...men üch erdinke kirtgünch köngüllüg. Upasi Chü Tash Yigen Tutuq kishim Tüzün birle kin keltechi Maytri burhanqa tosalim tep bir Maytri sü bezetdimiz, bir «Maytry simit» nomin yeme bititdimiz. Yeme bu buyanigh eng öngre awirarbiz Tengri Bögü El Bilge Arslan tengri uighur terkenimiz qutinga, alqatmish on uighur eli, otuz tigit oghlani, toquz elchi bilgesi ming tapinur, tümen ichrekileri birle ming tümen yilqa tegi el ashayu yarliqamaqlari bolsunlar.

(... we created the Maitri Monument, copied the Maytry simit, saying that we will meet in Burkan, where I will come later, with my wife Chu Tash Yihan, whom I trust infinitely. First of all we dedicate them: may Tengri Plotu Al Bilge Arslan Tangr rule and bless the country until a thousand Tyumen years together with our Uighur king, ten Uighur countries, nine wise ambassadors, thousands of revered Tyumen people and may he rule a thousand Tyumen years)!

Әдебиет

1. *Müller F. W. K. "Beitrag zur genaueren Bestimmung der unbekannten Sprachen Mittelasiens". SBAW. Phil.-hist. Cl.. Berlin, 1907. C. 958–960.*

2. *Müller F. W. K. "Maitrisimit und 'Tocharisch'". SKPAW: Berlin: 1916. C. 395–417. [Reprint in: SEDTF 3, 415–437]*

3. *Gabain Annemarie von. Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der*

References

1. *Müller F. W. K. "Beitrag zur genaueren Bestimmung der unbekannten Sprachen Mittelasiens". SBAW. Phil.-hist. Cl.. Berlin, 1907. C. 958–960.*

2. *Müller F. W. K. "Maitrisimit und 'Tocharisch'". SKPAW: Berlin: 1916. C. 395–417. [Reprint in: SEDTF 3, 415–437]*

3. *Gabain Annemarie von. Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der*

вательские работы по трем крупным проектам: по рукописям «Жизнеописания Шуан Чжана» (руководитель К. Рорборн), по рукописям «Майтри симит» (руководитель Аблет Самет), по рукописям «Daśakarmapathāvadānamālā» (руководитель Ж. Вилкнес). Рукописи текстов на уйгурской письменности хранятся в отделе Турфанских исследований Берлинско-Бранденбургской академии наук (BBAW – Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften). Их можно посмотреть на сайте https://turfan.bbaw.de/dta/index.html.

В 2012 году в 5-ом томе 10-томного издания «Древнетюркское и казахское письменное литературное наследие (с V в. до н.э. – до XX в.)» Е. Сыламхана были опубликованы факсимиле, транскрипция, построчный и вольный перевод введения и первых четырех глав произведения Кумылской версии «Майтри Симит Ном Битик» [Сыламхан 2012]. В 2014 году было опубликовано научное исследование памятника [Сыламхан 2014].

В буддизме копирование и распространение религиозных книг и создание памятников Будде считается благодеянием. Кумыльская версия «Майтри Симит» была скопирована благодаря поддержке богатого человека по имени Упаси Чу Таш Йиген, о чем гласят следующие строки: ... men üch erdinke kirtgünch köngüllüg. Upasi Chü Tash Yigen Tutuq kishim Tüzün birle kin keltechi Maytri burhanqa tosalim tep bir Maytri sü bezetdimiz, bir «Maytri simit» nomin yeme bititdimiz. Yeme bu buyanigh eng öngre awirarbiz Tengri Bögü El Bilge Arslan tengri uighur terkenimiz qutinga, alqatmish on uighur eli, otuz tigit oghlani, toquz elchi bilgesi ming tapinur, tümen ichrekileri birle ming tümen yilqa tegi el ashayu yarliqamaqlari bolsunlar

(... я, Упаси Чу Таш Йиген, моя жена Тузун, безгранично верящие в трех ардини, желая встретиться с Майтри бурханом, создали памятник Майтри, скопировали ном «Майтри симит». Благодеяния этого мы в первую очередь посвящаем: во благо правителя Тенгри Бёгу Аль Бильге Арслана, достойного хвалы народу Он уйгур, тридцати шахзадэ, девяти мудрым послам, тысячам почитаемых среди тюмена, пусть правят и благословляют тысяча тюменов лет!)

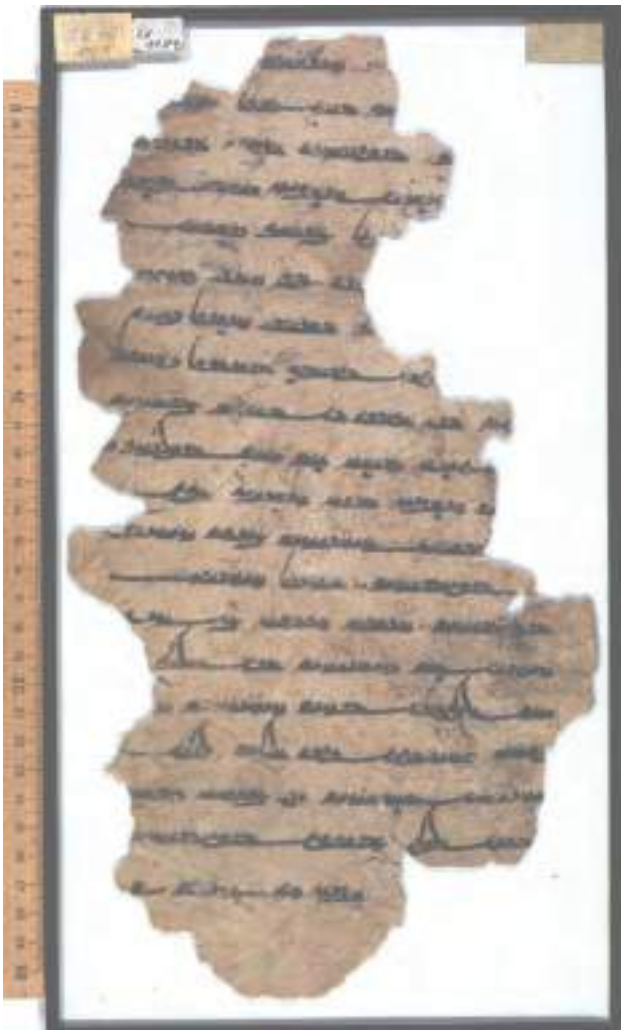

Jens Peter Laut. Die „begangenen" und „angehäuften" Sünden. *https://freidok.uni-freiburg.de/fedora/objects/freidok:1554/datastreams/FILE1/content*

Литература

1. *Müller F. W. K. "Beitrag zur genaueren Bestimmung der unbekannten Sprachen Mittelasiens". SBAW. Phil.-hist. Cl.. Berlin, 1907. C. 958–960.*

2. *Müller F. W. K. "Maitrisimit und 'Tocharisch'". SKPAW: Berlin: 1916. C. 395–417. [Reprint in: SEDTF 3, 415–437]*

3. *Gabain Annemarie von. Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der*

buddhistischen Vaibhāṣika-Schule [I]. In Faksimile herausgegeben von Annemarie V. GABAIN mit einer Einleitung [in Beiheft I] von Helmuth Scheel. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1957.

4. *Gabain Annemarie von. Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule II. In Faksimile herausgegeben von Annemarie V. GABAIN mit einem Geleitwort [in Beiheft II] von Richard Hartmann. Berlin: Akademie Verlag, 1961.*

5. *Tekin Ş. Uygurca Metinler II. Maytrısimit. Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İpdidaî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhāṣika tarikatine âit bir eserin Uygurcası). Ankara: 1976. (Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 263. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 54. Araştırma Serisi No. 44.).*

6. *Tekin Ş. Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, Berlin, 1980. (BT 9)*

7. *Исрапил Й., Қәмбири Д., Хожа А. Қәдимки уйғур йезиғидики Маитрисимит 1. Үрүмчи, 1988.*

8. *Сыламхан Е. Көне түркі және қазақ жазба әдеби мұралары (б.д.д. V ғ. бастап – XX ғ. дейін), 10томдық басылым. 5 том. Майтри Симит Ном Бітік (Maitrisimit Nom Bitig, Құмыл нұсқасы, XI ғасыр, 1067 жыл): Факсимлия, транскрипция, жолма-жол және еркін аударма. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, – 2012.*

9. *Сыламхан Е. «Майтри симит ном бітік» туралы зерттеулер: монография. – Алматы: Орхон баспа үйі, 2014. – 160 б.*

buddhistischen Vaibhāṣika-Schule [I]. In Faksimile herausgegeben von Annemarie V. GABAIN mit einer Einleitung [in Beiheft I] von Helmuth Scheel. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1957.

4. *Gabain Annemarie von. Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule II. In Faksimile herausgegeben von Annemarie V. GABAIN mit einem Geleitwort [in Beiheft II] von Richard Hartmann. Berlin: Akademie Verlag, 1961.*

5. *Tekin Ş. Uygurca Metinler II. Maytrısimit. Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İpdidaî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhāṣika tarikatine âit bir eserin Uygurcası). Ankara: 1976. (Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 263. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 54. Araştırma Serisi No. 44.).*

6. *Tekin Ş. Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, Berlin, 1980. (BT 9)*

7. *Исрапил Й., Қәмбири Д., Хожа А. Қәдимки уйғур йезиғидики Маитрисимит 1. Үрүмчи, 1988.*

8. *Сыламхан Е. Көне түркі және қазақ жазба әдеби мұралары (б.д.д. V ғ. бастап – XX ғ. дейін), 10томдық басылым. 5 том. Майтри Симит Ном Бітік (Maitrisimit Nom Bitig, Құмыл нұсқасы, XI ғасыр, 1067 жыл): Факсимлия, транскрипция, жолма-жол және еркін аударма. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, – 2012.*

9. *Сыламхан Е. «Майтри симит ном бітік» туралы зерттеулер: монография. – Алматы: Орхон баспа үйі, 2014. – 160 б.*

buddhistischen Vaibhāṣika-Schule [I]. In Faksimile herausgegeben von Annemarie V. GABAIN mit einer Einleitung [in Beiheft I] von Helmuth Scheel. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1957.

4. *Gabain Annemarie von. Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule II. In Faksimile herausgegeben von Annemarie V. GABAIN mit einem Geleitwort [in Beiheft II] von Richard Hartmann. Berlin: Akademie Verlag, 1961.*

5. *Tekin Ş. Uygurca Metinler II. Maytrısimit. Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İpdidaî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhāṣika tarikatine âit bir eserin Uygurcası). Ankara: 1976. (Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 263. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 54. Araştırma Serisi No. 44.).*

6. *Tekin Ş. Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, Berlin, 1980. (BT 9)*

7. *Исрапил Й., Қәмбири Д., Хожа А. Қәдимки уйғур йезиғидики Маитрисимит 1. Үрүмчи, 1988.*

8. *Сыламхан Е. Көне түркі және қазақ жазба әдеби мұралары (б.д.д. V ғ. бастап – XX ғ. дейін), 10томдық басылым. 5 том. Майтри Симит Ном Бітік (Maitrisimit Nom Bitig, Құмыл нұсқасы, XI ғасыр, 1067 жыл): Факсимлия, транскрипция, жолма-жол және еркін аударма. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, – 2012.*

9. *Сыламхан Е. «Майтри симит ном бітік» туралы зерттеулер: монография. – Алматы: Орхон баспа үйі, 2014. – 160 б.*

3. «Чаштани әлиг бек хикаясы»

Бұл ескерткіш Германия ғалымдарының Шығыс Түркістанға жүргізген 3 экспедициясында 1913 жылы Турпанда қолға түсірілген. Қазір бұл қолжазба Берлинде сақтаулы. 10 ғасырда тохар тілінен көне ұйғыр тіліне аударылған «Чаштани әлиг бекті» алғаш неміс ғалымы Ф. Мюллер өзінің «Uigurica» атты сериялы еңбектерінің 4 томында жариялауға дайындайды, бірақ аяқтап үлгере алмайды. Ф. Мюллер қайтыс болып кеткеннен кейін (1930), шәкірті Анна Мария фон Габайн ұстазының еңбегін аяқтап, 1931 жылы басып шығарады [Müller 1931]. Бұл еңбек 1945 жылы Стамбұлда С. Һимранның аудармасында жарық көреді. Еңбекте 318 жолдан тұратын мәтіндің транскрипциясы, түрікше аудармасы, комментарийлер, сөздігі және грамматикасы берілген [Gabain 1945].

Чаштани әлиг бек біздің заманымыздың 80 жылдары Үндістандағы хандықтардың бірінің патшасы болған. Чаштани әлиг бек хикаясы Daśakarmapathaavadānamālā (DKPAM) (Он жаман мінез-құлықтың тізбек оқиғалары) атты шығармаға жататын авадана (буддистік көркем жанрларының бірі, мәні бойынша «тақуалық немесе күнәкар істер» туралы әңгімелер). DKPAM он күнәға сілтеме жасайтын он бөлімнен тұрады. Бұл күнәлер ретімен төмендегідей:1) тірі жанды өлтіру, 2) бөтеннің мүлкін ұрлау, 3) зинақорлық жасау, 4) өтірік айту, 5) жала жабу, 6) күпірлік, дөрекі сөйлеу, 7) екіжүзді болу, өсек айту, 8) ашкөздік; қызғану, 9) ашулану, 10) келіспеу, басқа пікірде болу.

Чаштани әлиг бек әңгімесі «Ашулану» бөліміне, яғни тоғызыншы күнәге байланысты авадана. Бұл аваданада Чаштани әлиг бек елін жайлаған індетке себеп болған сайтандармен күреседі. Чаштани әлиг бек сайтандармен қаһармандарша күресіп, елін, халқын құтқарады және Будда мәртебесіне ие болады. Чаштани әлиг бек сайтандарды ұстап, олардың шаштарын қылышымен кеседі, бірақ өлтірмейді, тек қорқытады. Ашуланып, адам өлтіріп күнәға батпайды. Бұл будда дінінде тірі жанды өлтірмеу сеніміне де байланысты.

Будда ілімін көпшілікке тарату мақсатында жазылған аваданалар буддистік ұйғыр әдебиетінде маңызды орынға ие.

DKPAM тың Санкт-Петербургтағы қолжазбасын Жапон ғалымдары М. Шогаито мен Ф. Сетсу және Ресей ғалымы Л. Ю. Тугушева үшеуі 1998 жылы Жапонияда жариялайды. Зерттеу кіріспе, мәтін транскрипциясы, аудармасы, комментарийлер, индекс, әдебиеттер және факсимиледен тұрады [Сегайто 1998].

2016 жылы Ж. Вилкенс DKPAM бойынша өзінің 1688 беттен тұратын көлемді зерттеуін Berliner Turfantexte сериясының 37 томында жариялайды. Үш томдық еңбектің 1 және 2 томдарыда Берлин,

3. The Story of Chashtani Alig Bek

This monument was acquired in Turpan in 1913 during 3 expeditions of German scientists to Eastern Turkestan. This manuscript is now kept in Berlin. “Chashtani Alig Bek”, translated from Tocharian into Ancient Uighur in the 10th century, was first prepared by the German scientist F. Müller for publication in 4 volumes of his serial works “Uigurica”, but he did not manage to finish it. After F. Müller’s death (1930), his student Anna Maria von Gaben finished his teacher’s work and had it printed in 1931 [Müller 1931]. This work would be published in 1945 in Istanbul, translated by S. Himran. The work contains a transcription, a Turkish translation, a commentary, a dictionary and a grammar of the text of 318 lines [Gabain 1945].

Chashtani Alig Bek was the king of one of the khanates of India in the 80s A.D. The story of Chashtani Alig Beg belongs to a work called Daśakarmapathaavadānamālā (DKPAM) (chain stories of ten bad deeds) avadana (one of the Buddhist artistic genres, essentially, stories of “pious or sinful deeds”). The DKPAM consists of ten parts relating to the ten sins. In this order of sins are as follows:1) killing a living being, 2) robbing another’s property, 3) adultery, 4) lying, 5) slander, 6) blasphemy, rudeness, 7) hypocrisy, gossip, 8) greed; jealousy, 9) anger, 10) disagreement, having another opinion.

The conversation of Chashtani Alig Bek relates to the section on wrath, i.e. the ninth sin of avadan. In this avadan, Chashtani Alig Bek battles the devils who have triggered the epidemic that is sweeping the country. Chashtani Alig Bek heroically fights the devils, saves his country, his people and gets Buddha status. Chashtani Alig Bek catches the devils and cuts off their hair with his sword, but does not kill them, only frightens them. In anger one does not sin, nor does one kill them. This also has to do with the Buddha’s belief not to kill living beings.

Written with the aim of popularizing the Buddha’s teachings, the avadans occupy an important place in Uighur Buddhist literature.

The DKPAM manuscript in St. Petersburg was published by Japanese scholars M. Segaito and F. Setsu and Russian scholar L. Y. Tugusheva in Japan in 1998. The study consists of an introduction, a transcription of the text, a translation, a commentary, an index, literature and a facsimile [Segaito 1998].

In 2016, J. Wilkens publishes his extensive 1,688-page study of DKPAM in 37 volumes of the Berliner Turfantexte series. Volumes 1 and 2 of the three-volume work collect almost all DKPAM texts in Berlin,

3. «История Чаштани алиг бека»

Памятник обнаружен в Турфане в 1913 году во время 3-й экспедиции ученых Германии в Восточный Туркестан. Сейчас рукопись хранится в Берлине. «Чаштани алиг бек», переведенный с тохарского языка на древнеюйгурский в X в. к публикации впервые подготовлен немецким ученым Ф. Мюллером в 4-томе серийных работ «Uigurica».

После смерти Ф. Мюллера (1930) его ученица Анна Мария фон Габайн завершила и опубликовала работу своего учителя в 1931 году [Müller 1931]. Данная работа опубликована в Стамбуле в 1945 году в переводе С. Химрана. Работа содержит транскрипцию, турецкий перевод, комментарии, словарь и грамматику текста состоящего из 318 строк [Gabain 1945].

Чаштани алиг бек являлся правителем одного из королевств Индии в 80-х годах нашей эры. История Чаштани алиг бека – это авадана (буддийский литературный жанр, по сути рассказы о «благочестивых или греховных поступках»), принадлежащая произведению под названием Daśakarmapathaavadānamālā (DKPAM) (Цепные истории десяти плохих поступков). DKPAM состоит из десяти разделов, посвященных десяти грехам. В этом порядке грехи следующие:1) убийство живого существа, 2) кража чужого имущества, 3) прелюбодеяние, 4) ложь, 5) злословие, клевета, 6) богохульство, грубость, 7) лицемерие, сплетни, 8) жадность, ревность, 9) гнев, 10) несогласие, наличие другого мнения.

История Чаштани алиг бека – авадана, относящаяся к разделу «Гнев», то есть девятому греху. В этой авадане Чаштани алиг бек сражается с сатанами, вызвавшими эпидемию, охватившую страну. Чаштани алиг бек героически борется с сатаной, спасает свою страну, свой народ и получает статус Будды. Чаштани алиг бек ловит сайтанов и режет им волосы своим мечом, но не убивает, а только пугает. Он не грешит, убивая людей в гневе. Это также связано с буддийской верой не убивать живых существ. В целом, аваданы, с целью популяризации учения Будды занимают важное место в буддийской уйгурской литературе.

В 1998 году японские ученые М. Шогаито и Ф. Сетсу совместно с российским ученым Л. Ю. Тугушевой публикуют в Японии пукопись DKPAM, которая хранится в Санкт-Петербурге. Исследование состоит из введения, транскрипции текста, перевода, комментариев, индекса, литературы и факсимиле [Шогаито 1998].

В 2016 году Ж. Вилкенс публикует объемное исследование по DKPAM на 1688 страницах в 37-м томе серии Berliner Turfantexte. В 1-м и 2-м томах трехтомника собраны почти все тексты DKPAM из

Abdullah MERT (2014), Eski Uygur Türkçesiyle Çaştanı Bey Masalı (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) *https://www.academia.edu/9681488/Abdullah_MERT_2014_Eski_Uygur_Türkçesiyle_Çaştanı_Bey_Masalı_Giriş_Metin_Çeviri_Notlar_Dizin_Tıpkıbasım_Ondokuz_Mayıs_Üniversitesi_Sosyal_Bilimler_Enstitüsü_Türk_Dili_ve_Edebiyatı_Anabilim_Dalı_Basılmamış_Yüksek_Lisans_Tezi_*

Үрімші және Санкт-Петербургтағы DKPAM мәтіндерін барлығын дерлік жинап, олардың транскрипциясын (12 566 жол), немісше аудармасын, комментерийлерін береді, 2 томдың соңында 160 бетке 250 мәтіндің фотосүреттері, үшінші томда болса, мәтіндің индексі берілген [Wilkens 2016].

Ж. Вилкенстің кітабы шыққан 2016 жылы Анкарада да Түрік Тілі Қоғамы баспасынан Мурат Елмалының DKPAM туралы 612 беттік ғылыми еңбегі жарық көреді [Elmalı 2016]. Түрік ғалымының бұл кітабы оның 2009 жылы дайындаған докторлық диссертациясының негізінде басылып шыққан. Сондықтан оның еңбегі Ж. Вилкенстің еңбегінен бұрынырақ жазылған деуге болады. Мурат Елмалы DKPAM тың 5 мың жолының транскрипциясын түрікше аудармасын, комментарийлерін, индексін жасаған және кітабының соңында қолжазба факсимилесін берген.

Түркияда кейінгі жылдары Чаштани әліг бек хикаясын зерттеу объекті етіп алған екі магистрлік диссертация жазылған. Олардың бірі Чаштани әліг бек хикаясы мен Алтын жарықта орын алған Аш барс хикаясының тілдерін зерттеген болса [Yalçin 2012], екіншісінде қолжазба бойынша текстологиялық жұмыс жүргізілген [Мерт 2014]. Абдуллаh Мерт Серкан Шеннің жетекшілігінде дайындаған магистрлік еңбегінде ескерткіш бойынша соңғы зерттеулерге негізделе отырып, оның транслитерациясын, транскрипциясын, түрікше аудармасын, комментарийлерін, индексін жасаған. Диссертациясының соңында қолжазба факсимилесін берген.

Urumqi and St Petersburg, with their transcriptions (12,566 lines), a German translation, commentaries, 160 pages of photographs of 250 texts at the end of 2 volumes and an index of texts in the third volume [Wilkens 2016].

In 2016, when J. Wilkens' book was published, Murat Elmalı's 612-page research paper on DKPAM is also published in Ankara by the Turkic Language Society [Elmalı 2016]. This book by the Turkish scholar was published on the basis of his doctoral thesis prepared in 2009. Therefore, it can be said that his work was written long before J. Wilkens' work. Murat Yelmaly made a Turkish translation of the transcription, commentary, the DKPAM index of 5 thousand lines and provided a facsimile of the manuscript.

In the following years, two master's theses were written in Turkey in which the story of Chastani Alig Bek was taken as the object of study. One of them studied the languages of Chastani Alig Bek's story and Ashbars' story that took place in Altun Yaruk [Yalçin 2012] and the other one was textual work on the manuscript [Mert 2014]. Abdullah Mert, in his master's thesis prepared under the supervision of Serkan Shen, made transliteration, transcription, Turkish translation, commentary and index based on recent research on the monument. At the end of his dissertation, he provided a facsimile of the manuscript. At the end of his dissertation, he produced a facsimile of the manuscript.

Әдебиет

1. *Müller F.W.K & Gabain A. v. (1931). Uigurica IV. Berlin. 1931.*
2. *A. von Gabain. Çaştani Bey Hikâyesi, çev. S. Himran. İstanbul: Bürhaneddin Erenler Basımevi, 1945.*
3. *Шогаито М., Тугушева Л. Ю., Ф. Сетсу. Уйгурская версия Daśakarmapathaavadānamālā. Киото, 1998.*
4. *Wilkens, J. Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien. Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā. 3 volumes. (Berliner Turfantexte.) xxxvii, 1688 pp. Turnhout: Brepols Publishers, 2016.*
5. *Elmalı M. Daśakarmapathāvadānamālā, Giriş-MetinÇeviri-Notlar-Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016. – 612 s.*
6. *Yalçin S. Eski uygurca Çaştani bey ve Aç bars hikâyelerinin söz dizimi incelemesi. Yüksek Lisans Tezi, 2012.*
7. *Mert A. Eski uygur türkçesiyle Çaştani bey masali (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin-tipkibasim). Yüksek Lisans Tezi. Samsun, 2014.*

References

1. *Müller F.W.K & Gabain A. v. (1931). Uigurica IV. Berlin. 1931.*
2. *A. von Gabain. Çaştani Bey Hikâyesi, çev. S. Himran. İstanbul: Bürhaneddin Erenler Basımevi, 1945.*
3. *Шогаито М., Тугушева Л. Ю., Ф. Сетсу. Уйгурская версия Daśakarmapathaavadānamālā. Киото, 1998.*
4. *Wilkens, J. Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien. Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā. 3 volumes. (Berliner Turfantexte.) xxxvii, 1688 pp. Turnhout: Brepols Publishers, 2016.*
5. *Elmalı M. Daśakarmapathāvadānamālā, Giriş-MetinÇeviri-Notlar-Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016. – 612 s.*
6. *Yalçin S. Eski uygurca Çaştani bey ve Aç bars hikâyelerinin söz dizimi incelemesi. Yüksek Lisans Tezi, 2012.*
7. *Mert A. Eski uygur türkçesiyle Çaştani bey masali (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin-tipkibasim). Yüksek Lisans Tezi. Samsun, 2014.*

Берлина, Урумчи и Санкт-Петербурга, приведены их транскрипции (12 566 строк), немецкий перевод, комментарии, в конце 2-го тома представлены фотографии 250 текстов на 160 страницах, а в третьем приводится индекс текста [Wilkens 2016].

В 2016 году, когда была опубликована книга Ж. Вилкенса, в Анкаре также публикуется в издательстве Общества тюркского языка 612-страничная научная работа Мурата Елмалы по DKPAM [Elmalı 2016]. Эта книга турецкого ученого была опубликована на основе его докторской диссертации, подготовленной в 2009 году. Поэтому можно сказать, что его работа была написана задолго до работы Ж. Вилкенса. Мурат Елмалы сделал турецкий перевод транскрипции, комментариев, индекса 5 тысяч строк DKPAM и предоставил факсимиле рукописи.

В последующие годы в Турции написаны две магистерские диссертации, в которых в качестве объекта исследования была взята история Чаштани алиг бека. В одном из них изучались языки рассказа Чаштани алиг бека и рассказа Аш барса, произошедшего в Алтун Яруке [Yalçin 2012], а во втором проводилась текстологическая работа над рукописью [Мерт 2014]. Абдуллаh Мерт в своей магистерской работе, подготовленной под руководством Серкана Шена, сделал транслитерацию, транскрипцию, турецкий перевод, комментарии и индекс на основе последних исследований памятника. В конце своей диссертации он предоставил факсимиле рукописи.

Mert, A. Eski uygur türkçesiyle Çaştani bey masali (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin-tipkibasim). Yüksek Lisans Tezi. Samsun. 2014.

Литература

1. *Müller F.W.K & Gabain A. v. (1931). Uigurica IV. Berlin. 1931.*
2. *A. von Gabain. Çaştani Bey Hikâyesi, çev. S. Himran. İstanbul: Bürhaneddin Erenler Basımevi, 1945.*
3. *Шогаито М., Тугушева Л. Ю., Ф. Сетсу. Уйгурская версия Daśakarmapathaavadānamālā. Киото, 1998.*
4. *Wilkens, J. Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien. Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā. 3 volumes. (Berliner Turfantexte.) xxxvii, 1688 pp. Turnhout: Brepols Publishers, 2016.*
5. *Elmalı M. Daśakarmapathāvadānamālā, Giriş-MetinÇeviri-Notlar-Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016. – 612 s.*
6. *Yalçin S. Eski uygurca Çaştani bey ve Aç bars hikâyelerinin söz dizimi incelemesi. Yüksek Lisans Tezi, 2012.*
7. *Mert A. Eski uygur türkçesiyle Çaştani bey masali (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin-tipkibasim). Yüksek Lisans Tezi. Samsun, 2014.*

4. «Оғызнама»

Түркітануда «Оғызнама» атымен белгілі бұл әдеби мұраның ұйғыр жазуымен жазылған бір ғана нұсқасы бар. Ол нұсқа Париждің Ұлттық кітапханасында сақтаулы. Қолжазба 21 парақ (42 беттен) тұрады. Әр бетке 9 жол мәтін жазылған, барлығы 376 жол. Француз ғалымы П. Пеллио «Оғызнаманың» түпнұсқасы 13–14 ғасырларда Турпанда жазылған болуы мүмкін деп қарайды. Ғалымдың бұл пікірін А. М. Щербак та қолдайды.

«Оғызнама» түркітануда кең зерттелген шығармалардың бірі. В. В. Радлов 1890 жылы «Құтадғу біліктің» ұйғыр жазуында жазылған Һерат (Вена) нұсқасының факсимилесимен бірге «Оғызнаманың» да 8 бетін жариялайды. 1891 жылы болса, мәтіндің толық транскрипциясын және немісше аудармасын [Radloff 1891], 1893 жылы орысша аудармасын жариялайды [Радлов 1893]. «Оғызнаманың» екінші басылымын В. В. Радловтың басылымына негізделе отырып, 1928 жылы түрік саясаткері, тарихшысы Риза Нур Александрия қаласында жариялайды. Кітап кіріспе, мәтіндің транскрипциясы, французша аудармасы және араб әріптерімен жазылған түрікше аудармасы бөлімдерінен тұрады [Риза 1928].

Екі жылдан кейін П. Пеллио В. В. Радлов пен Риза Нурдың транскрипцияларын және аудрармаларын салыстырып, «Ұйғыр жазуында жазылған «Оғызнама» аңызы» деген көлемді мақаласын жариялайды [Pelliot 1995 (түрікше басылымы)]. Риза Нурдың қате кеткен жерлерін түзетіп, мәтіндің мазмұнын түсіну бойынша маңызды пікірлер айтады. Бір жылдан кейін Риза Нур Паул Пеллиоға қарсы жауап жазады. Екі ғалым арасындағы пікірталас түркітанушылар арасында «Оғызнамаға» болған қызығушылықты арттыра түседі. 1932 жылы атақты түркітанушы В. Баң өзінің шәкірті Р. Р. Аратпен «Оғызнаманың» транскрипциясы, немісше аудармасын жариялайды. 1933 жылы Р. Р. Арат Германиядан Түркияға келіп жұмыс істей бастайды. 1936 жылы ұстазы В. Баңмен жазған еңбектерін түрік тіліне аударып Стамбул университетінде басып шығарады [Bang 1936].

1959 жылы орыс ғалымы А. М. Щербак Мәскеуде «Огыз-наме. Мухаббат-наме. М., 1959» атты еңбегін жариялайды. Бұл кітапта да ұйғыр жазуындағы «Оғызнама» мәтінінің транскрипциясы, орысша аудармасы және түсініктемелер берілген [Щербак 1959].

«Оғызнаманы» алғаш рет қазақшаға аударып, оның тілдік ерекшеліктерін зерттеген ғалым Қ. Өмірәлиев болды. Оның ескерткіштің тілдік, стильдік және жанрлық ерекшеліктері туралы жазған еңбегі 1988 жылы Қазақстан Ғылым академиясының баспасынан жарық көреді. Кітап екі бөлімге бөлінген: Екі тарудан тұратын бірінші бөлімнің 1 тарауында «Оғыз қаған» эпосына негіз

4. “Oguznama”

There is only one version of this literary heritage, known in Turkology as Oguznam, written in Uighur script. This version is kept in the National Library in Paris. The manuscript consists of 21 pages (42 pages). Each page has 9 lines of text, for a total of 376 lines. French scientist P. Pelliot believes that the original copy of “Oguznama” might have been written in Turpan in 13th–14th centuries. This view of the scholar is also supported by A. M. Shcherbak.

“Oguznama” is one of the most widely researched works of Turkic studies. W. W. Radloff publishes 8 pages of “Oguznama” together with facsimile of Kutadgu Bilig version of Herat (Vienna) written in 1890 in Uighur script. In 1891 he publishes a full transcription and German translation of the text [Radloff 1891], a Russian translation in 1893. [Radloff 1893]. The second edition of the “Oguznama”, based on W. Radloff, published in 1928 by the Turkish politician and historian Riza Nour in Alexandria. The book consists of sections of introduction, text transcription, French translation and Turkish translation in Arabic letters [Riza 1928].

Two years later, P. Pelliot compared transcriptions and translations by W. Radloff and Riza Nour and published the voluminous article “The legend of Oguznama written in the Uighur script” [Pelliot [Pelliot 1995 (Turkish edition)]. He corrects Riza Nour’s mistakes and makes important points about understanding the content of the text. A year later, Riza Nour writes a reply against Paul Pellio. The discussion between the two scholars increases the interest in the “Oguznama” among Turkologists. In 1932, famous Turkologist W. Ban with his student R. R. Arat publishes a transcription of “Oguznama”, a German translation. In 1933, R. R. Arat came from Germany to Turkey and began working. In 1936, he translated into Turkic the works of his teacher V. Bann and published at Istanbul University [Bang 1936].

In 1959 the Russian scientist A. M. Shcherbak wrote in Moscow a book “Oguz-nama”, Mukhabbat-name. M., 1959”. This book also contains a transcription, Russian translation and comments on the text of the Uighur text “Oguznama” [Shcherbak 1959].

The first to translate “Oguznama” into Kazakh was scientist K. Umiraliev who studied its linguistic peculiarities. His work on the linguistic, stylistic and genre features of the monument was published in 1988 in the Academy of Sciences of Kazakhstan. The book is divided into two parts: chapter 1 of the first part, consisting of two chapters, deals with the legend-history and historical sources that gave rise.

4. «Огузнаме»

Существует только одна версия «Огузнаме», написанная уйгурским письмом. Эта версия хранится в Национальной библиотеке Парижа. Рукопись состоит из 21 листа (на 42 страницах). На каждой странице написано 9 строк текста, всего 376 строк. Французский ученый П. Пеллио считает, что оригинал «Огузнаме» мог быть написан в Турфане в XIII–XIV вв. Такое мнение ученого поддерживает и российский исследователь А. М. Щербак.

«Огузнаме» – одно из наиболее широко изученных произведений в области тюркологии. В 1890 году В. В. Радлов публикует 8 страниц «Огузнамы» вместе с факсимиле Гератской (Венской) версии «Кутадгу билик», написанной уйгурским письмом. В 1891 году ученый опубликовал полную транскрипцию и немецкий перевод текста [Radloff 1891], а в 1893 году – русский перевод [Радлов 1893]. Второе издание «Огузнамы», основанное на публикации В. В. Радлова, опубликовано в 1928 году турецким политиком, историком Риза Нур в Александрии. Книга состоит из введения, транскрипции текста, французского перевода и турецкого перевода арабскими буквами [Риза, 1928].

Два года спустя П. Пеллио, сравнивая транскрипции и переводы В. В. Радлова и Ризы Нур опубликовал объемный труд «Легенда об Огузнаме, написанная уйгурским письмом» [Pelliot 1995 (турецкое издание)]. Исправляет ошибки Ризы Нур и делает важные замечания по пониманию содержания текста. Год спустя Риза Нур пишет ответ против Паулу Пеллио. Дискуссия между двумя учеными повышает интерес к «Огузнаме» среди тюркологов. В 1932 году известный турколог В. Бан своместно с Р.Р. Аратом публикует транскрипцию и немецкий перевод «Огузнаме». В 1933 году Р. Р. Арат начинает работать в Турции. В 1936 году он перевел на турецкий язык работы, совместно написанные с его учителем В. Баном и издал в Стамбульском университете [Bang 1936].

В 1959 году российский ученый А. М. Щербак опубликовал «Огуз-наме. Мухаббат-наме». В этой книге представлены транскрипция, русский перевод и комментарии к тексту «Огузнаме» [Щербак 1959].

Первый перевод «Огузнамы» на казахский язык сделан К. Умиралиевым. Его работа о языковых, стилистических и жанровых особенностях памятника была опубликована в 1988 году издательством Академии наук КазССР. Книга разделена на две части: в первой части, состоящей из двух глав, в 1-ой главе речь идет о легендах-историях и исторических источниках, положивших начало эпосу «Огуз каган», а во 2-ой главе рассматриваются жанровые особенности эпоса «Огуз Каган». Вторая часть состоит из трех глав. В 1-ой главе

Oğuz Kağan Destanı –
Oğuzname Paris nüshası Uygur yazması aslıdır.
https://www.turkbitig.com/p/oguzname.html

болған аңыз-әңгімелер мен тарихи деректер туралы сөз болса, 2 тарауында «Оғыз қаған» эпосының жанрлық ерекшеліктері қарастырылады. Екінші бөлім үш тараудан тұрады. Оның 1 тарауында эпостың фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік жүйесіне талдау жасалса, 2 тарауында ғалым «Оғызнаманың» баяндау техникасына, яғни эпостық формулаларға тоқталған. Кітаптың соңындағы 3 тарауда мәтіндің А. М. Щербак бойынша транскрипциясы, қазақ тіліне аудармасы, сөздігі, индексі, қосымшалар мен қосымшалы тіркесімдердің көрсеткіші берілген [Өмірәлиев 1988].

1986 жылы болса, Мәкен Ілекенов қытай ғалымы Ген Шимын мен «Оғызнаманы» қазақ тіліне аударып Бейжіңде басып шығарған [Шимин 1986]. Ген Шымин 1980 жылы Турсун Аюп пен бірге «Оғызнаманы» ұйғыр тіліне де аударып жариялаған еді [Шимин 1980].

«Оғызнама» бойынша кейінгі жылдары жан-жақты жүргізілген зерттеулерден түрік ғалымы Ағжа Ферруһтың 2016 жылы Анкарада жарық көрген кітабын айтуға болады. Еңбек 8 бөлімнен тұрады: кіріспе, жазуының және тілінің ерекшеліктері, мәтін транскрипциясы және транслитерациясы, түрікше аудармасы, комментарийлер, индекс, қысқартулар мен әдебиеттер, факсимиле [Ağca 2016].

И. В. Стеблева «Поэтическая структура «Оғызнама» атты мақаласында (1972) Риза Нур және П. Пеллиолардың шығармадығы өлең жолдары туралы пікірлерін зерттей келе, олар анықтаған 36 өлең жолдарына тағы 47 өлең жолдарын қосады. Ғалымдың пікірінше, «Оғызнамада» жалпы 83 өлең жолдары бар [Стеблева 1969].

«Мен ұйғырдың қағаны боламын, жердің төрт бұрышының қағаны болуым керек (106.... men uyġurnıng ḳaġanı bola men,//107. kim yirnıng tört bulungınung ḳaġanı//108. bolsam kerek turur...)» деген Оғыз қаған туралы дастандың мазмұнын Құлмат Өмірәлиев 17 бөлімнен тұрады деп қарайды:

1) Оғыз қағанның тууы мен балалық шағы баяны.

2) Оғыз қағандың жігіт болуы және ерлік көрсету үшін аттану баяны.

3) Оғыз қағанның үйлену баяны. Ай, Күн, Тағ, Көк, Теңіз деген балаларының тууы баяны.

4) Оғыздың қаған болуы және үлкен той жасауы, төрт тараптағы елдерге елші жіберуінің баяны.

5) Оғыз қағанның Урум қағанға қарсы аттануының баяны. Оғыз әскерінің көк бөрінің бастап жүруінің баяны.

6) Оғыз қағанның Урум қағанымен соғысы баяны. Урум қағанды жеңуі және елін қарату баяны.

7) Оғыз қағанға Урусбектің оғлы Сақлаптың тарту-таралғымен келу баяны.

The book is divided into two parts: chapter 1 of the first part, consisting of two chapters, deals with the legend-history and historical sources that gave rise to the epos "Oghuz Khagan" and chapter 2 deals with the genre features of the epos "Oghuz Khagan". The second part consists of three chapters. Chapter 1 analyses the phonetic, morphological and syntactic systems of the epos, while Chapter 2 concentrates on the narrative technique of the Oghuz Khagan, i.e. epic formulas.

Chapter 3 at the end of the book contains a transcription of the text according to A. M. Shcherbak, a translation into Kazakh, a dictionary, an index, an index of appendices and an index of collocations [Umiraliev 1988].

In 1986, Maken Ilekenov translated "Oguznama" into Kazakh with Chinese scholar Gen Shimin [Shimin 1986]. Gen Shimin in 1980 together with Tursun Ayup translated "Oguznama" into Uighur language [Shimin 1980].

Of the comprehensive studies conducted in the following years on "Oguznama", a book by Turkish scholar Ağçi Ferruğ, published in Ankara in 2016, is worth mentioning. The work consists of 8 parts: introduction, features of writing and language, transcription and transliteration of the text, Turkish translation, commentary, index, abbreviations and literature, facsimile [Ağca 2016].

I. V. Stebleva in her article "Poetic structure of Oguznama" (1972), exploring the opinions of Riza Noor and P. Pellio on verse lines, adds another 47 verse lines to the 36 verse stanzas that they identified. According to the scholar, there are a total of 83 verses in "Oguznama" [Stebleva 1969].

I must be the Khagan of the Uighurs, the Khagan of the four corners of the earth (106...men uyġurnıng ḳaġanı bola men,//107. kim yirnıng tört bulungınung ḳaġanı//108. bolsam kerek turur...) "The content of the saga of the Oguz Khagan is considered by Kulmat Umiraliev in 17 parts:

1) The story of the birth and childhood of the Oguz Khagan.

2) Oguz Khagan's fear of becoming an adult and setting out on a feat.

3) Oguz Khagan's wedding accordion. Birth of children – Ai, Kun, Tag, Kok, Teniz.

4) Becoming Oguz Khagan and making a big feast, and sending an ambassador to four sides of the country.

5) Account of sending Oguz Khagan to war against Urum Khagan.

анализируется фонетическая, морфологическая и синтаксическая система эпоса, во 2-ой главе ученый акцентирует внимание на повествовательной технике «Огузнамы», то есть на эпических формулах.

В 3-ей главе в конце книги представлена транскрипция текста по А. М. Щербаку, перевод на казахский язык, словарь, индекс, указатель приложений и сочетаний приложений [Умиралиев 1988].

В 1986 году Макен Илекенов совместно с китайским ученым Генг Шимын перевели «Огузнаме» на казахский язык и издали в Пекине [Шимин 1986]. Генг Шимын совместно с Турсуном Аюпом в 1980 году перевели «Огузнаме» на уйгурский язык [Шимин 1980].

Из всесторонних исследований, проведенных в последующие годы по «Огузнаме», можно отметить книгу турецкого ученого Агджи Ферруха, изданную в Анкаре в 2016 году. Работа состоит из 8 частей: введение, особенности письма и языка, транскрипция и транслитерация текста, турецкий перевод, комментарии, индекс, сокращения и библиография, факсимиле [Ağca 2016].

И. В. Стеблева в статье «Поэтическая структура «Огуз-наме» (1972), исследуя мнения Ризы Нур и П. Пеллио о стихотворных строках, добавляет еще 47 стихотворных строк к 36 стихотворным строфам, которых они определили. Всего, по мнению ученого в «Огузнаме» 83 стиха [Стеблева 1969].

Кулмат Умиралиев считает, что содержание эпоса об Огузском кагане состоит из 17 частей: «Я есть каган уйгуров, я должен быть каганом четырех концов земли (106.... men uyġurnıng ḳaġanı bola men,//107. kim yirnıng tört bulungınung ḳaġanı//108. bolsam kerek turur...)»:

1) Рассказ о рождении и детстве Огуз кагана;

2) Рассказ о том, как Огуз каган стал мужчиной и отправился проявлять храбрость;

3) Рассказ о свадьбе Огуз кагана. Рассказ о рождении его детей Ай, Кюн, Таг, Кок, Тенгиз;

4) Рассказ о том, как Огуз стал каганом и устроил большой пир, отправив послов в страны четырех сторон;

5) Рассказ о походе Огуз кагана на Урум кагана. Рассказ о синем волке, который вел огузское войско;

6) Рассказ о войне между Огуз каганом и Урум каганом. Рассказ о победе над Урум каганом и завоевания страны;

7) Рассказ о приходе сына Урусбека Саклапа к Огузскому кагану с дарами;

8) Переход Огуз кагана через Етильскую воду. Рассказ об Орду беке, нашедшему способ пере-

Oğuz Kağan Destanı –
Oğuzname Paris nüshası Uygur yazması aslıdır.
https://www.turkbitig.com/p/oguzname.html

8) Оғыз қағанның Етіл суынан өтуі. Етіл суынан өту амалын тапқан улуғ Орду бекке Оғыз қағанның «Қыпчақ» деп ат беруі баяны.

9) Оғыз қағанға көк бөрінің екінші рет келуі баяны. Оғыз қағанның Шауқартаң атының жоғалуы және ол атты белгісіз ердің Мұзтауынан табуы баяны.

10) Оғыз қағанның тағы ілгері жол шегуі, жолай бір алтын сарайға кездесуі, осы сарайды ашқан ерге «Қалач» деп ат беруі баяны.

11) Оғыз қаған қолын көк бөрінің үшінші жолы бастап жүруі баяны. Оғыз қолының Чүрчиттермен соғысуы, жеңуі баяны.

12) Оғыз қаған қолына ұрыста көп олжа түскені баяны. Олжаны алып жүру үшін қанға жасаған шеберге «Қаңғалуғ» деп ат бергені баяны.

13) Оғыз қағанның көк бөрі бастап Сынду, Таңғұт, Шағам жұрттарына аттануы және ол жұрттарды жеңуі баяны.

14) Оғыз қағанның күн түстіктегі Барақа деген жердегі Масар қағанға қарсы аттануы, Масар қағанды жеңуі, өз жұртына қайта жүруі баяны.

15) Оғыз қағанның аян айтатын жырауы Улуғ Түрүктің түс көруі және бұл түсін Оғыз қағанға айтып жоруы баяны.

16) Оғыз қаған балаларын аң аулауға жұмсау баяны. Балаларының жолай алтын жай және үш күміс оқ тауып алуы, оны аталарына алып келуі баяны.

17) Оғыз қағанның ұлы құрылтай шақырып, бектерін, ел-жұртын жиып той беруі баяны. Балаларына жұртын бөліп беруі баяны. Оғыз қағанның өсиет сөзі.

Әдебиет

1. *Radloff W. Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun, T. I. Der Text in Transcription hrsg. von Dr. W. Radloff, St.-Pbg., 1891, I, X С Ш , 252 стр., 2 л. табл. С. 232–244.*

2. *Радлов В. В. К вопросу об уйгурах. (Из предисловия к изданию Кудатку Билика), СП б., 1893 (ЗАН, 1893, L X X II, прил. № 2), I, 130 стр., С. 21–28.*

3. *Pelliot P. Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine (çev. Vedat Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.*

4. *Riza Nour. Oghouz-namé, épopée turque. Alexandrie, 1928.*

5. *Bang W., R. Rahmeti Arat. Oğuz Kağan Destanı. İstanbul, 1936.*

6) An account of the war of Oguz Hagan against Urum Hagan. An narration about the victory over Urum Hagan and the conquest of the country.

7) Narrative of Urusbek oglu's arrival to Oguz Khagan because of finding Saklap.

8) Oguz Khagan's passage through Etil water. Oguz Khagan assigns the name "Kypchak" to Ulug Ordu bek for finding a way to cross Etil.

9) Second coming of Kok bori to Oguz Khagan. An account of Oguz Khagan's loss of his horse Shaukartan and finding it in Muztau from an unknown person.

10) Another journey of Oguz Khagan, finding the golden palace, opening this palace, naming "Kalach" the man who opened the palace.

11) The army of Oguz Khagan enters for the third time. The battle between Oguz Khagan's army and the Churites, story of the victory.

12) An account of how Oguz Khagan acquired much booty in battle. The story is that the man who made the Kanga received "Kangalug" from him.

13) Oguz Khagan goes to Synda, Tangut, Shagam and defeats them

14) Oguz Khagan's campaign against Masar Khagan at a place called Baraka, victory over Masar Khagan, return to his people.

15) The dream of Ulug Turauk, Oguz Khagan and the story of this to Oguz Khagan.

16) The story of how Oguz Khagan sends his children to hunt. The story of how the children find a gold and three silver bullets and sneak it to their father

17) An account of how Oguz Khagan summons the Kuryltai, gathering his people together. An account of how he divides up the land for his children. The instruction of Oguz Khagan.

References

1. *Radloff W. Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun, T. I. Der Text in Transcription hrsg. von Dr. W. Radloff, St.-Pbg., 1891, I, X С Ш , 252 стр., 2 л. табл. С. 232–244.*

2. *Радлов В. В. К вопросу об уйгурах. (Из предисловия к изданию Кудатку Билика), СП б., 1893 (ЗАН, 1893, L X X II, прил. № 2), I, 130 стр., С. 21–28.*

3. *Pelliot P. Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine (çev. Vedat Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.*

4. *Riza Nour. Oghouz-namé, épopée turque. Alexandrie, 1928.*

сечения Етильской воды, которому Огуз каган дал имя «Кыпчак»;

9) Рассказ о втором визите синего волка к Огуз кагану. Рассказ о пропаже коня Шаукартана Огуз кагана и обнаружении коня неизвестным человеком в Музтау;

10) Рассказ о дальнейшем путешествии Огуз кагана, встрече с одним золотым дворцом, названии человека именем «Калач», открывшего этот дворец;

11) Рассказ о синем волке, который в третий раз ведет войско Огуз кагана. Рассказ о войне и победе огузского войска над Чурчитами;

12) Рассказ о множестве добычи, которые войско Огуз кагана завоевали в битве. Рассказ о мастере, соорудившего повозку канга для перевозки добычи, которому Огуз каган дал имя «Кангалуг»;

13) Рассказ о походе Огуз кагана под предводительством синего волка на народы Синду, Тангут и Шагам и разгроме этих стран;

14) Рассказ о походе Огуз кагана в страну Барака на юго-востоке на Масар кагана, его победе над Масар каганом и возвращении к своему народу;

15) Рассказ о вещем сне сказителя Огуз кагана Улуг Тюрюка и его истолковании Огуз кагану;

16) Рассказ о том, как Огуз каган отправляет своих детей на охоту. Рассказ о том, как его дети нашли золотую стрелу и три серебряные наконечники и принесли их своему отцу;

17) Рассказ о том, как великий Огуз каган созывает собрание курултай, собирает знать и народ и устраивает пир. Рассказ о распределении своим детям владений. Заветные слова Огуз кагана.

Литература

1. *Radloff W. Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun, T. I. Der Text in Transcription hrsg. von Dr. W. Radloff, St.-Pbg., 1891, I, X C Ш , 252 стр., 2 л. табл. С. 232–244.*

2. *Радлов В. В. К вопросу об уйгурах. (Из предисловия к изданию Кудатку Билика), СП б., 1893 (ЗАН, 1893, L X X II, прил. № 2), I, 130 стр., С. 21–28.*

3. *Pelliot P. Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine (çev. Vedat Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.*

4. *Riza Nour. Oghouz-namé, épopée turque. Alexandrie, 1928.*

5. *Bang W., R. Rahmeti Arat. Oğuz Kağan Destanı. İstanbul, 1936.*

Oğuz Kağan Destanı –
Oğuzname Paris nüshası Uygur yazması aslıdır.
https://www.turkbitig.com/p/oguzname.html

6. *Щербак А. М. Огуз - наме. Мухаббат - наме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. М. Издательство восточной литературы. 1959. 172 с.*

7. *Шимин Г., Аюп Т. Қадимқи уйғурларниң тарихий дастани «Оғузнамə». Бейжиң, 1980, 96 б.*

8. *Шымин Г., Ілекенов М. Оғызнама. Бейжің: Ұлттар баспасы, 1986. –106 б.*

9. *Өмірəлиев Қ. Оғыз қаған эпосының тілі. Алматы, 1988.*

10. *Ağca, F. Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı, Metin – Aktarma – Notlar – Dizin – Tıpkıbasım, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2016. – 317 s.*

11. *Стеблева И. В. Поэтическая структура «Огуз-наме» // Письменные памятники Востока / Историко-филологические исследования. Ежегодник 1969. М.: Наука, ГРВЛ, 1972. С. 289–309.*

5. *Bang W., R. Rahmeti Arat. Oğuz Kağan Destanı. İstanbul, 1936.*

6. *Щербак А. М. Огуз - наме. Мухаббат - наме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. М. Издательство восточной литературы. 1959. 172 с.*

7. *Шимин Г., Аюп Т. Қадимқи уйғурларниң тарихий дастани «Оғузнамə». Бейжиң, 1980, 96 б.*

8. *Шымин Г., Ілекенов М. Оғызнама. Бейжің: Ұлттар баспасы, 1986. –106 б.*

9. *Өмірəлиев Қ. Оғыз қаған эпосының тілі. Алматы, 1988.*

10. *Ağca, F. Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı, Metin – Aktarma – Notlar – Dizin – Tıpkıbasım, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2016. – 317 s.*

11. *Стеблева И. В. Поэтическая структура «Огуз-наме» // Письменные памятники Востока / Историко-филологические исследования. Ежегодник 1969. М.: Наука, ГРВЛ, 1972. С. 289–309.*

6. *Щербак А. М. Огуз - наме. Мухаббат - наме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. М. Издательство восточной литературы. 1959. 172 с.*

7. *Шимин Г., Аюп Т. Қадимқи уйғурларниң тарихий дастани «Оғузнамə». Бейжиң, 1980, 96 б.*

8. *Шымин Г., Ілекенов М. Оғызнама. Бейжің: Ұлттар баспасы, 1986. –106 б.*

9. *Өмірəлиев Қ. Оғыз қаған эпосының тілі. Алматы, 1988.*

10. *Ağca, F. Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı, Metin – Aktarma – Notlar – Dizin – Tıpkıbasım, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2016. – 317 s.*

11. *Стеблева И. В. Поэтическая структура «Огуз-наме» // Письменные памятники Востока / Историко-филологические исследования. Ежегодник 1969. М.: Наука, ГРВЛ, 1972. С. 289–309.*

Oğuz Kağan Destanı –
Oğuzname Paris nüshası Uygur yazması aslıdır.
https://www.turkbitig.com/p/oguzname.html

5. Екі ханзада хикаясы

Будда діні мазмұнындағы бұл хикаяны француз ғалымы П. Пеллио 1907–1908 жылдары аралығында Шығыс Түркістан және Дунхуанда жүргізген экспедициясында бутханалардың бірінен тапқан. 40 парақтан (80 беттен) тұратын қолжазба қазір Париждегі Ұлттық кітапханада сақтаулы. Дәптер сияқты бүктелген қолжазбаның ұзындығы 14 см., ені 11 см. Қоңыр түсті қатты қағаздың әр бетіне 7–8 жол мәтін жазылған. Ж. Һамилтон ұйғыр жазуының формасына қарай, оның 10 ғасырларда жазылған болуы мүмкін деп есептейді [Hamilton 1998: 1].

Қолжазба туралы алғашқы мақаланы К. Һуарт «Екі бауырдың Буддамен байланысты ұйғыр әріптерімен жазылған хикаясы» деген атпен жазып, Journal Asiatique-те жариялайды [Huart 1914]. Алайда, қолжазбаның әртүрлі тілдегі көшірмелерінен хабарсыз жүргізілген бұл зерттеу толық емес және қате болып шығады. Осы қате жариялаңымнан мазасызданған П. Пеллио 4–5 ай кейін «Калянамкара және Папамкара ханзадаларының хикаясының ұйғырша версиясы» деп аталатын мақаласын жазады. Сол жылы Эдуард Шаваннес қолжазбаның қытай тіліндегі көшірмесін француз тіліне аударып, басып шығарды. П. Пеллио осы жұмысты пайдалана отырып, өз басылымындағы қателіктерді түзету мүмкіндігине ие болады [Pelliot 1914]. 1940 жылы Пеллионың бұл басылымын Хусейн Намык Оркун түрік тіліне аударып жариялайды [Orkun 1940].

1968 жылы Жеймс Рассел Һамилтон бұл шығарма бойынша өзінің докторлық диссертациясын қорғайды, 1971 жылы болса, оны кітап етіп жариялайды [Hamilton 1971. Пайдаланылған әдебиеттердің көптігі, этимологиялық ізденістерінің, түсініктемелерінің, ғылыми тұжырымдарының тереңдігімен ерекшеленетін бұл еңбек ғалымға түркітану дүниесінде үлкен абырой әкелді.

Ғалымның бұл еңбегі 1998 жылы түрік тіліне Ведат Көкен тарапынан аударылып, «Жақсы және жаман ханзадалар хикаясы» деген атпен Анкарада жарық көреді [Hamilton 1998].

В. Баң, А. М. Фон Габайн, Ш. Текин, С. Тезжан, П. Циме, А. Б. Ержиласун сияқты түркітану ғылымына танылған ғалымдар да бұл шығарма бойынша зерттеулер жүргізген. Түркияда «Екі ханзада хикаясы» синтаксисі [Alyılmaz 1998], мәтіні, сөзжасамы мен морфологиясы [Yavuz 2011], жазуының ерекшелігі [Azılı 2015], лексикасы [Gökçöl 2021] бойынша магистрлік жұмыстар жазылған.

«Екі ханзада хикаясы» қысқаша мазмұны төмендегідей: Шығарманың басты кейіпкері Жақсы ханзада барлық тіршілік иелеріне көмектесу және оларды қиыншылықтардан құтқару туралы көп

5. "The story of two princes"

This story in the context of Buddhist religion was found by the French scholar P. Pelliot in one of the butkhanas in Dunhuang between 1907 and 1908. The 40-page manuscript (80 sheets) is now preserved in the Bibliothèque Nationale in Paris. The manuscript, folded like a notebook, is 14cm long and 11cm wide. Each page of brown thick paper has 7–8 lines of text written on it. J. Hamilton believes that, depending on the form of the Uighur script, it may have been written in the 10th century [Hamilton 1998: 1].

The first article on the manuscript was written by C. Huart entitled "A story of two brothers connected to the Buddha written in Uighur letters" and published in the Journal Asiatique [Huart 1914]. However, this study, carried out without the knowledge of copies of the manuscript in different languages, turns out to be incomplete and erroneous. Concerned by this erroneous publication, P. Pelliot 4–5 months later writes an article entitled "A Uighur version of the story of the Kalyanamkara and Papamkara princes". In the same year, Edouard Chavannes translated and printed a Chinese copy of the manuscript in French. Using this work, P. Pelliot gets the opportunity to correct errors in his edition [Pelliot 1914]. In 1940, this edition of Pelliot was published by Hüseyin Namik Orkun in a Turkish translation [Orkun 1940].

In 1968, James Russell Hamilton defended his doctoral dissertation on the work and published it in book form in 1971 [Hamilton 1971]. This work, remarkable for the abundance of literature used, the depth of etymological research, explanations, scientific conclusions, brought the scholar great honour in the field of Turkic studies. This work of the scholar was translated to Turkic by Vedat Koken in 1998 and published in Ankara under the title "The History of Good and Bad Princes" [Hamilton 1998].

The scientists recognised in Turkic studies, such as V. Ban, A. M. Von Gabain, S. Tekin, S. Tezcan, P. Cime, A. B. Erzhilasun also conducted research on this work. In Turkey, master's works have been written on the syntax of the "story of the two princes" [Alyılmaz 1998], text, word formation and morphology [Yavuz 2011], specificity of writing [Azılı 2015], vocabulary [Gökçöl 2021].

The summary of the "story of the two princes" is as follows: the protagonist of the work, the good prince, thinks a lot about helping all living beings and saving them from adversity. When he discovers that there is one jewel that can achieve this goal, he sets off on

5. Сказ о двух принцах

Этот памятник буддийского содержания обнаружен французским ученым П. Пеллио в 1907–1908 годах в одной из бутханов во время экспедиции в Восточный Туркестан и Дунхуан. Рукопись, состоящая из 40 листов (из 80 страниц) хранится в Национальной библиотеке Парижа. Памятник, сложенный в виде тетради имеет длину 14 см и ширину 11 см. На каждой странице из коричневой плотной бумаги написано 7–8 строк текста. Дж. Гамильтон основываясь на форму уйгурского письма, предполагает, что рукопись можно датировать X в. [Hamilton 1998: 1].

Первая статья о рукописи написана К. Хуартом под названием «Сказ о двух братьях, связанных с Буддой уйгурским письмом» и опубликована в Journal Asiatique [Huart 1914]. Однако, исследование, проведенное без ведома копий рукописи на разных языках, оказывается неполным и ошибочным. П. Пеллио спустя 4–5 месяцев пишет другую статью, под названием «Уйгурская версия сказа о принцах Калянамкара и Папамкара». В том же году Эдуард Шаваннес перевел китайскую копию рукописи на французский язык и опубликовал ее. П. Пеллио используя эту работу, получает возможность исправить ошибки в своей публикации [Pelliot 1914]. В 1940 году издание Пеллио было опубликовано Хусейном Намыком Оркуном в переводе на турецкий язык [Orkun 1940].

В 1968 году Джеймс Рассел Гамильтон защищает докторскую диссертацию, посвященную этому произведению, а в 1971 году публикует ее в виде книги [Hamilton 1971]. Эта работа, отличающаяся обилием использованной литературы, глубиной этимологических изысканий, объяснений и обоснованных научных выводов является прорывом в мире тюркологии. Работа ученого была переведена на турецкий язык Ведатом Кокеном в 1998 году и издана в Анкаре под названием «История хороших и плохих принцев» [Hamilton 1998].

Такие признанные тюркологи как: В. Бан, А. М. Фон Габайн, Ш. Текин, С. Тезжан, П. Циме, А. Б. Эрджиласун также проводили исследования по этому произведению. В Турции написаны магистерские работы по синтаксису [Alyılmaz 1998]; тексту, словообразованию и морфологии [Yavuz 2011]; особенностям письма [Azılı 2015] и лексике [Gökçöl 2021] «Сказа о двух принцах».

Краткое содержание «Сказа о двух принцах» выглядит следующим образом: главный герой произведения Добрый принц много думает о том, чтобы помочь всем живым существам и спасти их от бед. Узнав, что есть драгоценный камень, который приведет его к этой цели, он отправляется в далекое путешествие со своим братом, Злым принцем. Во время путешествия они

Eski Uygurca iyi niyetli hanzade ile kötü niyetli hanzade metninin rekonstrüksiyonu
https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/handle/11421/2978

ойланады. Ол өзінің сол мақсатына жеткізетін бір асыл тастың бар екенін білгеннен кейін, бауыры Жаман ханзадамен бірге ұзақ сапарға шығады. Олар сапар барысында жолдастарымен көптеген қиыншылықтарға дұшар болады. Бірақ Жақсы ханзада өз ниетінен қайтпайды, ақыры мақсатына жетеді. Бірақ оның ағасы Жаман ханзада асыл тасты ұрлап әкетеді. Әңгіменің соңында әділдік орнайды және Жақсы ханзада «Будда» болады.

a long journey with his brother and the bad prince. During the journey they encounter many troubles . But the good prince does not back down from his intentions, finally achieving his goal. But his brother, the bad prince, steals the jewel. At the end of the story, justice is served and the good prince becomes a "Buddha".

Әдебиет

1. *C. Huart. Le conte Bouddhique des deux freres en langue Turque et en caracteres Ouigours. Journal Asiatique, 1914, C.3, No: 11, C. 5–57.*
2. *P. Pelliot. La version Ouigoure de l'histoire des Princes Kalyânamkara Et Pâpamkara, Toung Pao, XV, 1914, s. 225–272.*
3. *H. N. Orkun. Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinin Uygurcası. İstanbul: TDK Yayınları, 1940.*
4. *Hamilton J. R. Manuscripts Ouigours de Touen-Houang: Le conte Bouddhique du bon et du mauvais Prince en version Ouigoure. Paris: Klincksieck 1971. 204 s.*
5. *Hamilton J. R. İyi ve Kötü Prens Öyküsü (çev: Vedat Köken). Ankara: TDK Yayınları, 1998. – 324 s.*
6. *Alyılmaz S. Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinin Uygurcasının söz dizimi. (Yüksek Lisans Tezi). Erzurum, 1998.*
7. *Gökçöl B. İyi ve kötü prens öyküsü'nün söz varlığı. (Yüksek lisans tezi). Malatya 2021.*
8. *Azılı K. Eski uygurca iyi niyetli hanzade ile kötü niyetli hanzade metninin rekonstrüksiyonu. (Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir, 2015.*
9. *Yavuz D. Uygurca prens kalyanamkara papamkara hikâyesi, metin (çeviriziyazı ve aktarım), dil incelemeleri (cümle bilgisi ve sözcük yapımı), indeks (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 2011.*

References

1. *C. Huart. Le conte Bouddhique des deux freres en langue Turque et en caracteres Ouigours. Journal Asiatique, 1914, C.3, No: 11, C. 5–57.*
2. *P. Pelliot. La version Ouigoure de l'histoire des Princes Kalyânamkara Et Pâpamkara, Toung Pao, XV, 1914, s. 225–272.*
3. *H. N. Orkun. Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinin Uygurcası. İstanbul: TDK Yayınları, 1940.*
4. *Hamilton J. R. Manuscripts Ouigours de Touen-Houang: Le conte Bouddhique du bon et du mauvais Prince en version Ouigoure. Paris: Klincksieck 1971. 204 s.*
5. *Hamilton J. R. İyi ve Kötü Prens Öyküsü (çev: Vedat Köken). Ankara: TDK Yayınları, 1998. – 324 s.*
6. *Alyılmaz S. Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinin Uygurcasının söz dizimi. (Yüksek Lisans Tezi). Erzurum, 1998.*
7. *Gökçöl B. İyi ve kötü prens öyküsü'nün söz varlığı. (Yüksek lisans tezi). Malatya 2021.*
8. *Azılı K. Eski uygurca iyi niyetli hanzade ile kötü niyetli hanzade metninin rekonstrüksiyonu. (Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir, 2015.*
9. *Yavuz D. Uygurca prens kalyanamkara papamkara hikâyesi, metin (çeviriziyazı ve aktarım), dil incelemeleri (cümle bilgisi ve sözcük yapımı), indeks (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 2011.*

сталкиваются с множеством неприятностей. Но Добрый принц не отступает от своего намерения и, наконец достигает своей цели. Но его брат, Злой принц, похищает драгоценный камень. В конце истории справедливость восторжествует и Добрый принц становится «Буддой».

Литература

1. *C. Huart. Le conte Bouddhique des deux freres en langue Turque et en caracteres Ouigours. Journal Asiatique, 1914, C.3, No: 11, C. 5–57.*
2. *P. Pelliot. La version Ouigoure de l'histoire des Princes Kalyânamkara Et Pâpamkara, Toung Pao, XV, 1914, s. 225–272.*
3. *H. N. Orkun. Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinin Uygurcası. İstanbul: TDK Yayınları, 1940.*
4. *Hamilton J. R. Manuscripts Ouigours de Touen-Houang: Le conte Bouddhique du bon et du mauvais Prince en version Ouigoure. Paris: Klincksieck 1971. 204 s.*
5. *Hamilton J. R. İyi ve Kötü Prens Öyküsü (çev: Vedat Köken). Ankara: TDK Yayınları, 1998. – 324 s.*
6. *Alyılmaz S. Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinin Uygurcasının söz dizimi. (Yüksek Lisans Tezi). Erzurum, 1998.*
7. *Gökçöl B. İyi ve kötü prens öyküsü'nün söz varlığı. (Yüksek lisans tezi). Malatya 2021.*
8. *Azılı K. Eski uygurca iyi niyetli hanzade ile kötü niyetli hanzade metninin rekonstrüksiyonu. (Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir, 2015.*
9. *Yavuz D. Uygurca prens kalyanamkara papamkara hikâyesi, metin (çeviriziyazı ve aktarım), dil incelemeleri (cümle bilgisi ve sözcük yapımı), indeks (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 2011.*

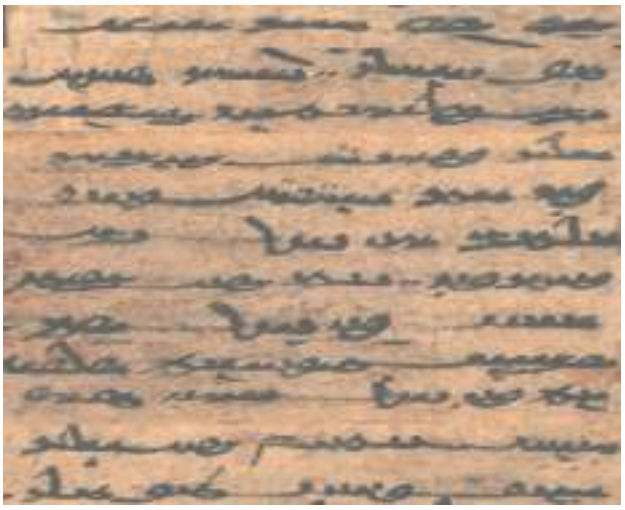

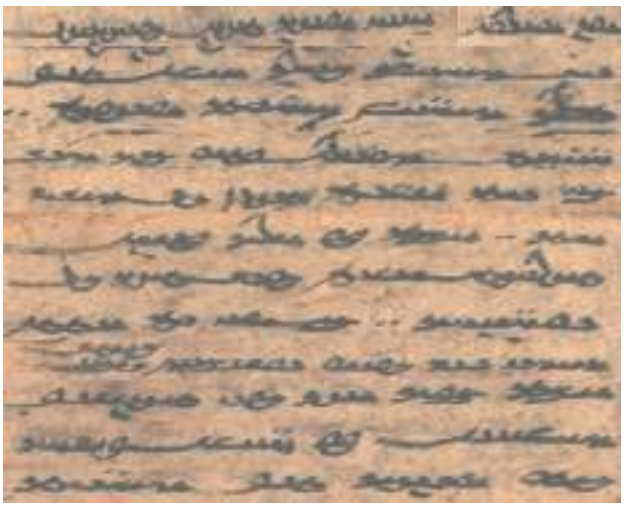

Eski Uygurca iyi niyetli hanzade ile kötü niyetli hanzade metninin rekonstrüksiyonu
https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/handle/11421/2978

6. «Хуастуанифт»

«Хуастуанифт» мани діні мазмұнындағы ескерткіш. V ғасырда жазылған деп есептелінетін бұл ескетрткіштің үш нұсқасы бар: 1) 1907 жылы А. Грюнведель тарапынан Тұрпаннан табылған Берлин нұсқасы. Бұл нұсқаны А. Лекок 1910 жылы Берлинде мәтіні, транскрипциясы, немісше аудармасымен басып шығарған [Le Coq 1910]. 2) Санкт-Петербург нұсқасын А. А. Дьяков 1908 жылы Тұрпан маңындағы Астанә деген жерден тапқан. Оны В. В. Радлов 1909 жылы факсимилесі және немісше аудармасымен жариялаған [Radloff 1909]. 3) Лондон нұсқасын А. Стейн 1907 жылы Дунхуаннан тапқан. Бұл нұсқаны да А. Лекок 1911 жылы мәтіні мен ағылшынша аудармасын басып шығарған [Le Coq 1911]. Ескерткіштің Берлин және Лондан нұсқалары мани жазуында, Санкт-Петербург нұсқасы ұйғыр жазуында жазылған.

Шығарманың Санкт-Петербург нұсқасының мәтіні рулон сияқты оралатын қағазға жазылған. Қағаздың ұзындығы 255 см. (қолжазба ұзындығы 46 см. қағаздарды желімдеу арқылы жасалған), ені 30.5 см. Бұл қағазға 160 жол мәтін жазылған.

«Хуастуанифттің» түпнұсқасы осы уақытқа дейін табылмады, оның тек ұйғыр тілінде жазылған жоғарыда аталған үш нұсқасы бар. Олардың ең толық сақталғаны Лондон нұсқасы болса, ең толық емесі – Берлин нұсқасы. Бірақ олар бірін-бірі толықтырып келеді.

Ескерткіштің В. В. Радлов жариялаған ұйғыр жазуындағы Санкт-Петербург нұсқасы «Хуастуанифт» бойынша кейінгі зерттеулерге берік негіз болды.

С. Е. Малов өзінің түркітануда танымал болған көне түркі тілдері мәтіндері жинағына «Хуастуанифті» де енгізеді [Малов 1951, 108–130]. Ол кітабына шығарманың 32–160 жолдарын баспа ұйғыр әріптерімен теріп, олардың транскрипциясын, орыс тіліне аудармасын және түсініктемелерін береді.

1963 жылы Л. В. Дмитриева «Хуастуанифттің» үш нұсқасының мәтіндерін өзара салыстыра отырып, толық мәтінін құрастырады. «Хуастуанифттің» құрастырылған мәтіні 221 жолдан тұрады. Бұл басылымда Л. В. Дмитриеваның кіріспе сөзі, толық мәтіндің транскрипциясы, түсініктемелер және орысша аудармасы орын алған [Дмитриева 1963].

1965 жылы даниялық ғалым Ж. Асмуссен өзінің «Хуастуанифт» туралы еңбегін жариялайды. Л. Ю. Тугушева бұл еңбектің ғылыми құндылығын өте жоғары бағалайды: «Подлинным прорывом в исследовании памятника явилась работа Йеса П. Асмуссена, основанная на данных широкого круга самых разнообразных источников, относящихся к данной тематике» [Тугушева 2008: 11].

6. “Huastwanift”

“Huastuanift” – a monument in the contents of the Mani religion. There are three versions of this obsolete material, believed to have been written in the 5th century: 1) The Berlin version was found in 1907 by A. Grunwedel in Turpan. This version was published by A. Le Coq in Berlin in 1910 with text, transcription, German translation [Le Coq 1910]. 2) The St. Petersburg version was discovered by A. A. Dyakov in 1908 near Astana near Turpan. It was published by W. Radloff in 1909 with a facsimile and a German translation [Radloff 1909]. 3) The London version was discovered by A. Stein in Dunhuang in 1907. Also A. Le Coq published the text and English translation of this version in 1911 [Le Coq 1911]. The Berlin and London versions of the monument are written in Mani, the St. Petersburg version in Uighur.

The text of the St. Petersburg version of the work is written on wrapping paper, like a roll. The length of the paper is 255 cm. (handwriting length 46 cm. made by gluing the paper together), 30.5 cm wide. There are 160 lines of text written on this paper.

The original Huastwanift has not yet been found, there are only the above-mentioned three versions written in Uighur. The London version is the most complete and the Berlin version the most incomplete. But they are complementary.

The St. Petersburg version of the monument in the Uighur inscription, published by W. Radlof, served as a solid basis for subsequent studies of “Huastwanift”.

S. E. Malov also includes the “Huastwanift” in his collection of the texts of the ancient Turkic languages, which became popular in Turkology [Malov 1951, 108–130]. He printed in his book 32–160 lines of the work in block letters, gives their transcriptions, translations into Russian, and comments.

In 1963 L. V. Dmitrieva compiles the full text by comparing the texts of the three versions of the Huastwanift. The compiled text of the Huastwanift consists of 221 lines. This edition contained an introduction by L. V. Dmitrieva, transcription of the full text, comments, and Russian translation [Dmitrieva 1963].

In 1965, the Danish scholar J. Asmussen published his work “Huastwanift”. L. Yu. Tugusheva highly appreciates the scientific value of this work: “The work of Jes P. Asmussen, based on the data of a wide range of various sources related to this topic, is a true prorector in the study of the monument” [Tugusheva 2008: 11].

In 2008, a famous expert on the ancient Yugur language Tugusheva L. Y. and a researcher of religions and mani religions in Ancient Egypt Khosroev A. L. published the third Russian language edition of Huastwanift. While L. Y. Tugusheva wrote an introduction to the book, a transcription of the

6. «Хуастванифт»

«Хуастванифт» является памятником религии мани, который предположительно написан в V в. Существует три его версии: 1) Берлинская версия была найдена в 1907 году А. Грюнведелем в Турфане. Эта версия опубликована А. Лекоком в Берлине в 1910 году с текстом, транскрипцией, немецким переводом [Le Coq 1910]; 2) Санкт-Петербургская версия была обнаружена А.А. Дьяковым в 1908 году в местности Астана близ Турфана. Она опубликована В.В. Радловым в 1909 году с факсимиле и немецким переводом [Radloff 1909]; 3) Лондонская версия была обнаружена А. Штейном в Дунхуане в 1907 году. Эта версия также была опубликована А. Лекоком в 1911 году с текстом и английским переводом [Le Coq 1911]. Берлинская и Лондонская версии памятника написаны письмом мани, Санкт-Петербургская версия – уйгурским письмом.

Текст Санкт-Петербургской версии произведения написан на бумаге, которая сворачивается в рулон. Длина бумаги 255 см. (длина рукописи 46 см. сделано путем склеивания бумаги), ширина 30,5 см. На этой бумаге написано 160 строк текста.

Оригинал «Хуастванифта» до сих пор не найден, существуют только вышеупомянутые три версии, написанные на уйгурском языке. Из них Лондонская версия самая полная, а Берлинская – самая маленькая. Но, они дополняют друг друга.

Санкт-Петербургская версия памятника в уйгурской письменности, опубликованная В. В. Радловым послужила основой для последующих исследований «Хуастванифта».

С. Е. Малов включает «Хуастванифт» в сборник древнетюркских языковых текстов [Малов 1951, 108–130]. Он напечатал строки 32–160 произведения печатными уйгурскими буквами, дал их транскрипцию, перевод на русский язык и комментарии.

В 1963 году Л. В. Дмитриева, сравнивая тексты трех версий «Хуастванифта» конструирует полный текст произведения. Сконструированный текст «Хуастванифта» состоит из 221 строки. В данном издании содержались предисловие Л. В. Дмитриевой, транскрипция полного текста, комментарии и русский перевод [Дмитриева 1963].

В 1965 году датский ученый Й. Асмуссен обнародавал работу по «Хуастванифту». Л. Ю. Тугушева, высоко оценивая научную ценность работы пишет: «Подлинным прорывом в исследовании памятника явилась работа Йеса П. Асмуссена, основанная на данных широкого круга самых разнообразных источников, относящихся к данной тематике» [Тугушева 2008: 11].

В 2008 году известный специалист по древнеуйгурскому языку Л. Ю. Тугушева и исследователь древнеегипетских религий и религии мани

Тугушева Л. Ю., Хосроев А. Л.
Хуастуанифт (манихейлердің күнәлардан тәубеге келуі).
Tugusheva L. Y., Khosroev A. L.
Huastvanift (Manichaean repentance of sins)
Тугушева Л. Ю., Хосроев А. Л.
Хуастванифт (Манихейское покаяние в грехах).

2008 жылы көне ұйғыр тілінің танымал маманы Л. Ю. Тугушева мен ежелгі Мысырдағы діндердің және мани дінінің зерттеушісі А. Л. Хосроевтар «Хуастуанифтің» орыс тіліндгі үшінші басылымын жариялайды. Л. Ю. Тугушева кітаптың кіріспесін, шығарманың ұйғыр жазуындағы нұсқасының транскрипциясын, орысша аудармасын жазған болса, А. Л. Хосроев 4 беттік мәтінге 30 беттен асатын кең ауқымды түсініктемелер береді. Сонымен қатар бұл басылымда «Хуастуанифттің» Санкт-Петербургта сақталып жатқан ұйғыр жазуындағы нұсқасының толық факсимилесі берілген.

2014 жылы түрік ғалымы Бетүл Өзбай 2008 жылы атақты түркітанушы Meһмет Өлмездің жетекшілігінде қорғаған магистрлік жұмысын толықтырып кітап етіп шығарады. Бұл еңбек шығарманың басқа нұсқаларын да пайдалана отырып, Лондон нұсқасына негізделіп жазылған. Кітапта «Хуастуанифттің» зерттелу тарихы, мәтіндің транскрипциясы, түрікше аудармасы, түсініктемелер берілген.

«Хуастуанифт» 15 бөлімнен және қосымшалардан тұрады. Әрбір бөлімде тәубе ету арқылы Құдайға жалбарынып, белгілі бір күнәсін кешіруді сұрайды.

Uighur version of the work and a Russian translation, A. L. Khosroev gives a wide commentary on the 4-page text, exceeding 30 pages. This edition also includes a complete facsimile of the preserved Uighur version of the "Huastwanift" in St. Petersburg.

In 2014, Turkish scholar Betul Ozbay published a master's thesis in 2008 under the supervision of renowned Turkologist Mehmet Olmez. This work was written based on the London version using other versions of the work. The book presents the history of the study of Huastwanift, a transcription of the text, a Turkish translation, and commentary.

"The Huastuanith" consists of 15 sections and appendices. Each section pleads with God in repentance and asks for forgiveness for a particular sin.

Әдебиет

1. *Le Coq A. von. Chuastuanift, ein Siündenbekenntnis der Manichii.ischen Auditores. Gefunden in Turfan {Chinesisch Turkistan). Von Dr. A. von Le Coq. Berlin, 1910.*
2. *Le Coq A. von. Dr. Stein's Turkisch Khuastuanift from Tun-Huang being a confession-prayer of the Manichaean Auditores. Edited and translated by A. V. Le Coq. JRAS, April, 1911, VIII, стр. 277–314.*
3. *Radloff W. Chuastuanit, das Bussgebet der Manichäer. Hrsg. und übers. von W. Radloff. St.Petersburg, Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1909.*
4. *Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М-Л, 1951.*
5. *Дмитриева Л. В. Хуастуанифт (Введение, текст, перевод). – Тюркологические исследования. М.-Л., Изд. АН СССР, 1963, 214–232.*
6. *Asmussen J. P. Xuastvanift. Studies in Manichaeism. Copenhagen, Prostant apud Munksgaard, 1965.*
7. *Тугушева Л. Ю., Хосроев А. Л. Хуастванифт (Манихейское покаяние в грехах) / Предисловие, транскрипция уйгурского текста, перевод Л. Ю. Тугушевой. Комментарий А. Л. Хосроева. Факсимиле текста. – СПб.: «Нестор-История», 2008.*
8. *Özbay B. Huastuanift – Manihaist Uygurların Tövbe Duası, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014. – 256 s.*

References

1. *Le Coq A. von. Chuastuanift, ein Siündenbekenntnis der Manichii.ischen Auditores. Gefunden in Turfan {Chinesisch Turkistan). Von Dr. A. von Le Coq. Berlin, 1910.*
2. *Le Coq A. von. Dr. Stein's Turkisch Khuastuanift from Tun-Huang being a confession-prayer of the Manichaean Auditores. Edited and translated by A. V. Le Coq. JRAS, April, 1911, VIII, стр. 277–314.*
3. *Radloff W. Chuastuanit, das Bussgebet der Manichäer. Hrsg. und übers. von W. Radloff. St.Petersburg, Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1909.*
4. *Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М-Л, 1951.*
5. *Дмитриева Л. В. Хуастуанифт (Введение, текст, перевод). – Тюркологические исследования. М.-Л., Изд. АН СССР, 1963, 214–232.*
6. *Asmussen J. P. Xuastvanift. Studies in Manichaeism. Copenhagen, Prostant apud Munksgaard, 1965.*
7. *Тугушева Л. Ю., Хосроев А. Л. Хуастванифт (Манихейское покаяние в грехах) / Предисловие, транскрипция уйгурского текста, перевод Л. Ю. Тугушевой. Комментарий А. Л. Хосроева. Факсимиле текста. – СПб.: «Нестор-История», 2008.*
8. *Özbay B. Huastuanift – Manihaist Uygurların Tövbe Duası, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014. – 256 s.*

А. Л. Хосроев публикуют третье русское издание «Хуастванифта». В нем Л. Ю. Тугушева написала предисловие к книге, транскрипцию версии произведения на уйгурском письме и русский перевод, А. Л. Хосроев дает широкий спектр комментариев к 4-страничному тексту, превышающий 30 страниц. В этом издании представлено полное факсимиле, хранящейся в Санкт-Петербурге уйгурской версии «Хуастванифта».

В 2014 году турецкий ученый Бетюль Озбай опубликовал книгу, дополнив свою магистерскую диссертацию, защищенную в 2008 году под руководством известного тюрколога Мехмета Олмеза. Эта работа была написана на основе Лондонской версии с использованием других версий произведения. В книге представлена история изучения «Хуастванифт», транскрипция текста, турецкий перевод и комментарии.

«Хуастванифт» состоит из 15 разделов и приложений. В каждом разделе обращение к Богу через покаяние и молитву о прощении за определенный грех.

Тугушева Л. Ю., Хосроев А. Л.
Хуастуанифт (манихейлердің күнәлардан тәубеге келуі).
Tugusheva L. Y., Khosroev A. L.
Huastvanift (Manichaean repentance of sins)
Тугушева Л. Ю., Хосроев А. Л.
Хуастванифт (Манихейское покаяние в грехах).

Литература

1. *Le Coq A. von. Chuastuanift, ein Siindenbekenntnis der Manichii.ischen Auditores. Gefunden in Turfan {Chinesisch Turkistan). Von Dr. A. von Le Coq. Berlin, 1910.*
2. *Le Coq A. von. Dr. Stein's Turkisch Khuastuanift from Tun-Huang being a confession-prayer of the Manichaean Auditores. Edited and translated by A. V. Le Coq. JRAS, April, 1911, VIII, стр. 277–314.*
3. *Radloff W. Chuastuanit, das Bussgebet der Manichäer. Hrsg. und übers. von W. Radloff. St.Petersburg, Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1909.*
4. *Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М-Л, 1951.*
5. *Дмитриева Л. В. Хуастуанифт (Введение, текст, перевод). – Тюркологические исследования. М.-Л., Изд. АН СССР, 1963, 214–232.*
6. *Asmussen J. P. Xuastvanift. Studies in Manichaeism. Copenhagen, Prostant apud Munksgaard, 1965.*
7. *Тугушева Л. Ю., Хосроев А. Л. Хуастванифт (Манихейское покаяние в грехах) / Предисловие, транскрипция уйгурского текста, перевод Л. Ю. Тугушевой. Комментарий А. Л. Хосроева. Факсимиле текста. – СПб.: «Нестор-История», 2008.*
8. *Özbay B. Huastuanift – Manihaist Uygurların Tövbe Duası, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014. – 256 s.*

7. «Алтын жарық»

Будда діні мазмұнындағы бұл ескерткіштің санскритше аты «Суварнапрабhаса». «Алтын жарықты» 10 ғасырда өмір сүрген ұйғыр ғалымы және аудармашысы Шиңқо Шәли Тутуң қытай тілінен аударған. Атақты түрік ғалымы Ш. Текин «Алтын жарықтың» қытай тіліндегі аудармасын зерттеген және неміс тіліне егжей-тегжейлі комментарийлерімен аударған неміс ғалымы Ж. Нобелдің (Ол ескерткіштің санскрит тіліндегі түпнұсқасын алғаш жариялаған) еңбегіне сүйене отырып, қытайша мәтін мен ұйғырша мәтінді өзара салыстыра талдайды. Нәтижеде Шиңқо Шәли Тутуңдың қытайша мәтіндегі кейбір мәселерді оқырманға түсінікті ету үшін өз тарапынан түсіндірмелерді қосып тұрғанын анықтайды. Ш. Текин өзінің пікірін «Бұл қосымшалардың саны «Алтын жарықты» аударма деп айтуға болмайтындай дәрежеде көп» деп қорытындылайды [Текин 1959: 296].

Қолжазбаның ең толық мәтінін С. Е. Малов 1910 жылы Гансу өлкесіндегі сары ұйғырлардың бір бутханасынан тапқан. Қолжазба мөлшері 60 х 23 см болған 355 парақтан тұрады. Бұл кітапты 1687 жылы сары ұйғырлар ксиллографиялық тәсілмен өте мұқият бастырған. «Алтын жарықтың» бұл нұсқасын В. В. Радлов пен С. Е. Малов 1913–1917 жылдары ұйғыр баспа әріптермен 4 том етіп Санкт-Петербургта жариялайды [Радлов 1913–1917]. Кейін В. В. Радлов «Алтын жарықтыңың» факсимилесімен немісше аудармасын жасайды. Бірақ оны толық аяқтай алмай, қайтыс болып кеткеннен кейін, шәкірті С. Е. Малов қайта қарап, 1930 жылы басып шығарады [Radloff 1930].

Малов С. Е. 1951 жылы жарық көрген жинағында «Алтын жарықтың» Күтау патша және Ханзада мен жолбарс бөлімдерін баспа ұйғыр әріптерімен теріп, транскрипциясын және орыс тіліне аударма сын береді [Малов 1951].

Берлинде сақтаулы «Алтын жарықтың» қолжазбаларын алғаш Ф. К. Мюллер, А. М. фон Габайн, В. Баң Кауп, Ш. Текиндер зерттейді.

«Алтын жарықтың» Берлинде сақталып жатқан қолжазбаларының каталогын арнайы жоба бойынша жасаған ғалым Симоне – Христиане Рашманн үш томдық еңбек жариялаған. С-Х. Ришманнн «Алтын жарыққа» байланысты 1075 фрагменті анықтап, 841 парақты топтастырған, олардың бір-бірінен ерекшеленетін 70 қолжазбалардан тұратынын көрсеткен [Raschmann 2000, 2002, 2005].

2001 жылы Berliner Turfantexte-тің XXI томында неміс ғалымы Ж. Вилкенстің «Алтын жарықтың» 2 тарау 3 бөлімі байынша зерттеуі жарияланады [Wilkens 2001].

7. “Altun yaruk”

The Sanskrit title of this monument in Buddhist content is Suvarnaprabhasa. “The Altun Yaruk was translated from Chinese by the Uighur scientist and translator Shunko Shali Tutun, who lived in the 10th century. The famous Turkish scholar Sh. Tekin, studying the Chinese translation of Altun Yaruk and translating it into German with a detailed commentary, analyzes the Chinese text and the Uighur text, comparing them with each other, based on the work of the German scholar J. Nobel (who first published the original Sanskrit version of the monument). As a result, Shunko finds that Shali Tutun, for his part, adds explanations to make some of the issues in the Chinese text clearer to the reader. Sh. Tekin summarizes his view that “the number of these appendices is sufficiently large to be able to say that the Altun Yaruk is not a translation”. [Tekin 1959: 296].

The most complete text of the manuscript by S. E. Malov found in 1910 in one butkhan of yellow Uigurs in the Gansu area. The manuscript consists of 355 sheets measuring 60 x 23 cm. This book was very carefully printed in 1687 by yellow Uighurs in woodblock printing. This version of the “Altun jaros” was published in St. Petersburg in 1913–1917 by W. Radloff and S. E. Malov in 4 volumes in Uighur block letters [Radlov 1913–1917]. W. W. Radloff creates a German translation with facsimiles of the Altun Yaruk. But failing to complete it and dying, his disciple S. E. Malov revises it and prints it in 1930 [Radloff 1930]. [Radloff 1930].

Malov S. E. In his collection published in 1951, the “Altun Yaruk” is printed in block letters “Tsar and Prince” and “Tigers”, with a transcription and translation into Russian [Malov 1951].

The manuscripts of Altun Yaruk stored in Berlin are studied for the first time by F. K. Muller, A. M. Von Gabain, V. Ban Kaup, S. Tekin.

The scholar Simone-Christian Raschmann, who catalogued the surviving Altun Yaruk manuscripts in Berlin on a special project, published a three-volume work. He published a three-volume work. Raschmann identified 1075 fragments connected with Altun Yaruk, and grouped 841 sheets, showing that they consisted of 70 manuscripts, differing from each other [Raschmann 2000, 2002, 2005].

In 2001 in the Berliner Turfantexte volume 21 the study of the German scholar J. Wilkens “Altun Yaruk”, Chapter 2, Part 3 was published (Wilkens 2001).

Turkish scholars also contribute a lot to the study of “Altun Yaruk”. In 1936, R. R. Arat publishes a transcript of the three stories of Shahzada and Ash Bars in the tenth chapter of the monument. After

7. «Алтун ярук»

Название памятника на санскрите – «Суварнапрабhаса». «Алтун ярук» был переведен с китайского языка Шингко Шали Тутуном, уйгурским ученым и переводчиком, жившим в X в. Известный турецкий ученый Ш. Текин, изучая китайский перевод «Алтун Ярука» и опираясь на работу немецкого ученого Ж. Нобеля (который впервые опубликовал оригинал памятника на санскрите), переведшего его на немецкий язык с подробными комментариями, сравнивая анализирует между собой китайский текст и уйгурский текст. В результате обнаруживает, Шингко Шали Тутун со своей стороны добавил объяснения, чтобы сделать некоторые вопросы в китайском тексте. Ш. Текин заключает, что «количество этих дополнений настолько велико, что нельзя сказать, что «Алтун ярук» является переводом» [Текин 1959: 296].

Наиболее полный текст рукописи в 1910 году нашел С. Е. Малов в одном бутхане уйгуров в районе Ганьсу. Рукопись состоит из 355 листов размером 60 х 23 см. Эта книга очень тщательно напечатана в 1687 году уйгурами ксилографическим способом.

Эта версия «Алтун ярука» написана В.В. Радловым и С. Е. Маловым в 1913–1917 годах издана в Санкт-Петербурге в 4-х томах уйгурскими печатными буквами [Радлов 1913–1917]. В. В. Радлов создает немецкий перевод с факсимиле «Алтун ярука», который после его смерти завершает и публикует в 1930 году его ученик С. Е. Малов [Radloff 1930].

Малов С. Е. в сборнике, изданном в 1951 году, включил разделы о повелителе Ку тау и Принце и тигре «Алтун ярука» печатными уйгурскими буквами, с транскрипцией и переводом на русский язык [Малов 1951].

Рукописи «Алтун Ярука», хранящиеся в Берлине впервые изучены Ф. К. Мюллером, А. М. Фон Габайном, В. Бан Каупом, Ш. Текином.

Трехтомный труд опубликовал ученый Симоне-Христиан Рашманн, составивший по специальному проекту каталог рукописей «Алтун ярук», хранящихся в Берлине. С-Х. Рашманн идентифицировал 1075 фрагментов, связанных с «Алтун яруком», и сгруппировал 841 листов, показав, что они состоят из 70 рукописей, отличающихся друг от друга [Raschmann 2000, 2002, 2005].

В 2001 году в XXI томе журнала Berliner Turfantexte опубликовано исследование немецкого ученого Ж. Вилкенса о 3-ей части 2-ой главы «Алтун ярука» [Wilkens 2001].

Dr. ZUHAL ÖLMEZ. ALĪ ŞĪR NEVĀYĪ'NİN MAḤBŪBU'L-ḲULŪB VE MUḤĀKİMETÜ'L-LUĠATEYN ADLI ESERLERİNDE FİİLİMSİLER, İSTANBUL
2014 http://dspace.yildiz.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/1/644/0145488.pdf?sequence=1

Түрік ғалымдары да «Алтын жарықты» зерттеу бойынша үлкен үлес қосып келеді. 1936 жылы Р. Р. Арат ескерткіштің оныншы тарауындағы үш шахзада мен аш барс хикаясын транскрипциясын жариялайды. Р. Р. Араттан кейін С. Чағатай, Ш. Текин, О. Ф. Серткаялар өз зерттеулерін басып шығарады.

1991 жылы Меһмет Өлмездің «Алтын жарықтың» 3 тарауының 5 бөлімі бойынша зерттеуі жарық көреді. Ғалымдың бұл еңбегі бес бөлімнен тұрады: 1 бөлімде 1991 жылға дейін «Алтын жарық» бойынша зерттеулер, мәтіндің аудармашысы Шиңқо Шәлі Тутуң туралы мағалұматтар, жазылым ерекшеліктері, транскрипциясы бойынша ұстанымдар; 2 бөлімде пайдаланылған әдебиеттер тізімі; 3 бөлімде мәтін транскрипциясы мен түрікше аудармасы; 4 бөлімде мәтіндің индексі; 5 бөлімде мәтіндің қытайша түпнұсқасы мен оның неміс тіліне аудармасы (аударманы «Алтын жарықтын» санскрит тіліндегі түпнұсқасын алғаш жариялаған (1937), оның қытай тіліндегі аудармасын зерттеген ғалым Ж. Нобел жасаған) және В. В. Радлов пен С. Е. Малов жариялаған ұйғыр жазуындағы мәтіндің 3 тарауының 5 бөлімі берілген.

1994 жылы түрік ғалымы Жевал Кая ескерткіштің ғылымға белгілі болған барлық қолжазбаларын салыстыра отырып, толық мәтінін құрастырады және кіріспе, мәтін және индекстен тұратын көлемді кітабын «Ұйғырша Алтын жарық» деген атпен Анкарада жариялайды (2021 жылы толықтырулармен қайта басылады). Жевал Кая Түркияда «Алтын жарық» бойынша мамандарды дайындауға үлкен үлес қосып келе жатқан ғалымдардың бірі. Оның жетекшілігінде оннан астам магистрлік диссертация дайындалған.

Жалпы Түркияда «Алтын жарық» бойынша зертеулер басқа ұйғыр жазуындағы ескерткіштерге қарағанда өте көп деуге болады. Оған бір дәлел ретінде кейінгі жылдары жарық көрген кітаптарды келтіруге болады: Өзлем Аязлы [2012], Замирә Ғулжалы [2013], Ердем Учар [2013], Һажер Токйүрек [2015], Енгин Четин [2017].

2001 жылы ұйғыр ғалымдары Турсун Аюп пен Муһәммәтреһим Сайит «Алтын жарықтың» В. В. Радлов пен С. Е. Малов жариялаған нұсқасын толық транскрипциясы, қазіргі ұйғыр тіліне аудармасы, сөздігі және комментарийлерімен Үрімшіде басып шығарады.

«Алтын жарық» 10 тараудан (көне ұйғырша «тезгинч») тұрады, тараулар болса, 31 бөлімге (бөлүк) бөлінген. Әр бөлімде будда дініне байланысты аңыздар, уағыздар орын алған.

R. R. Arat, S. Chagatai, Sh. Tekin and O. F. Sertkaya publish their studies.

In 1991 Mehmet Olmez publishes his study on chapter 3 section 5 of "Altun Yaruk". This work of the scholar consists of five sections: in the 1st section a study on "Altun Yaruk" up to 1991, information on the translator of the texts Shali tutun Shangko, features subscriptions, transcription positions; in the 2nd section a list of references; in the 3rd section a transcription and Turkish translation of the text; in the 4th section an index of the text; in the 5th section the Chinese original text and its translation into German (the translation was done by the scholar J. Nobel, who first published the original Sanskrit text in 1991). Nobel, who first published the original in Sanskrit "Altun yaruk" (1937), its Chinese translation was made by Radloff and Malov in Uighur Letter) and section 5 of 3 chapters of the text.

In 1994, the Turkish scholar Zeval Kaya compiles a complete text of the monument, comparing all manuscripts known to science, and publishes his extensive book, consisting of an introduction, text and index, entitled Uygurşa Altun Yaruk in Ankara (reprinted with supplements in 2021). Zeval Kaya is one of the scholars who have contributed greatly to the training of Altun Yaruk experts in Turkey. He has supervised over a dozen master's theses and dissertations.

In general, there are more studies on "Altun Yaruk" in Turkey than any other Uighur literary monuments. As one of the arguments, books published in the following years can be cited: Ozlem Ayazli [2012], Zamira Gulcaly [2013], Erdem Uchar [2013], Hağer Tokurek [2015], Yengin Cetin [2017].

In 2001, the Uighur scholars Tursun Ayup and Muhammaktrehim Sayit published a version of "Altun Yaruk", published by W. Radloff and S. E. Malov, with a full transcription, translation into modern Uighur, dictionary and commentary in Urumqi.

"The Altun Yaruk consists of 10 chapters (in Old Uighur "tezginch"), the chapters are divided into 31 sections (parts). Each section contains legends and sermons related to Buddhism.

Турецкие ученые также вносят большой вклад в изучение «Алтун ярука». В 1936 году Р. Р. Арат публикует транскрипцию рассказа о трех принца и голодном тигре в 10-ой главе памятника. После Р. Р. Арата С. Чагатай, Ш. Текин, О. Ф. Серткайя публикуют свои исследования.

В 1991 году Мехмет Олмез опубликовал исследование по 5-ой части 3-ей главы «Алтун ярука». Данная работа ученого состоит из пяти разделов: в 1-разделе исследования по «Алтун яруку» до 1991 года, сведения о переводчике текста Шингко Шали Тутун, особенности написания, позиции по транскрипции; во 2-разделе список использованной литературы, в 3-разделе транскрипция текста и перевод на турецкий язык; в 4-разделе индекс текста; в 5-разделе содержится оригинальный китайский текст и его перевод на немецкий язык (перевод сделан Ж. Нобелем, исследовавшим ее китайский перевод и впервые опубликовавшим оригинальную санскритскую версию «Алтун ярука» (1937 г.) и 5-ой части 3-ей главы текста на уйгурском языке, изданного Радловым и Маловым.

В 1994 году турецкий ученый Джевал Кая составил полный текст памятника, сопоставив все известные науке рукописи, и издал в Анкаре объемную книгу, состоящую из введения, текста и индекса под названием «Алтун ярук на уйгурском» (переиздано с дополнениями в 2021 г.). Жевал Кая является одним из ученых, который вносит большой вклад в подготовку специалистов по «Алтун яруку» в Турции. Под его руководством подготовлено более десяти магистерских диссертаций.

В целом, в Турции исследований по «Алтун яруку» гораздо больше, чем по другим памятникам уйгурской письменности. В качестве доказательства можно привести книги, изданные в последующие годы: Озлем Аязлы [2012], Замира Гулджалы [2013], Эрдем Учар [2013], Хаджер Токйурек [2015], Энгин Четин [2017].

В 2001 году уйгурские ученые Турсун Аюп и Myhамматрехим Сайит опубликовали в Урумчи версию «Алтун ярука», опубликованную В. В. Радловым и С. Е. Маловым с полной транскрипцией, переводом на современный уйгурский язык, словарем и комментариями.

«Алтун ярук» состоит из 10 глав (на староуйгурском «тезгинч»), главы разбиты на 31 разделов (частей). В каждом разделе есть легенды и проповеди, связанные с буддизмом.

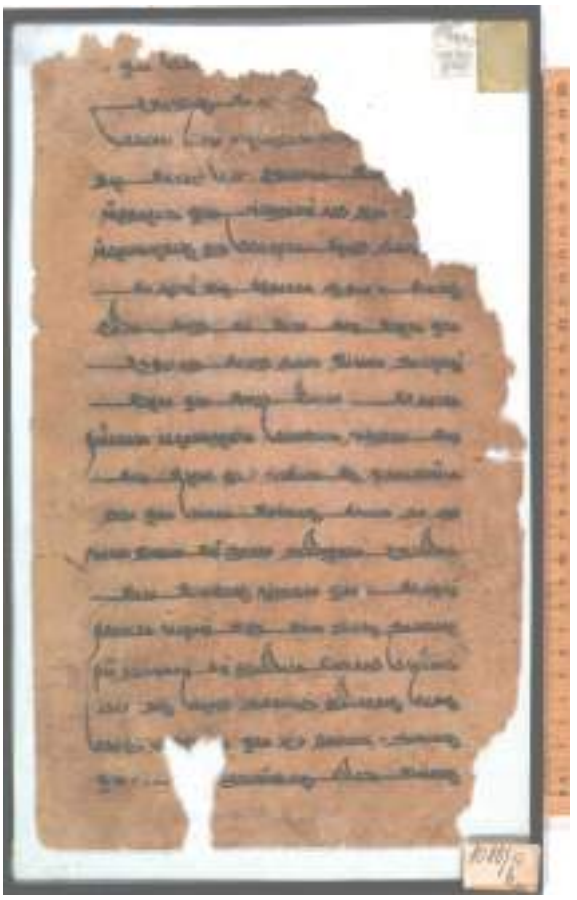

Dr. ZUHAL ÖLMEZ. ALĪ ŞĪR NEVĀYĪ'NİN MAḤBŪBU'L-ḲULŪB VE MUḤĀKİMETÜ'L-LUĠATEYN ADLI ESERLERİNDE FİİLİMSİLER, İSTANBUL
2014 http://dspace.yildiz.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/1/644/0145488.pdf?sequence=1

Әдебиет

1. *Tekin Ş. «Altun Yaruk'un Çincesinin Almancaya Çevirisi Dolayısıyla», TDAY-Belleten (Türk Dili Araştırmaları Yılığı), 1959, Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960, s. 293–306.*

2. *Радлов В. В., Малов С. Е. Suvarnaprabhasa (Сутра золотого блеска). Текст уйгурской редакции. Издали В. В. Радлов и С. Е. Малов, СП б. – Пг., 1913–1917 (Bibliotheca Buddhica, XVII), XV, 723 стр.*

3. *Radloff W. Suvarnaprabhasa. (Das Goldglanz-Sutra). Aus dem Uigurischen ins Deutsche tibers. von Dr. W. Radloff. Nach dem Tode des Dbersetzers mit Einleitung von S. Malov hrsg., I–III, Leningrad, 1930 (Bibliotheca Buddhica, XXVII), II, C. 256.*

4. *Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.– Л., 1951, С. 145–199.*

5. *Raschmann S. C. Alttürkische Handschriften, 5: Berliner Fragmente des Goldlanz-Sūtras. Teil 1: Vorworte und erstes bis drittes Buch, Stuttgart, 2000.*

6. *Raschmann S. C. Alttürkische Handschriften, 6: Berliner Fragmente des Goldlanz-Sūtras. Teil 2: Viertes und fünftes Buch, Stuttgart, 2002.*

7. *Raschmann S. C. Alttürkische Handschriften, 7: Berliner Fragmente des Goldlanz-Sūtras. Teil 7: Sechstes Bis Zehntes Buch, Stuttgart, 2005.*

8. *Wilkens J. Die drei Körper des Buddha (trikāya), das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz–Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert, Berliner Turfantexte XXI, Brepols, Turnhout 2001.*

9. *Ölmez M. AltunYaruk III. Kitap (=5.Bölüm), Türk Dilleri Araştırma Dizisi, Odak Ofset Yay., Ankara, 1991.*

10. *Kaya C. Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994, s. 912.*

11. *Kaya C. Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021.*

12. *Ayazlı Ö. Altın Yaruk Sudur VI. Kitap Karşılaştırmalı MetinYayını, TDK Yayınları, İstanbul. 2012. – 506 s.*

13. *Gulcalı Z. Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan 'Aç Bars' Hikâyesi, TDK Yayınları, Ankara, 2013. – 445 s.*

References

1. *Tekin Ş. «Altun Yaruk'un Çincesinin Almancaya Çevirisi Dolayısıyla», TDAY-Belleten (Türk Dili Araştırmaları Yılığı), 1959, Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960, s. 293–306.*

2. *Радлов В. В., Малов С. Е. Suvarnaprabhasa (Сутра золотого блеска). Текст уйгурской редакции. Издали В. В. Радлов и С. Е. Малов, СП б. – Пг., 1913–1917 (Bibliotheca Buddhica, XVII), XV, 723 стр.*

3. *Radloff W. Suvarnaprabhasa. (Das Goldglanz-Sutra). Aus dem Uigurischen ins Deutsche tibers. von Dr. W. Radloff. Nach dem Tode des Dbersetzers mit Einleitung von S. Malov hrsg., I–III, Leningrad, 1930 (Bibliotheca Buddhica, XXVII), II, C. 256.*

4. *Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.– Л., 1951, С. 145–199.*

5. *Raschmann S. C. Alttürkische Handschriften, 5: Berliner Fragmente des Goldlanz-Sūtras. Teil 1: Vorworte und erstes bis drittes Buch, Stuttgart, 2000.*

6. *Raschmann S. C. Alttürkische Handschriften, 6: Berliner Fragmente des Goldlanz-Sūtras. Teil 2: Viertes und fünftes Buch, Stuttgart, 2002.*

7. *Raschmann S. C. Alttürkische Handschriften, 7: Berliner Fragmente des Goldlanz-Sūtras. Teil 7: Sechstes Bis Zehntes Buch, Stuttgart, 2005.*

8. *Wilkens J. Die drei Körper des Buddha (trikāya), das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz–Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert, Berliner Turfantexte XXI, Brepols, Turnhout 2001.*

9. *Ölmez M. AltunYaruk III. Kitap (=5.Bölüm), Türk Dilleri Araştırma Dizisi, Odak Ofset Yay., Ankara, 1991.*

10. *Kaya C. Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994, s. 912.*

11. *Kaya C. Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021.*

12. *Ayazlı Ö. Altın Yaruk Sudur VI. Kitap Karşılaştırmalı MetinYayını, TDK Yayınları, İstanbul. 2012. – 506 s.*

13. *Gulcalı Z. Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan 'Aç Bars' Hikâyesi, TDK Yayınları, Ankara, 2013. – 445 s.*

Литература

1. *Tekin Ş. «Altun Yaruk'un Çincesinin Almancaya Çevirisi Dolayısıyla», TDAY-Belleten (Türk Dili Araştırmaları Yıliığı), 1959, Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960, s. 293–306.*

2. *Радлов В. В., Малов С. Е. Suvarnaprabhasa (Сутра золотого блеска). Текст уйгурской редакции. Издали В. В. Радлов и С. Е. Малов, СП б. – Пг., 1913–1917 (Bibliotheca Buddhica, XVII), XV, 723 стр.*

3. *Radloff W. Suvarnaprabhasa. (Das Goldglanz-Sutra). Aus dem Uigurischen ins Deutsche tibers. von Dr. W. Radloff. Nach dem Tode des Dbersetzers mit Einleitung von S. Malov hrsg., I–III, Leningrad, 1930 (Bibliotheca Buddhica, XXVII), II, C. 256.*

4. *Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.– Л., 1951, С. 145–199.*

5. *Raschmann S. C. Alttürkische Handschriften, 5: Berliner Fragmente des Goldlanz-Sūtras. Teil 1: Vorworte und erstes bis drittes Buch, Stuttgart, 2000.*

6. *Raschmann S. C. Alttürkische Handschriften, 6: Berliner Fragmente des Goldlanz-Sūtras. Teil 2: Viertes und fünftes Buch, Stuttgart, 2002.*

7. *Raschmann S. C. Alttürkische Handschriften, 7: Berliner Fragmente des Goldlanz-Sūtras. Teil 7: Sechstes Bis Zehntes Buch, Stuttgart, 2005.*

8. *Wilkens J. Die drei Körper des Buddha (trikāya), das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz–Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert, Berliner Turfantexte XXI, Brepols, Turnhout 2001.*

9. *Ölmez M. AltunYaruk III. Kitap (=5.Bölüm), Türk Dilleri Araştırma Dizisi, Odak Ofset Yay., Ankara, 1991.*

10. *Kaya C. Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994, s. 912.*

11. *Kaya C. Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021.*

12. *Ayazlı Ö. Altın Yaruk Sudur VI. Kitap Karşılaştırmalı MetinYayını, TDK Yayınları, İstanbul. 2012. – 506 s.*

13. *Gulcalı Z. Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan 'Aç Bars' Hikâyesi, TDK Yayınları, Ankara, 2013. – 445 s.*

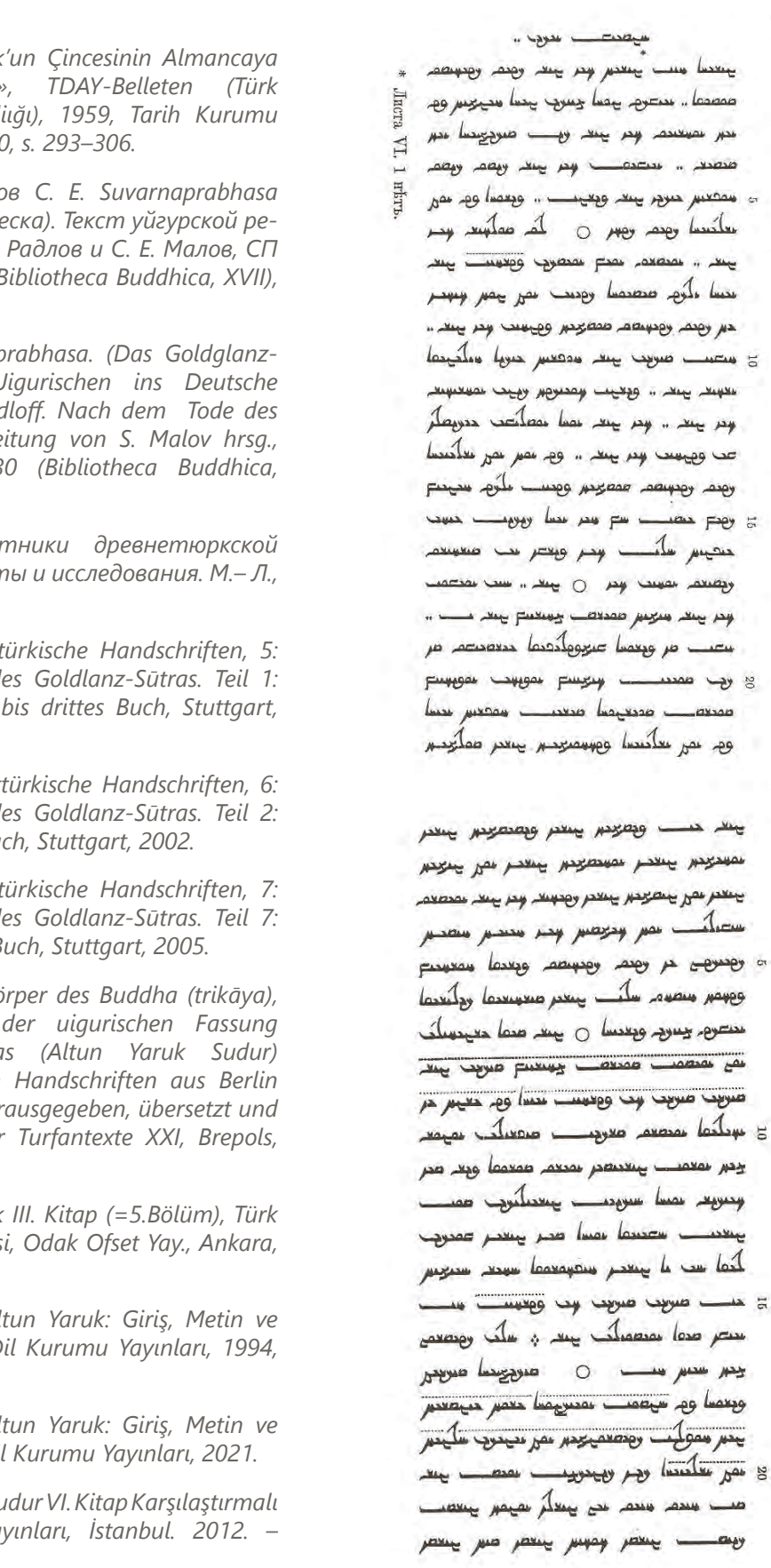

14. *Uçar E. Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tezginç, Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin, Dinazor Kitabevi Yay., İzmir, 2013.*

15. *Altun Yaruklug Ceval Beg Bitigi. Ankara, 2022. – 282 s.*

16. *Tokyürek h. Altun Yaruk Sudur IV.Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını). Kayseri, 2015. – 718 s.*

17. *Çetin E. Altun Yaruk Sekızinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin, Karahan Kitabevi, Adana, 2017.*

18. *Аюп Т., Сайит М. Қәдимки уйғур тил-йезиқидики Алтун яруқ. Үрүмчи, 2001. – 598 б.*

14. *Uçar E. Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tezginç, Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin, Dinazor Kitabevi Yay., İzmir, 2013.*

15. *Altun Yaruklug Ceval Beg Bitigi. Ankara, 2022. – 282 s.*

16. *Tokyürek h. Altun Yaruk Sudur IV.Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını). Kayseri, 2015. – 718 s.*

17. *Çetin E. Altun Yaruk Sekızinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin, Karahan Kitabevi, Adana, 2017.*

18. *Аюп Т., Сайит М. Қәдимки уйғур тил-йезиқидики Алтун яруқ. Үрүмчи, 2001. – 598 б.*

14. *Uçar E. Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tezginç, Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin, Dinazor Kitabevi Yay., İzmir, 2013.*

15. *Altun Yaruklug Ceval Beg Bitigi. Ankara, 2022. – 282 s.*

16. *Tokyürek H. Altun Yaruk Sudur IV.Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını). Kayseri, 2015. – 718 s.*

17. *Çetin E. Altun Yaruk Sekızinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin, Karahan Kitabevi, Adana, 2017.*

18. *Аюп Т., Сайит М. Қәдимки уйғур тил-йезиқидики Алтун яруқ. Үрүмчи, 2001. – 598 б.*

8. «Шуән Жаң өмірбаянының ұйғырша нұсқасы»

Бұл ескерткішті де 10 ғасырда өмір сүрген ұйғыр ғалымы және аудармашысы Шиңқо Шәли Тутуң қытай тілінен аударған. Шуән Жаң - Қытайға будда дінін тарату үшін 629 жылы 29 жасында Үндістанға барып, 15 жыл сол дінді арнайы үйренген адамдың аты. Ол Үндістан сапарында Құмұл, Тұрпан, Қарашәр, Кучар, Қашқар, Хотан сияқты қалаларға да барады. Ұйғыр тіліне аударылған бұл ескерткішті Шуән Жаң шәкірттері жазған. Шинқо Шәли Тутуң ескерткішті аудару барысында өзі білетін жергілікті материалдарды, өзінің ойларын қосып отырған. Себебі Шыңқо Шәли Тутуң будда діні бойынша білімі өте терең болған, қытай тілі мен ана тілін өте жетік білгеннен басқа, санскрит тілін де жақсы меңгерген. Аударма барысында қытай тілінің заңдылықтарына сәйкес дыбыстық құрамы өзгеріп кеткен санскритше сөздерді ұйғыршаға аударғанда, санскритшесіне негізделген. Сондықтан кейбір ғалымдар оның аудармасын «Шуән Жаң өмірбаянының ұйғырша нұсқасы» деп атағанды дұрыс көреді.

Ескерткіштің бірнеше қолжазбасы белгілі болғанымен, ең негізгі нұсқасы 1930 жылдары Тұрпан маңайында табылған. 378 парақтан тұратын 44 х 18 см. мөлшеріндегі қолжазбаның 248 парағы Пекинде, 94 парағы Санкт-Петербургта және 36 парағы Парижде сақтаулы. Ескерткішті алғаш рет қытай буддизмінің және көне түркі тілдерінің маманы А. фон Габайн зерттеген [Gabain 1935]. Ол он тараудан тұратын мәтіндің 5 тарауының 6 парағын жариялайды. Шуән Жаң өмірбаянының 1 бөлімі толық сақталмаған, тек 14 жолы ғана анықталған [Semet 2002]. 2 бөлімдің 24 парағы сақталған, олардың әр бетіне 27 жол мәтін жазылған [P. Zieme 1990]. Бұл бөлімдің Бейжіңде сақталған парақтарын М. Өлмез жариялаған [2002]. 3 бөлімін М. Өлмез мен К. Рөрборндар 2001 жылы [Ölmez 2001], 4 бөлімін А. Сәмәт, М. Өлмез және К. Рөрборн 2002 жылы [Semet 2002], 5 бөлімді С. Диц, М. Өлмез, К. Рөрборндар 2015 жылы [Dietz 2015], 7 және 8 бөлімдерді К. Рөрборн 1991 [Röhrborn 1991] және 1996 жылдары [Röhrborn 1996], 9 бөлімді Х. Айдемір [Aydemir 2013], 10 бөлімді А. Мирсултан 2010 жылы [Mirsultan 2010] жариялады. 6 бөлімді М. Өлмез зерттеп, баспаға дайындап жатыр. Бұл басылымдар бойынша жалпы түсінік алу үшін Айсима Мирсултандың зерттеуіне тоқталып өтуді дұрыс көрдік. Ғалымдың кітабы 2008 жылы К. Рөрборн жетекшілігінде дайындалған докторлық диссертациясы негізінде басылып шыққан. Кітап 9 бөлімнен тұрады: 1 бөлімде (11–50 беттер) тақырыптың зерттелу тарихына тоқталады, 2 бөлімде конкорданс (51–54 беттер), 3, 4 бөлім-

8. “The Uighur version of Shuang Zhang’s biography”

This monument was also translated from Chinese by the Uighur scholar and translator Shianco Shali Tutun, who lived in the 10th century. Shuang Zhang is the name of a man who went to India at the age of 29 in 629 to spread the Buddhist religion in China and spent 15 years specifically studying the religion. He also visited cities in India such as Kumul, Turpan, Karachar, Kuchar, Kashgar and Khotan. This monument, translated into Uighur, was written by students of Shuang Jan. Shinko Shali Tutun, in the course of translating the monument, incorporated local materials he knew, his thoughts. Because Shinko Shali Tutun had a profound Buddhist education, he knew Chinese and his native language well, and he also knew Sanskrit well. When translating Sanskrit words with a changed sound composition in accordance with the regularities of the Chinese language, he translated them into Uighur, taking the base from Sanskrit. For this reason, some scholars prefer to call his translation “The Uighur version of Shuang Zhang’s biography”.

Although several manuscripts of the monument are known, the most basic version was discovered in the Turpan area in the 1930s. 44 x 18 cm on 378 leaves. 248 sheets of the manuscript are preserved in Beijing, 94 in St. Petersburg and 36 in Paris. The monument was first studied by A. von Gabain, a specialist in Chinese Buddhism and ancient Turkic languages [Gabain 1935]. He publishes 6 pages of a 5 chapter text consisting of ten chapters. Part 1 of the biography of Shuang Zhang has not been completely preserved, only 14 lines are defined [Semet 2002]. The 24 leaves of the Part 2 have been preserved; 27 lines of text are written on each page [P. Zieme 1990]. The pages of this section preserved in Beijing were published by M. Olmez [2002]. Part 3 by M. Olmez and K. Rohrborn in 2001. [Ölmez 2010], Part 4 by A. Samet, M. Olmez and C. Rohrborn in 2002. [Semet 2002], Part 5 by S. Dietz, M. Olmez, and K. Rohrborn in 2015. [Dietz 2015], sections 7 and 8 by K. Röhrborn was published in 1991 [Röhrborn 1991] and 1996 [Röhrborn 1996], 9 parts by H. Aydemir [Aydemir 2013], 10 parts by A. Mirsultan in 2010 [Mirsultan 2010]. Part 6 is being studied by M. Olmez and is being prepared for print. In order to get an overview of these publications, we decided to focus on Aysima Mirsultan’s research. The scholar’s book was published in 2008 on the basis of a doctoral dissertation prepared under the supervision of C. Rohrborn. The book is divided into 9 sections: section 1 (pp. 11–50) describes the history of the topic, section 2 – concordance (pp. 51–54), section 3, 4 – abbreviations and literature, section 5 – transliteration, transcription, German translation

8. «Уйгурская версия жизнеописания Шуан Чжана»

Памятник переведен с китайского языка уйгурским ученым и переводчиком Шингко Шали Тутуном, жившим в X в. Шуан Чжан – это имя человека, который в 629 году отправился в Индию в возрасте 29 лет, чтобы распространить буддизм в Китае и 15 лет специально изучал эту религию. Во время своего путешествия в Индию он посетил города Кумул, Турфан, Карашар, Кучар, Кашкар и Хотан.

Этот памятник, переведенный на уйгурский язык написан учениками Шуан Чжана. В ходе перевода памятника Шингко Шали Тутун добавил известные ему местные материалы и свои мысли. Шингко Шали Тутун обладал глубокими знаниями в области буддизма, хорошо знал китайский, свой родной язык и санскрит. В процессе перевода звуковой состав изменился по законам китайского языка, поэтому перевод на уйгурский язык осуществлен на основе санскрита. Поэтому некоторые ученые предпочитают называть его перевод «Уйгурской версией жизнеописания Шуан Чжана».

Известны несколько рукописей памятника, но самая полная версия найдена в 1930-х годах недалеко от Турфана. Страницы памятника размером 44 х 18 см, состоят из 378 листов. 248 листов рукописи хранятся в Пекине, 94 листа в Санкт-Петербурге и 36 листов в Париже. Памятник впервые исследован А. фон Габайном, специалистом по китайскому буддизму и древнетюркским языкам [Gabain 1935]. Ученым опубликованы 6 страниц 5-главы десятиглавного текста. 1 часть жизнеописания Шуан Чжана полностью не сохранилась, определены только 14 строк [Semet 2002]. Сохранилось 24 листа 2 части, на каждой странице которых написано 27 строк текста [P. Zieme 1990]. Хранящиеся в Пекине страницы этого раздела опубликованы М. Олмезом [2002]. 3 часть опубликовали М. Олмез и К. Рорборн в 2001 году. [Ölmez 2001], 4 часть А. Самет, М. Олмез и К. Рорборн в 2002 году [Semet 2002], 5 часть С. Дитц, М. Олмез, К. Рорборн в 2015 году [Dietz 2015], 7 и 8 части К. Рорборн в 1991 году [Röhrborn 1991] и 1996 году [Röhrborn 1996], 9 часть Х. Айдемир [Aydemir 2013], 10 часть А. Мирсултан в 2010 году [Mirsultan 2010]. 6 часть изучается М. Олмезом и готовится к публикации. Чтобы получить общее представление об этих публикациях, мы решили остановиться на исследовании Айсимы Мирсултан. Книга ученого издана в 2008 году на основе докторской диссертации, подготовленной под руководством К. Рорборна.

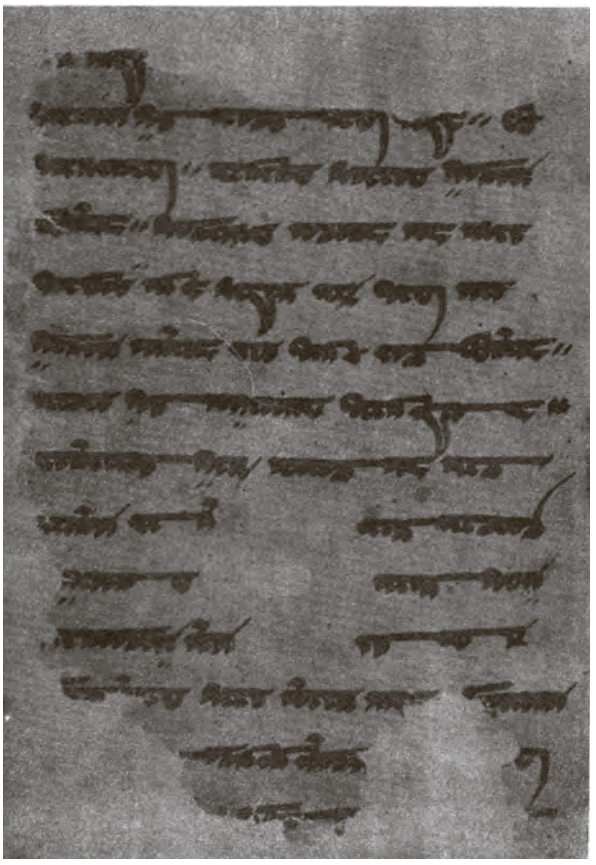

Тугушева Л. Ю. Шуән Жаң өмірбаянының ұйғырша версиясының (или нұсқасының) фрагменттері.

Tugusheva L. Y. Fragments of the Uighur version of the biography of Shuang Zhang.

Тугушева Л. Ю. Фрагменты уйгурской версии биографии Сюань-цзана.

дерде қысқартулар мен әдебиеттер, 5 бөлімде ескерткіштің 10 бөлімінің транслитерациясы, транскрипиясы, немісше аудармасы және мәтіннің қарастырылып жатқан жеріне сәйкес келетін қытайша түпнұсқасы да берілген (73–202 беттер). 6 бөлімде егжей-тегжейлі комментарийлер (203–303), 7 бөлімде (305–314 беттер) қытайша мәтіндің түпнұсқасы, 8 бөлімде мәтіндегі қытайша, тохарша, соғдыша, санскиртше сөздердің тізімі (315–320 беттер), 9 бөлімде ұйғырша мәтіндегі сөздердің индексі (321–360 беттер) орын алған.

Л. Тугушева шығарманың Санкт-Петербургта сақтаулы парақтарының алғаш фрагменттерін басып шығарған болса [Тугушева 1980], кейін Санкт-Петербургта сақталып жатқан қолжазбаны (ескеркіштің 5, 6, 8, 10 бөлімдері) түгел факсимилеси, транскрипцияси, орысша аудармасымен басып шығарған [Тугушева 1991].

2010 жылы Қ. Барат 1993 жылы Гарвард университетінде дайындаған докторлық диссетациясының негізінде Шуэн Жаңның өмірбаянының 9 және 10 бөлімдерін басып шығарады [Барат 2000].

2005 жылы А. Сәмәт ескертіштің лексикалық ерекшеліктері туралы зерттеуін жариялайды. Ғалым мәтінді дұрыс оқып, түсіну үшін оның түпнұсқасы қытайшамен салыстыру маңызды екенін ескере отырып, талдау жасайды [Semet 2005].

Ескерткіш туралы көне ұйғыр тілінің Р. Р. Арат, Ш. Текин, С. Тезжан, Ген Шимин, П. Циме, О. Ф. Серткая сияқты танымал ғалымдары да мақалалар жазған.

and the Chinese original corresponding to the place in the text (pp. 73–202). In 6 sections are detailed commentaries (203–303), in 7 sections (pp. 305–314) the original Chinese text, in 8 sections is a list of Chinese, Tocharian, Sogdian, Sanskrit words in the text (pp. 315–320), in 9 sections is an index of words in the Uighur text (pp. 321–360).

While L. Tugusheva first printed the sheets of the work kept in St Petersburg [Tugusheva 1980], and then printed the entire manuscript (sections 5, 6, 8, 10) with facsimiles, transcriptions and Russian translations [Tugusheva 1991].

In 2010. K. Barat on the basis of the doctoral dissertation which he prepared at Harvard University in 1993, publishes sections 9 and 10 of the biography of Chuan-Jean [Barat 2000].

In 2005, A. Samat publishes a study of the lexical features of the pamchnik. The scholar conducts the analysis taking into account the importance of comparing the original Chinese text for a proper reading and understanding of the text [Semet 2005].

Articles about the monument have been written by such famous scholars of the ancient Yugur language as R. R. Arat, Sh. Tekin, S. Tezhan, Gen Shimin, P. Tsime, O. F. Sertkaya.

Әдебиеттер

1. *Gabain. A. Von. Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs. I. Bruchstücke des 5. Kapitels. In: SPAW Phil.-hist. Kl., 29. 1935, C. 151–180.*
2. *Zieme P. «Xuanzangs Biographie und das Xiyuji in alttürkischer Überlieferung.» Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung (hzl. J. P. Laut, K. Röhrborn). VdSUA 27. Wiesbaden, 75–107. 17 Tafeln. 1990.*
3. *Ölmez M. "Die alttürkische Xuanzang-Biographie II (Eski Uygurca Xuanzang Biyografisi, II)." Splitter aus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme (hzl. M. Ölmez, S. C. Raschmann). İstanbul–Berlin, 2002, S. 199–242.*
4. *Ölmez M., Röhrborn K. Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 7. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 2001.*

References

1. *Gabain. A. Von. Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs. I. Bruchstücke des 5. Kapitels. In: SPAW Phil.-hist. Kl., 29. 1935, C. 151–180.*
2. *Zieme P. «Xuanzangs Biographie und das Xiyuji in alttürkischer Überlieferung.» Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung (hzl. J. P. Laut, K. Röhrborn). VdSUA 27. Wiesbaden, 75–107. 17 Tafeln. 1990.*
3. *Ölmez M. "Die alttürkische Xuanzang-Biographie II (Eski Uygurca Xuanzang Biyografisi, II)." Splitter aus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme (hzl. M. Ölmez, S. C. Raschmann). İstanbul–Berlin, 2002, S. 199–242.*
4. *Ölmez M., Röhrborn K. Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 7. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 2001.*

Книга состоит из 9 частей: 1 часть (с. 11–50) посвящена истории исследования темы, во 2 части – представлен конкорданс (с. 51–54), в 3, 4 части – сокращения и литература, в 5 части – транслитерация, транскрипция, немецкий перевод и китайский оригинал, соответствующий рассматриваемому месту текста (с. 73–202). В 6 части даны подробные комментарии (с. 203–303), в 7 части – оригинальный китайский текст (с. 305–314), в 8 части приведен список китайских, тохарских, согдийских, санскритских слов в тексте (с. 315–320), в 9 части – индекс слов в уйгурском тексте (с. 321–360).

Л. Ю. Тугушева сначала опубликовала фрагменты страниц произведения, хранящиеся в Санкт-Петербурге [Тугушева 1980], после опубликовала всю рукопись с факсимиле, транскрипцией и русским переводом (части 5, 6, 8, 10 памятника), хранящуюся в Санкт-Петербурге [Тугушева 1991].

В 2010 году К. Барат опубликовал главы 9 и 10 жизнеописания Шуан Чжана на основе докторской диссертации, подготовленной в Гарвардском университете в 1993 году [Барат 2000].

В 2005 году А. Самет публикует исследование, посвященное лексическим особенностям памятника. Ученый проводит анализ, учитывая, что для правильного чтения и понимания текста важно сравнить его оригинал с версией на китайском языке [Semet 2005].

О памятнике писали такие известные ученые древнеуйгурского языка, как: Р. Р. Арат, Ш. Текин, С. Тезджан, Генг Шимин, П. Циме, О. Ф. Серткая.

Литература

1. *Gabain. A. Von. Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs. I. Bruchstücke des 5. Kapitels. In: SPAW Phil.-hist. Kl., 29. 1935, C. 151–180.*

2. *Zieme P. «Xuanzangs Biographie und das Xiyuji in alttürkischer Überlieferung.» Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung (hzl. J. P. Laut, K. Röhrborn). VdSUA 27. Wiesbaden, 75–107. 17 Tafeln. 1990.*

3. *Ölmez M. "Die alttürkische Xuanzang-Biographie II (Eski Uygurca Xuanzang Biyografisi, II)." Splitter aus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme (hzl. M. Ölmez, S. C. Raschmann). İstanbul–Berlin, 2002, S. 199–242.*

4. *Ölmez M., Röhrborn K. Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 7. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 2001.*

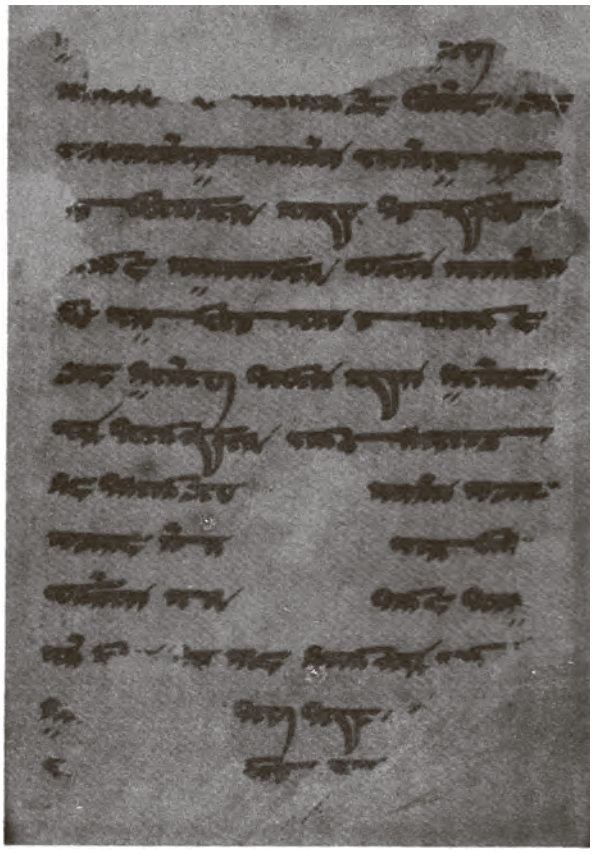

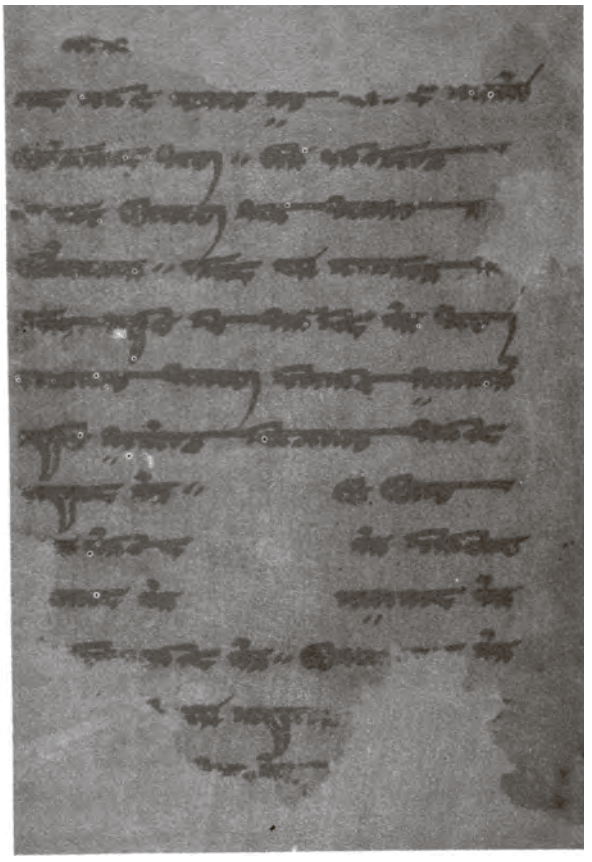

Тугушева Л. Ю. Шуән Жаң өмірбаянының ұйғырша версиясының (или нұсқасының) фрагменттері.

Tugusheva L. Y. Fragments of the Uighur version of the biography of Shuang Zhang.

Тугушева Л. Ю. Фрагменты уйгурской версии биографии Сюань-цзана.

5. *Semet A., Mehmet Ö., Röhrborn K. Die alttürkische Xuanzang-Biographie IV. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 12. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 2002.*
6. *Dietz S., Mehmet Ö., Röhrborn K. Die alttürkische Xuanzang-Biographie V. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 11. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 2015.*
7. *Röhrborn K. Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 3. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 1991.*
8. *Röhrborn K. Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 5. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 1996.*
9. *Aydemir H. Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Band I–II. Xuanzangs Leben und Werk. 10. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 2013.*
10. *Mirsultan A. Die alttürkische Xuanzang-Biographie X. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 9. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 2010.*
11. *Тугушева Л. Ю. Фрагменты уйгурской версии биографии Сюань-цзана. Транскрипция, пер., примеч., коммент. и указатели Л. Ю. Тугушевой. М., 1980.*
12. *Тугушева Л. Ю. Уйгурская версия биографии Сюань-цзана. (фрагменты из ленинградского рукописного собрания Института востоковедения АН СССР). – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 591 с.*
13. *Barat K. The Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang. Ninth and Tenth Chapters. Edited and Translated with a Commentary. Bloomington, Indiana, 2000.*
14. *Semet A. Lexikalische Untersuchungen zur uigurischen Xuanzang-Biographie. Xuanzangs Leben und Werk. 8. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 2005.*

5. *Semet A., Mehmet Ö., Röhrborn K. Die alttürkische Xuanzang-Biographie IV. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 12. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 2002.*
6. *Dietz S., Mehmet Ö., Röhrborn K. Die alttürkische Xuanzang-Biographie V. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 11. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 2015.*
7. *Röhrborn K. Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 3. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 1991.*
8. *Röhrborn K. Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 5. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 1996.*
9. *Aydemir H. Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Band I–II. Xuanzangs Leben und Werk. 10. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 2013.*
10. *Mirsultan A. Die alttürkische Xuanzang-Biographie X. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 9. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 2010.*
11. *Тугушева Л. Ю. Фрагменты уйгурской версии биографии Сюань-цзана. Транскрипция, пер., примеч., коммент. и указатели Л. Ю. Тугушевой. М., 1980.*
12. *Тугушева Л. Ю. Уйгурская версия биографии Сюань-цзана. (фрагменты из ленинградского рукописного собрания Института востоковедения АН СССР). – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 591 с.*
13. *Barat K. The Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang. Ninth and Tenth Chapters. Edited and Translated with a Commentary. Bloomington, Indiana, 2000.*
14. *Semet A. Lexikalische Untersuchungen zur uigurischen Xuanzang-Biographie. Xuanzangs Leben und Werk. 8. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 2005.*

5. *Semet A., Mehmet Ö., Röhrborn K. Die alttürkische Xuanzang-Biographie IV. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 12. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 2002.*

6. *Dietz S., Mehmet Ö., Röhrborn K. Die alttürkische Xuanzang-Biographie V. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 11. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 2015.*

7. *Röhrborn K. Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 3. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 1991.*

8. *Röhrborn K. Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 5. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 1996.*

9. *Aydemir H. Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Band I–II. Xuanzangs Leben und Werk. 10. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 2013.*

10. *Mirsultan A. Die alttürkische Xuanzang-Biographie X. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 9. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 2010.*

11. *Тугушева Л. Ю. Фрагменты уйгурской версии биографии Сюань-цзана. Транскрипция, пер., примеч., коммент. и указатели Л. Ю. Тугушевой. М., 1980.*

12. *Тугушева Л. Ю. Уйгурская версия биографии Сюань-цзана. (фрагменты из ленинградского рукописного собрания Института востоковедения АН СССР). – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 591 с.*

13. *Barat K. The Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang. Ninth and Tenth Chapters. Edited and Translated with a Commentary. Bloomington, Indiana, 2000.*

14. *Semet A. Lexikalische Untersuchungen zur uigurischen Xuanzang-Biographie. Xuanzangs Leben und Werk. 8. VdSUA. 34. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, 2005.*

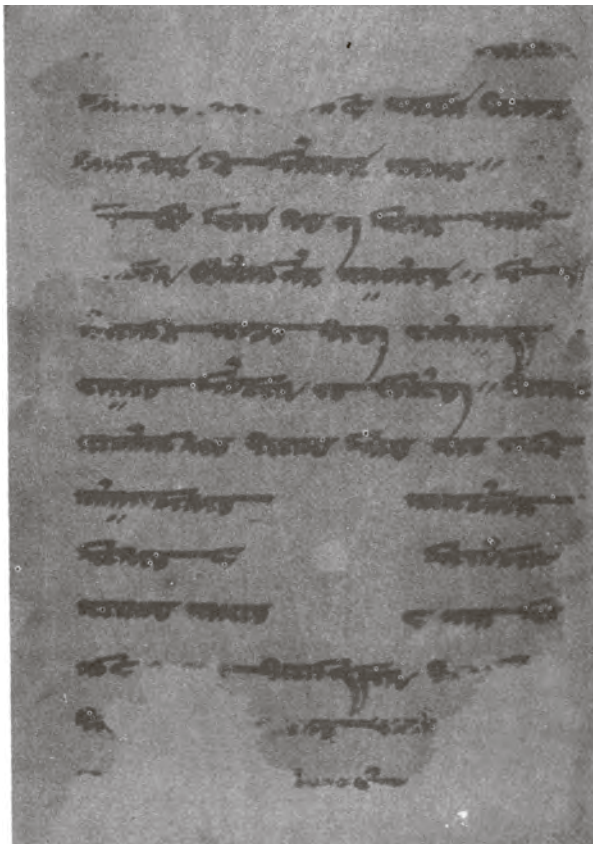

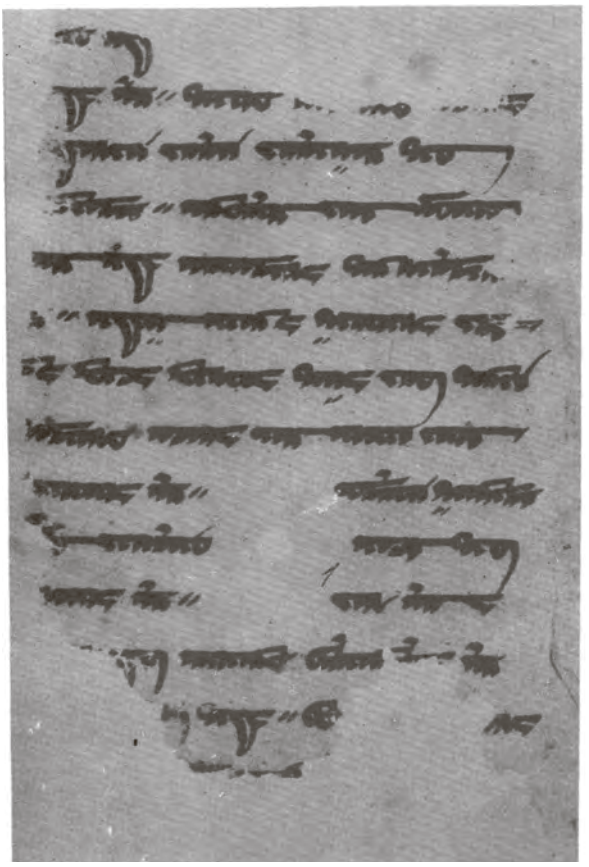

Тугушева Л. Ю. Шуэн Жаң өмірбаянының ұйғырша версиясының (или нұсқасының) фрагменттері.

Tugusheva L. Y. Fragments of the Uighur version of the biography of Shuang Zhang.

Тугушева Л. Ю. Фрагменты уйгурской версии биографии Сюань-цзана.

9. «Куанши им пусар»

Қуаншы им – күллі тіршілік иелерін қуантып, адамдардың әр түрлі тілегін орындайтын, қиындыққа тап болғанда Қызырдай болып көрінетін, оларға нирвана жолын көрсететін бодхисатваның аты. Ескерткіш санскритше «Saddharmapuṇḍarīka-sūtra», қытайша «guanshiyin pusa» деп аталатын будда дінінің махаяна мазхабына байланысты шығарманың 25 бөлімінің (қытайша аудармасы бойынша, санскиртшеде 24 бөлім) ұйғырша аудармасы. Бұл шығарманың санскрит тіліндегі түпнұсқасының қашан жазылғаны белісіз, бірақ қытайша аудармасы 266 жылы жасалған. Ұйғырша аудармасының да қашан және кім тарапынан жасалғаны белгісіз. Ш. Текин Санкт-Петербургта сақтаулы қолжазбадағы ұйғыр жазуының емле нормаларына және хуснихат талаптарына сай жазылғанына қарап, 13 ғасырға дейін жазылған болуы мүмкін деп есептейді.

Будда діні мазмұнындағы бұл ескерткіштің 4 нұсқасы табылған. А нұсқасы 224 жолдан тұрады. Ол нұсқаны Құлжада (1902–1912) және Үрімшіде (1912–1917) Ресей консулы болған А. А. Дьяков Тұрпаннан тапқан. Рулон сияқты оралатын қолжазбаның ұзындығы 285 см. ені 27 см. Оған 1.8 см. интервалмен әр қайсысының ұзындығы 24.7 см. болған 170 жол мәтін жазылған. Бұл қолжазбаны алғаш В. В. Радлов 1911 жылы ұйғыр баспа әріптерімен теріп, неміс тіліне аудармасы және комментарийлерімен жариялайды [Radloff 1911]. Қағазы және жазу ерекшеліктері осы қолжазбаға ұқсас болған тағы 4 қысқа мәтінде де табылған. Олардың ең үкені 36, қалғандары 6 (екі мәтін), бірі 4 жолдан тұрады.

Германияда сақтаулы В нұсқасын А. В. Мюллер Uigurika сериясының 2 томында жариялайды. Ғалым ұйғырша жолдар астына немісше аудармасын және оған сәйкес келетін түпнұсқа қытайшасын берген [Müller 1910]. С нұсқасы да Германияда сақтаулы. Қолжазбаның ұзындығы 103 см., ені 30.5 см. Оған жолдарының ұзындығы 28 см. келетін 61 жол мәтін жазылған. Ш. Текин бұл қолжазбаның каллиграфиясына өте жоғары баға беріп, ұйғыр жазуында қаламмен жазылған мәтіндердің ішіндегі ең әдемілерінің бірі деп жазады. D нұсқасы да Германияның Майнз қаласында сақтаулы. Ұзындығы 17 см. ені 16 см. қолжазбада 11 жолдық мәтін бар.

1960 жылы түрк ғалымы Шинаси Текин «Куанши им пусардың» В. В. Радлов басылымына негізделген зерттеуін басып шығарады [Tekin 1960]. Ш. Текин кітабының кіріспесінде (2–8 беттер) ескерткіштің зерттелу тарихына, қолжазбаларына тоқталады. «Ұйғырша мәтін» бөлімінде (9–18 беттер) Ш. Текин В. В. Радлов ұйғыр баспа әріптерімен жариялаған қолжазба мәтінінің транс-

9. “Kuanshi im pusar”

Kuanshi im is the name of Bodhisattva, who makes all beings happy and fulfils various desires of people when they are in trouble, showing them the path of nirvana. The monument is a Uighur translation of a 25-part (according to the Chinese translation, 24 parts in Sanskrit) work related to the Mahayana Buddhist mazhab, known in Sanskrit as “Saddharmapuṇḍarīka-sūtra”, in Chinese as “Kuanshi im pusar”. It is not known exactly when the original Sanskrit version of this work was written, but the Chinese translation was made in 266. It is not known when and by whom the Uighur translation was made. S. Tekin believes that, judging from the fact that the Uighur script in the manuscript preserved in St. Petersburg was written in accordance with the orthographic norms and requirements of the Khusnihat, it could have been written before the 13th century.

Four versions of this Buddhist content monument have been found. Version A consists of 224 lines. This version was found by the Russian Consul of Kulja (1902–1912) and Urumqi (1912–1917) in Turpan. The manuscript, which is wrapped as an oulon, is 285 cm long and 27 cm wide. With a length of 24.7 cm at 1.8 cm intervals, 170 lines of text were written. This manuscript was first printed by W. W. Radloff in 1911 in Uighur block letters with a translation into German and comments [Radloff 1911]. The paper and writing peculiarities were also found in 4 other short texts that were similar to this handwriting. The largest of them is 36, the others are 6 (two texts), one is 4 lines.

Version B, preserved in Germany, was published by A. W. Müller in volume 2 of the Uigurika series. The scholar gave a German translation under the Uighur lines and the corresponding original Chinese [Müller 1910]. Version C is also preserved in Germany. The manuscript is 103 cm long and 30.5 cm wide. The length of the lines is 28 cm. A total of 61 lines of text are written. Sh. Tekin praised the calligraphy of this manuscript and wrote that it is one of the most beautiful texts written with a pen in Uighur script. Version D is also kept in Mainz, Germany. It is 17 cm long and 16 cm wide. The manuscript contains 11 lines of text.

In 1960 the Turkic scholar Shinasi Tekin publishes a study “Kuanshi im pusar”, based on the publication of W. Radloff [Tekin 1960]. The introduction to Sh. Tekin’s book (pp. 2–8) tells about the history of the study of the monument and its manuscripts. In the section “Uighur Text” (pp. 9–18) Sh. Tekin transcribes the manuscript text published by W. Radloff in Uighur block letters, compares it with other manuscripts of the monument. The section “Audarma” (pp. 19–25) contains a Turkish translation of the text, pp. 25–31 contains commentaries on

9. «Куанши им пусар»

Куанши им – имя бодхисаттвы, который радует всех живых существ, исполняет различные желания людей, появляется как Хызыр во время трудностей и указывает им путь к нирване. Памятник представляет собой уйгурский перевод 25 глав (согласно китайскому переводу, 24 глав на санскрите), относящихся к школе махаяна буддизма, известной на санскрите как «Saddharmapuṇḍarīka-sūtra», на китайском языке как «guanshiyin pusa».

Точно неизвестна датировка создания памятника на санскрите, однако китайский перевод сделан в 266 году. Также неизвестно, когда и кем был сделан уйгурский перевод. Ш. Текин полагает, что уйгурская версия рукописи, хранящаяся в Санкт-Петербурге написана в соответствии с орфографическими нормами и требованиями хуснихата и может датироваться до XIII века.

Обнаружены 4 версии этого буддийского памятника. Версия А состоит из 224 строк и найдена в Турфане А. А. Дьяковым, который являлся российским консулом в Кулже (1902–1912) и Урумчи (1912–1917). Длина рукописи, свернутой в рулон составляет 285 см, а ширина 27 см. Рукопись содержит 170 строк текста, длина каждой из них 24,7 см с интервалом 1,8 см. Она впервые опубликована В.В. Радловым в 1911 году уйгурскими печатными буквами с переводом на немецкий язык и комментариями [Radloff 1911]. Также найдены 4 других коротких текста, сходными с этой рукописью с бумагой и начертанием письма. Самый большой из них состоит из 36 строк, остальные состоят из 6 строк (два текста) и один из 4 строк.

Версия В, хранящаяся в Германии опубликована А. В. Мюллером в 2 томе серии Uigurika. Ученый предоставил немецкий перевод и соответствующий китайский оригинал под уйгурскими строками [Müller 1910].

Версия С также хранится в Германии. Длина рукописи 103 см., а ширина 30,5 см. Рукопись содержит 61 строку текста, длина которых составляет 28 см. Ш. Текин очень высоко оценил каллиграфию рукописи и отмечает, что это один из самых эстетически красиво формленных письменных текстов уйгурским письмом. Версия D также хранится в Майнце (Германия). В рукописи содержится 11 строк текста, длина которых 17 см, а ширина 16 см.

В 1960 году турецкий ученый Шинаси Текин опубликовал исследование по «Куанши им Пусар», основанное на публикации В. В. Радлова [Tekin 1960]. Во введении Ш. Текин (стр. 2–8) акцентирует внимание на истории изучения памятника. В разделе «Уйгурский текст» (стр. 9–18) Ш. Текин создает транскрипцию рукописного текста, опу-

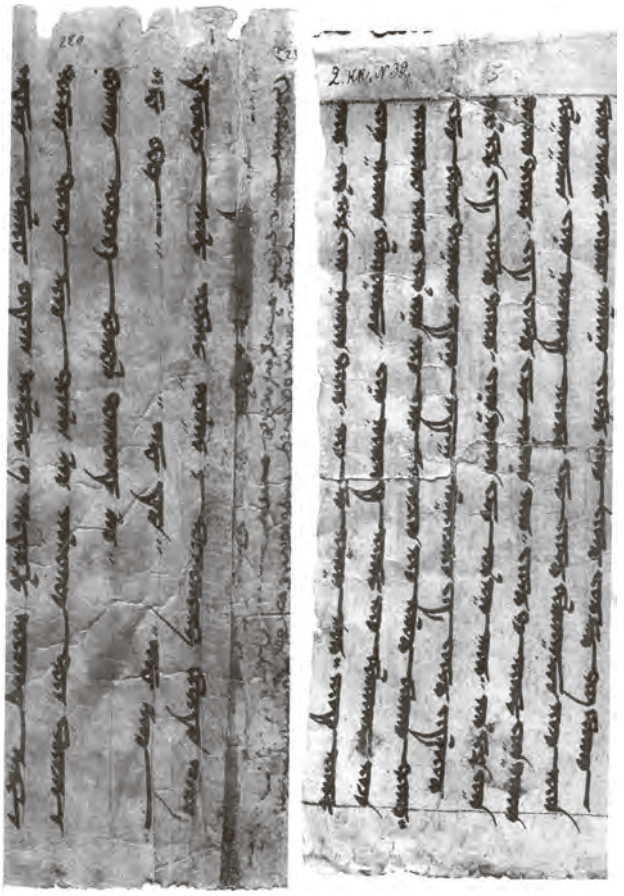

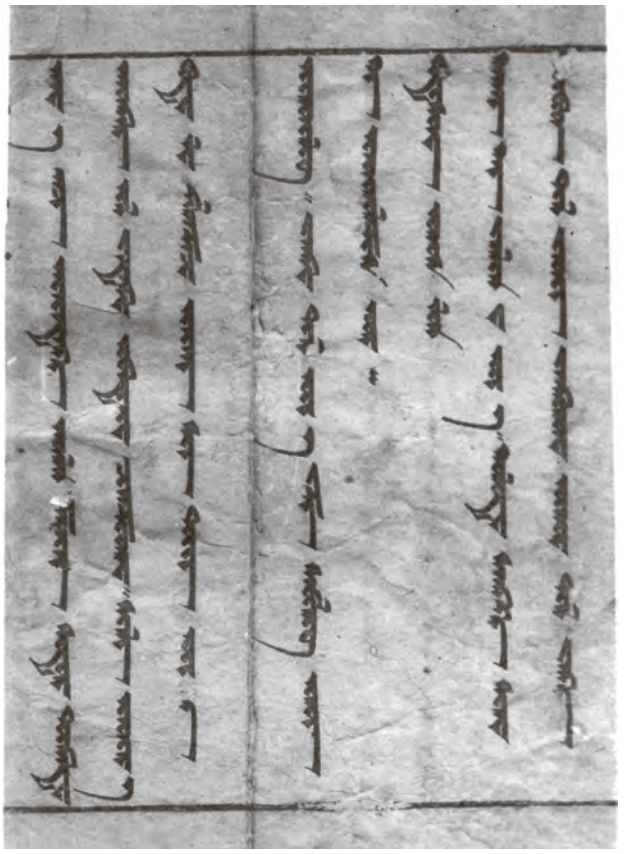

Radloff, W. Kuan-ši-im Pusar: eine türkische Übersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Saddharmapuṇḍarīka

http://indianculture.gov.in/ebooks/kuan-si-im-pusar-eine-turkische-ubersetzung-des-xxv-kapitels-der-chinesischen-ausgabe-des

крипиясын жасайды, ескерткіштің басқа қолжазбаларымен салыстырады. «Аударма» бөлімінде (19–25 беттер) мәтіндің түрік тіліне аудармасы берілген болса, 25–31 беттерде будда дініне баланысты ұғымдарға, кейбір сөздерге комментарийлер, 32–53 беттерде сөздер мен қосымшалардың индексі, 54 бетте санскритше – ұйғырша терминдер тізімі, 55–57 беттерде қысқартпалармен әдебиеттер тізімі берілген.

1977 жылы жапон ғалымы Суми Токан «Куанши ми пусар» бойынша өз зерттеуін жариялайды. Зерттеуде мәтін, оның жапон тіліне аудармасы, қытайша түпнұсқамен салыстырылмалы талдауы, комментарйлер орын алған. Бұл ғылыми еңбек ұйғырша, жапонша, қытайша мәтіндерді тутастай алып зерттелгенімен құнды [Sumi Tôkan 1977].

2014 жылы Түркияда профессор Мehмет Өлмездің жетекшілігімен Жейда Өзжан Деврез «Көне ұйғырша «Куанши им пусар» зерттеуі» (мәтін-аударма-комментарийлер-сөздік) тақырыбында магистрлік диссертация дайындайды, 2020 жылы болса, осы еңбегі негізінде кітабын жариялайды [Özcan Devrez 2020]. Бұл еңбектің Ш. Текинннің еңбегінен айырмашылығы оның ескерткіштің қытайша нұсқасына негізделе отырып зерттелуінде. Жейда Өзжан Деврез қытайша нұсқамен ұйғырша нұсқаны салыстырмалы түрде зерттеу арқылы жетілдірілген мәтінді шығаруды және түсініктеме талап ететін сөздер, сөз тіркестеріне арнайы тоқталып өтуді мақсат еткен.

the notions, some words, pp. 32–53-indexes of words and appendices. The book contains a list of Sanskrit and Uighur terms on pp. 54. 55–57-list of abbreviated literature.

In 1977 the Japanese scholar Sumi Tokan publishes his study "Kuanshi im pusar". The study contained the text, its translation into Japanese, a comparative analysis with the Chinese original, and commentary. This scholarly work is valuable because it examines texts in Uighur, Japanese, and Chinese [Sumi Tôkan 1977].

In 2014, in Turkey, under the supervision of Professor Mehmet Olmez Zeid, Özcan Devrez prepared a master's thesis on "the study of 'kuanshi im pusar' in ancient Uighur" (text-translation-commentary-dictionary) and will publish a book based on this work in 2020 [Özcan Devrez 2020]. The difference between this work and that of S. Tekinna is his study based on the Chinese version of the monument. Zeyda Özcan Devrez intended to create an improved text by comparing the Uighur version with the Chinese version and paying special attention to words, phrases that require commentary.

Әдебиет

1. *Müller F. W. K. Uigurica II, APAW Nr. 3. Berlin, 1910, 72–78.*
2. *Radloff W. Kuan-si-im Pusar. Eine tiirkische Dbersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Saddharmapundarika. Hrsg. und iibers. von W. Radloff. Mit vier Beilagen und zwei Tafeln, St.-Pbg., 1911 (Bibliotheca Buddhica, XIV), (2), VIII, 119 стр., 2 л. табл.«Куан-ши-им Пусар».*
3. *Tekin Ş. Uygurca Metinler I- Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah) Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (Saddharmapuṇḍarīka-sūtra). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları Araştırmaları Serisi Edebiyat Filoloji 2, 1960.*
4. *Sumi, Tôkan. Kuan-si-im Pusar. Kariya: 1977 (Radloff, Wilhelm. A Note on the Uighur Text of Chinese Translation XXV. Kuan-ši-im Pusar of Saddharmapuṇḍarîka-sūtra. St. Pétersburg: 1911).*
5. *Özcan Devrez C. Eski Uygurca Kuanşi İm Pusar İncelemesi, Ankara, 2020. – 263 s.*

References

1. *Müller F. W. K. Uigurica II, APAW Nr. 3. Berlin, 1910, 72–78.*
2. *Radloff W. Kuan-si-im Pusar. Eine tiirkische Dbersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Saddharmapundarika. Hrsg. und iibers. von W. Radloff. Mit vier Beilagen und zwei Tafeln, St.-Pbg., 1911 (Bibliotheca Buddhica, XIV), (2), VIII, 119 стр., 2 л. табл.«Куан-ши-им Пусар».*
3. *Tekin Ş. Uygurca Metinler I- Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah) Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (Saddharmapuṇḍarīka-sūtra). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları Araştırmaları Serisi Edebiyat Filoloji 2, 1960.*
4. *Sumi, Tôkan. Kuan-si-im Pusar. Kariya: 1977 (Radloff, Wilhelm. A Note on the Uighur Text of Chinese Translation XXV. Kuan-ši-im Pusar of Saddharmapuṇḍarîka-sūtra. St. Pétersburg: 1911).*
5. *Özcan Devrez C. Eski Uygurca Kuanşi İm Pusar İncelemesi, Ankara, 2020. – 263 s.*

бликованного В. В. Радловым уйгурскими печатными буквами и сравнивает с другими рукописями памятника. В разделе «Перевод» (стр. 19–25) представлен перевод текста на турецкий язык, на стр. 25–31 комментарии к понятиям, к некоторым словам, относящимся к буддизму, на стр. 32–53 есть индекс слов и дополнений, на стр. 54 приведен список санскритско-уйгурских терминов, на стр. 55–57 приведен список литературы с сокращениями.

В 1977 году японский ученый Суми Токан опубликовал исследование по «Куанши ми пусар». Исследование включает текст, его перевод на японский язык, сравнительный анализ с китайским оригиналом и комментарии. Эта научная работа ценна тем, что в ней изучались уйгурские, японские и китайские тексты в целом [Sumi Tôkan 1977].

В 2014 году в Турции под руководством профессора Мехмета Олмеза Джейда Озджан Деврез подготовила магистерскую диссертацию на тему «Исследование древнеуйгурского языка «Куанши им Пусар» (текст-перевод-комментарии-словарь), а в 2020 году на основе этой работы издала книгу [Özcan Devrez 2020]. Отличие этой работы от работы Ш. Текинна заключается в его изучении, основанном на китайской версии памятника. Джейда Озжан Деврез попыталась создать улучшенный перевод путем сравнительного изучения уйгурской версии с китайской, а также уделить особое внимание словам, фразам, требующих комментариев.

Литература

1. *Müller F. W. K. Uigurica II, APAW Nr. 3. Berlin, 1910, 72–78.*

2. *Radloff W. Kuan-si-im Pusar. Eine tiirkische Dbersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Saddharmapundarika. Hrsg. und iibers. von W. Radloff. Mit vier Beilagen und zwei Tafeln, St.-Pbg., 1911 (Bibliotheca Buddhica, XIV), (2), VIII, 119 стр., 2 л. табл.«Куан-ши-им Пусар».*

3. *Tekin Ş. Uygurca Metinler I- Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah) Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (Saddharmapuṇḍarīka-sūtra). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları Araştırmaları Serisi Edebiyat Filoloji 2, 1960.*

4. *Sumi, Tôkan. Kuan-si-im Pusar. Kariya: 1977 (Radloff, Wilhelm. A Note on the Uighur Text of Chinese Translation XXV. Kuan-ši-im Pusar of Saddharmapuṇḍarîka-sūtra. St. Pétersburg: 1911).*

5. *Özcan Devrez C. Eski Uygurca Kuanşi İm Pusar İncelemesi, Ankara, 2020. – 263 s.*

Radloff, W. Kuan-ši-im Pusar: eine türkische Übersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Saddharmapuṇḍarīka

http://indianculture.gov.in/ebooks/kuan-si-im-pusar-eine-turkische-ubersetzung-des-xxv-kapitels-der-chinesischen-ausgabe-des

10. «Абhидhарма кошаварди шастр»

Будда дінінің философиясына негізделген «Абhидhарманы» IV ғасырда Васубанди жазған. Бұл еңбектің өзінің көне ұйғыр тіліне аударылған ұйғыр жазуындағы қолжазбасы осы уақытқа дейін табылмаған. «Абhидhармаға» байланысты ұйғыр тіліндегі 6 қолжазба оған кейінгі уақыттарды жазылған түсіндермелердің аудармасы болып есептелінеді. Сондай түсіндермелердің бірін VI ғасырда Стирамати (көне ұйғыршада Истирамати бахши) жасаған. Ұйғыр жазуындағы қолжазбалар Абhидhармаға Стирамати жасаған түсіндірмелердің қытайша аудармасынан ұйғыр тіліне аударылған. Олардың ең көлемдісін А. Стейн 1907 жылы Дунхуандағы буддист ұйғыр бутханасынан тапқан. Қазір бұл ескерткіш А және В қолжазбалары атымен екі кітап ретінде Ұлы Британия музейінде сақтаулы. А қолжазбасы парақтарының ұзындығы 17 см. ені 12 см. келетін 149 парақтан (298 бет) тұрады. Әр бетіне 15 жол мәтін жазылған, жалпы жол саны – 4585. В қолжазбасының ұзындығы 19 см. ені 14 см. келетін 105 парақтан (210 бет) тұрады. Бұл қолжазбаға 2430 жол мәтін жазылған. Екі қолжазбаға жалпы саны 7015 жол мәтін жазылған.

А қолжазбасының 1942–3191 жолдарына сәйкес келетін тағы бір ұйғырша аударманы қытай ғалымы Гең Шимын 1983 жылы тапқан. Рулон сияқты оралатын бұл қолжазбаның ұзындығы 703 см. ені 29.9 см. Қолжазбаға 1249 жол мәтін жазылған. Ол қазір Қытайдың Гансу өлкесінің музейінде сақтаулы [Shimin 2002]. Кейінгі үш қолжазба Дунхуан ғылым академиясында сақтаулы. Олардың біріншісі ұзындығы 25.3 см. ені 9 см. келетін бір парақ мәтін. Ол жердегі мәтін А қолжазбасының 3631–3704 жолдарына сәйкес келеді. Қалған екі қолжазбада тек бірнеше сөйлемдер ғана сақталып қалған.

1970 жылы түрік ғалымы Шинаси Текин А қолжазбасының фотокөшірмесін кіріспе жазып, алғаш рет Нью Йоркта басып шығарған [Tekın 1970]. Ш. Текин кіріспеде қолжазба туралы жан-жақтты мағлұмат береді.

«Абhидhарманы» зерттеуде жапон ғалымы Масаhиро Шогаито өте көп еңбек сіңірген. Ол 1988 жылы А қолжазбасының 1–2582 жолдарының [Shōgaito 1988], 1991 жылы 2583–4585 жолдарының транскрипциясын жарияласа [Shōgaito 1991a], 1991 жылы А қолжазбасының [Shōgaito 1991b], 1993 жылы болса, В қолжазбасының толық транскрипциясын, жапон тіліне аударма сын, түсініктемелерімен екі том етіп басып шығарады [Shōgaito 1993]. 3 томда Ш. Текин 1970 жылы жариялаған «Абhидhарманың» түпнұсқасын сапалы қағазға қайта басып шығарады [Shōgaito 1993b].

10. “Abhidharma koshavardi shastra”

“Abhidharma”, based on Buddhist philosophy, was written by Vasubandi in the 4th century. A manuscript of this work in his Uighur script, translated into ancient Uighur, has not yet been found. The 6 manuscripts in Uighur related to “Abhidharma” are believed to be translations of interpretations written for it in later times. One of these interpretations was created in the 4th century by Stiramati (istiramati bakhshi in Ancient Uighur). The Uighur manuscripts are translated into Uighur from the Chinese translation of the commentaries on the Abhidharma made by Stiramati. The most voluminous of these are A. Stein was found in a Buddhist Uighur butkhan in Dunhuang in 1907. It is now housed in the British Museum as two books called Manuscript A and Manuscript B. Manuscript A is 17 centimetres long and 12 centimetres wide and consists of 149 pages (298 pages). Each page has 15 lines of text, for a total of 4,585 lines. Manuscript B is 19 cm long, 14 cm wide, and consists of 105 pages (210 pages). This manuscript contains 2430 lines of text. Two manuscripts contain 7015 lines of text.

Another Uighur translation corresponding to the lines of the manuscript a 1942–3191 was discovered by the Chinese scholar Gen Shim in 1983. This handwriting, which is wrapped as a roll, is 703 cm long and 29.9 cm wide. The manuscript contains 1,249 lines of text. It is now preserved in the Gansu Provincial Museum of China [Shimin 2002]. Three subsequent manuscripts are preserved in the Dunhuang Academy of Sciences. The first one is 25.3 cm long and 9 cm wide. one sheet of text. The text t corresponds to lines 3631–3704 of manuscript A. In the other two manuscripts only a few sentences are preserved.

In 1970, the Turkish scholar Shinasi Tekin wrote an introduction to a photocopy of manuscript a, which was first published in New York [Tekın 1970]. Tekın gives a detailed account of the manuscript in the introduction.

The Japanese scholar Masahiro Segaito has worked very hard in the study of “Abhidharma”. He published in 1988 a transcription of lines 1-2582 of manuscript a [Segaito 1988], in 1991 a transcription of lines 2583–4585 [Segaito 1991a], in 1991 manuscript A [Segaito 1991b], in 1993 he printed a complete transcription of manuscript B, translation into Japanese, in two volumes with commentary [Segaito 1993]. In volume 3, Sh. Tekin reprints the original “Abhidharma”, published in 1970, on quality paper [Segaito 1993b].

Studies on the Uighur version of the “Abhidharma”, which was found in a Stockholm museum in 1980, are published in 2008 and 2014.

10. «Абhидhарма кошаварди шастр»

Абхидхарма, основанная на буддийской философии написана Васубанди в IV в. Рукопись произведения, переведенная на древний уйгурский язык до сих пор не найдена. 6 рукописей на уйгурском языке, относящихся к «Абхидхарме», считаются переводами более поздних комментариев. Один из таких комментариев сделан в VI в. Стирамати (Истирамати бахши на староуйгурском). Рукописи переведены на уйгурский язык с китайского перевода комментариев к Абхидхарме, сделанных Стирамати. Наиболее объемная из них была найдена А. Штейном в 1907 году в буддистско-уйгурской бутхане в Дуньхуане. Сейчас этот памятник хранится в Британском музее в виде двух книг под названием Рукописи А и Б. Длина страниц рукописи А равна 17 см, а ширина 12 см, которая состоит из 149 листов (298 страниц). На каждой странице написано 15 строк текста, общее количество строк – 4585. Длина страниц рукописи В 19 см, а ширина 14 см. состоит из 105 листов (210 страниц). Эта рукопись содержит 2430 строк текста. Две рукописи содержат в общей сложности 7015 строк текста.

Другой уйгурский перевод, соответствующий строкам 1942–3191 Рукописи А найден китайским ученым Ген Шимыном в 1983 году. Рукопись в виде свитка имеет длину 703 см, а в ширину 29,9 см. Рукопись содержит 1249 строк текста. Сейчас она хранится в музее провинции Ганьсу Китая [Shimin 2002].

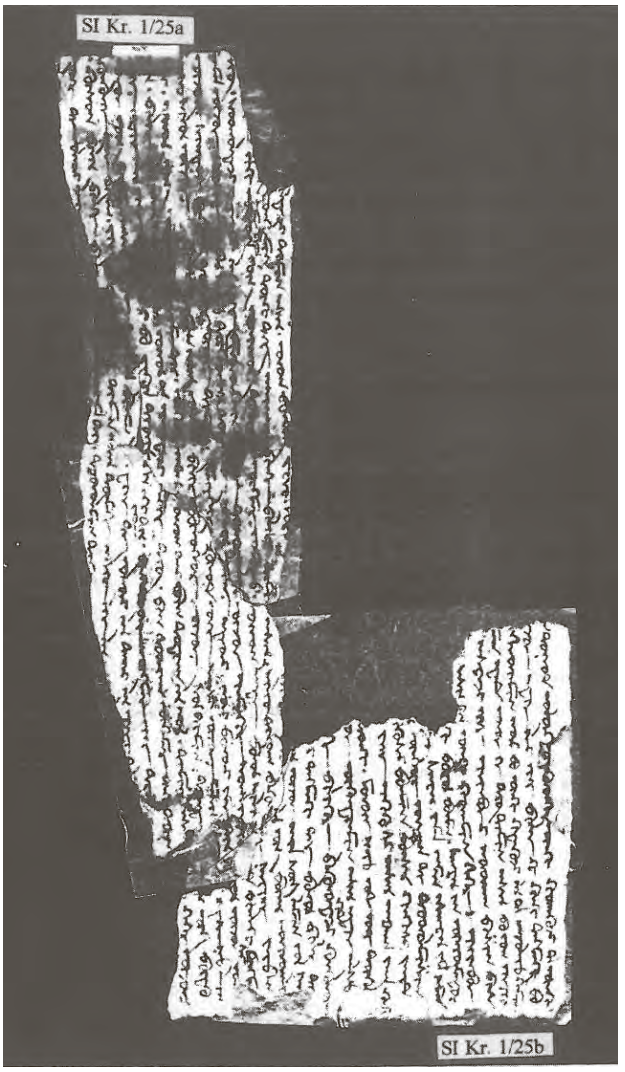

Shōgaito M. The Uighur Version of Commentary of Abhidharmāvatāra-śāstra Preserved in Russia, 2009.

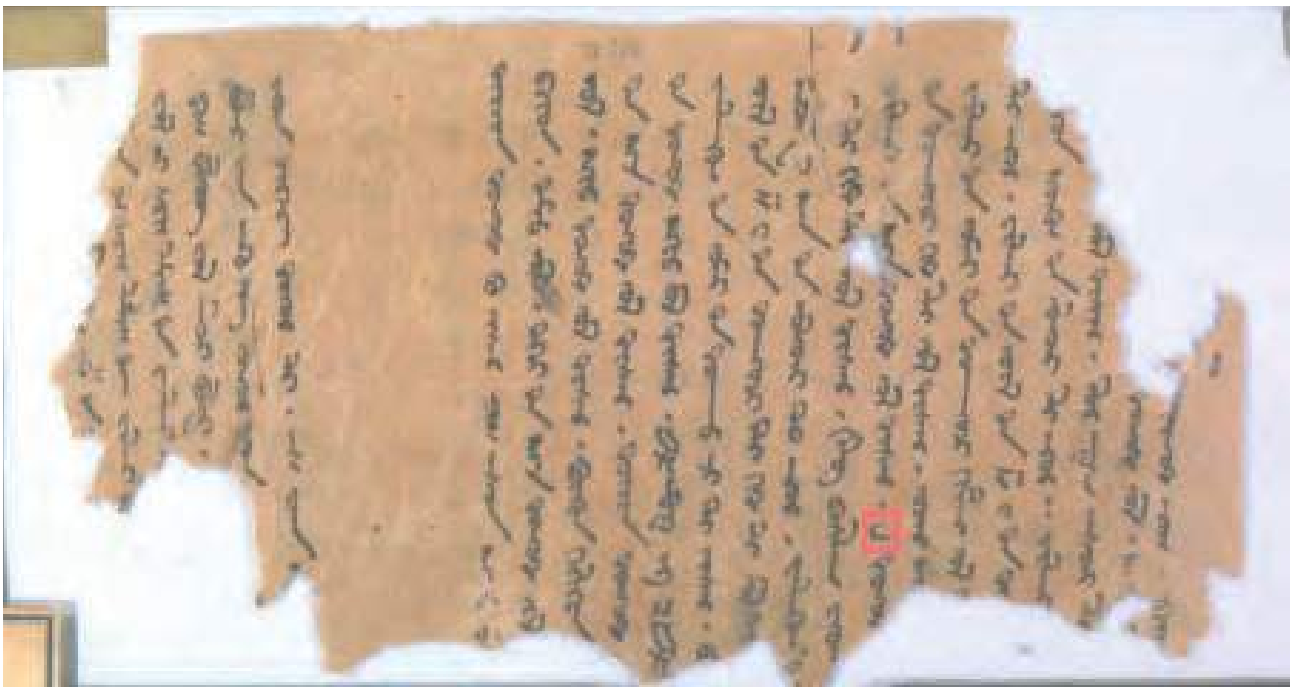

«Абhидhарма кошаварди шастр»
«Abhidharma koshavardi Shastra»
«Абhидhарма кошаварди шастр»

«Абhидhарманың» 1980 жылы Стокгольм музейінде табылған ұйғырша қолжазбасы бойынша зерттеулерін 2008 және 2014 жылдары басып шығарады.

Түркияда «Абhидhарманың» ұйғырша мәтінін алғаш зерттеген ғалым Сема Барутчы-Өзөндер. Ол ескерткіштің А қолжазбасының 2927–3868 жолдарының транскрипциясы, түрікше аудармасы, комментарийлері, индексі және ұйғыр жазуындағы қолжазбаның 97–126 парақтарын (57 бетін) 1990 жылы жариялайды [Barutçu Özönder 1990]. 1998 жылы бұл еңбегін толықтырып, түзетіп қайта басады [Barutçu Özönder 1998].

1998 жылы Исhак Бекри Гожа атақты түркітанушы Осман Фикри Серткаяның жетекшілігінде «Абидарим Кошаварди Шастың Он-Доку/Кун-Доку сөздігі» тақырыбындағы докторлық диссертациясын (PhD) дайындайды. Диссертацияда мәтінде кездесетін қытайша сөздер зерттелген [Goca 1998].

Scholar Sema Barutci-Ozender, who first studied the Uighur text of the "Abhidharma" in Turkey. He publishes transcripts of lines 2927–3868 of manuscript A of the monument, Turkish translation, commentary, index, and 97–126 pages (57 pages) of Uighur manuscript in 1990 [Barutçu Özönder 1990]. In 1998, it was updated and revised [Barutçu Özönder 1998].

In 1998, Ishak Bekri Goja prepared his doctoral dissertation (PhD) on "Abidarim Koshavardi Shastin On-Doku/Kun-Doku Dictionary" under the supervision of famous Turkologist Osman Fikri Sertkaya. The thesis investigated the Chinese words found in the text [Goca 1998].

Әдебиет

1. *Tekin Ş. Abhidharma–kośa–bhāṣya–ṭīkātattvārtha–nāma. The Uigur Translation of Sthiramati's Commentary on the Vasubandhu's Abhidharmakośaśāstra: Abidarim koşavardi şastr. 1. Text in Facsimile with Introduction. Sources of Oriental Languages and Literature. 1. New York, 1970.*

2. *Shōgaito M. The Uighur Translation of Sthiramathi's Abhidhiurmakosabhar Ya-iika Tattvivatha. (Text in Transcription) 1 by Masahiro Shôgaito, Kobe City University of Foreign Studies, 1988.*

3. *Shōgaito M. Kodai uigurubun A–bi–da–mo ju–she–lun shi–yi–shu [= Abidatsumakusharonjitsugisho] no kenkyū. 1. Studies in the Uighur Version of the Abhidharma–kośa–bhāṣya–ṭīkātattvārtha–nāma. 1. Text, Translation and Commentary, Kyōto, 1991.*

4. *Shōgaito M. (1993a). Kodai uigurubun A–bi–da–mo ju–she–lun shi–yi–shu [= Abidatsumakusharonjitsugisho] no kenkyū. 2. Studies in the Uighur Version of the Abhidharma–kośa–bhāṣya–ṭīkātattvārtha–nāma. 2. Text, Translation, Commentary and Glossary. Kyōto, 1993.*

5. *Shōgaito M. (1993b). Kodai uigurubun A–bi–da–mo ju–she–lun shi–yi–shu [= Abidatsumakusharonjitsugisho] no kenkyū. 3. Studies in the Uighur Version of the Abhidharma–kośa–bhāṣya–ṭīkātattvārtha–nāma. 3. Facsimile Text with Introduction. Kyōto, 1993.*

6. *Shōgaito M. Uigurubun abidarumaronsho–no bunkengakutekikenkyū [Uighur Abdhidharma*

References

1. *Tekin Ş. Abhidharma–kośa–bhāṣya–ṭīkātattvārtha–nāma. The Uigur Translation of Sthiramati's Commentary on the Vasubandhu's Abhidharmakośaśāstra: Abidarim koşavardi şastr. 1. Text in Facsimile with Introduction. Sources of Oriental Languages and Literature. 1. New York, 1970.*

2. *Shōgaito M. The Uighur Translation of Sthiramathi's Abhidhiurmakosabhar Ya-iika Tattvivatha. (Text in Transcription) 1 by Masahiro Shôgaito, Kobe City University of Foreign Studies, 1988.*

3. *Shōgaito M. Kodai uigurubun A–bi–da–mo ju–she–lun shi–yi–shu [= Abidatsumakusharonjitsugisho] no kenkyū. 1. Studies in the Uighur Version of the Abhidharma–kośa–bhāṣya–ṭīkātattvārtha–nāma. 1. Text, Translation and Commentary, Kyōto, 1991.*

4. *Shōgaito M. (1993a). Kodai uigurubun A–bi–da–mo ju–she–lun shi–yi–shu [= Abidatsumakusharonjitsugisho] no kenkyū. 2. Studies in the Uighur Version of the Abhidharma–kośa–bhāṣya–ṭīkātattvārtha–nāma. 2. Text, Translation, Commentary and Glossary. Kyōto, 1993.*

5. *Shōgaito M. (1993b). Kodai uigurubun A–bi–da–mo ju–she–lun shi–yi–shu [= Abidatsumakusharonjitsugisho] no kenkyū. 3. Studies in the Uighur Version of the Abhidharma–kośa–bhāṣya–ṭīkātattvārtha–nāma. 3. Facsimile Text with Introduction. Kyōto, 1993.*

6. *Shōgaito M. Uigurubun abidarumaronsho–no bunkengakutekikenkyū [Uighur Abdhidharma*

Три последующие рукописи хранятся в Академии наук Дуньхуана. Первый из них содержит один лист текста длинной 25,3 см и шириной 9 см. Текст в нем соответствует строкам 3631–3704 Рукописи А. В двух других рукописях сохранилось лишь несколько предложений.

В 1970 году турецкий ученый Шинаси Текин впервые обнародовал фотокопию рукописи А и опубликовал ее в Нью-Йорке [Tekın 1970]. Ш. Текин предоставляет подробную информацию о рукописи во введении.

Большой вклад в изучение «Абхидхармы» внес японский ученый Масахиро Шогаито. Он опубликовал транскрипцию строк 1-2582 Рукописи А в 1988 году [Shōgaito 1988], строк 2583–4585 в 1991 году [Shōgaito 1991a], Рукописи А в 1991 году [Shōgaito 1991b] и полную транскрипцию рукописи с переводом на японский язык, с комментариями в двух томах в 1993 году [Shōgaito 1993]. В томе 3 представлен оригинал «Абхидхармы», опубликованный в 1970 году Ш. Текином [Shōgaito 1993b].

В 2008 и 2014 годах он опубликовал исследования «Абхидхармы» по уйгурской рукописи, найденной в Стокгольмском музее в 1980 году.

Сема Барутчи-Озендер – турецкий ученый, изучивший уйгурский текст «Абхидхармы». Он опубликовал транскрипцию строк 2927–3868 Рукописи А памятника, турецкий перевод, комментарий, индекс и страницы 97–126 (57 страниц) рукописи на уйгурском языке в 1990 г. [Barutçu Özönder 1990]. В 1998 году опубликовна дополненная версия [Barutçu Özönder 1998].

В 1998 году Исхак Бекри Годжа под руководством известного тюрколога Османа Фикри Серткая подготовил докторскую диссертацию (PhD) на тему «Словарь Он-Доку/Кун-Доку Абидарима Кошаварди Шаса». В диссертации исследованы китайские слова, встречающиеся в тексте [Goca 1998].

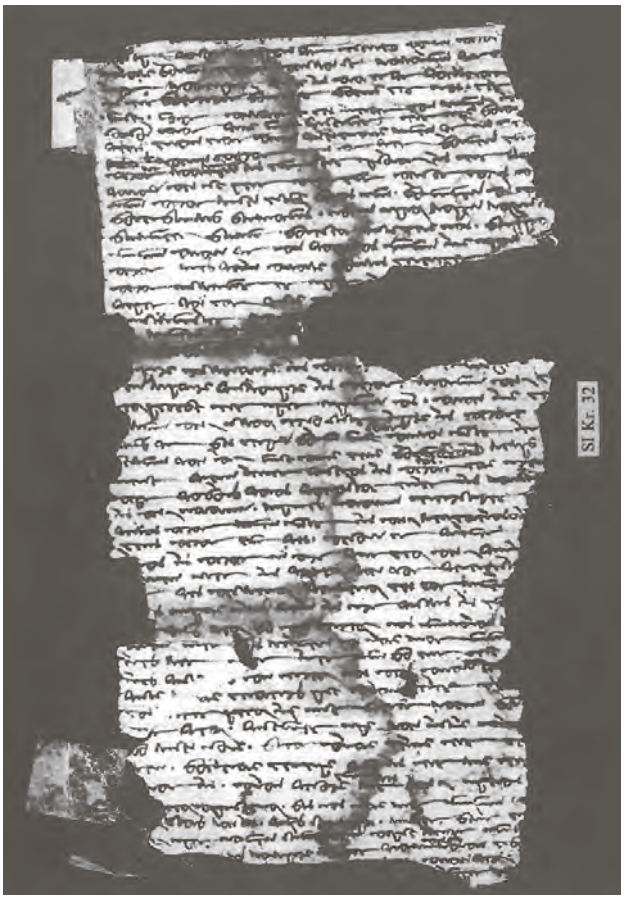

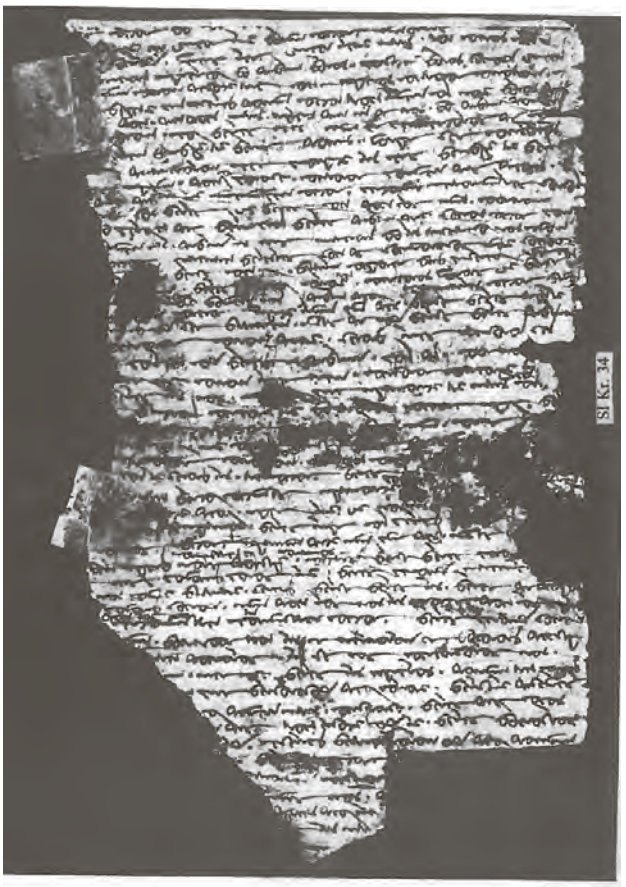

Shōgaito M. The Uighur Version of Commentary of Abhidharmāvatāra-śāstra Preserved in Russia, 2009.

Литература

1. *Tekin Ş. Abhidharma–kośa–bhāşya–ṭīkātattvārtha–nāma. The Uigur Translation of Sthiramati's Commentary on the Vasubandhu's Abhidharmakośaśāstra: Abidarim koşavardi şastr. 1. Text in Facsimile with Introduction. Sources of Oriental Languages and Literature. 1. New York, 1970.*

2. *Shōgaito M. The Uighur Translation of Sthiramathi's Abhidhiurmakosabhar Ya-iika Tattvivatha. (Text in Transcription) 1 by Masahiro Shôgaito, Kobe City University of Foreign Studies, 1988.*

Texts: A Philological Study]. Kyōto: Nakanishi Publishing, 2008.

7. *Shōgaito M. The Uighur Abhidharmakośabhāṣya preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm. Turcologica, Band: 99. Herausgegeben von Lars JOHANSON. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 2014. ss. 338+32 facsimile.*

8. *Shimin Geng. "On the Lanzhou version of the Uighur Abhidharmakośabhāṣya-ṭīkā- tattvārthā." Splitter aus der Gegend von Turfan: 75–85. 2002.*

9. *Barutçıı F. S. Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakośaśāstra'sına yazdığı tefsirin ETü. Tercümesi: Abidarim Kınlıġ Koşavarti Şastirtakı Çınkirtü Yörüglerning Kingürüsi'nden Üç İtigsizler. Giriş–Metin–Tercüme–Notlar–İndeks. Ankara: TDK Yayınları, 1990.*

10. *Barutçu Özönder F. S. Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakośaśāstra'sına yazdığı tefsirin ETü. Tercümesi: Abidarim Kınlıġ Koşavarti Şastirtakı Çınkirtü Yörüglerning Kingürüsi'nden Üç İtigsizler. Giriş–Metin–Tercüme–Notlar–İndeks. Ankara: TDK Yayınları, 1998.*

11. *Goca, İ. B. Abidarim Koşavarti Şast'ın On–Doku/ Kun–Doku Sözlüğü. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1998.*

Texts: A Philological Study]. Kyōto: Nakanishi Publishing, 2008.

7. *Shōgaito M. The Uighur Abhidharmakośabhāṣya preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm. Turcologica, Band: 99. Herausgegeben von Lars JOHANSON. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 2014. ss. 338+32 facsimile.*

8. *Shimin Geng. "On the Lanzhou version of the Uighur Abhidharmakośabhāṣya-ṭīkā- tattvārthā." Splitter aus der Gegend von Turfan: 75–85. 2002.*

9. *Barutçıı F. S. Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakośaśāstra'sına yazdığı tefsirin ETü. Tercümesi: Abidarim Kınlıġ Koşavarti Şastirtakı Çınkirtü Yörüglerning Kingürüsi'nden Üç İtigsizler. Giriş–Metin–Tercüme–Notlar–İndeks. Ankara: TDK Yayınları, 1990.*

10. *Barutçu Özönder F. S. Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakośaśāstra'sına yazdığı tefsirin ETü. Tercümesi: Abidarim Kınlıġ Koşavarti Şastirtakı Çınkirtü Yörüglerning Kingürüsi'nden Üç İtigsizler. Giriş–Metin–Tercüme–Notlar–İndeks. Ankara: TDK Yayınları, 1998.*

11. *Goca, İ. B. Abidarim Koşavarti Şast'ın On–Doku/ Kun–Doku Sözlüğü. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1998.*

3. *Shōgaito M. Kodai uigurubun A–bi–da–mo ju–she–lun shi–yi–shu [= Abidatsumakusharonjitsugisho] no kenkyū. 1. Studies in the Uighur Version of the Abhidharma–kośa–bhāṣya–ṭīkātattvārtha–nāma. 1. Text, Translation and Commentary, Kyōto, 1991.*

4. *Shōgaito M. (1993a). Kodai uigurubun A–bi–da–mo ju–she–lun shi–yi–shu [= Abidatsumakusharonjitsugisho] no kenkyū. 2. Studies in the Uighur Version of the Abhidharma–kośa–bhāṣya–ṭīkātattvārtha–nāma. 2. Text, Translation, Commentary and Glossary. Kyōto, 1993.*

5. *Shōgaito M. (1993b). Kodai uigurubun A–bi–da–mo ju–she–lun shi–yi–shu [= Abidatsumakusharonjitsugisho] no kenkyū. 3. Studies in the Uighur Version of the Abhidharma–kośa–bhāṣya–ṭīkātattvārtha–nāma. 3. Facsimile Text with Introduction. Kyōto, 1993.*

6. *Shōgaito M. Uigurubun abidarumaronsho–no bunkengakutekikenkyū [Uighur Abdhidharma Texts: A Philological Study]. Kyōto: Nakanishi Publishing, 2008.*

7. *Shōgaito M. The Uighur Abhidharmakośabhāṣya preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm. Turcologica, Band: 99. Herausgegeben von Lars JOHANSON. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 2014. ss. 338+32 facsimile.*

8. *Shimin Geng. "On the Lanzhou version of the Uighur Abhidharmakośabhāṣya-ṭīkā- tattvārthā." Splitter aus der Gegend von Turfan: 75–85. 2002.*

9. *Barutçu F. S. Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakośaśāstra'sına yazdığı tefsirin ETü. Tercümesi: Abidarim Kınlıġ Koşavarti Şastirtakı Çınkirtü Yörüglerning Kingürüsi'nden Üç İtigsizler. Giriş–Metin–Tercüme–Notlar–İndeks. Ankara: TDK Yayınları, 1990.*

10. *Barutçu Özönder F. S. Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakośaśāstra'sına yazdığı tefsirin ETü. Tercümesi: Abidarim Kınlıġ Koşavarti Şastirtakı Çınkirtü Yörüglerning Kingürüsi'nden Üç İtigsizler. Giriş–Metin–Tercüme–Notlar–İndeks. Ankara: TDK Yayınları, 1998.*

11. *Goca, İ. B. Abidarim Koşavarti Şast'ın On–Doku/ Kun–Doku Sözlüğü. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1998.*

ЖОБАНЫ ОРЫНДАУШЫЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
INFORMATION ON PROJECT IMPLEMENTERS
СВЕДЕНИЯ ОБ ИСПОЛНИТЕЛЯХ ПРОЕКТА

Андрей Хазбулатов

Andrey Khazbulatov

Жобаның ғылыми жетекшісі,
PhD философия докторы, профессор

Scientific supervisor of the project, PhD, Professor

Научный руководитель проекта,
доктор философии PhD, профессор

Жанерке Шайгозова

Zhanerke Shaigozova

Жобаның ғылыми жетекшісінің орынбасары,
педагогика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор

Deputy Supervisor of the project, candidate of pedagogical sciences, associate professor

Заместитель научного руководителя проекта,
кандидат педагогических наук,
ассоциированный профессор

Нәпіл Базылхан

Napil Bazylkhan

Напил Базылхан

Зерттеу тобының мүшесі, тарих ғылымдарының кандидаты, түркітанушы

Member of the research team, candidate of historical sciences, turkologist

Член исследовательской группы, кандидат исторических наук, тюрколог

Алексей Рогожинский

Alexey Rogozhinskiy

Жоба кеңесшісі, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, археолог

Project Consultant, candidate of pedagogical sciences, associate professor, archaeologist

Консультант проекта, кандидат исторических наук, доцент, археолог

Қамалов Әблет Қайымұлы

Ablet K. Kamalov

Камалов Аблет Каюмович

Тарих ғылымдарының докторы, «Тұран» университетінің профессоры

Doctor of Science (in History), Professor of Turan University

Доктор исторических наук, профессор Университета «Туран»

Руслан Арзиев

Ruslan Arziev

Зерттеу тобының мүшесі, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, ұйғыртанушы

Member of the research team, candidate of philological sciences, associate professor, Uighur Studies scholar

Член исследовательской группы, кандидат филологических наук, доцент, уйгуровед

Көне түркі және ұйғыр дәуірінің
жазба өркениеті (VI–XIV ғғ.).

**Written Civilizations of the Ancient Turkic Era
And The Ancient Uighur Period (6th–14th cc.)**

Письменная цивилизация древнетюркской эпохи
и древнеуйгурского периода (VI–XIV вв.).

**Барлық сұрақтар
бойынша мына телефонға
хабарласуға болады:**
+7 777 696 1177,
e-mail: mknii2021@gmail.com.

«Халықаралық қазақ ғылыми-
зерттеу мәдениет институты»
қоғамдық қоры.
050010, Қазақстан Республикасы,
Алматы қаласы, Медеу ауданы,
Қалдаяқов көшесі, 35/23 үй.

www.turkic-inscriptions.com.

Жариялауға
27.01.2023 ж. қол қойылды.

Пішімі 60x90/16.
Шартты б.т. 20.

Таралымы 100 дана.

Тапсырыс «Хикари»
полиграфиялық компаниясында
басылған, Қазақстан, Алматы,
Бродский көшесі, 34/1.

**If you have any questions,
please call:**
+7 777 696 1177,
e-mail: mknii2021@gmail.com.

Public Foundation
«International Kazakh
Research Institute of Culture».
35/23 Kaldayakov St., Almaty,
Medeu district, 050010,
Republic of Kazakhstan.

www.turkic-inscriptions.com.

Signed into print
on 27.01.2023.

Format 60x90/16.
Cond. Prin. Sh. 20.

Print run is 100 copies.

Printed by Hikari Printing
Company, 34/1 Brodskogo Street,
Almaty, Kazakhstan.

**По всем вопросам
обращаться по телефону:**
+7 777 696 1177,
e-mail: mknii2021@gmail.com.

Общественный фонд
«Международный казахский
научно-исследовательский
институт культуры».
050010, Республика Казахстан,
город Алматы, Медеуский район,
ул. Калдаякова, дом 35/23.

www.turkic-inscriptions.com.

Подписано
в печать 27.01. 2023.

Формат 60x90/16.
Усл.печ.л. 20.

Тираж 100 штук.

Заказ отпечатан в
полиграфической компании
Хикари, Казахстан, г.Алматы,
улица Бродского, 34/1.

ISBN 978-601-7448-24-0

9 786017 448240